

VASYL' STUS DONETSK NATIONAL UNIVERSITY
UNIVERSITY ST. GALLEN
UNIVERSITY OF FRIBOURG

**CONTRIBUTIONS
TO THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
«THE CURRENT RUSSIAN-UKRAINIAN WAR:
SOCIO-HISTORICAL REALITIES AND PROSPECTS»**

Vinnytsia, 15 March 2024

Konstanz
2024

*Recommended for publication
by the Academic Council of the Faculty of History and International Relations
of Vasyl' Stus Donetsk National University
(Minutes No. 1 of August 23, 2024).*

The Current Russian-Ukrainian War: Socio-Historical Realities and Prospects: Proceedings of the International Conference (Vinnytsia, March 15, 2024) / Edited by R. O. Lytvynenko. Konstanz, 2024. 250 pages.

This collection contains the contributions presented at the international scientific conference "The Current Russian-Ukrainian War: Socio-Historical Realities and Prospects", initiated by the University of St. Gallen (St. Gallen, Switzerland), the University of Fribourg (Fribourg, Switzerland), and Vasyl Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine). The conference, held on March 15, 2024, was a result of Swiss-Ukrainian cooperation and focused on the transformations in Ukraine following Russian aggression in 2014, as well as the full-scale war that began in February 2022. The event brought together scholars from Ukraine, Switzerland, Germany, Poland, Slovakia, and Moldova.

Editorial Board

Editor-in-Chief:

Roman Lytvynenko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University.

Editorial Board Members:

Yuliia Soroka, Doctor of Sociological Sciences, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University; Research Fellow, University of Fribourg.

Volodymyr Kipen, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University.

Olha Zubko, Candidate of Historical Sciences, Vasyl' Stus Donetsk National University.

Olha Marmilova, Candidate of Historical Sciences, Vasyl' Stus Donetsk National University.

Yevheniia Pshemytska, Candidate of Historical Sciences, Vasyl' Stus Donetsk National University.

UDC 94:355.48((470+571):(477))'06"2014/..."

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
УНІВЕРСИТЕТ САНКТ-ГАЛЛЕНА
УНІВЕРСИТЕТ ФРІБУРА

**МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА:
СОЦІОІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»**

Вінниця, 15 березня 2024 р.

Констанц
2024

*Рекомендовано до друку
Вченою радою факультету історії та міжнародних відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 1 від 23 серпня 2024 р.)*

Сучасна російсько-українська війна: соціоісторичні реалії та перспективи: матеріали Міжнародної конференції (м. Вінниця, 15 березня 2024 р.) / за ред. Р. О. Литвиненка. Констанц. 2024. 250 с.

Пропонована збірка містить матеріали виступів на міжнародній науковій конференції «Сучасна російсько-українська війна: соціоісторичні реалії та перспективи» (15 березня 2024 р.), ініційованій Університетом Санкт-Галлена (Санкт-Галлен, Швейцарія), Університетом Фрібура (Фрібур, Швейцарія) та Донецьким національним університетом імені Василя Стуса (Вінниця, Україна), яка стала результатом швейцарсько-українського співробітництва. Присвячена змінам, які зазнала Україна після агресії РФ у 2014 р. та після початку повномасштабної війни в лютому 2022 р., конференція об'єднала науковців з України, Швейцарії, Німеччини, Польщі, Словаччини та Молдови.

Редакційна колегія

Головний редактор:

Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, професор ДонНУ імені Василя Стуса.

Члени редакційної колегії:

Сорока Ю. Г., д-р соціол. наук, професор ХНУ ім. В. Н. Каразіна; науковий співробітник, Університет Фрібура;

Кіпень В. П., канд. філос. наук, доцент ДонНУ імені Василя Стуса;

Зубко О. Є., канд. іст. наук ДонНУ імені Василя Стуса;

Мармілова О. С., канд. іст. наук ДонНУ імені Василя Стуса;

Пшемицька Є. О., канд. іст. наук ДонНУ імені Василя Стуса.

УДК 94:355.48((470+571):(477))'06"2014/..."

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2024

© Університет Санкт-Галлена, 2024

© Університет Фрібура, 2024

© Центр управління і культури в Європі, 2024

© Колектив авторів, 2024

CONTENT / ЗМІСТ

PART 1. THE CURRENT RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: INFORMATIONAL CONFRONTATIONS / РОЗДІЛ 1. СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ

<i>Тетяна Костюк, Вікторія Пузач.</i> Осмислення соціально-політичних передумов російської агресії проти України в історичному континуумі.....	7
<i>Ірина Богінська.</i> Чому «уроки історії» нічому не вчать політиків, які ухвалюють рішення?.....	16
<i>Наталія Внукова, Василь Пивоваров.</i> Вплив інновацій на розвиток міжкультурного діалогу в умовах воєнного стану.....	23
<i>Olha Naumenko.</i> Information influence in the modern Russian-Ukrainian war	30
<i>Ольга Зубко.</i> Reality upside down (реальність, перевернута з ніг на голову) або дезінформація як тактика інформаційної боротьби в умовах російсько-українського протистояння.....	36
<i>Kyrylo Mieliekiestsev.</i> Key targets in the history of Ukraine for Moscow's wartime information warfare efforts	42
<i>Лілія Олексенко.</i> Функціонування інфраструктури у національній інноваційній системі в період російсько-української війни.....	48
<i>Інна Погорелова.</i> Російсько-українська війна у публікаціях американських експертів та аналітиків.....	57
<i>Олена Шипотілова.</i> Інформаційне протистояння польської преси російській агресії на Сході України (лютий-липень 2014).....	63

PART 2 TRANSFORMATION OF UKRAINIAN SOCIETY / РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Oksana Pyatkovska.</i> The state of ukrainian forced migrants in the baltic countries: specifics and main integration challenges.....	70
<i>Юлія Стуканова, Євгеній Васильєв.</i> Особливості формування досвіду військового капеланства в умовах російсько-української війни.....	77
<i>Олег Яцино.</i> Теоретико-методологічні засади державного управління військовою сферою.....	92
<i>Володимир Кіпень.</i> Кадрове забезпечення військових адміністрацій в українському Донбасі в умовах війни та після деокупації	97
<i>Лілія Тимофєєва.</i> Міграція та злочинність в умовах війни.....	105
<i>Оксана Горда.</i> Українські діти-біженці у країнах Вишеградської четвірки: навчання, розвиток, інтеграція.....	114
<i>Тетяна Кардамонова.</i> Поза кордоном: результати пілотного дослідження міграційного досвіду українських IT-професіоналів під час повномасштабної війни	124
<i>Olga Labur.</i> «Thanks to you, it's not so scary anymore»: refugees with cancer and patient organizations in the last two years of the ukraine-russia war	137
<i>Ірина Скакальська.</i> Передумови та історія виникнення волонтерства: публічна історія	144
<i>Ольга Сухобокова.</i> Волонтерська допомога української діаспори США і Канади Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни 2022–2023 pp.....	150
<i>Olha Fedorenko.</i> Subjectness of volunteers in modern Ukraine: the case of animal volunteers....	158
<i>Анна Політова.</i> Роль спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану).....	163

**PART 3. THE HISTORICAL / CULTURAL HERITAGE
AND CRIMES DOCUMENTATION: CHALLENGES OF THE WAR /
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ / КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ТА ДОКУМЕНТАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ**

Roman Lytvynenko. Ukraine's archaeological heritage: challenges of war	173
Viacheslav Zabavin. Archaeological heritage of the north Azov region: challenges of modern warfare.....	183
Микола Бривко. Злочини тоталітарних режимів на теренах України: історичні паралелі ..	189
Михайло Акімов. До питання співробітництва України з міжнародними правоохоронними організаціями у розслідуванні воєнних злочинів.....	200
Ірина Пятницькова. Методологія документальних ініціатив російської війни проти України.....	206
Ірина Похиленко. Принципи захисту культурної спадщини в умовах воєнного стану	212
Євгенія Пшемицька. Проекти з фіксації руйнувань культурної спадщини України в умовах російсько-української війни	218
Ольга Гончарова. Руйнування об'єктів культурної спадщини України в роки російсько-української війни та проблема їх захисту.....	224
Надія Темірова. Пам'ятники Донеччини як маркер російської агресії проти України	233
Руслана Давидюк, Андрій Жив'юк. Столітня війна за Україну родини Павлюків.....	240

**PART 1. THE CURRENT RUSSIAN-UKRAINIAN WAR:
INFORMATIONAL CONFRONTATIONS /
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ**

Тетяна Костюк

доктор наук з державного управління, доцент,
старший науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії інтернаціоналізації вищої освіти,
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
t.kostiuk@kubg.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5458-9127
Researcher ID: JXN-0260-2024

Вікторія Пугач

кандидат політичних наук, доцент,
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
1002vp@i.ua
ORCID: 0000-0002-7486-6427
Researcher ID: AEO-6429-2022

**ОСМИСЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕДУМОВ
РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В ІСТОРІЧНОМУ КОНТИНУМІ**

Tetiana Kostiuk

Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor,
Senior Research Fellow
of Scientific-Research Laboratory of internationalization of higher education,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
t.kostiuk@kubg.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5458-9127
Researcher ID: JXN-0260-2024

Viktoriia Puhach

PhD in Political Science, Associate Professor,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
1002vp@i.ua
ORCID: 0000-0002-7486-6427
Researcher ID: AEO-6429-2022

**OVERVIEW OF THE ROOTS OF THE SOCIAL AND POLITICAL PREREQUISITES
OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE**

Abstract. *Traditionally, an important aspect of theorizing the phenomenon of war is the study of formation of the prerequisites for its initiation. The deeper and more fully they are investigated, the clearer is the nature and goals of the war, as well as ways to prevent the recurrence of the situation. This article is an attempt to understand the specific prerequisites of the Russian-Ukrainian war with a focus on certain horrifying processes in the socio-political sphere of modern russia. Special attention is paid to the processes of fascisization of russian society, total falsifications and manipulations. It is also emphasized that the russian aggression against Ukraine is among all provoked by the inertia of the international community and numerous violations of the norms of international law, as well as by the cynical spread of disinformation by russia.*

Keywords: *russian-Ukrainian war, social and political prerequisites of aggression, fascisization of russian society.*

Свого часу, звертаючись до людства із закликом об'єднатися проти війни, видатний голландський мислитель Еразм Роттердамський наголошував: «якщо і є щось у земних справах, до чого треба підходити з ваганнями, або, радше, чого треба всіляко уникати, остерігатися та цуратися, то це війна; немає нічого більш злого, більш згубного, більш руйнівного, більш огидного, одним словом, більш негідного людини...» [1, р. 415]. Воєнна агресія росії проти України стала черговим викриттям усього лиха та жаків, які неминуче несе із собою війна.

Історія комплексного осмислення феномену війни налічує не одне століття. В процесі наукового пошуку сформувався масив інтелектуальної продукції, в якому відтворюються знання про війну. Водночас російське вторгнення в Україну знову вносить питання війни у дослідницький порядок денний, вимагаючи адекватної інтелектуальної реакції. Важливість теоретизування російсько-української війни тим більше безсумнівна з огляду на те, що «війна – це більше, ніж справжній хамелеон, який підлаштовується під конкретні умови» [2, с. 89]. Тож, війна маючи мінливий характер, набуває *ad hoc* характеристик. У цьому контексті логічним видається акцентуація на соціально-політичних передумовах російсько-української війни.

Для визначення соціально-політичних передумов російської агресії проти України вкрай актуальним є зауваження Т. Парсонса про те, що значно важливішим є не встановлення окремо взятих чинників, які ініціюють процеси соціальних змін, а відстеження наслідків започаткованої зміни для всієї соціальної системи [3]. Можна впевнено стверджувати, що таким наслідком для сучасної росії стало оформлення «мовчазної більшості», яка більше не є «авторитетом, до якого можна було б звертатися, як раніше до класу чи народу» [4, с. 22]. Процеси, які передували виникненню знеособленої «мовчазної маси», відбувалися саме в російській соціальній системі. З огляду на це вагоме значення для цілей нашого дослідження мають кілька процесів у російському суспільстві.

Фашизація російського суспільства

Як наголошував Т. Парсонс, особливо важливими для соціальної системи є «патерни ціннісних орієнтацій». Останні для забезпечення стабільності суспільства потребують легітимації, і саме тут у фокус уваги потрапляє ідеологія. Ідеологія не лише «виробляє ідеї», «обґрунтовує, чому треба обрати саме цей напрям, а не його альтернативу, чому це правильно і доцільно», але вона зобов'язує діяти відповідно до її постулатів, тобто повинна існувати сукупність певних переконань, «згода на які в певному сенсі є зобов'язанням ролі членства у колективі, де когнітивна переконаність в істині та “моральна” переконаність у правильності злиті воедино» [3, р. 236]. Тож які ідеологічні патерни мають зобов'язальний характер у сучасному російському суспільстві? На наше переконання, інтегративну функцію в російській соціальній системі відіграє фашистська ідеологія. Підстави для таких висновків дійсно є.

На думку німецького політичного філософа Я.-В. Мюллера, однією з передумов виникнення італійського фашизму та німецького нацизму було те, що національне об'єднання сприймалося як незавершене [5]. Подібне відчуття почало активно культивуватися в російському суспільстві, зокрема засобом мовних конструкцій В. Путіна, який з 2000 р. перебував в інституалізованій соціальній ролі президента росії. Так, у 2005 р. В. Путін назвав розпад Радянського Союзу «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.», а у 2015 р. наголосив, що внаслідок розпаду СРСР «російський народ виявився найбільш розділеним народом у світі».

Цілеспрямоване конструювання ідеї «незавершеного національного об'єднання» та актуалізація на цьому тлі старої російської політики «збирання руських земель» відбувалося через інфікування російського суспільства ностальгією за «втраченою великою країною». Яскравою ознакою такої інфікованості є реанімація державних радянських символів. Так, у грудні 2000 р. був затверджений державний гімн росії з музикою радянського гімну. Значний детермінуючий вплив на посилення в російському суспільстві ностальгічних настроїв за втраченим минулим та одночасним навіюванням величчя росії відіграла експансія теми перемоги у Другій світовій війні (Велика вітчизняна війна у російській історіографії), яка відтворюється у найбільш огидній, цинічній та вульгарній формах. Парадоксально, але мільйонні людські втрати у Другій світовій війні зовсім не бентежать російське суспільство, натомість воно радісно святкує «День Перемоги», вдягаючи дітей у військову форму, даючи їм іграшкову зброю та інста-

люючи дитячі візочки під танки. Російське свято «Перемоги» з його чіткою артикуляцією ідеї «можемо повторити» завдяки притаманній йому повторюваності сприяло суспільній згуртованості та соціальній мобілізації навколо цієї ідеї. Подібна експлуатація теми війни, її позитивне забарвлення та глорифікація цілком вкладається у фашистську світоглядну парадигму з його поняттям «війна як свято» («guerra come festa») [5].

Ознаки фашизації російського суспільства чітко простежуються і у поєднанні архаїчного та сучасного. Подібно до італійських фашистів із їх ідеалізацією літаків, танків і взагалі швидкості, сучасна росія демонструє схожу схильність. Так, на тлі культивування «привидів героїчного минулого», консервування свідомості російського обивателя на рівні давно минулих «великих перемог» президент В. Путін найважливішим етапом системи озброєння визначив «створення високоточного гіперзвукового ракетного комплексу», який, за його твердженням, не має аналогів у світі [6]. У 2021 р. президент росії наголосив на тому, що у новій державній програмі озброєння необхідно зробити акцент на гіперзвук, створення зброї на нових принципах, штучний інтелект і робототехніку. Зі свого боку Міністерство оборони рф поширювало анімаційні та документальні фільми про надсучасну зброю, яка, за задумом росіян, має навіювати їхнім ворогам страх.

Для подальшої ідентифікації ознак фашизації російського суспільства доцільно звернутися до окремих положень праці В. Райха «Психологія мас і фашизм», яка «є не просто твором, що становить історичний інтерес, але й продовжує “витримувати випробування часом”». Насамперед у контексті обговорюваної теми привертає увагу зауваження В. Райха про те, що фашизм є міжнародним феноменом, який «пронизує усі органи суспільства усіх народів» [7]. Цей висновок цілком узгоджується з процесами, які відбуваються в сучасному російському суспільстві, та водночас спростовує стереотипний аргумент, що російський народ, який ціною мільйонів людських жертв здолав фашизм, не може його толерувати.

Говорячи про фашистську ментальність, В. Райх наголошує, що це «ментальність поневоленої “маленької людини”, яка прагне влади і в той же час бунтує». Тож для автора праці «Психологія мас і фашизм» не є дивним, що усі фашистські диктатори походять із реакційного середовища «маленької людини». Загалом В. Райх заперечує визначальну роль структури особистості самого фашистського лідера та його біографії у фашизації суспільства, однак він все ж вдається до схематичного висвітлення біографічних даних Гітлера – цього «сина голодного чиновника».

Подібно до В. Райха, також дозволимо собі звернутися до окремих біографічних епізодів В. Путіна. Як відомо, він – син звичайних робочих, виріс у бідній родині. Ще студентом вступив до Комуністичної партії Радянського Союзу і залишався до її заборони у 1991 р. У студентські роки почав роботу у Комітеті державної безпеки (КДБ). Після звільнення з КДБ працював у мерії Санкт-Петербурга за часів головування в ній А. Собчака. Можемо припустити, що В. Путін, ця «маленька людина», досконало вивчивши поведінку «великої людини», «відтворює її у спотвореній та гротескній формі» [7].

Водночас фашизація російського суспільства не є винятковим «досягненням» В. Путіна та його найближчого оточення. Підкреслюючи обмеженість ролі вождя в процесі фашизації суспільства, В. Райх наголошує, що «фюрер чи поборник ідеї може бути успішним (якщо не в історичній, то принаймні в обмеженій перспективі) лише тоді, коли його особистий погляд, його ідеологія чи програма мають схожість із середньостатистичною структурою широкої категорії індивідів» [7]. Тож, як наполягає В. Райх, пошук причин успіху фашистських лідерів треба шукати не у «заликуванні мас», їх «обдурюванні», а в розумінні того, чому маси піддалися обману, заликуванню та психозу. Щодо російського суспільства відповідь на це питання криється у тому, що «в росії держава розташувалася як окупаційна армія». За таких умов у пересічного росіянина, закономірно, накопичувалося усвідомлення своєї беззахисності, безпорадності та безперспективності, що в масштабах російського суспільства трансформувалося у відчуття «колективної згвалтованості». Ця принципова ознака російської соціальної дійсності зумовила запит суспільства на захист, згуртувала його навколо пошуку «архімедової точки опори». Концентрованим виразом таких пошуків виявився образ «батька-захисника», який знайшов своє уособлення у фігурі авторитарного лідера – диктатора В. Путіна.

Гіпертрофована довіра росіян до В. Путіна, дозвіл диктатору «керувати всім» – це ознака і наслідок найвищого ступеня їх беззахисності, безправності та пригніченості, перманентної несправедливості, приреченості і безнадійності, «банальності зла». Подібна ситуація супроводжувалася процесом ідентифікації індивіда з диктатором, створивши підґрунтя для «національного нарцисизму», тобто «впевненості в собі, яку окрема людина черпає з “величі нації”» [7]. Генеруючи у індивіда відчуття захисника «національної спадщини», така ідентифікація водночас наділяє негативним значенням будь-які дії індивіда, які суперечать імперативам національного нарцисизму.

Російська версія національного нарцисизму – ця отруйна суміш сакралізації «минулої величі», міфу «про особливий шлях» росії та метатезіофобії – рішуче блокує навіть незначні поодинокі прояви альтернативності, інакшості, проголошуючи їх девіантними. Національний нарцисизм, що навіюється в сучасній росії, категорично заперечує толерантність, чим усуває будь-які загрози для диктаторського правління. Ця обставина вказує на ще одну ідентифікаційну ознаку фашизації російського суспільства, а саме – культивування принципу вождя, який «неможливо підтримувати, ведучи при цьому відкриті дискусії» [8, с. 130].

Вождь – харизматична особа, яка повинна навіювати «страх і тремтіння». У цьому контексті варто зауважити, що артикуляція ідеї вождизму, формування її привабливості для сучасного російського суспільства відбувалося засобом актуалізації минулих образів та символів. Зокрема, спостерігалася активна гальванізація образу Й. Сталіна – патерналістського лідера-вождя, функціональне призначення якого полягало у мобілізації почуття й потреби «у сильній руці» з їх подальшою екстраполяцією на образ В. Путіна. Очевидно, що за сучасних умов насили державний тероризм, позбавлення громадянських прав та свобод, репресії не можуть пропагуватися та застосовуватися у відверто відкритий спосіб. Тож культивування принципу вождизму в російській суспільній свідомості мало відносно прихований характер: ідея вождизму впроваджувалася засобом певних завуальованих послань російському суспільству. В якості одного з таких послань і постав реанімований образ Й. Сталіна. Основний зміст цього послання – це гітлерівський перифраз, що росія – це не курник, де кожен може долучитися до спільного квоткання. Натомість кожен росіянин має відмовитися від усіх критичних дискусій на користь своєї віри у добру справу й вождя, і так врятувати єдність нації від загрози конфлікту інтересів та міжпартійної політичної сварки, які її розколюють [8, с. 130]. Ця теза цілком корелює з позицією «коронованого юриста Третього Рейху» К. Шмітта, який вважав дискусії, відкритість та принципи парламентаризму «безглуздим фасадом», а сам парламент «порожнім апаратом». Він наполягав, що демократія не обов'язково пов'язана з представництвом. Справжня демократія ґрунтується на тотожності правителів і тих, ким вони керують [5].

Звернення до теоретичних доробок К. Шмітта є наступним кроком у напрямі виявлення соціально-політичних передумов російської агресії проти України крізь призму фашизації сучасної росії. Як відомо, К. Шмітта надихала тверда віра в необхідність сильної владної держави, яка мала приборкати в собі анархію плюралізму [8, с. 79]. В цьому аспекті насамперед привертає увагу та обставина, що в основі російської версії сучасної політичної реальності лежить шміттівська дихотомія «друг – ворог», яка має характер екзистенційного протистояння, «екстраординарним випадком» такого протистояння є війна. Причому війна не є змаганням у символічному або духовному сенсі. Вона ґрунтується на принципі ворожнечі, оскільки тягне за собою заперечення іншого буття, і має цілком реальне фасадом, ядром якого є можливість фізичного знищення іншої людини. Отже, війна є завершальною стадією інкорпорації ворожнечі [9, с. 33]. У випадку росії конкретним образом ворога є українці, чий світоглядні цінності є анафемою для Путіна; він не може ні зрозуміти, ні терпіти ці цінності – і тому замість цього він прагне їх знищити [10]. Інакше кажучи, незалежна суверенна Україна у сучасному російському сприйнятті – «це анти-росія» (термінологія Путіна), з чим, за словами російського диктатора, ніколи не можна змиритися. Тож українська держава у свідомості росіян постає як екзистенційний «ворог» росії, яка лише самим своїм існуванням несе загрозу існуванню «великої» росії.

Шміттівська опозиція «друг – ворог» знайшла застосування і щодо внутрішніх ворогів, тобто тих членів російського суспільства, поведінка, судження або дії яких можуть порушити

наявний соціальний порядок [9, с. 35]. Яскравою ілюстрацією цього є закон «Про контроль за діяльністю осіб, що знаходяться під іноземним впливом» (більш відомий як закон про «іноземних агентів»). Цим законом, наприклад, унормовуються доноси, в обов'язок відповідних державних органів входить перевіряти інформацію (доноси) громадських організацій, громадян щодо тих, кого, за їх даними, необхідно внести у реєстр іноземних агентів. Тож цілком логічно припустити, що, подібно до гітлерівської Німеччини з її ідеєю війни «як виконання долі та вищого призначення, якому неможливо опиратися», для путінської росії «попередження війни аж ніяк не уявлялося першочерговим завданням актуальної політики» [8, с. 104].

Як відомо, вагоме місце у фашистській ідеології займає поняття «простір». Гітлерівські «інтелектуальні кати», підкреслює Я.-В. Мюллер, уявляли світ, поділений на «великі простори» (*Großräume*), або «сфери», кожна з яких містила імперію, або *Reich*, у центрі та з сателітними націями навколо [5]. Одним з найбільш палких прихильників такого підходу до міжнародного права та міжнародних відносин був згадуваний вище К. Шмітт.

Ключову роль концепт «простір» відіграє і у соціально-політичному дискурсі сучасної росії. Після розпаду СРСР поняття «простору» для росіян, з одного боку, набуло конотацій невизначеності та порожнечі, а з іншого – контурів майбутнього. Така амбівалентність сприйняття росіянами простору пов'язана з їх переживанням за втраченою «великою державою» у поєднанні зі страхом, що така ж доля може спіткати і росію, та одночасним навіюванням надії на повернення втраченого. Щодо цього показовим є звернення до поняття «простір» у промовах В. Путіна. Наприклад, у посланні Федеральним Зборам 2003 р. він вказав, що утримання держави на величезному просторі є способом відтворення сильної держави, хоча це й пов'язано з величезними жертвами. В цьому ж посланні він наголошує на відновленні «єдиного правового простору», поверненні в єдиний «політико-правовий простір» Чечні, а також зауважує, що «простір СНД» є сферою стратегічних інтересів росії [11]. Навіть поверховий аналіз публічних виступів, інтерв'ю, статей президента росії різних років переконливо доводить його одержимість ідеєю просторового розширення російського контролю та домінування, яка покладена в основу його євразійської доктрини. Комплементарну щодо путінської євразійської доктрини роль відіграє російсько-православна версія геополітичного концепту Heartland. Так, російська православна церква (РПЦ) в особі її нинішнього очільника патріарха Кирила території багатьох незалежних держав розглядає не лише як «простір історичної Русі», але й проголошує свій намір захищати систему цінностей, яка сформувалася в межах «православної цивілізації Святої Русі».

Вже сьогодні можна впевнено говорити, що позитивний результат російських зазіхань на простір безпосередньо пов'язаний із найжорстокішими, антилюдяними методами, які мають своє чітке визначення – геноцид. І тут сучасна росія вкотре демонструє свою фашистську суть. Подібно до того, як німецький фашизм пов'язував завоювання «середовища існування» (*Lebensraum*) з єврейським геноцидом, наголошуючи, що «ніколи ще не було війни настільки типової і в той же час настільки виключно єврейської» [5], так само російсько-українська війна є «виключно українською» в тому розумінні, що в її основу покладена ідея завоювання життєвого простору засобом геноциду українського народу.

Німецький письменник Т. Манн назвав фашизм «хворобою часу», яка можлива лише в епоху масової демократії, однак зазнавши поразки, фашизм став неможливим за межами того часу, якому належить [5]. Втім, як засвідчують процеси, що відбуваються в російському суспільстві, зародження фашизму не можна обґрунтовувати винятково специфічними економічними або політичними обставинами. Визначальну роль у його виникненні, як наполягає В. Райх, відіграє структура характеру мас, підготовлена для сприйняття ідеї вождя.

Реакціонізм путінської росії, фальсифікації та маніпуляції

«Підготовка маси» до цілковитого сприйняття та схвалення диктаторського абсолютизму, який безжалісно вдається до людських жертв заради міфічних ідей, у росії відбувалася добре відомими методами, запозиченими з власного минулого тоталітарного досвіду та засобом використання «кращих тоталітарних практик».

Безумовна першість у формуванні фашистської ментальності росіян і тотальної єдності належить деструктивній пропаганді, яка забезпечувала пересічного російського обивателя ар-

гументами на користь політики агресії і територіальної експансії. Залучивши до цього не лише засоби масової інформації, а й кіноіндустрію, книговидавництво, освітан, діячів культури та мистецтва, пропаганда в росії набула тотального характеру, яка постійно захоплювала та утримувала увагу росіян на «великій ідеї». Практичним наслідком російської тотальної пропаганди стало масове індуковане божевілья.

Індуктор в особі диктатора В. Путіна брав активну участь в «організації брехні», надаючи своїм вигадкам, фантазіям та маячнї «наукової обґрунтованості», водночас вправно використовуючи добре відомий метод «говорити про мир і водночас вести війну». Яскравим прикладом цього є стаття В. Путіна під назвою «Про історичну єдність росіян та українців», опублікована 12 червня 2021 року на офіційному сайті Кремля. Підкреслюючи своє гостро негативне ставлення до росії, її політики та вождів, хотілося б зазначити, що наукові розвідки іноді зумовлюють потребу аналізувати будь-які джерела інформації, а для уникнення спотворення фактів цитування є найкращим способом. Звернення саме до цієї статті є обґрунтованим з декількох позицій. По-перше, в ній зібрано все те, що Путін говорив раніше; по-друге, в ній містяться прямі погрози Україні; по-третє, ця стаття є спробою «історичної легітимації» путінських нісенітниць; по-четверте, вона включена як одна з обов'язкових тем для вивчення на заняттях з військово-політичної підготовки в російській армії. До того ж, на думку авторитетного австрійського історика, професора А. Каппелера, в ній вгадується політика Німеччини щодо німецької меншини в Центральній і Східній Європі в період між війнами – з фатальними наслідками. За спостереженнями А. Каппелера, саме в цій статті до імперського націоналізму, який завжди був притаманний В. Путіну, додалися суттєві етнічні елементи. І це небезпечно, оскільки всі етнічно заряджені націоналізми особливо небезпечні та агресивні [12]. Наведемо лише одну цитату з цієї псевдонаукової статті, яка свідчить про перекручування історичних фактів та відверту брехню: «важливо зазначити, що і у західних, і у східних руських землях розмовляли однією мовою». Натомість, посилаючись на джерела XVIII століття, А. Каппелер зазначає, що «дипломати в Москві зверталися по допомогу до перекладачів, бо не розуміли цю східно-слов'янську мову, якою тоді говорили на території сучасної України» [12].

Ще один показовий приклад створення ситуації брехні пов'язаний із суперечкою про вигоди української та російської державності. Йдеться про заяву В. Путіна про «нашу княжну Анну», зроблену ним у Франції після зустрічі з президентом Франції Е. Макроном у 2017 р. Офіційна сторінка України у мережі мікроблогів Twitter нагадала росії, що княжна Анна поклала початок зв'язків Києва з Францією, коли Москви ще взагалі не було. Тож росія вкотре намагається приписати собі чужу історію [13]. Професорка Віденського університету К. Йобст таку непоборну схильність росіян до крадіжок чужої історії та перекручування історичних фактів пов'язує з фантомним болем жителів колись величезної імперії. Вона зауважує, що Путін дуже добре це розуміє і вправно це використовує. До того ж Москва не бажає втрачати контроль над колись своєю сферою впливу [14].

Важливим напрямом діяльності «путінської лабораторії фальсифікації та маніпуляцій» є те, що російська політика територіальної експансії здійснюється під чужим прапором. Систематично муштруючи свідомість росіян брехливими звинувачуваннями українців у фашизмі та неонацизмі, поширюючи дезінформацію про підготовку української агресії проти росії, про «зовнішніх кураторів» України, дискримінацію російськомовних громадян, російська пропаганда прагматично та наполегливо впроваджувала у свідомість росіян мілітаристську ідею «визволення» України, формувала образ «росіянина-визволителя». Тож не дивно, що більшість полонених російських військових пояснюють свою військову присутність на території суверенної України пропагандистськими шаблонами про звільнення українців. Насправді ж російська версія «визволення» – це насильницьке захоплення чужої території, «звільнення» українців від власних домовіт, міст, звільнення від свободи і самого життя.

Безперервно циркулюючи у публічному інформаційному просторі росії, офіційна пропаганда випромінювала токсичні ідеї, повністю позбавлені моральності та правдоподібності, але водночас сконструйовані виключно прагматично, за принципом найбільшої ефективності. Отруївшись цими ідеями, російське суспільство «морально осліпло», ціннісно деградувало. В результаті відбулася «втеча до ненависті», окупація росіян фашистською ментальністю. На

тлі демонізації та дегуманізації українців, їх стигматизації штучно нагніталася загроза існуванню росії, що в підсумку трансформувалося в агресивну нетерпимість, «злюкисну агресію» та подальше розв'язування вже фашистською росією війни проти України.

Важливо також виділити, що російська агресія проти України більшою мірою, проте не лише, є продуктом ендегенних процесів. Не менш очевидну роль у розв'язуванні росією війни в Україні відіграли й екзогенні фактори. Показовою в цьому аспекті є інерція, яка межує з патологічною загальмованістю, міжнародної спільноти. Необхідно визнати, що саме брак належної реакції на численні порушення норм міжнародного права, поширення дезінформації та «мови ненависті», цинізм з боку росії посилили її внутрішню впевненість у своїй безкарності, приматі сили над правом. Доволі характерною щодо цього є, наприклад, резолюція Європейського парламенту про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи. Фіксуючи «спроби нинішнього російського керівництва викривлення історичних фактів та виправдання злочинів, вчинених радянським тоталітарним режимом», які є «небезпечним складником інформаційної війни» проти демократичної Європи, Європейський парламент на це відреагував «глибокою стурбованістю» [15]. Також поширеною формою реакції міжнародних інституцій на дії росії, які прем'єр-міністр Японії Ф. Кішіда охарактеризував як посилення «верховенства безправ'я в усьому світі», є заклики. Саме така форма реакції найчастіше спостерігається з боку Генерального секретаря ООН А. Гутерреша, який неодноразово закликав росію повернутися до «зернової угоди», припинити атаки на українців, цивільну інфраструктуру та об'єкти культури в Україні, вивести війська із Запорізької АЕС і встановити навколо неї демілітаризовану зону тощо. Абсолютно справедливим є зауваження італійського професора міжнародного права М. Аркарі щодо того, що реакції на російську агресію в Україні викликають почуття розчарованості. Загалом реакції, висловлені ООН, різко контрастують із відсутністю ефективних колективних заходів, прийнятих або рекомендованих ООН для стримування російської агресії. Тож, підсумовує М. Аркарі, «якщо з нинішнього конфлікту в Україні і можна винести якийсь урок, то це те, що реформу системи колективної безпеки ООН не можна більше відкладати» [16, с. 25]. До того ж ще більш важливим, на наш погляд, результатом російсько-української війни має стати остаточне звільнення з полону ілюзій, що умиротворення агресора може його зупинити. Досвід російсько-української війни вже довів, що до «жестів доброї волі» агресора спонукає не миротворчість, а лише рішучий спротив.

Підсумовуючи, варто наголосити, що наведений перелік ідейно-світоглядних засад та передумов нападу на Україну, безумовно, не є вичерпним. Однак він дає змогу сформувати певне уявлення про їх солідарний потенціал та причинно-наслідкову динаміку російської політики територіальної експансії, так само, як і неспроможність наднаціональних надбудов сучасного світу впоратись із загрозами та викликами доби, що межує з мовчазною згодою і ставить під сумнів потребу сучасних прогресивних та демократичних суспільств у цих організаціях, не відкидаючи водночас можливості докорінної зміни і організаційних структур, і процесу прийняття рішень у них. Світ повинен почати діяти за принципом «ніколи знову!», а не лише декларувати.

Бібліографічні посилання

1. Dungen, P. v. d. (2009). Erasmus: The 16th Century's Pioneer of Peace of Education and a Culture of Peace. *Journal of East Asia and International Law*, 2, 409–431.
2. Clausewitz, C. v. (1989). *On War*. Princeton: Princeton University Press.
3. Parsons, T. (1991). *The social system*. London: Routledge.
4. Baudrillard, J. (1983). *In the shadow of the silent majorities, or the end of the social, and other essays*. New York, N. Y.: Semiotext(e).
5. Müller, J.-W. (2011). *Contesting Democracy. Political Thought in Twentieth-Century Europe*. New Haven, CT: Yale University Press.
6. Putin: address to the Federal Assembly. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0sAhFmRIJ7U>

7. Reich, W. (1980). The Mass Psychology of Fascism. Farrar, Straus and Giroux. URL: <https://ia800402.us.archive.org/11/items/MassPsychologyOfFascism-WilhelmReich/mass-psychology-reich.pdf>
8. Зонтгаймер, К. Як нацизм прийшов до влади. Київ: Дух і літера, 2009.
9. Kujawski, J. (2020). Enemy and war in Carl Schmitt's political theory. *Zoon Politikon*, 11, 29–41. URL: <https://doi.org/10.4467/2543408XZOP.20.002.12529>
10. Why did Russia Invade Ukraine? *Russia invaded Ukraine*. URL: <https://war.ukraine.ua/why-is-russia-invading-ukraine/>
11. Russia's Way. Putin: Address to the Federal Assembly. *Youtube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=vUDoJHB_4mo
12. Гончаренко, Р. (2021, 14 лип.). Чим стаття Путіна про Україну зачепила історика з Австрії. *DW*. URL: <https://www.dw.com/uk/chym-stattia-putina-proukrainu-zachepyla-avstriiskoho-istoryka/a-58268224>
13. Соколов, С. (2017, 30 трав.). Анна Ярославна та «Twitter-суперечка» України та Росії. *DW*. URL: <https://www.dw.com/uk/світові-змі-звернули-увагу-на-twitter-суперечку-україни-та-росії/a-39054741>
14. Брянцева, Д., Губар, О. (2017, 06 черв.). Віденський історик: Україна – причина фантомних болів росіян. *DW*. URL: <https://www.dw.com/uk/віденський-історик-україна-причина-фантомних-болів-у-більшості-росіян/a-39124638>
15. European Parliament resolution on Importance of European remembrance for the future of Europe. № P9_TA(2019)0021 (2019, Sep. 19). URL: <https://home-affairs.ec.europa.eu/news/european-parliament-adopts-resolution-importance-european-remembrance-future-europe-2019-09-26en> [in English].
16. Arcari, M. (2022). The conflict in Ukraine and the hurdles of collective action. *Questions of International Law*, 96, 7–25. URL: http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2022/12/02Ukraine-Conflict-ARCARI_3.pdf [in English].

References

1. Dungen, P. v. d. (2009). Erasmus: The 16th Century's Pioneer of Peace of Education and a Culture of Peace. *Journal of East Asia and International Law*, 2, 409–431 [in English].
2. Clausewitz, C. v. (1989). On War. Princeton: Princeton University Press [in English].
3. Parsons, T. (1991). The social system. London: Routledge [in English].
4. Baudrillard, J. (1983). In the shadow of the silent majorities, or the end of the social, and other essays. New York, N. Y.: Semiotext(e) [in English].
5. Müller, J.-W. (2011). Contesting Democracy. Political Thought in Twentieth-Century Europe. New Haven, CT: Yale University Press [in English].
6. Putin: address to the Federal Assembly. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=0sAhFmRIJ7U> [in English].
7. Reich, W. (1980). The Mass Psychology of Fascism. Farrar, Straus and Giroux. Retrieved from <https://ia800402.us.archive.org/11/items/MassPsychologyOfFascism-WilhelmReich/mass-psychology-reich.pdf> [in English].
8. Sontheimer, K. (2009). *Iak natsizm pryshov do vlady* [How Nazism Came to Power]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
9. Kujawski, J. (2020). Enemy and war in Carl Schmitt's political theory. *Zoon Politikon*, 11, 29–41. Retrieved from <https://doi.org/10.4467/2543408XZOP.20.002.12529> [in English].
10. Why did Russia Invade Ukraine? *Russia invaded Ukraine*. Retrieved from <https://war.ukraine.ua/why-is-russia-invading-ukraine/> [in English].
11. Russia's Way. Putin: Address to the Federal Assembly. *Youtube*. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=vUDoJHB_4mo [in English].
12. Honcharenko, R. (2021, July 14). “Chym stattia Putina zachepyla istoryka z Avstriii” [“Why Putin's article about Ukraine touched a historian from Austria”]. *DW*. Retrieved from

<https://www.dw.com/uk/chym-stattia-putina-proukrainu-zachepyla-avstriiskoho-istoryka/a-58268224> [in Ukrainian].

13. Sokolov, S. (2017, May 30). Anna Iaroslavna ta «Twitter-superechka» Ukraïny ta Rosiïi” [Anna Yaroslavna and the «Twitter-Dispute» between Ukraine and Russia]. DW. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/світові-змі-звернули-увагу-на-twitter-суперечку-україни-та-росії/a-39054741> [in Ukrainian].

14. Briantseva, D., Hubar, O. (2017, June 6). Videnskyi istoryk: Ukraïna – prychyna fantomnykh boliv rosiian [The Vienna Historian: Ukraine is the reason of Russians’ phantom pains]. DW. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/віденський-історик-україна-причина-фантомних-болів-у-більшості-росіян/a-39124638> [in Ukrainian].

15. European Parliament resolution on Importance of European remembrance for the future of Europe. № P9_TA(2019)0021 (2019, Sep. 19). Retrieved from <https://home-affairs.ec.europa.eu/news/european-parliament-adopts-resolution-importance-european-remembrance-future-europe-2019-09-26en> [in English].

16. Arcari, M. (2022). The conflict in Ukraine and the hurdles of collective action. *Questions of International Law*, 96, 7–25. Retrieved from http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2022/12/02Ukraine-Conflict-ARCARI_3.pdf [in English].

Ірина Богінська

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
i.boginska@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-0038-7765

ЧОМУ «УРОКИ ІСТОРІЙ» НІЧОМУ НЕ ВЧАТЬ ПОЛІТИКІВ, ЯКІ УХВАЛЯЮТЬ РІШЕННЯ?

Iryna Bohinska

PhD of History, Associate Professor,
Department of International Relations and Foreign Policy,
Vasyl' Stus Donetsk National University
i.boginska@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-0038-7765

WHY DON'T THE «LESSONS OF HISTORY» LEARN ANYTHING FROM DECISION-MAKERS?

Abstract. «Lessons of history» and analogies are frequently mentioned in political discourse and the global media. Politicians refer to «lessons learned» when assessing possible solutions to current problems. They may refer to historical events directly through analogies or words and phrases that evoke desired historical memories. However, the decision maker's references to the past mainly reflect prejudices or personal viewpoint(s). Superficial or insignificant coincidences are used not to «learn lessons» but to explain and justify decisions already made.

Russia's war against Ukraine has not only brought various lessons of history to the fore but has itself become a lesson for the future. The parties to the conflict dispute the analogies chosen, the actual meaning of the selected lessons of the past, and even the potential lessons that will be drawn from the initial events. Ignoring contextual factors and unforeseen circumstances turns any lessons into a useless exercise. Therefore, the «Munich lesson» and the «Yalta lesson» are useless instruments for understanding the current Russian-Ukrainian war and predicting its outcome.

Keywords: lessons of history, political decisions, Munich lesson, Yalta lesson, Russian-Ukrainian war.

Допоки надто передчасно намагатися передбачити, коли і як закінчиться масштабне вторгнення Росії в Україну, але вже зараз можна розпочати аналізувати «уроки історії» цієї війни. Наразі зрозуміло, що на початку вторгнення російська армія провалила бліцкриг, а українська – домоглася більшого, ніж могла. Відтепер держави, які планують агресію, будуть уважно вивчати прорахунки Росії, аби уникнути аналогічних помилок, а країни, яким вони погрожують, будуть аналізувати приклад України, аби засвоїти урок того, як дати відсіч чисельнішим і краще оснащеним збройним силам супротивника [1]. Важливий урок, який можна зробити після двох років бойових дій, стосується переваг оборонної війни над наступальними операціями [2]. Інший урок російсько-української війни полягає у важливості балансу між політичними цілями та воєнними можливостями. Український аналітик М. Белесков щодо цього зазначив: «Справді, якщо перехід України до активної оборони у 2024 році прокладе шлях до можливої перемоги, майбутні історики вважатимуть це розсудливим та мудрим» [2]. Отже, він визнав не лише ту роль, яку відіграють історики в інтерпретаціях подій минулого, а і ті ризики, з якими стикаються політики, які ухвалюють рішення у теперішньому. Очевидно, що політика не повинна вимагати від збройних сил участі у діях, які не відповідають їх можливостям або характеру конфлікту.

Після початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну президент В. О. Зеленський неодноразово виступав у парламентах зарубіжних країн. І щоразу він вдавався до історичних

аналогій або використовував спогади про минуле. У зверненні до британського парламенту 8 березня 2022 р. президент України порівнює війну Росії проти України з захистом Британії від нацистів [3]. 16 березня 2022 р. під час виступу в американському Конгресі він закликав згадати Перл Харбор (7 грудня 1941 р.) та теракти 11 вересня 2001 р. [4]. Президентське звернення 17 березня 2022 р. до німецького Бундестагу побудовано навколо асоціацій про Берлінський мур та історичну відповідальність за нацистський злочин 80 років тому. Перефразовавши відому промову Рейгана біля Берлінського муру 1989 р., президент В. О. Зеленський закликав німецьких політиків: «Канцлере Шольц! Зруйуйте цю стіну!» [5]. У зверненні до французького Сенату, Національних Зборів та Ради міста Парижу президент України порівнював Маріуполь після російського вторгнення з руїнами Вердена: «Як на тих страшних фотографіях часів Першої світової війни, які, я впевнений, кожен і кожна із вас бачили» [6]. Численні виступи президента України перед зарубіжними політиками та його інтерв'ю ЗМІ лише підкреслюють те значення, яке мають альянси та мережі для оцінки національної міцї держави. Випадок України на початку широкомасштабного вторгнення Росії показує, що міждержавні відносини можуть бути ключовим джерелом влади, яке впливає на перебіг конфлікту і може формувати його результат. Цей урок російсько-української війни вчить тому, що у сучасному взаємозалежному світі та держава, яка має міцні та надійні відносини, може зберігати конкурентні переваги навіть в умовах дисбалансу можливостей з державою-супротивником.

З часом, у міру того, як триватиме війна, перелік таких уроків лише збільшиться. Одні з них будуть використовуватися як «застереження від помилок», інші – як «правильні рішення». Однак так само було і раніше: від Першої світової війни до операції «Буря у пустелі» американські політики неодноразово посилалися на «уроки історії», коли вирішували питання про те, чи вступати країні у війну. Тож виникло цілком зрозуміле питання: чи справді історичні аналогії формують політику, чи вони є насамперед інструментом політичного виправдання вже ухвалених рішень?

Юен Фун Кхонг стверджує, що лідери використовують аналогії не лише для виправдання політичних рішень, але й для виконання конкретних когнітивних та інформаційних завдань, необхідних для їх ухвалення. Спираючись на інтерв'ю з високопосадовцями та розсекречені документи, він показує, що три найважливіші аналогії в в'єтнамської епохи – Мюнхен, Корея і Дьєнб'єнфу – можуть пояснити американський вибір у В'єтнамі [7]. Водночас посилання на конкретні уроки історії можуть відрізнятися у різних поколінь політиків, які ухвалюють рішення. У дебатах британських політиків про те, чи варто втручатися у Сирію, одна сторона згадувала інтервенцію в Ірак та її наслідки, а інша – невтручання у Боснію. Отже, кожна зі сторін орієнтувалася на різні уроки історії [8, р. 7]. На Мюнхенській безпековій конференції 16–17 лютого 2024 р. можна було почути виступи, в яких одні спікери посилалися на «урок Мюнхену» для України, а інші – заперечували подібні історичні аналогії. Наприклад, американський історик Т. Снайдер порівнював нинішню війну в Україні з атмосферою 1938–1939 рр. у Європі: «Польща стримувала Вермахт досить довго ціною великих втрат, але решта країн увійшли у війну за тижні, а не за роки. Оскільки українці опираються так добре, нікому, крім них, не доводиться воювати. Поки що» [9]. Водночас генсек НАТО Єнс Столтенберг стверджував, що жодному члену НАТО не загрожує безпосередня військова загроза: «Світ став більш небезпечним, але й НАТО стало сильнішим» [9]. Такі висловлювання показують, що політик, який очолює військовий альянс, та історик, який спеціалізується на історії Східної Європи, по-різному дивляться на ті самі події. За визнанням самих політиків, вони шукають рішення, а не контекст, і вони мають власну упередженість щодо того, що саме вважати переконливішими доказами.

Ефективна розробка політики вимагає широкого спектра доказів (статистика, соціальні дослідження, економіка тощо), але історія в основному відсутня у цьому переліку. Однак політики, які ухвалюють рішення, регулярно використовують фразу «вчитись на уроках історії», можливо, до кінця не усвідомлюючи, що вона насправді означає. Хоча глибоке розуміння минулого має величезну цінність для будь-якого урядовця, зведення його до пошуку уроків відволікає і вводить в оману [10]. Спроба дослідити використання сучасними стратегами «уроків

історії» розкриває недоліки мислення за аналогією та складнощі в ухваленні рішень у реальному часі. Сара Маза визначає «уроки» як «акуратно запаковані аксіоми, які можуть використовуватися до теперішніх або майбутніх обставин». У стратегії це означає принцип або образ дії, виведений з історичних випадків, якими треба керуватися в ухваленні поточних рішень. «Вивчення уроків» передбачає міркування за аналогією: теперішня ситуація Х схожа на минулу ситуацію Y, а тому ми повинні слідувати тому або іншому курсу, покладаючись на певний урок [10]. Корисність такого підходу найчастіше пояснюється прагненням уникнути помилок минулого у майбутньому. Небезпека «вивчення уроків» криється у поняттях контексту та непередбачуваних обставин. Усі історичні контексти, в яких живуть і діють люди, є різними. Однак розуміння будь-якого рішення або політики вимагає вивчення та врахування контексту – складної взаємодії соціальних, політичних, економічних, інтелектуальних, екологічних та інших чинників, які формують середовище у кожний конкретний момент часу. Наприклад, щоб пояснити вторгнення США в Ірак у 2003 р., необхідно розуміти міжнародну систему після «холодної війни» (однополярність), уявлення про силу США на той час та пережиту травму 11 вересня 2001 р. [10]. Щодо непередбачуваних обставин, то це «явища, які не утворюють закономірностей» (Дж. Л. Геддіс). Це точки розгалуження історії, в яких все могло би бути по-іншому. Важливість непередбачуваних обставин іноді стає зрозумілою лише ретроспективно. Однак вони підкреслюють той факт, що люди можуть по-різному реагувати на схожі обставини. За допомогою концепції непередбачуваних обставин історики кидають виклик ідеї про те, що будь-яка конкретна подія неминуче визначається крупними структурними силами [10]. Значення непередбачуваних обставин в умовах війни зростає у рази. Адже потрібен час, щоб зрозуміти, як інша сторона адаптується і змінює свою тактику. Звісно, це не означає відмови від інструментів, які зазвичай використовуються для оцінки військової потужності. Багато стандартних показників – структура збройних сил, військова доктрина, технічні характеристики озброєння, якість програм підготовки – залишаються актуальними і важливими. Однак вони не завжди є передбачуваними. Якщо стратеги хочуть точно прогнозувати силу і планувати майбутні конфлікти, а політики – ухвалювати «правильні рішення», то до цього треба додати нематеріальні елементи військового потенціалу: культура армії, її здатність до навчання, рівень корупції, воля до боротьби тощо [10]. Ігнорування контексту та/або неврахування непередбачених обставин створюють проблеми з «вивченням уроків». Політики часто неправильно використовують уроки у поточних сценаріях. Ще одним обмеженням є вибіркове читання історії, щоб отримати потрібні їм уроки. Зосередженість на уроках часто перетворює минуле на «величезну сумку» («an enormous grab bag»), яка використовується для підтвердження вже зроблених висновків. Засвоєння уроків історії створює парадокси: конкретні уроки не мають особливої цінності для використання у нових обставинах, а загальні уроки, які можна було б використати у різних випадках, зазвичай настільки банальні, що не дають жодного розуміння [10].

Пошуковий показник на сайті журналу «Foreign Affairs» за ключовим словом «lessons of history» видає низку статей, у яких Україна (як «путінський Афганістан») є уособленням уроку радянської війни в Афганістані [12], або ж сучасна російсько-українська війна подається як приклад «війн, які ніколи не закінчуються» крізь призму уроку Першої світової війни [13], або ж санкційна політика щодо великих держав як урок війни Росії проти України [14]. Залежно від того, на чому хоче наголосити автор статті – слабкості та вразливості агресивних політичних режимів, особливостях сучасної війни або зміцненні ліберального світового порядку, – він цілеспрямовано обирає потрібний «урок історії» або ж підбирає «переконаливі» історичні аналогії. Український журналіст В. Портников у колонці з промовистою назвою «Ласкаво просимо у тридцяті» порівнює напад Росії на Україну з прологом до війни: «Такий собі тиск Німеччини на Чехословаччину, тільки цього разу Захід сказав «ні», але знову без своєї власної участі» [15]. Так само і політики можуть використовувати будь-який урок з минулого. Ніколи не можна достеменно визначити, чи є розлогі історичні міркування лише тактичним кроком, спрямованим на виправдання їх агресивних рішень, або ж посилання на певні історичні події пов'язані з їх особистими упередженнями чи певним поглядом, тобто переконаннями у своїй правоті. Поверхові та несуттєві збіги можуть використовуватися, щоб пов'язати події мину-

лого з теперішнім. У ЗМІ також можна зустріти згадування про так звані «образливі» паралелі між політичними діями минулого і теперішнього і заклики не витратити час на пошук аналогій, «які нічого варті, а лише надають Кремлю та його союзникам додатковий простір для маневру» [16]. Навіть більше, оскарження «уроків історії» перетворилося на частину політичної боротьби.

Урок, який лідери США зробили з Другої світової війни, полягав у тому, що диктатори завжди використовують слабкість, а раннє завдання їм удару є кращим, ніж умиротворення (як це зробили французи і британці з Гітлером на Мюнхенській конференції 1938 р.). Цей менталітет «більше жодних мюнхенців» вплинув на рішення США про втручання у Корею та В'єтнам [10]. Навесні 1999 р. західні офіційні особи зустрілися в Лондоні, щоб визначити стратегію реагування на репресії югославських властей у Косові. Державний секретар США М. Олбрайт переконувала, що військова сила є єдиною альтернативою, якщо уряд С. Мілошевича не поступиться вимогам Заходу на майбутній конференції в Рамбуйе. Не всі з цим погодилися. Зрештою, М. Олбрайт нагадала своїм колегам: «Це Лондон, пам'ятайте, а не Мюнхен» [17]. Невдовзі після цього НАТО розпочав бомбардування Югославії. Поразки у В'єтнамі та Афганістані створили для американських політиків конкуруючі уроки, змушуючи кожного разу замислюватися щодо розв'язування непотрібної війни.

Більш ніж за рік до широкомасштабного вторгнення в Україну президент РФ В. Путін опублікував статтю, яка називалася «75 років Великої Перемоги: спільна відповідальність перед історією та майбутнім». Примітно, що англomовна версія цієї статті містить слово «уроки» і має назву «Справжні уроки 75-річчя Другої світової війни» [18]. Наприкінці статті автор висунув ідею скликання саміту постійних членів Ради Безпеки ООН – США, Великої Британії, Франції, КНР та РФ на зразок Ялтинської (Кримської) конференції лідерів Великої трійки у лютому 1945 р. Важливість «уроку Ялти» для В. Путіна полягала у можливості досягнення посткримського консенсусу, прийняття іншими учасниками РБ ООН «нових територіальних реалій», створених порушенням суверенітету та територіальної цілісності України. Дещо пізніше підконтрольний Росії глава Криму С. Аксєнов у коментарі за підсумками саміту президентів США та РФ у Женеві влітку 2021 р. зазначив, що «сьогодні Крим міг би стати місцем проведення зустрічі лідерів «п'ятірки» країн – членів РБ ООН», «точкою збирання» нового світопорядку» [19]. Однак така компромісна угода не відповідає цінностям і правовим нормам 30 держав, які підписали заяву на підтримку України від імені НАТО. Проблематичність «Ялти-2» полягає у тому, що цей «урок історії» по-іншому інтерпретується на Заході. Ще у 1994 р. Г. Кісінджер писав, що «Ялта стала символом ганьби з точки зору формування образу повоєнного світу». У квітні 1997 р. британська «Financial Time» писала, що «зустріч Б. Єльцина та Б. Клінтона на вищому рівні стала тріумфом для глави американської адміністрації. Фактично вона стала Ялтою навпаки. Замість визнання російської сфери впливу Б. Клінтон домігся збереження права країн Центральної та Східної Європи на приєднання до альянсів за власним вибором». Важко сказати, чи пам'ятає президент США Дж. Байден промову президента Дж. Буша-молодшого, виголошену у 2005 р. під час європейського турне у Ризі, в якій той звинуватив Т. Рузвельта та В. Черчіля у тому, що на Ялтинській конференції 1945 р. вони погодилися «віддати Східну Європу Радам». Всебічна підтримка, яку зараз надають Сполучені Штати Україні, переконливо свідчить про небажання будь-яких компромісів з путінською Росією.

Отже, вивчення уроків сприяє створенню когнітивних упереджень. Для того, щоб розібратися у поточній проблемі, політики починають шукати приклади з власного досвіду або пам'яті. Пошук уроків спонукає політиків, які ухвалюють рішення, переоцінювати важливість «яскравих» подій та ігнорувати інші докази, що можуть кидати виклик їх поглядам. І хоча існує спокуса використати «урок Мюнхену» або «урок Ялти» в оцінці перебігу російсько-української війни, кожен із цих «яскравих» уроків має лише деяку достовірність, а загалом є некорисним, як і багато інших уроків, зроблених у минулих конфліктах. Уроки не можуть бути або підтвердженням, або розвагою: лише тим, що «людям подобається». «Уроки історії» не варто плутати з історією – наукою, яка піддає сумніву короткозорі погляди, ускладнює прості історії про причини та наслідки, досліджує шляхи, якими ніхто не пішов. Це історія, а не уро-

ки, може зруйнувати консенсус, розширити горизонти та «не дати сильним заснути вночі» [20]. Урядовцям потрібно бути обережними у прогнозуванні результатів політики. Російсько-українська війна вже пішла непередбачуваним шляхом. Тому потрібно уникати поспішних суджень, щоб не винести неправильних уроків, щоб не розробити помилкових стратегій і щоб не придбати непотрібних видів озброєнь. Так само, як Захід переоцінив можливості Росії напередодні вторгнення, зараз він може їх недооцінити [11].

Бібліографічні посилання

1. Flournoy, M. A. (2022, May 23). How to prepare for the next Ukraine. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-05-23/how-prepare-next-ukraine> [in English].
2. Bielskov, M. (2024). To defeat Putin in a long war, Ukraine must switch to active defense in 2024. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/paving-the-way-for-putins-defeat-ukraine-must-prioritize-defense-in-2024/> [in English].
3. Звернення президента України Володимира Зеленського до парламенту Великої Британії [Address by the President of Ukraine to the Parliament of the United Kingdom, 2022, March 8] (8 березня 2022 р.). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/en/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-parl-73441> [in Ukrainian].
4. Промова президента України Володимира Зеленського перед Конгресом США [Address by the President of Ukraine to the US Congress, 2022, March 16] (16 березня 2022 р.). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-pered-kong-73609> [in Ukrainian].
5. Промова президента України Володимира Зеленського у Бундестазі [Address by the President of Ukraine to the Bundestag, 2022, March 17] (17 березня 2022 р.). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-u-bundesta-73621> [in Ukrainian].
6. Промова президента України Володимира Зеленського на спільному зібранні Сенату, Національних Зборів Французької Республіки та Ради міста Парижа [Speech by the President of Ukraine at a joint meeting of the Senate, the National Assembly of the French Republic and the Council of Paris, 2022, March 23] (23 березня 2022 р.). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-na-spilnomu-zibranni-senatu-naci-73773> [in Ukrainian].
7. Khong, Y. F. (2024). Analogies at the War: Korea, Munich, Dien Bien Phu, and the Vietnam Decisions of 1965. Retrieved from <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691025353/analogies-at-war> [in English].
8. Haddon, C., Devanny, J., Forsdick, Ch., Thompson, A. What is the value of History in policymaking? Retrieved from https://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/Making%20History%20Work%20Report%20-%20Final_0.pdf [in English].
9. Хоменко, С. (2024, 19 лютого). «Складно не означає безнадійно». Що почула Україна на Мюнхенській конференції і як там змінилося ставлення до війни [«Difficult does not mean hopeless». What Ukraine heard at the Munich Conference and how the attitude to war has changed there]. *BBC News Україна*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c6pqxpz59xgo> [in Ukrainian].
10. Steib, J. (2024). History has no lessons for you: a warning for policymakers. Retrieved from <https://warontherocks.com/2024/02/history-has-no-lessons-for-you-a-warning-for-policymakers/> [in English].
11. Massicot, D. (2023, February 8). What Russia got wrong? Moscow failures in Ukraine. *Foreign Affairs*. Retrieved from https://www.foreignaffairs.com/ukraine/what-russia-got-wrong-moscow-failures-in-ukraine-dara-massicot?utm_medium=social&fbclid=IwAR3hcTswuOcxJuXrG3aU5ATl-evdDHNbL [in English].
12. Bearden, M. (2022, March 24). Ukraine and the lessons of the Soviet's Afghan war. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/afghanistan/2022-03-24/putins-afghanistan> [in English].

13. MacMillan, M. (2023, June 12). How wars don't end. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/how-wars-dont-end> [in English].
14. Feigenbaum, E. A., Szubin, A. (2023, February 14). What China has learned from the Ukraine War. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/china/what-china-has-learned-ukraine-war> [in English].
15. Портников, В. (2024, 18 лютого). Ласкаво просимо у тридцяті [Welcome to the thirties.]. *Збруч*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/117733> [in Ukrainian].
16. Sasse, Gw. The slippery slope of speculating on Ukraine. Retrieved from https://carnegie-europe.eu/strategieurope/91677?utm_source=ctw&utm_medium=email&utm_campaign=buttonlin k&mkt_tok=ODEzLVhZVS00MjIAAAGRciF38EcVlm7yVn1M2VIPBjBk9tfNGNQd-lqwIuzhOHjHAAtSzP_wxCHyT9aac5MWTfmwgAME3REUvR7_373D5r7V3lGwBIEm1dqtwxuKWwF [in English].
17. Ash, T. G. (2000, September 21). Kosovo: Was It Worth It? *New York Review of Books*, p. 6 [in English].
18. Vladimir Putin: The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II (2020, June 18). Retrieved from <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982> [in English].
19. Красв, О. (2021). «Кримське питання нікуди не зникає». Чи можлива «Ялта-2» після зустрічі Путіна і Байдена? [«The Crimean issue is not going away». Is Yalta 2 possible after Putin and Biden's meeting?]. Retrieved from <https://prismua.org/20-06-2021-2/> [in Ukrainian].
20. Armitage, D. (2014, October 7). Why politicians need historians. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/education/2014/oct/07/why-politicians-need-historians> [in English].

References

1. Flournoy, M. A. (2022, May 23). How to prepare for the next Ukraine. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-05-23/how-prepare-next-ukraine> [in English].
2. Bielineskov, M. (2024). To defeat Putin in a long war, Ukraine must switch to active defense in 2024. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/paving-the-way-for-putins-defeat-ukraine-must-prioritize-defense-in-2024/> [in English].
3. Zvernennia prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho do parlamentu Velykoi Brytanii [Address by the President of Ukraine to the Parliament of the United Kingdom, 2022, March 8]. (8 bereznia 2022 r.). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/en/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-parl-73441> [in Ukrainian].
4. Promova prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho pered Konhresom SShA [Address by the President of Ukraine to the US Congress, 2022, March 16] (16 bereznia 2022 r.). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-pered-kong-73609> [in Ukrainian].
5. Promova prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho u Bundestazi [Address by the President of Ukraine to the Bundestag, 2022, March 17] (17 bereznia 2022 r.). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-u-bundesta-73621> [in Ukrainian].
6. Promova prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho na spilnomu zibranni Senatu, Natsionalnykh Zboriv Frantsuzkoi Respubliky ta Rady mista Paryzha [Speech by the President of Ukraine at a joint meeting of the Senate, the National Assembly of the French Republic and the Council of Paris, 2022, March 23] (23 bereznia 2022 r.). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-na-spilnomu-zibranni-senatu-naci-73773> [in Ukrainian].
7. Khong, Y. F. (2024). Analogies at the War: Korea, Munich, Dien Bien Phu, and the Vietnam Decisions of 1965. Retrieved from <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691025353/analogies-at-war> [in English].
8. Haddon, C., Devanny, J., Forsdick, Ch., Thompson, A. What is the value of History in policymaking? Retrieved from https://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/Making%20History%20Work%20Report%20-%20Final_0.pdf [in English].

9. Khomenko, S. (2024, 19 liutoho). «Skladno ne oznachaie beznadiino». Shcho pochula Ukraina na Miunkhenskii konferentsii i yak tam zminylosia stavlennia do viiny [«Difficult does not mean hopeless». What Ukraine heard at the Munich Conference and how the attitude to war has changed there.]. *BBC News Ukraina*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c6pqxpz59xgo> [in Ukrainian].
10. Steib, J. (2024). History has no lessons for you: a warning for policymakers. Retrieved from <https://warontherocks.com/2024/02/history-has-no-lessons-for-you-a-warning-for-policymakers/> [in English].
11. Massicot, D. (2023, February 8). What Russia got wrong? Moscow failures in Ukraine. *Foreign Affairs*. Retrieved from https://www.foreignaffairs.com/ukraine/what-russia-got-wrong-moscow-failures-in-ukraine-dara-massicot?utm_medium=social&fbclid=IwAR3hcTswuOcxJuXrG3aU5ATl-evdDHNbL [in English].
12. Bearden, M. (2022, March 24). Ukraine and the lessons of the Soviets Afghan war. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/afghanistan/2022-03-24/putins-afghanistan> [in English].
13. MacMillan, M. (2023, June 12). How wars dont end. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/how-wars-dont-end> [in English].
14. Feigenbaum, E. A., Szubin, A. (2023, February 14). What China has learned from the Ukraine War. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/china/what-china-has-learned-ukraine-war> [in English].
15. Portnykov, V. (2024, 18 liutoho). Laskavo prosymo u trydtsiati [Welcome to the thirties]. *Zbruch*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/117733> [in Ukrainian].
16. Sasse, Gw. The slippery slope of speculating on Ukraine. Retrieved from https://carnegie-europe.eu/strategieurope/91677?utm_source=ctw&utm_medium=email&utm_campaign=buttonlink&mkt_tok=ODEzLVhZVS00MjIAAAGRCiF38EcVlm7yVn1M2VIPJBk9tfNGNQd-lqwIuzhOHjHAatSzPwxCHyT9aac5MWTfmwgAME3REUvR7373D5r7V3lGwBIEml1dqtwxuKWwfE [in English].
17. Ash, T. G. (2000, September 21). Kosovo: Was It Worth It? *New York Review of Books*, p. 6 [in English].
18. Vladimir Putin: The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II (2020, June 18). Retrieved from <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982> [in English].
19. Kraiev, O. (2021). «Krymske pytannia nikudy ne znykaie». Chy mozhlyva «Ialta-2» pislia zustrichi Putina i Baidena? [«The Crimean issue is not going away». Is Yalta 2 possible after Putin and Bidens meeting?]. Retrieved from <https://prismua.org/20-06-2021-2/> [in Ukrainian].
20. Armitage, D. (2014, October 7). Why politicians need historians. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/education/2014/oct/07/why-politicians-need-historians> [in English].

Наталія Внукова

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри банківської справи і фінансових послуг,
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця,
провідний науковий співробітник, НДІ ПрЗІР НАПрНУ
vnn@hneu.net
ORCID: 0000-0002-1354-4838,
Researcher ID: <https://www.researchgate.net/profile/Nataliya-Vnukova>
Scopus-Author ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56607137800>

Василь Пивоваров

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри культурології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
v.pyvovarov@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1815-584X
Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57409406200&eid=2-s2.0-85107232151>

ВПЛИВ ІННОВАЦІЙ НА РОЗВИТОК МІЖКУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Nataliya Vnukova

Doctor of Economics (2nd PhD), professor,
Professor of the Department of customs affairs and financial services,
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics;
Leading researcher,
Scientific and Research Institute of Providing Legal Framework
for the Innovative Development of NALS of Ukraine
vnn@hneu.net
ORCID: 0000-0002-1354-4838,
Researcher ID: <https://www.researchgate.net/profile/Nataliya-Vnukova>
Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56607137800>

Vasyl Pyvovarov

PhD of philological sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Cultural Studies,
Yaroslav Mudryi National Law University
v.pyvovarov@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1815-584X
Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57409406200&eid=2-s2.0-85107232151>

THE INFLUENCE OF INNOVATIONS ON THE DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL DIALOGUE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Abstract. *The research examines approaches to determining changes that occur in interest in the topics of innovation, intercultural dialogue, clusters in Ukraine and Germany during the period of martial law, a special legal period in Ukraine. A survey of interest in the topics of intercultural dialogue, dialogue, innovation, cluster and culture over the last year in Ukrainian and German languages was carried out using the Google Trends search resource. Certain trends were noted, which showed a different level of interest in these topics over the past year. It is notable that the topic of intercultural dialogue is not statistically significant in both countries, meanwhile, the topic of culture has a much higher level of interest than the topic of clusters, which can positively affect the develop-*

ment of territories in the conditions of general industrialization through the space of culture. As a result of the information search, the regions, both in Ukraine and in Germany, which have leadership positions regarding the demand for the topics of innovation, clusters, and culture, were highlighted. It is promising that all aspirations for intercultural dialogue will have a positive effect on the growth of interest in both the topic of clusters and innovation and culture between these two countries. The obtained results indicate the need to improve relations among the participants of industrial hi-tech and clusters, and to apply to these transformations the sphere of culture and intercultural dialogue, which will accelerate the process of their development. Regarding Ukraine and Germany, the topic of culture prevails in other regions than innovations and clusters, but for Ukraine, the regions of the western part of the territory are more prone to intercultural dialogue, which is promising in co-operation with Germany. Meanwhile, for the regions of the eastern part of Ukraine, it is desirable to form separate projects for the establishment of Ukrainian-German intercultural dialogue already during the martial law.

Keywords: innovation, cluster, culture, dialogue, Google Trends search resource.

Актуальність роботи. Україна та Німеччина відповідно до європейських та світових тенденцій намагається запроваджувати інновації, відповідаючи на сучасні виклики, активно пропонувати нові інструменти вирішення глобальних проблем безпеки під час воєнного стану в Україні. Європейська рада з інновацій (EIC) реалізує проєкт «Інноваційна Європа» [1] і сприяє проривним інноваціям із потенціалом розширення на глобальному рівні.

Світовий форум 2024 року окреслив одну, на перший погляд, не популярну тему – промисловість і виробництво [2], яке неможливо без інновацій. Тим часом питання міжкультурного діалогу, які повинні позитивно вплинути на відновлення суспільних відносин у повоєнний час, не обговорювались. Як відомо, 2021 року обговорювались питання справжнього міжнародного співробітництва, якому потрібна інклюзія і прозорість, збалансування співпраці та конкуренції, відновлення активізації, реформування та розширення можливостей наявних інституцій [3]. Це було викликом на пандемію, а тепер змінилися позиції щодо викликів на воєнну агресію в Україні.

Мета роботи – визначити вплив інновацій на потенційну сталість українсько-німецького міждержавного культурного діалогу під час воєнного стану в Україні.

Виклад основної частини. Воєнна агресія надзвичайно прискорила розвиток інновацій, зокрема у воєнній сфері. Внаслідок переозброєння не тільки забезпечується ефективність воєнних дій, але й формуються нові бізнес-моделі, тим часом бажано розглянути, чи змінюється дизайн відносин і чи формується позитивний вплив на міжкультурний діалог внаслідок посилення онлайн-комунікацій.

Зміна технологій і впровадження інновацій відбувається постійно. Чинники змін – це не тільки автоматизація і цифровізація технологічних процесів, а й великий спектр соціальних і політичних аспектів, серед яких, безумовно, і культурний міждержавний діалог. Країною-лідером інновацій є Німеччина, тому її досвід може бути використаний у країнах-сусідах.

Для вирішення завдання з визначення підґрунтя для потенційної спорідненості зацікавленістю темою інновацій в Україні та Німеччині автори використали сучасний пошуковий сервіс Google Trends [4], який надає статистику попиту або зацікавленості тією чи іншою темою в різних країнах світу у виділені часові періоди воєнного стану в Україні. Особливістю цього інструменту є надання користувачам кількісних та якісних показників запиту до загальної суми запитів у Google, що створює можливість дослідникам визначити актуальність та тренди в тематичній пошуку.

У табл. 1 наведено результати пошукового запиту в Google Trends теми інновацій (Innovationen) та міжкультурного діалогу німецькою мовою (Interkultureller Dialog) у Німеччині, українською в Україні в різні часові періоди.

Таблиця 1

**Визначення тенденцій зацікавленістю темою інновацій
в Україні та Німеччині за різні часові періоди**

Ознака зацікавленості темою	Україна	Німеччина
Інновації (за останній рік на 14 лютого 2024 року)	Пікові значення падіння влітку 2023 року; зацікавленість підвищилася наприкінці 2023 року до 100 балів; тепер знизилася до 65	Пікове значення наприкінці січня 2024 року; падіння було до 25 балів наприкінці серпня 2023 року
Виділений регіон	Івано-Франківська область (100 %), Сумська область (92 %)	Гамбург (100 %), Берлін (92 %)
Інновації (період із 2004 року)	Чітко виражений тренд на зниження зацікавленості темою зі 100 балів (2004) до 4 балів (2024)	Чітко виражений тренд на зниження зацікавленості темою за означений період у 4 рази зі 100 балів до 25 балів

Джерело: складено авторами

Як видно з табл. 1, виділено споріднені тенденції зацікавленістю темою інновацій в Україні та Німеччині, найвищий рівень зацікавленості відзначено у 2004 році; помічена негативна тенденція суттєвого падіння під час воєнної агресії в Україні. Серед регіонів лідерами визначено не столиці, що теж є цікавим висновком. Отже, можна вказати на певну спорідненість визначених тенденцій у сфері інновацій у цих країнах, що може стати предметом додаткового аналізу.

У табл. 2 наведено рівень зацікавленістю темою міжкультурного діалогу в Україні та Німеччині.

Таблиця 2

**Визначення тенденцій зацікавленістю темою
міжкультурного діалогу в Україні та Німеччині**

Ознака зацікавленості темою	Україна	Німеччина
Міжкультурний діалог українською, німецькою мовою (Interkultureller Dialog) за останній рік	Запит не є статистично значимим	Запит не є статистично значимим
Діалог (за останній рік на 14 лютого 2024 року)	Значна волатильність зацікавленості темою, пік – вересень 2023 року	Пік у березні 2023 року, стабільно високий рівень
Виділені регіони	Волинська, Тернопільська, Рівненська області	Гамбург, Бремен, Берлін

Джерело: складено авторами

Як видно з табл. 2, визначальним є те, що зацікавленість темою саме міжкультурного діалогу поки що не є актуальною в розглянутих країнах, тому що не є статистично значимою в обох державах. Така ситуація негативна щодо теми інновацій і потребує подальших досліджень. За останній рік тема діалогу є популярною в обох країнах, але з різним рівнем зацікавленості. Так, у Німеччині він стабільно високий, тоді як в Україні є періоди спадів і підйомів. Щодо складу регіонів-лідерів у запитах, то це регіони західної частини України, у Німеччині – більше центральна частина країни. Отже, висновок полягає в тому, що українські та німецькі території відповідно до зацікавленості темою діалогу можуть мати більше передумов щодо розвитку міжкультурного діалогу.

Якщо порівнювати рівень зацікавленості темами інновацій та діалогу в Німеччині, то виділився регіон Гамбург і Берлін, що потребує додаткового дослідження їх особливостей у контексті обраної теми дослідження.

Особливий правовий період воєнного стану в Україні впливає на пошук і перегляд взаємодії країн за рівнями здатності до розвитку інновацій, що є основою для розробки спільних

заходів з організації та стимулювання взаємодії національних індустріальних платформ, зокрема, наприклад, Індустрії 4.0 у період релокації бізнесу з України в Німеччину і навпаки. Експертне оцінювання може показати, що така взаємодія можлива, зокрема, у військовій сфері через діалог.

З урахуванням децентралізації діяльності органів місцевого самоврядування як в Україні, так і в Німеччині пропонується розглядати це як фактор, що стимулює розвиток інноваційності підприємств. Їх стратегії розвитку можуть мати цілеспрямований характер відповідно до потреб підприємств, що працюють у межах конкретних галузей на виділеній території. Проте очевидно, що ризик змін у воєнний час, які відбуваються дотепер (табл. 1), негативно впливає на впровадження інновацій, незважаючи на те, що вони могли б значно посилити технологічні зміни у військовій сфері. Пропонується, що чинником, який покращив би соціально-економічний клімат, міг би бути міжкультурний діалог і обмін досвідом. Інструментом щодо його посилення є цифрова трансформація як складник умов розбудови інновацій, тому питання посилення діалогового забезпечення змін під негативною дією воєнних чинників може стати каталізатором трансформацій.

Кластерна політика економічних перетворень може стати важливим фактором підтримки таких змін, тим паче, що Німеччина – глибоко кластеризована країна. Тим часом кластерна спільнота України об'єдналась у Український кластерний Альянс [5], який, крім розгляду інноваційних перетворень, має забезпечити розширення застосування технологій комунікацій і діалогу. Такий підхід дасть змогу знайти синергію рішень. Процес трансформацій одночасно впливає як на впровадження інновацій, так і на створення передумов для міжкультурного діалогу [4].

Ще у 2016 році Конгрес Східноєвропейських ініціатив [6] рекомендував взаємодію «знизу вгору» за участю фізичних осіб у процесах культурного менеджменту, а також диверсифікації інструментів участі, зокрема для країн поза межами Шенгенської зони, та створення більшої кількості довголітніх щорічних культурних заходів замість разових свят [7]. Питання мегакластеризації залишається актуальним і у сфері культури, зокрема українсько-німецьких культурних обмінів.

Український дослідник [8] у період воєнного стану проаналізував культурну діяльність німецьких недержавних інституцій (організацій) в Україні протягом періоду незалежності крізь призму концепції «м'якої сили» («soft power»). У роботі застосовано широке розуміння культури, яка включає освіту, науку, мистецтво, літературу, світогляд, цінності тощо, що може мати багато точок дотику до розвитку саме інновацій. Базу дослідження становив контент вебсторінок німецьких інституцій та їх українських осередків, а також законодавчі акти, аналітичні доповіді, глобальні рейтинги та результати соціологічних опитувань. Інституційну основу німецької культурної «м'якої сили» в Україні утворюють недержавні організації, які переважно фінансуються з федерального бюджету Німеччини. Під час реалізації політики «soft power» зазначені інституції спираються на такі ресурси: німецька мова та культура, федеральна система освіти і науки, а також ліберально-демократичні цінності, що може стати гарантом для розвитку інновацій. Їх діяльність в Україні здійснюється через різні форми контактів із цільовими аудиторіями та загалом відповідає меті поширення європейської культури в її широкому значенні і сприяє міжкультурному діалогу. Тим часом кожна організація має свої пріоритети. Після вторгнення в Україну представники німецьких інституцій засудили російську агресію та скоректували свою діяльність відповідно до умов і потреб воєнного часу, де можливі інструменти аутсорсингу послуг культури, розвиток подальшої кластеризації.

Наступним завданням цього дослідження було використання інструменту Google Trends для визначення зацікавленості темою кластерів і культури: cluster (латиницею, німецькою) та культури німецькою мовою (Kultur) у Німеччині, українською в Україні в різні часові періоди (табл. 3).

**Визначення тенденцій зацікавленості
темою кластерів та культури в Україні та Німеччині**

Предмет зацікавленості темою	Україна	Німеччина
<i>Кластер cluster (останні 12 місяців на 14 лютого 2024 року)</i>	За останній рік зацікавленість була стабільно високою, з певним зниженням під час літніх місяців 2023 року	За останній рік зацікавленість мала пік 100 балів на початку серпня 2023 року, але вже за останні місяці зацікавленість становить до 70 балів
<i>Виділені регіони</i>	Київ, Донецька, Сумська, Львівська область	Берлін, Гамбург, Баварія
<i>Культура (Kultur) (останні 12 місяців на 14 травня 2022 року)</i>	Пік припадає на початок травня 2023 року, зацікавленість темою культури значно вища щодо кластерів і стабільно висока	Пік припадає на червень 2023 року, і зацікавленість темою культури значно вища щодо кластерів
<i>Виділені регіони</i>	Крим, Волинська, Рівненська, Тернопільська область	Північний Рейн Вестфалія, Гессен, Баварія
<i>Співвідношення середнього рівня зацікавленості кластерами і культурою за останній рік</i>	3 % / 41 % (1 : 14)	31 % / 86 % (1 : 2)

Джерело: складено авторами

Як видно з табл. 3, на відміну від теми міжкультурного діалогу (табл. 2), рівень зацікавленості темами як кластера, так і культури є статистично значимим в обох країнах, що досліджувалися. Тема кластерів щодо пріоритетних регіонів в Україні належить як столиці (м. Києву), так і прикордонним регіонам Донецької, Сумської та Львівської областей. Можна передбачити, що це пов'язано з темою інновацій, які традиційно розвинені саме в цих регіонах. Щодо Німеччини, то тема кластерів знову стала пріоритетом у Гамбурзі і Берліні, що можна враховувати у стратегічних питаннях розвитку цих територій щодо інноваційного кластерного складника і бази розвитку культури та міжкультурного діалогу. Відмінністю є те, що потребуваність на тему культури є високою і більшою, ніж щодо кластерів як в Україні, так і в Німеччині, незважаючи на те, що рівень співвідношення середніх рівнів зацікавленості є суттєво різним (табл. 3). Щодо України та Німеччини тема культури переважає в інших регіонах, ніж інновації та кластери, але для України регіони західної частини території більш схильні до міжкультурного діалогу, що є перспективним у взаємодії з Німеччиною. Тим часом для регіонів східної частини України бажано формувати окремі проекти налагодження українсько-німецького міжкультурного діалогу вже зараз під час воєнного стану.

У Німеччині середнє співвідношення зацікавленості темами кластерів та культури є низьким (1 : 2,8), на відміну від України (1 : 14), і це свідчить про те, що тема кластерів може бути ефективним інструментом розвитку інших сфер суспільного життя, зокрема культури, що треба врахувати в процесі розробки кластерних політик. Певний досвід такого підходу відзначався у довоєнний період у Харківській області під час формування кластерів у сфері культури і мистецтва.

Перспективно, що всі прагнення до міжкультурного діалогу будуть позитивно впливати на зростання зацікавленості як темою кластерів, так і інновацій та культури між цими двома країнами.

Висновки. Умови воєнного стану в Україні впливають на перегляд питань за рівнями зацікавленості розглянутими темами. Це може бути додатковим джерелом інформації для розробки диференційованих підходів до державного стимульованого впливу на їх розвиток, зокрема через удосконалення кластерних політик. Наприклад, можна запропонувати розробку інструментів інституційно-інфраструктурної дії, серед яких аутсорсинг послуг у сфері культури або кластеризації сфери культури через залучення до сучасних інноваційних кластерів. У Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого започатковано інфра-

структурний глобальний мегапроект університету «Law & culture» зі створення екосистеми з культурології права і мегакластера «Привілей Ярослава». Інноваційність полягає в його складниках із популяризації права засобами арт та культури, що сприятиме формуванню міжкультурного діалогу між представниками різних культур.

Можливість використання недержавних німецьких організацій для розробки мініпроектів сприятиме духовному відновленню міста після нападу агресора і руйнувань.

Вплив процесів кластеризації на розвиток інновацій є безперечним. Для відродження зруйнованих галузей промислових хайтек в Україні потрібні інструменти координації стейкхолдерів, зокрема через сферу культури, що неодноразово демонстрували органи місцевого самоврядування під час воєнного стану, який суттєво негативно вплинув на всі сфери економічного і суспільного життя. Застосування до майбутніх перетворень сфери культури і міжкультурного діалогу прискорить процес відродження.

Бібліографічні посилання

1. Європейська рада з інновацій (EIC) – Національний портал міжнародного науково-технічного співробітництва. *Національний портал міжнародного науково-технічного співробітництва*. URL: <https://ms.nauka.gov.ua/pro-portal/gorizont-yevropa/innovacijna-yevropa/yevropeyska-rada-z-innovatsiy/> (дата звернення: 15.02.2024).
2. Свириденко, Ю. (2024). Підсумки Давосу: ставка на промисловість. *Українська правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/01/19/708946/>
3. Feldman, C. (2021, February). Як Давоський порядок денний 2021 окреслив шлях до глобальної співпраці World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2021/02/how-the-davos-agenda-2021-outlined-a-path-for-global-cooperation/>
4. Шевченко, С. (August 28, 2022). Як користуватися сервісом Google Trends? URL: <https://adwservice.com.ua/uk/yak-korystuvatsya-servisom-google-trends>
5. Юрчак, О. В. (2022). Український кластерний альянс – принципи об'єднання та дій. *Industry4Ukraine*. URL: <https://www.industry4ukraine.net/publications/klasternyj-alyans-ukrayiny-pryncypy-obyednannya-ta-dij/>
6. Hou, M. Z., Gottfried, L. M., & Yue, Y. (2023, March). Die China Woche an der TU Clausthal als eine interkulturelle Kommunikationsplattform für Wissenschaft, Wirtschaft und Politik. *Interkulturelles Forum der deutsch-chinesischen Kommunikation*, 2(2), 265–285. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-658-38965-9_6
7. Łącka, K. (2016). Kongres Inicjatyw Europy Wschodniej – wyzwania dla Unii Europejskiej i Partnerstwa Wschodniego *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 1(2), p. 267.
8. Внукова, Н. М., Пивоваров, В. М. (2022). Вплив технологій Індустрії 4.0 на зміну міждержавного культурного діалогу *The formation and peculiarities of the implementation of the European Union's Eastern policy*: Scientific monograph [science eds. T. Atramovich-Leik, Ya. Turchyn]. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 59–70. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/246/6930/14436-1>
9. Мателешко, Ю. П. (2023). Культурний напрям «м'якої сили» Німеччини в Україні: інституційний вимір. *Міжнародні та політичні дослідження*, 36, 84–93. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/54691>

References

1. Yevropeiska rada z innovatsii (EIC) – Natsionalnyi portal mizhnarodnoho naukovu-tekhnichnoho spivrobitnytstva [European Innovation Council (EIC) – National portal of international scientific and technical cooperation]. Natsionalnyi portal mizhnarodnoho naukovu-tekhnichnoho spivrobitnytstva. Retrieved from <https://ms.nauka.gov.ua/pro-portal/gorizont-yevropa/innovacijna-yevropa/yevropeyska-rada-z-innovatsiy/> [in Ukrainian].
2. Svyrydenko, Yu. (2024). Pidsumky Davosu: stavka na promyslovisht [Conclusions of Davos: a bet on industry]. *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/01/19/708946/> [in Ukrainian].

3. Feldman, C. (2021, February). How the Davos Agenda 2021 outlined a path for global cooperation. *World Economic Forum*. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2021/02/how-the-davos-agenda-2021-outlined-a-path-for-global-cooperation/> [in English].
4. Shevchenko, S. (August 28, 2022). Yak korystuvatysia servisom Google Trends? [How to use Google Trends?]. Retrieved from <https://adwservice.com.ua/uk/yak-korystuvatysya-servisom-google-trends> [in Ukrainian].
5. Yurchak, O. V. (2022, March). Ukrainskyi klasternyi alians – pryntsyipy obiednannia ta dii. [The Ukrainian Cluster Alliance is the principles of unification and actions]. *Industry4Ukraine*. Retrieved from <https://www.industry4ukraine.net/publications/klasternyj-alyans-ukrayiny-pryncypy-obyednannya-ta-dij/> [in Ukrainian].
6. Hou, M. Z., Gottfried, L. M., & Yue, Y. (2023, March). The China Week at Clausthal University of Technology as an intercultural communication platform for science, business and politics. In *Intercultural Forum of German-Chinese Communication*, 2(2), 265–285. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-658-38965-9_6 [in German].
7. Łatka, K. (2016). Congress of Eastern European Initiatives – challenges for the European Union and the Eastern Partnership East of Europe. *Humanities and social studies*, 1(2), 267 [in Polish].
8. Vnukova, N. M. & Pyvovarov, V. M. (2022). Vplyv tekhnolohii Industrii 4.0 na zminu mizhderzhavnogo kulturnoho dialohu [The influence of Industry technologies 4.0 on replacement of interstate cultural dialogue]. *The formation and peculiarities of the implementation of the European Union's Eastern policy: scientific monograph*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 59–70. Retrieved from <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/246/6930/14436-1> [in Ukrainian].
9. Mateleshko, Yu. P. (2023). Kulturnyi napriam «miakoi syly» Nimechchyny v Ukraini: instytutsiyni vymir. Mizhnarodni ta politychni doslidzhennia [The cultural direction of Germany's 'soft power' in Ukraine: the institutional dimension. *Mizhnarodni ta politychni doslidzhennia*, 36, 84–93]. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/54691> [in Ukrainian].

Ольга Науменко

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політичних технологій,

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

naumenko.olya@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0136-460X

ResearcherID JZE-0132-2024

Scopus-Author ID 58772498900

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

Olha Naumenko

PhD in Political Science,

Associate Professor of the Political Technologies Department,

Vadym Hetman Kyiv National Economic University

naumenko.olya@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0136-460X

Researcher ID: JZE-0132-2024

Scopus-Author ID: 58772498900

INFORMATION INFLUENCE IN THE MODERN RUSSIA-UKRAINE WAR

Abstract. *The paper examines a war using information tools as one of the most dangerous conflict types. Information war is formed from purposeful collection of tactical information material, propaganda dissemination with the aim of demoralizing the enemy state and its population, undermining the enemy's information quality. Usually, information war is formed along with cyber wars and psychological war, and they have a rather rapid development of features and application methods. In recent years, Ukraine has become a certain «testing ground» for the newest methods and forms of informational «military operations» initiated by the Russian Federation. The information warfare strategy is carried out in such modern ways as large-scale cyberattacks and possibilities of information and psychological warfare. The «information war» concept includes information-technical and information-psychological wars, both of which have practical use in the Russia-Ukraine war context. Since Ukraine got its independence status the Russian Federation has been conducting a systematic information war. When the Russian invasion started on February 24, 2024, the Russian propaganda got intensified and a large amount of fake news was launched from the main Russian TV channels. Enemy mass media avoid the word «war», instilling in the mind a «special military operation» concept. The war with the post-Bolshevik Putin regime poses significant information challenges for Ukraine: the spread of Russian propaganda in the world, namely, in non-Western countries; communication with Ukraine's citizens in the temporarily occupied territories; effective response to Russian propaganda threatening narratives in Ukraine; communication with the Russian audience. Under the conditions of modern societies increased digitization, the hostilities informational aspect is increasing being carried out by means of the latest information platforms: Telegram, Youtube, TikTok, which affect the informational influence nature and informational-psychological operations performed in order to strengthen the conduct of hostilities.*

Keywords: *information war, Russia-Ukraine war, narrative, fake, informational-psychological influence.*

Conducting a war by means of information tools is currently viewed as one of the most dangerous conflict types. Information war is formed from the purposeful collection of tactical information material, propaganda dissemination with the aim of demoralizing the enemy state and its population, undermining the enemy's information quality. Usually, information warfare is formed along with cyber warfare and psychological warfare. Information wars have a rather rapid features and application methods development. In recent years, Ukraine has become a certain «testing ground» for the

newest methods and forms of information «military operations» initiated by the Russian Federation [1, p. 84].

Information war is not only a part of theoretical developments, it is also a deep socio-political problem, which prompts us to consider the need to develop countermeasures methods, taking into account the present day requirements. The information war under the conditions related to the Russian Federation's full-scale invasion of Ukraine has become a real Russia-Ukraine war element, which is subordinated to various political goals, conducted in the social, educational, spiritual, and military spheres. The strategy is carried out in such modern ways as large-scale cyberattacks and the possibilities of information-psychological warfare. The term «information war» includes information-technical and information-psychological wars. On the Russia-Ukraine war practical plane these two approaches are being used [2, p. 204].

The information war main goal is to achieve and maintain one of the parties' informational advantage over the other by providing a specific information-technical and information-psychological influence on the state decision-making system. Modern specialists distinguish several information wars stages: 1) the initial stage – is carried out by increasing materials and other information activity forms in order to draw attention to the «problem situation»; 2) information confrontation – there is a search for an audience and its conquest, a gradual unification of the information product consumers around the main contradiction; 3) there is mass audience information processing, filling of the information space with information and materials that tend to attract a wide audience in one direction or another; 4) the audience's reaction is an influence on guaranteeing dominance in the information space of a certain information war side.

Since Ukraine obtained its independence status, the Russian Federation has been conducting a systematic information war, which intensified during V. Yanukovich's presidency. Since February 24, 2024, when the Russian invasion started, that Russian propaganda has got intensified. A large number of fake news were launched from the main Russian TV channels, which actively used propaganda materials to justify the aggression. At present Russian electronic and traditional mass media support and continue to spread information about so-called «Nazis» or «neo-Nazis», which is a kind of narrative. This is an attempt to deprive Ukraine of its subjectivity and importance in the international arena. Enemy mass media avoid the word «war», instilling in the mind a «special military operation» concept [1, p. 85–86].

Today, Ukraine has become a part of the West, i. e. a frontier where a historical process is taking place, influencing the whole world's future. European countries have united and demonstrated a valuable approach in supporting Ukraine. European countries have opened their doors to Ukrainian refugees. Nowadays in Europe, 7.7 million Ukrainians are considered to be temporary protection recipients. In the future they will help Ukraine integrate into the global world at the entire society level, not limited to the elite level. Today, Ukrainian society has united for the sake of a common just goal, such as expelling the occupiers from our native land and punishing the guilty, so that this does not happen again in the future. This contributes to Ukraine's opportunities to strengthen its informational component.

A war with the post-Bolshevik Putin regime poses significant informational challenges for Ukraine. According to the UKRINFORM Center for Strategic Communications and Information Security research, the challenges are as follows: 1) the Russian propaganda dissemination in the world, namely, in non-Western countries: through the media sector's dedicated work in the form of fixer and journalist activities, the work of civil society and state communications, the Ukrainian president's communication talents became a trendsetter in the world. Many foreign journalists visited Ukraine for the first time. In early March of 2022, a popular fake about secret biological weapon laboratories in Ukraine was created by Russia's Foreign Affairs Ministry; 2) communication with Ukraine's citizens in the temporarily occupied territories: in the temporarily occupied territories (TOT), the occupiers promote a totalitarian propaganda practices system, whose residents are in a situation of physical danger when resisting propaganda. Putinism inflicts moral pain on a significant number of people in the occupied territory. Many people are principled and refuse to sign occupation pseudo-documents. They believe in Ukraine and expect victory, for which they are under pressure. Some other people

get discouraged and some start to collaborate; 3) effective response to threatening Russian propaganda narratives in Ukraine: the Kremlin has noticeably increased hybrid information attacks on the Ukrainian information space. These hybrid information attacks are carried out with agents of influence involved, those posing as Ukrainian media. Through its disguised Ukrainian Telegram channels, propaganda experts influence the audience, which is able to transfer its guilt to the government and its selfishness. In November 2022, an information attack was carried out, synchronized with strikes on civilian infrastructure and the promotion of a narrative that the government is profiting from the electricity being sold abroad and that blackouts are unjust. Also, a narrative about defiant employees of the Territorial Center for Procurement and Social Support (TCC) and JV (former military commissars) who drag out Ukrainians unwilling to fight. The Kremlin criminal regime applies the intimidation principle. The feeling of fear constitutes the Russian mentality, unlike the Western one; 4) communication with the Russian audience.

The basic narratives formation with their subsequent adaptation and distribution to all target audiences – the world, the temporarily occupied territories, Ukraine and Russia will allow to repel the occupiers, and in particular, on the information front [3].

Using any methods, Russia does not stop trying to turn the situation in its favor. Failing to achieve their occupation goals by military means only, they began to look for alternative methods, among which terrorism is at the forefront. It was the winter of 2022–2023 that experienced massive attacks on civil energy infrastructure facilities, resulting in the blackout of Ukrainian cities and villages. The purpose of this strategy was to break the Ukrainians' will to resist, in order to facilitate the Ukraine's territories occupation. Having not achieved a positive result, the Russian leadership switched to a various approaches combination, which were aimed at informational-psychological pressure on Ukrainians.

Under the conditions of modern societies increased digitization, the hostilities informational aspect increases, when information is instantly disseminated through the latest means. Propaganda influence is capable of exercising serious control over the public consciousness state, which, accordingly, affects the armed forces state. Cyber security is a significant informational aspect that inflicts painful blows on society. On December 11, 2023, an example of hacker attacks from the Russian side was the Ukrainian mobile communications network «Kyivstar» disruption. All these aspects move the war to a much wider information plane.

For our country, the first large-scale military conflict is the Russia-Ukraine war, which is carried out by means of the latest information platforms: Telegram, YouTube, TikTok. These technologies affect the nature of informational influence and informational-psychological operations that take place to strengthen the hostilities conduct.

Propaganda means have modified significantly during almost two years of the war. When the war started, the Russian side was confident of a complete victory, then the propaganda was reduced to the theses «the Russian army's invincibility», «quick Ukraine's surrender», but during the long hostilities, the propaganda nature has changed.

The main directions of Russian informational-psychological influence in the fall of 2023 were: intimidating Ukrainians with the latest weapons, large-scale shelling, intensifying mobilization among the aggressor state citizens; the «fatigue with Ukraine» topic in the West, decreasing support; negative situation in the Ukraine's Armed Forces, problems in the Ukrainian army, which cause despair and depression.

The main thesis of the Russian informational-psychological influence is the conflict concept between the state's political and military leadership, which is the main Russian propaganda resources focus. Russian propaganda collects and analyzes all theses voiced by public and political figures, for their further application in terms of information impact according to the theses correspondence. In Ukraine, due to no censorship, it is quite easy to find the necessary theses among the public and political figures who criticize the authorities. The foreign press of the Western developed countries is very actively used.

Fakes as well are used as information influence tools. Such fakes are as follows: alleged Ukrainian military personnel talking about the «treason of the leadership»; specially created anonymous tele-

gram channels that seem to be run by Ukrainian military personnel. Deep-fake technologies are used as a data falsification element, the creation of video clip appeals by Ukrainian officials may be viewed as a relevant example [4].

The most widespread fakes can be called: *Volodymyr Zelenskyy is guilty of a full-scale invasion; would it be possible to avoid the Russia-Ukraine war?* These fakes are considered the occupation propaganda elements designed to destabilize Ukrainian society [5].

The ways of the Russian Federation's penetration into the European information space are as follows: Russian origin coordinated inauthentic behavior, bots, espionage by Russian hackers against Ukraine's allies. In the world information space in 2022, the European Union's Foreign Affairs Service called Russia the main disinformant in a report on the facts manipulation and disinformation.

As stated in the report, the Russian Federation spreads the biggest disinformation in Europe carried out by such Russian media companies as «Russia Today» (RT) and «Sputnik». Russia's authorities use, in particular, the state media, official diplomatic channels on the Internet, which broadcast to foreign and Russian audiences, through pro-Kremlin channels on the Internet, which hide their ties to the Russian government and may receive funding from Moscow.

According to a study conducted in July 2022 by the think tank «Institute for Strategic Dialogue», the influence of «Russia Today» on the Western audience was also revealed. During the analysis, such basic methods as «Russia Today» mirror websites, alternative domains and subdomains for «Russia Today», aggregator websites, copy-paste websites were found. The researchers found the existence of 12 sites, mostly in Spanish or German, which are either *Russia Today en Español* or *Russia Today Deutsch* mirror images. These sites have IP addresses and Google Analytics identifiers directly associated with the pro-Kremlin television company.

Russian propaganda has infiltrated social networks as well. Disinformation messages were created on fake sites and promoted exclusively on such social platforms as Telegram, Twitter, Facebook, Instagram. The bots were under the same names on several sites in order to create the illusion of such a person's existence. Information was distributed in French, Italian, German, English, Spanish, Ukrainian, and Russian languages. Some of the reposts on such pages were made by Russian embassies in various countries. Russia's interference in the media space significantly undermines Europe's cyber security.

According to a Microsoft report, Russian hackers conducted «strategic espionage» against think tanks, governments, aid groups, and businesses owned by Ukraine's allies. Russian cyber interference attempts in 128 organizations of 42 countries were discovered at Microsoft. The main target was the USA, Poland appeared to take the second place as the main military aid channel to Ukrainians. Significant attacks were experienced by Turkey, Denmark, Norway, Sweden and Finland, which have just applied to join NATO. Among other goals are defense and energy campaigns as well as telecommunications. Since the war started, attacks by Russian hackers against Ukraine's allies have been successful only in 29 % of cases. The cyberattacks basis may be any manifestation of help to Ukraine from the Western partners [6].

According to the Russian informational-psychological aggression specifics, it is worth noting that informational-psychological warfare is a means of influencing military, political, ideological, economic action whose logical use makes it possible to influence the public opinion formation (causing dissatisfaction, dissent, or support among the population), national interests protection due to a decrease in morale, enemies' combat effectiveness or influence on the foreign states authorities' behavior, some groups or individuals, and non-governmental organizations.

In the information-psychological war, the Russian Federation uses various manipulation means: 1) ideologemes – as a cognitive level unit or a multi-level concept, which in its structure contain ideologically marked conceptual signs, about a mythologized, stereotyped concept of power, society, institutions. When the full-scale Russia-Ukraine war started, the «genocide» narrative as the killing of the civilian population in Donbas by the Ukrainian military was advanced; 2) mythologemes – emotionally-colored expressions with a symbolic-mythological character, distinguish such mythological images, plots, scenes as «hell», «death», «paradise»; 3) infologemes – a concept that is used to define false or distorted information which is deliberately formed by political technologists and aims

at replacing basic facts with artifacts; 4) metaphors – contribute to a better understanding of political phenomena and are able to influence people [2, p. 204].

When researching information-psychological warfare, it is necessary to distinguish pejoratives or pejorative vocabulary – the corresponding lexical unit that can realize its pejorative meaning when this unit has an emotional-evaluative aspect structure. The main pejoratives feature is a negative attitude towards specific people, countries or events, or statements in the following form: «ON Ukraine», «Mr. Zyu», «Poland without brains»; neologisms – for example, «neo-Nazism»; euphemisms – such euphemisms as «special military operation» are common in information-psychological warfare; hyperbolization – the excess or exaggeration effect; in the information-psychological war, both «ideal», «good» forms are used, which support the internal fantasies of the masses about a «new country», «protection», and mostly negative hyperboles about «collapse», «ruins», «humanity destruction», «extinction».

Russian disinformers and propagandists use all available technical means. Such means or channels of information-psychological influence include: visual and sound media (cinema, documentaries, television, radio, songs, news, talk shows); internet resources (blogs, sites); art (posters, paintings); speeches (political events, concerts, personal meetings with large audiences); press and literature (books, brochures, newspapers, magazines).

In addition to official propaganda and other applied methods, several categories of informational-psychological warfare actors are noted, which are able to more argumentatively popularize the theses against the Russia-Ukraine war background: 1) well-known, «good» Russians who stand for defending pacification being the pacifists' heirs of the cold war period; also those who naively or sincerely believe that negotiations with Russia can help them take the situation under their control; 2) «moderates» who, balancing between the two sides, believe that the shortcomings are always balanced, and «the West has not always done the right thing with Russia»; 3) those who are not directly familiar with the Russian reality and its actions, and whose anti-Americanism and sentimental nostalgia for the USSR quite aptly complement the information-psychological warfare line.

The information-psychological warfare methods can be the protection of the information space and Ukraine's national security: spreading Ukrainian information to the aggressor's territory, using modern technologies; changing internal and external information policy; imposing restrictions on Russian information [2, p. 205].

Universal methods in the fight against fakes have not yet been developed, and every Ukrainian citizen must carry out a personal information critical analysis and the information space hygiene. Ukrainian society must carry a pro-Ukrainian discourse, be able to refute fabricated narratives and develop effective mechanisms to counter the Russian informational aggression.

References

1. Patlashynska, I. (2022). Suchasna rosiisko-ukrainska informatsiina viina: zavdannia, metody ta osoblyvosti vykorystannia [Modern Russia-Ukraine information war: tasks, methods and features of use]. *Rehionalni studii*, 28, 84–87. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.15> [in Ukrainian].
2. Tarkin, V. (2023). Osoblyvosti informatsiinoi viiny RF ta ukrainskyi sprytiv [Peculiarities of the Russian Federation's and Ukrainian resistance information warfare]. *Aktualni problemy polityky*, 71, 204–210. <https://doi.org/10.32782/app.v71.2023.28> [in Ukrainian].
3. Tsentrl stratehichnykh komunikatsii ta informatsiinoi bezpeky [Centre for Strategic Communication and Information Security] (24.02.2023). Informatsiini vyklyky dlia Ukrainy u druhyi rik viiny. *Ofitsiyni sait Ukrinform* [Information challenges for Ukraine in the second year of the war. *Official site of Ukrinform*]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3674668-informacijni-viklyki-dla-ukraini-u-drugij-rik-vijni.html> [in Ukrainian].
4. Oleshchuk, P. (2023). Na informatsiinomu fronti bez zmin? [No changes on the information front?]. *Ofitsiyni sait Ukrinform* [Official site of Ukrinform]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3801839-na-informacijnomu-fronti-bez-zmin.html> [in Ukrainian].
5. Pavliuk, M. (n. d.). Chy mozna bulo b unyknyty rosiisko-ukrainskoi viiny: feiky ta analiz ukrainskoho informatsiinoho polia [Could the Russia-Ukraine war be avoided: fakes and analysis of

the Ukrainian information zone]. *Ofitsiynyi sait U.P.M.P. Ukrainsko-polska mediaplatforma* [Official site of U.P.M.P. Ukrainian-Polish media platform]. Retrieved from https://upmp.news/post_blog/chy-mozhna-bulo-b-unyknyty-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-fejky-ta-analiz-ukrayinskogo-informatsijnogo-polya/ [in Ukrainian].

6. Subota, I. (16.03.2023). Informatsiina svitova viina: yak RF vtruchaietsia v informatsiinyi prostir i pidryvaie kiberbezpeku [Global information war: how the Russian Federation intervenes in the information space and undermines cyber security]. *Ofitsiynyi sait LB.ua* [Official site of LB.ua]. Retrieved from https://lb.ua/news/2023/03/16/549053_informatsiyna_svitova_viyana_yak_rf.html [in Ukrainian].

Ольга Зубко

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології,
Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Вінниця)
zubkoolga5@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7052-1472

REALITY UPSIDE DOWN (РЕАЛЬНІСТЬ, ПЕРЕВЕРНУТА З НІГ НА ГОЛОВУ), АБО ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ЯК ТАКТИКА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Olha Zubko

Candidate of Historical Sciences (PhD in History)
Senior Lecturer of World History and Archeology Department
Vasyl' Stus Donetsk National University
zubkoolga5@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7052-1472

REALITY UPSIDE DOWN (REALITY INVERTED FROM THE FEET TO THE HEAD), OR DISINFORMATION AS A TACTIC OF INFORMATION STRUGGLE IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFRONTATION

Abstract. Disinformation is understood as distorted, deliberately false, provocatively biased information, disseminated as true, through mass media, social networks or in another way with the aim of misleading the public, political opponents, competitors etc. The term is borrowed from a military case, where disinformation is a method of tactical or strategic camouflage.

Disinformation have been known since Ancient Greece and Ancient Rome. But it was in the 20th century the concept of «disinformation» acquired a psychological context, as it was identified with the concepts of large-scale use of methods of psychological suppression of the enemy, change of thoughts, beliefs, value orientations, feelings of the population and troops of friendly and neutral states.

Currently, disinformation in the realities of the russian-ukrainian opposition is one of more than several dozen elements of psychological diversions.

The main signs of disinformation: influence on a certain audience through publication, purposefulness (presupposes the organizer and intention), negative (socially dangerous) consequences, the presence of a verifiable «falsehood» at the base, imitability, presentation as true material, «embeddedness» in certain systems of views, compliance with certain beliefs, attachment to socially significant events, that is, socially important information that is sensitive or has symbolic value.

The implementation of disinformation occurs through news publications (articles, television and radio messages, online publications), the activities of bots, trolls, and the implementation of information leaks.

Many methods of combating disinformation have been developed: this is primarily common sense, and with it fact-checking, improving the quality of news journalism, debunking false reports in the press, groups and social networks, making public materials or articles created by the official Centre for Countering Disinformation – a working body of the National Security Council and Defence of Ukraine.

Keywords: disinformation, russian-ukrainian war, psychological diversions.

Сучасний світ будується не тільки з допомогою інформації, але й дезінформації.

*Чим серйозніша подія, тим більше про неї з'являється
дезінформації, яка прагне викривити реальність*

Г. Почепцов

Дезінформування або дезінформація, за визначенням Енциклопедії сучасної України, – спотворена, свідомо неправдива, провокаційно-тенденційна інформація, поширена як правди-

ва з метою введення в оману громадськості, політичних опонентів, конкурентів тощо. Дезінформацією також називають сам процес поширення у засобах масової інформації (ЗМІ) чи у інший спосіб викривлених або свідомо неправдивих відомостей. У військовій справі – спосіб тактичного або стратегічного маскування, суть якого полягає у планомірному навмисному розповсюдженні неправдивих відомостей про власні збройні сили, їх склад, озброєння, боєздатність і плани воєнних дій [1]. Саме з військової справи термін прийшов у сучасне інформаційне суспільство.

Дезінформація відома ще з часів в Стародавній Греції та Риму. Зокрема, приклади й поради щодо здійснення психологічного впливу на окремих осіб і війська противника за воєнних та мирних умов містилися у працях відомого візантійського історика Прокопія Кесарійського. А ось поради щодо інформаційного впливу, спрямованого на розпалювання суперечностей у таборі супротивника, знаходимо у працях грецького історика Геродота. Класичним наочним прикладом дезінформації є «троянський кінь», який відіграв вирішальну роль у Троянській війні (XIII–XII ст. до н. е.), нині вираз «троянський кінь» у колі професійних розвідників використовується для позначення операцій із дезінформації противника з подальшою його поразкою.

Якщо ж брати близьке нам ХХ ст., то поняття «дезінформація» в цей час набуло більш чіткого психологічного контексту, оскільки ототожнювалося з поняттями широкомасштабного використання методів психологічного приголомшення противника, зміною думок, переконань, ціннісних орієнтацій, почуттів населення і військ дружніх та нейтральних держав. Тобто у ХХ ст. поняття «дезінформація» стало еквівалентним поняттю «психологічна війна».

Про дезінформацію як метод і тактику «психологічної війни» писалося багато. На початку ХХ ст. увагу дезінформувannya приділив М. Кампанею у своїй книзі «Досвід військової психології», яка була надрукована в 1904 р. у Бухаресті. Далі це поняття вживали майор А. Блау у своїй книзі «Ведення війни духу» (Потсдам, 1937), військові психологи Ф. Симонейт («Військова психологія. Короткий огляд проблем і практичних висновків», Берлін, 1943), Л. Фараго («Психологічна війна в Німеччині», Нью-Йорк, 1943). У власне націонал-соціалістичній Німеччині термін «дезінформація» дорівнював терміну «психологічне шкідництво», основні завдання якого – розкол ворожої держави, викликання незадоволення серед населення ворожої держави політикою власного уряду, ізоляція ворожої держави від її союзників, організація різних перешкод, завад у її підготовці до війни, створення опозиції. Для реалізації цих завдань у Третьому Рейху використовували методи психологічного шкідництва – підривну агітацію, плітки, підкуп, шантаж тощо. Цією роботою керував Еріх Бом, що очолював спеціальну організацію «Аусдандерорганізаціон» (Ausdanderorganization), яка охоплювала 548 груп у 45 державах (25 000 пропагандистів і 2 500 спеціальних співробітників). «Аусдандерорганізаціон» на реалізацію поставлених завдань тільки в 1937 р. витратила 100 млн марок.

Після Другої світової війни увагу «дезінформації» приділили американці Вільям Догерті та Моріс Яноц. У 1955 р. вийшла друком їх книга «Посібник з ведення психологічної війни». Проте значно раніше, ще у 1948 р. була прийнята «Директива СНБ 10/2», яка зобов'язала ЦРУ вести психологічні війни. Ця Директива діє, зауважимо, і до сьогодні. Останніми десятиріччями ХХ ст. найбільш популярною стала книга П. Лайнбарджера «Психологічна війна», яка була видана в США на початку 1960-х рр. [2].

У 1950–1980-ті рр. «дезінформацію» в якості психологічних диверсій активно використовували й в СРСР. Так, відомо, що в лютому 1968 р. впродовж тритижневих боїв комуністи захопили південнов'єтнамське місто Хюе. Коли за два дні американська армія та її союзники відбили його, ЦРУ виявило, що кілька тисяч в'єтнамців: учителів, священиків, буддистів, підприємців та освічених громадян – усіх, хто був проамериканським, в'єтнамські комуністи зігнали до купи, за одну ніч вивезли за місто і стратили. Когось розстріляли, іншим, зв'язаним, розбили черепа лопатами та залізними прутами. «Як вони змогли вирахувати цих людей лише за кілька годин у трьохсоттисячному місті?» – дивувалися американці. А відповідь була проста: у країні діяла розгалужена мережа комуністичних інформаторів. Інформатори збирали не лише адреси. Їх цікавили також особисті звички, політична приналежність, висловлені ідеї, невисловлені думки, відстежені у приватних бесідах, імена та адреси родичів, друзів, коханців

і коханок майбутніх жертв «визволення». Водночас агентура зовсім не обов'язково була комуністичною за переконаннями. «Не зв'язуйтеся із цими повіями-комуністами. Не витрачайте свій час на них. Немає нічого небезпечнішого, ніж розчаровані фанатики, які “щиро вірять” у комунізм. Вони перетворюються на найзапекліших ворогів і контрреволюціонерів. Націлюється вище – на респектабельних, тих, хто займає солідні управлінські позиції, хто любить Америку, хто поза підозрою», – вчив КДБ [3].

А ось у XXI ст. поважний у роках термін «дезінформування» переживає свою другу молодість. Бо дезінформація у сучасному світі – це насамперед віртуальний товар. Так, реклама деяких відомих брендів (Amazon Prime, Burger King, Mercedes Benz, Samsung, Spotify, Volvo та ін.) фінансує відомі в Європі сайти дезінформації на суму 76 млн доларів США в рік. Вперше оцінку таким фейковим новинам та дезінформаційним кампаніям у грошовому еквіваленті дав дослідник Роберто Кавасос. За його підрахунками, один рік діяльності дезінформаційних кампаній призвів до прямих збитків економіки декількох країн у розмірі, еквівалентному приблизно 70 мільярдам доларів. Ці збитки стосуються майже всіх сторін життя сучасного суспільства. Інший приклад – за підрахунками українських експертів, внаслідок окупації півострова Крим розмір збитків, завданих Україні, становить 1 трлн 80 млрд 352 млн грн [4]. Незважаючи на те, що згадана оцінка нібито не стосується дезінформаційної кампанії, вона має причинно-наслідковий зв'язок із окупаційними діями, які супроводжувались активною і тривалою дезінформаційною та пропагандистською діяльністю агресора. І це за умови того, що більша половина громадян України не схильна до критичного мислення, а відрізнити фейк від реальної новини в часи Антитерористичної операції (АТО) могли лише 11 % опитаних.

В Україні від 2014 р. актуальними з питань дезінформації є дослідження Г. Почепцова [5] та А. Вальорської [6].

Чому дезінформація становить небезпеку? А тому, що вона знищує сполучну тканину суспільства. Дезінформування руйнує віру людей у традиційні джерела новин, які, на відміну від агентів дезінформування, дотримуються етичних стандартів і мають юридичні зобов'язання повідомляти факти, часто складніші і менш привабливі за прості ворожі наративи. Дезінформація підриває довіру громадян до урядів та інших державних установ. Зазвичай вона апелює до наших найгірших поривань, страхів і упереджень – сварити сусідів, підбурювати прошарки суспільства один проти одного, виправдовувати і розпалювати екстремізм, принижувати почуття приналежності до тієї або іншої спільноти чи країни – усе це, прагнучи розколоти суспільство і взяти гору в інформаційній війні.

Метою дезінформації не завжди є намагання переконати людей у конкретній брехні. Іноді вона створюється для того, щоб заплутати і збаламутити воду суперечливими даними, щоб люди більше не розрізняли, де – правда, а де – вигадка. Звідси: дехто зазнаватиме впливу дезінформації і сприятиме її поширенню, а інші будуть розчаровані потоком брехні і повністю самотунуться.

Нині дезінформація в реаліях російсько-українського протистояння – це один з більш ніж декількох десятків елементів психологічної диверсії. Дезінформаційні техніки відіграють роль абсорбентних дій, що відволікають увагу від набагато важливіших технік. Наприклад, завдяки концентруванню уваги противника на дезінформації набагато ефективнішою стає пропаганда.

Основні ознаки дезінформації:

- вплив на певну аудиторію через оприлюднення;
- цілеспрямованість (передбачає організатора та умисел);
- негативні (суспільно-небезпечні) наслідки;
- наявність в основі «неправдивості», що піддається перевірці;
- імітаційність, представленість як правдивого матеріалу;
- «вбудованість» у певні системи поглядів, відповідність певним переконанням; дезінформація стосується певних переконань, відповідає певній системі поглядів, бо дезінформація на випадкові теми не досягає мети;
- прив'язка до соціально значимих подій, тобто суспільно важливої інформації, що є чутливою або має символічну цінність.

Проілюструємо ознаки психологічної інформаційної диверсії на прикладі статі з білоруського друкованого державного видання «Беларусь сегодня» (в радянські часи – «Советская Белоруссия» – О. З.) (<https://www.sb.by>). Ось що подається пересічним білорусам щодо теракту в Лисичанську 4 лютого 2024 р. (Мова статі – російська):

Скоро оружие и цели будет выбирать искусственный интеллект. Ему все равно, кого и как убивать. Впрочем, как и нынешнему киевскому режиму... А если бы весь этот ужас творился не в Донецке, Горловке, Белгороде, Лисичанске... а в городах «демократий»? <...> Киевские кликуши называют это ударом по военным целям... Уже известно, что ВСУ били по пекарне из реактивной системы залпового огня HIMARS – высокоточного оружия. То есть когда летит не по случайной, а по установленной цели, мирным людям. И если раньше боевики разбрасывались «хаймерсами» налево и направо, то сейчас при дефиците боеприпасов их используют крайне редко и так, чтобы было как можно больше жертв. 4 февраля объявлено в республике днем траура. <...> «Новый теракт – “благодарность” киевских экстремистов за “щедрую” финансовую поддержку стран Евросоюза», – говорится в комментарии Марии Захаровой на сайте российского МИД.

Москва, конечно, проинформирует профильные международные организации об ударе Украины по Лисичанску, сообщит в ООН и Международный комитет Красного Креста. Сами ведь они ничего не видят и не слышат. А когда об этом заговорят на заседании Совбеза ООН, те, кому надо бы послушать и осудить преступления, они выйдут доедать свои пирожки и вернутся ко времени оглашения по бумажке «своей» речи [7].

Способи реалізації дезінформації

Реалізація дезінформації відбувається через новинні публікації (статті, телевізійні та радіоповідомлення, онлайн-публікації), діяльність ботів, тролів та здійснення інформаційних вибоїв. Саме в новини найчастіше закладається дезінформація, оскільки вони є найоперативнішими й найпопулярнішими, отже, поширення буде найшвидшим і наймасовішим. Саме їх і варто називати фейковими новинами – одним із найпоширеніших механізмів дезінформації. Критичне ставлення до новин, а особливо з інтригуючими заголовками, – запорука емоційного спокою і здорового глузду. «Експерти повідомили...», «люди вважають...», «українці вважають...» – подібні узагальнення повинні дати старт критичній оцінці контенту.

Дезінформація буває цілком вигаданою за своїм змістом (повною брехнею) та неповною брехнею (перекрученням), яка (неповна брехня) також підрозділяється на три види: замовчування, перебільшення та прикрашання.

У 2023 р. росіяни найбільше психологічно спекулювали на таких темах:

1. Релігійна тема. Тема Православної Церкви в Україні (ПЦУ) загострилася відразу ж після накладення на УПЦ МП санкцій Радою національної безпеки та оборони України, розірвання права оренди частини приміщень Києво-Печерської лаври та низки обшуків і кримінальних справ проти священників Московського патріархату. Вже 7 січня 2023 р. благочинні ПЦУ вперше провели різдвяне богослужіння в Успенському соборі лаври. Тому росіяни писали, що на літургії, моляв, були присутні лише військові та преса, а ось «прості віряни» рушили, як і раніше, до храмів московського патріархату. До усього, ворожим боком повідомлялося, що Україна – язичницька держава, що її керівництво хоче знищити усі храми в країні, зокрема й ПЦУ, адже президент України – «найзатятіший сатаніст». А чого тільки варті інформаційні «вквиди» про канонізацію Степана Бандери, Джо Байдена та пса Патрона. Лунала й брехня про «почорнілі хрести» на одному з головних українських храмів через богохульство українців та зграї темних птахів у небі над храмами.

2. Тема ЛГБТ. В умовах повномасштабного вторгнення росія подає себе як «шматочок раю» для тих, хто сповідує «традиційні цінності». Російський агітпроп у цьому питанні вдався до вкиду фейків про те, як американці та європейці «тікають» до росії, бо мріють зберегти себе від «ЛГБТ-навали». А головне, саме ця «навала» і стала однією з причин кривавої російської агресії в Україні.

3. Тема іноземної зброї. Великий пласт пропагандистських меседжів стосувався буцімто знецінення західної зброї, яку поставляють в Україну: галасували про те, що вона **поламана**,

застаріла, списана. А тому, наголошували ворожі дезінформатори, російська артилерія зави-
грашки знищувала українські танки на різних напрямках, і одна з російських ракет навіть зни-
щила ледь не «третину річного виробництва ракет до американського зенітного ракетного
комплексу Patriot».

Якщо ж говорити про приклади по Вінницькій області, то найсвіжішою дезінформацією є
та, в якій ідеться про проведення Вінницьким обласним ТЦК та СП святкового заходу для
дітей та їх батьків напередодні Нового 2024 року [8]. А серед «топових» «вінницьких» тем, що
перебували в полі зору росіян у 2023 році, бачимо: поширення вірусу гепатиту А, перехід на
бік ворога одного з бійців військової частини 3008, скасування пенсій та підвищення розмірів
комунальних платежів.

Як протидіяти дезінформації?

Методів боротьби з дезінформацією розроблено чимало: це і фактчекінг, і підвищення яко-
сті новинної журналістики, і розвінчання неправдивих повідомлень у пресі, групах та соцме-
режах.

*Потрібно також орієнтуватися на оприлюднені матеріали або статі, створені офіцій-
ним Центром протидії дезінформації – робочим органом Ради національної безпеки та обо-
рони України (створений у 2021 р.) (<https://cpd.gov.ua>). Саме ЦПД у своїй діяльності висвітлює
тенденції з інформування стану військової справи, ОПК, боротьби зі злочинністю та корупцією,
зовнішньої та внутрішньої політики, економіки, об’єктів критичної інфраструктури, екології,
охорони здоров’я, соціальної сфери, формування суспільної свідомості, науково-технологіч-
ного напрямку тощо. Основна його увага зосереджена на протидії поширенню неправдивої ін-
формації та боротьбі з інформаційним тероризмом.*

Радимо також прислухатися до порад соціального психолога Олега Покальчука щодо бо-
ротьби з дезінформуванням як підвидом психологічних диверсій [3]:

1. Основною метою психологічних диверсій є жорсткий деструктивний вплив на масову
свідомість м’якими засобами.

2. Усі ворожі наступальні дії спрямовані на корекцію інтелектуальної матриці людини,
зміну її способу мислення.

3. Ворожі інформаційні методики – лоботомія масової свідомості. Психологічна анестезія
вводиться на тактичному рівні (дезінформація, пропаганда, індоктринація та кілька таких са-
мих ефективних процедур).

4. Дезінформація – це лише одна з багатьох тактик інформаційної боротьби, а інформа-
ційна боротьба – лише один з багатьох фронтів психологічної війни.

5. Не концентруйтеся на маленьких пунктах (дезінформація чи інформаційна боротьба).
Це деталі. Зосередьтеся на процесі, а не на його окремих елементах. Мета – виграти не маленьку
битву, а велику війну.

6. Ознаки наступальних інформаційних дій:

- наративна логіка (опис вражень від подій);
- категоричність суджень, ідеологічні крайнощі;
- соціально чутлива емоція (має бути настільки сильною, щоб нейтралізувати критичне
мислення);
- залучення третіх сторін як арбітрів, маніпуляція відповідальністю за конфронтацію.

7. Якщо ти надто слабкий, щоб мати власне Я, то завжди матимеш чуже МИ.

У підсумку хочемо наголосити, що окрім здорового глузду (критичного мислення) в бо-
ротьбі з дезінформацією, ми маємо пам’ятати й про те, що українське законодавство має від-
повідні прописані процедури реагування на поширення дезінформації. Таке реагування має
три рівні: цивільно-правова відповідальність, адміністративна відповідальність (що більше
стосується телебачення та радіомовлення), кримінальна відповідальність (стосується «бото-
ферм», злочинних угруповань).

Бібліографічні посилання

1. Капелюшний, В. (2024, 10 лютого). *Дезінформація*. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-21273>
2. Ягупов, В. (2002). *Морально-психологічне забезпечення: курс лекцій*. Київ: Тандем.
3. Покальчук, О. (2023, 4 квітня). *Психологічні диверсії. Аналіз ворожих методик*. Retrieved from https://lb.ua/society/2023/04/04/550827_psihologichni_diversii_analiz.html
4. Українські національні новини (2019, 3 вересня). *В прокуратурі Криму підрахували збитки від окупації*. Retrieved from <https://www.unn.com.ua/uk/exclusive/1822207-v-prokuraturi-krimu-pidрахували-zbitki-vid-okupatsiyi-pivostrova>
5. Почепцов, Г. (2019). *(Дез)інформація*. Київ: Паливода А. В.
6. Вальорска, А. М. (2020). *Діпфейк та дезінформація*. Київ: Академія української преси; Центр Вільної Преси.
7. Гладкая, Л. (2024, 4 февраля). *Киев нашел слабое место – люди*. Retrieved from <https://www.sb.by/articles/kogda-terakt-voshel-v-privychku.html>
8. Вінницька обласна військова адміністрація (2023, 15 грудня). *Увага! Мережею шириться фейк щодо проведення Вінницьким обласним ТЦК та СП святкового заходу для дітей та їх батьків*. Retrieved from <https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/59353-uvaha-merezheiu-shyrytsia-feik-shchodo-provedennia-vinnytskym-oblasnym-ttsk-ta-sp-sviatkovoho-zakhodu-dlia-ditei-ta-ikh-batkiv>

References

1. Kapeliushnyi, V. (2024, 10 liutoho). *Dezinformatsiia* [Misinformation]. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-21273> [in Ukrainian].
2. Yahupov, V. (2002). *Moralno-psykholohichne zabezpechennia: kurs leksii* [Moral and psychological support: a course of lectures]. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
3. Pokalchuk, O. (2023, 4 kvitnia). *Psykhologichni dyversii. Analiz vorozhykh metodyk* [Psychological sabotage. Analysis of enemy techniques]. Retrieved from https://lb.ua/society/2023/04/04/550827_psihologichni_diversii_analiz.html [in Ukrainian].
4. Ukrainski natsionalni novyny (2019, 3 veresnia). *V prokuraturi Krymu pidрахували zbytky vid okupatsii* [The Prosecutor's Office of Crimea calculated the damage caused by the occupation]. Retrieved from <https://www.unn.com.ua/uk/exclusive/1822207-v-prokuraturi-krimu-pidрахували-zbitki-vid-okupatsiyi-pivostrova> [in Ukrainian].
5. Pocheptsov, H. (2019). *(Dez)informaciya* [(Des)information]. Kyiv: Palyvoda A. V. [in Russian].
6. Valorska, A. M. (2020). *Dipfeik ta dezinformatsiia* [Deepfake and misinformation]. Kyiv: Akademiia ukrainskoi presy; Tsentrl Vilnoi Presy [in Ukrainian].
7. Gladkaja, L. *Kiev nashel slaboe mesto – ljudi* [Kyiv has found a weak point – people]. Retrieved from <https://www.sb.by/articles/kogda-terakt-voshel-v-privychku.html> [in Russian].
8. Vinnytska oblasna viiskova administratsiia (2023, 15 hrudnia). *Uvaha! Merezheiu shyrytsia feik shchodo provedennia Vinnytskym oblasnym TTsK ta SP sviatkovoho zakhodu dlia ditei ta yikh batkiv* [Respect! The fake news of the Vinnytsia Regional TCC and SP Christmas service for children and their fathers is spreading]. Retrieved from <https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/59353-uvaha-merezheiu-shyrytsia-feik-shchodo-provedennia-vinnytskym-oblasnym-ttsk-ta-sp-sviatkovoho-zakhodu-dlia-ditei-ta-ikh-batkiv> [in Ukrainian].

Кирило Мелекестев

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
k.melekestsev@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4931-9576
Researcher ID: AAJ-9727-2020
Scopus: 57852205800

**КЛЮЧОВІ ЦІЛІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ МОСКОВСЬКИХ
ЗАСОБІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ**

Kyrylo Mieliekiestsev

PhD in History,
Senior Lecturer at the History of Ukraine and History Auxiliary Sciences Department,
Vasyl' Stus Donetsk National University
k.melekestsev@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4931-9576
Researcher ID: AAJ-9727-2020
Scopus: 57852205800

**KEY TARGETS IN THE HISTORY OF UKRAINE FOR MOSCOW'S
WARTIME INFORMATION WARFARE EFFORTS**

Abstract. *This article examines the key targets in Ukraine's history, towards which the Russian side has consistently presented its own historical images and narratives having been used for the Russian military forces' information support operations during the invasion of Ukraine since 2022. The research focuses on understanding the messages and symbolism used to manipulate soldiers, the Russian Federation's supporters, occupied territories residents, and viewers from other countries. A part of the research is based on a previous article, published in a Ukrainian journal, whose methodology comprises a historical-comparative method with additional content analysis of the Spanish-language pro-Russian messages on the internet. The passage of time has shown that the prognosis from the original research has proven correct, and, despite great hopes, Moscow's anti-imperial message for the Hispanic audiences has appeared to be far from certain other narratives having become successful. The research results show that most of the symbolism and historical context of Moscow's aggressive active measures are deeply connected to the Muscovites' old contacts with Ukraine's territory via imperial control, and their simultaneous attempts to portray themselves as "victors over fascism." The continuation of war has forced the aggressors to partially change their symbolism, from restoring Soviet symbols that have undergone decommunization, to looting treasures related to the Romanov Empire period in the occupied territories, and, finally, to downplaying historical symbols in favor of the modern, meaningless "Z" cult. Additionally, Moscow's invasion propaganda takes into account popular Western media trends, such as "the Global South" and "Satanic panic" to turn them into arguments against Ukraine's legitimacy and historical status. Thus, the paper reveals complex psychological and informational aspect of the Kremlin's war effort, which includes the historical images and narratives foundations to shape support and legitimacy for aggression from various, often contradictory sources. It emphasizes the importance of understanding the information operations and strategies used in the war context.*

Keywords: foreign impact, history, information war, politics of memory, propaganda.

Ukraine's history has always been full of "targets" for Moscow's propaganda regarding its information warfare efforts against Ukraine. The reason for that is fundamental being as follows: Ukraine's history transmits certain "cross-cutting" narratives that are key to the self-identification and reasoning for the existence (or "non-existence") of the Muscovite state in the imperial format.

One way or another, Ukraine's lands are the source for the historical genesis of "Ruthenia", "Russia", even "Russianness". Moreover, a surviving Ukraine is a real example displaying how to get rid of Moscow's control, to choose democracy instead of totalitarianism, and to preserve historical memory of the imperial regimes crimes. Any fact that Ukraine "could", and Moscow "could not" is reason enough for information warfare to target not only contemporary events, but historical topics as well. Furthermore, the Kremlin strongman's personal interest and affinity for history-related demagoguery necessitates its information warfare agents to produce content, relevant to the authoritarian's wishes.

The ways in which history and "ideas about history" are used to give a "sacred" meaning to current military and political active measures (actions which are inherently aggressive, such as invading another country's territory) are of interest for scholars. As for the practical significance, identifying and studying Moscow's ideological actions associated with Ukraine can be useful for identifying future threats and further informational attacks by the current Kremlin regime's hypothetical successors.

In Ukraine the historiography on information warfare is presented mostly by historians and political scientists, among them R. Chyryva, Ye. Magda, I. Kostiuk, D. Bohush, O. Yudin, who, when searching for the "information warfare" or "information war" concept definitions were pushed back from the psychological, propaganda-specific information warfare dimension. Instead, foreign, especially American research (even one of the pioneers researching the topic under consideration – M. McLuhan, himself primarily a philosopher and human studies scholar) paid great attention to the information transmission technical aspects (M. Libicki's fundamental work was focused on the computer systems issues). The generalization is not exclusive (P. Shpyga, R. Rudnyk, B. Shemchuk, O. Busol pointed out different concept interpretations; and in the English-language literature of the late 2010-s, "propaganda" has already become more common than the purely "cybernetic" concept characterization), however, it corresponds to the main trends regarding the aspects primarily focused on and under what conditions the studies of the concept in North America and Eastern Europe were conducted [1; 2].

Research on specific use of historical symbols and various imagery in Moscow's full-scale invasion since 2022 is still ongoing, as indicated by numerous publications in the mass media. Among other things, the Rinat Akhmetov Foundation, in cooperation with the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, took part in a panel discussion on the topic: "History and memory in the context of Russia's information war against Ukraine" [3]. The Center for Strategic Communications, referring to Prof. Lubomyr Lutsyuk, draws a parallel between Moscow's current information warfare tactics and their using the experience of former Soviet Union's special forces and security agencies [4].

The paper aims at providing examples of using historical images and symbols associated with the relevant historical memes by Moscow's invasion forces at the beginning of the 2022 invasion; reveal changes in Moscow's rhetoric during the development of hostilities in 2022–2023, as well as propaganda content reorientation depending on the target audience propaganda recipient during various information operations.

For the first decades of the 21st century, one ideological meme that Moscow made central in its ideology and managed to spread among its population, and even tried to disseminate beyond its borders (mostly amongst the "near abroad CIS partner nations") was the "George ribbon", which combined the heritage of both Romanov imperial and Soviet symbols, as well as becoming a "victory over fascism" persistent symbol meaning Soviet success in the war against Nazi Germany in 1945. Since the Russian invasion started the Ukrainian people have been reporting that the occupiers have not only distributed St. George's ribbons and depicted them on buildings, but also have had the corresponding symbols on their helmets and uniforms. However, as the war continued, the uniform helmets and cloth with "sewn on" St. George's ribbons disappeared. The ribbon-symbolism began to be used mostly to raise the Moscow military's morale themselves, along with identical letters "from St. Petersburg's children". The explanation for such changes should be sought in the fact that at the beginning of the invasion, the aggressors carried with them not only a combat uniform with the "St. George" symbols, but also a parade uniform: they expected to get a quick victory. And so, these "St. George's helmets", alongside parade uniforms, were supposed to become the "small victorious war" symbols for the soldiers and their observers, a kind of "victory parade over fascism." Moscow's

manpower losses led to using ordinary uniforms without the pompous “St. George ribbon” symbolism attached. On the other hand, the Z-symbol, which is easy to depict and quickly apply to uniforms via various methods, was in use by the invading military, but this symbol, unlike the “St. George ribbon” symbol, has no historic significance and is not the same effective ideological meme that could, at the same time, “award every soldier with their own little facsimile of St. George Imperial Order” and “signify the grandfathers’ victory over fascism continued by their grandsons”. The ribbon was a useful information warfare weapon to unite the two main camps of Muscovite imperialism supporters: the Imperial and the Soviet nostalgia peddlers. On the other hand, the “Z/O/V” symbolism has become its own symbol, unconnected to history, but signifying loyalty to Putin’s current war effort [5, p. 156].

However, the occupation administrations behavior pattern in the Ukrainian lands seized in 2022, shows that the Soviet “agenda” remained rather relevant to Moscow’s invasion agenda. Even though Russia’s own local authorities had at times carried out the streets and squares names decommunization all over the Russian Federation territories without any alternative discussion with the community whether they accept such changes. Even on the eve of the full-scale invasion, Ukrainians were personally threatened with “revenge for decommunization” by the Kremlin leader. Accordingly, the Moscow occupation administration in the cities captured in 2022 began the city streets and squares names “recommunization”, for example, “Lenin Square” in Mariupol. It was notable that ideological, linguistic, content elements appeared to be crucial for Russian occupation administrations. It was not just about the names: the occupiers have shown themselves ready to spend money on the restoration and construction of new monuments even in newly captured territories. By April 2022, a monument to Lenin was constructed by the occupiers in Henichesk, Kherson region, and the USSR flags were installed next to the Russian Federation flags. In November 2022, the Muscovite occupation authorities recovered the monument to Lenin in the occupied Melitopol, Zaporizhzhia region: after the monument was demolished in 2015, the statue was kept at local communal enterprises, and the occupation administration ordered the Lenin monument to be restored. In the same month, a similar situation took place in Luhansk region in the temporarily occupied Bilokurakyn village, where the occupiers made a pedestal and installed an old monument upon it. In December 2022, a previously dismantled monument to Lenin was found “hidden” and erected in Svitlodarsk, Donetsk region [5, p. 156–157].

Such obsession with restoring monuments to Lenin is especially curious when one considers that the persona and ideas of “V. Lenin” received criticism and accusations of “creating Ukraine” from Vladimir Putin on multiple occasions, in particular in his national addresses and interviews in 2016, 2019, 2021, 2022, and 2023. And, in fact, Lenin’s “character” does not fit into Moscow’s contemporary historical narratives as a positive figure, seen instead as someone who “weakened” the empire and “gave traditional Russian lands to the republics”, Ukraine, supposedly, included. However, since the monuments in Lenin’s honor still remain typical of many settlements in the Russian Federation, it can be argued that the occupation authorities’ “recommunization efforts” are carried out due to a desire to remove from any side the signs of Ukraine’s separation from Moscow (such as the mass dismantling of monuments to Bolshevik leaders in Ukraine). And, thus, the monuments to the Communist leader publicly decried by Vladimir Putin himself, were restored in Moscow-occupied Ukrainian territories, despite Putin’s threat to “show Ukraine the real decommunization” through his “Special Military Operation” [5, p. 157].

Furthermore, the occupation administration was also interested in another side of the memory policy: the cultural monuments related to the Romanov Empire on Ukraine’s territory. The Russian Empire has become an important part of the current Kremlin’s regime symbolism in foreign policy, as its “imperial splendour” makes it possible for Kremlin spoke pieces to make territorial claims even outside the former USSR borders usually assumed to be claimed by Putin: statements about the “cadet corps and governor’s palace” restoration in Warsaw are also made as threats to Poland [6]. While previously warning against Ukraine’s dismantling of monuments to military leaders, the Romanov’s era state and cultural figures, the Moscow military began to remove these monuments from the occupied cities. Propaganda channels across the Internet encouraged Moscow’s troops with advice to rob the occupied Kherson region’s museums, churches and libraries and take the most valuable exhibits from there. Among them: monuments to Potemkin, Ushakov, Suvorov, church relics, valuable exhibits from the Kherson local history and art museums, the most valuable books of local libraries, valuables

from the Kherson Regional Academic Music and Drama Theater, the Puppet Theater, and the Kherson Philharmonic. In addition, the propagandists noted that at the risk of surrendering Kherson city itself, it was necessary to evacuate the remains of 18th century Russian Imperial figure of note, Prince Grigory Potemkin-Tavriiskiy, so that the ZSU could not “desecrate the prince’s remains”. Later, completely in accordance with the propagandists’ “suggestions”, the Prince Grigory Potemkin’s body remains were also taken out of the Catherine Cathedral in Kherson, as stated by Saldo, Head of the occupation administration in Kherson. It is currently unknown where Potemkin’s corpse was taken. As noted by the American author M. Santora, the memory of the 18th century conqueror is “bright for those in the Kremlin who sought to restore the Russian Empire”, but Potemkin was among those who saw the important transformation of the Lowlands’ Zaporozhian Host lands and the Crimean Khanate into “Novorossiia”, the “New Russia” along the Black Sea coast. And when the Kremlin expanded its Ukraine’s invasion in February 2022 to recapture this part of its long-lost empire, it invoked Potemkin’s vision. According to the people who visited the crypt, to get to Potemkin’s remains, the occupants had to open a hatch in the floor and go down a narrow passage. There they would find a simple wooden coffin on a rise, marked with a single cross under the coffin lid a small black bag contained Potemkin’s skull and bones, carefully numbered. As a result, in addition to the monuments to Suvorov and Ushakov, the Moscow military removed the monument to Grigory Potemkin from the temporarily captured Kherson, alongside the contents of his supposed crypt, sending every cultural artefact looted into the Russian Federation [5, p. 157].

The retreat from the territories it managed to occupy in 2022 forced Moscow’s information warfare efforts to search for new content that would engage foreign supporters. While the same Soviet and imperial narratives remained for the domestic audience and the occupied territories population, external information operations demanded the exact opposite – proving to the world that Moscow is pursuing an “anti-imperial” policy. According to D. Butsko’s research, CASM Technology – a company that studies disinformation – analyzed 9,907 profiles that shared posts with the hashtags #IStandWithPutin and #IStandWithRussia in different languages. Some of the content was organic, meaning it was posted by real people, and some was shared by bots, with bots falsifying their data by uploading real people’s photos – regional celebrities or random users. Their posts, although some were in English, were hardly shared by users from the Western countries, but found an audience in South America, Africa, South Asia. Moreover, for those regions residents, the determining factor for supporting the narrative was not what kind of relations their own state has built with Moscow or Ukraine, but how strong anti-American sentiments are in the region. However, as E. Gonzalez noted, referring to the results of studying the publications emotional content using artificial intelligence tools, regarding the war developments, the resonance of Moscow’s messages on the Internet in Latin America also began to decrease: “Russia used to have more impact before the invasion rather than nowadays.” The invasion even devastated its own “stars” from Moscow’s Spanish-language media: Inna Afinogenova, the “Ahi Les Va” host on “RT en Espanol”, left the news network in the spring of 2022. On her own YouTube channel, she explained the dismissal by the fact that she “does not support this war” Federation [5, p. 158].

The Kremlin strongman personally led the “anti-imperial” variant of information warfare, depicting Ukraine as “the stolen Russian land”, and denouncing the predatory and even “neo-colonial” intentions underlying the West’s policy of enforcing allegedly discriminatory rules and international relations norms against Moscow and the Global South. However, were the wars successful? This maneuvering was not without success in states such as Nicaragua or Eritrea; however, it proved insufficient to, for example, influence voting at the UN. When Moscow blocked a draft resolution in the UN Security Council condemning the four Ukrainian regions annexation, and instead tried to make the vote in the UN General Assembly (GA) secret the ploy did not work, and the October 12 vote count was even more convincing than the March 2 resolution condemning Moscow’s invasion. The resolution was approved by 143 countries, 35 abstained and only 5 voted against (including Moscow), and 10 countries decided not to participate in the vote (as of March 2, these numbers were 141-35-5-12, respectively). Most of Moscow’s BRICS partners (with no Brazil in this regard as an exception) and all of its partners in the Shanghai Cooperation Organization (SCO) abstained from supporting the latest resolution [5, p. 158].

Another topic from Ukraine's history that Moscow's wartime information warfare efforts covered was the religious life. Continuing from the 2019 decay of Ukraine's Orthodox Church as "schismatic", and supporting the Moscow Patriarchate, the Russian Federation's information warfare efforts managed to turn the religious issue from a local struggle into a manufactured outrage on an international level, when it portrayed Ukraine's lawfare against the Moscow Patriarchate as "Ukraine's banning of all Christian churches". Furthermore, Putin portrayed the Ukrainian territories annexation as a holy war against the entire West, which helps Ukraine defend itself. To the millions of people audience online, Putin declared: "They are moving towards open Satanism... Western elites have indoctrinated children into sexual deviance... We are fighting for historic Russia to protect our children and grandchildren from this experiment to change their souls." Appealing to Jesus Christ by name to testify to his "truth", the dictator portrayed himself in messianic terms: "I believe in the Russian people's spiritual power, and my spirit is their spirit, the people's suffering is my suffering" [7].

Putin's statements were joined by other regime representatives. On National Unity Day, a few days before midterm parliamentary elections in the USA, former president and the Russian Federation Security Council current deputy chairman D. Medvedev called the war against Ukraine "a sacred conflict against Satan." The Russian Federation Security Council Assistant Secretary A. Pavlov called for "de-Satanization" of Ukraine, stating that there are "hundreds of sects" in the country whose citizens have renounced Orthodox values: "I believe that with the special military operation being continued, the de-Satanization of Ukraine is becoming more and more urgent... Using Internet manipulation and psychotechnologies, the new regime turned Ukraine from a sovereign state into a totalitarian hypersect, there are hundreds of sects in Ukraine, organized for a specific purpose and flock... The Satan's Church has spread throughout Ukraine and is one of the officially registered religions in the USA" [8].

Why did the Moscow strongman go for open "Christian" messianism, risking a challenge to the Russian Federation Muslim peoples? And why mention the children's gender identity? The answer lies in the dictator's speech online multi-million broadcast. It is quite logical that Moscow propaganda focused on the American conservative audience, in order to build a logical chain "pro-Moscow = pro-Christian = own, conservative" among the USA Republican Party voters ahead of the parliamentary elections in the country (remembering how the 1980s – 1990s American conservatives were seeking out the "satanic cults rituals" manifestation in the mass media and in the political environment, which was called "Satanic panic"; in the 2020s, similar accusations were heaped on American actors, businessmen and politicians by "radical" Republican Party followers, the so-called "QAnon" sect). The pro-Trump Republican Party wing has threatened to cancel President Biden's military and humanitarian aid to Ukraine, and those candidates' supporters have also shared memes and messages online likening US President Joseph Biden to the devil himself. In this light, the Kremlin propagandists' call to "save Ukraine from the devil" was also aimed at far-right US voters in order to increase their distrust of the American political establishment, as well as increase sympathy for Moscow's narratives [9; 5, p. 159].

In conclusion, it must be noted that the Moscow's narratives variety on Ukraine's history, accompanied by conventional military actions during 2022, confirms the fact that the state information warfare never "stops", and the long-running tropes it produces during peacetime will directly connect towards a state leadership's interests protection first and foremost, ahead in importance of maintaining the messaging truthfulness and preventing open hypocrisy in the media. Because of this, Moscow's information warfare policy combines Soviet and imperial historical mimicry at the same time; glorifying one's own historical "imperial greatness" and accusing "American imperialism"; the imposition on the Ukrainian population of contents that are already considered a relic of the time in the Russian Federation itself, but allow bring Ukraine closer to contemporary Russian post-Soviet existence through the "all-Soviet" Lenin monuments symbolism; propagating of fringe religious narratives depicting Ukraine as a historically Russian churchland, now occupied by "Satanists," thus playing on fears of radical Christianity and right-wing conservatism in the US; support for left-wing anti-imperialism in South America. It is quite reasonable that Moscow's propagandists operate with the assumption that the propaganda recipients will not have the ability, time, or desire to check whether

the messages and the “moral lessons” related to them that they receive through the propaganda means are actually followed in the Russian Federation? Although such an information policy has some success, it is obviously difficult to talk about anti-imperialism and at the same time wage a war of aggression. As a result, Moscow’s information policy fails whenever it tries to expand propaganda on topics that Ukraine’s history is focused on, such as the imperialism topic. When Putin himself interrupts an interview to go on a rant about Ukraine’s “real history”, he displays that he, in fact, is very insincere in “anti-imperialist”, and is blinded by the idea to restore the lands and the “truth” of the past period fallen empires. Such antics give Moscow much less dividend than portraying Ukraine as a “Satanist devil-worshipper country, that has closed all Christian churches,” which play upon the US masses ignorance, their own historical experience and contemporary interests, and thus provide Moscow’s agents of influence an easy “in” with various American political movers and shakers, influencers, and even important donors within the “political” Christianity format. This allows to considerably strengthen Moscow’s information warfare efforts in the West, and, as a result, successfully block the military and financial aid continuation to Ukraine on the eve of the new American elections, despite the Ukraine supporting policy previously being characterized as bipartisan.

References

1. Mieliekiestsev, K. I. (2023). Definitzii informatsiinoho protystoiannia v ukrainskii istoriohrafii [Definitions of information warfare in Ukrainian historiography]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*, 40, 14–19. DOI: 10.32999/ksu2786-5118/2022-40-2 [in Ukrainian].
2. Mieliekiestsev, K. I. (2022). Pro traktuvannia informatsiinoi viiny: vid tekhnichno-kibernetichnoi do istoryko-psykholohichnoi paradyhmy [On the interpretation of information warfare: from technical-cybernetic to historical-psychological paradigm]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*, 38, 62–68 [in Ukrainian].
3. Fond Rinata Akhmetova vziav uchast u panelnii dyskusii na temu: «Istoriia ta pamiat v umovakh informatsiinoi viiny rosii proty Ukrainy» [Rinat Akhmetov Foundation participated in a panel discussion on “History and Memory in the Context of Russia’s Information War against Ukraine”] (2022, December 02). *Fond Rinata Akhmetova*. Retrieved from <https://akhmetovfoundation> [in Ukrainian].
4. Tsentr stratehichnykh komunikatsii ta informatsiinoi bezpeky [Centre for Strategic Communication and Information Security] (2022, August 29). Piv roku viiny: yak rosiia informatsiino suprovodzhue boiovi dii [Six months of war: how Russia accompanies military actions with information] *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3560449-pivroku-vijni-ak-rosia-informacijno-suprovodzue-bojovi-dii.html> [in Ukrainian].
5. Mieliekiestsev, K. (2023). Istorychni obrazy v konteksti moskovskoho vtorhnennia u 2022 r. [Historical images in the context of the Moscow invasion in 2022]. *Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats / Siverskyi tsentr pislidyplomnoi osvity; Siverskyi instytut rehionalnykh doslidzhen* [Razumovsky meetings: a collection of scientific works / Siversky center of postgraduate education; Seversk Institute of Regional Studies], 10, 153–163 [in Ukrainian].
6. U Putina natiaknuly na zakhoplennia Rosiieiu Polshchi ta nastupnyi podil krainy (2022, November 03). *Fokus*. Retrieved from <https://focus.ua/uk/world/535545-u-putina-nameknuli-na-zahvat-rossiiey-polshi-i-sleduyushchiiy-razdel-strany> [in Ukrainian].
7. Rettman, A. (2022, September 30). *Putin declares holy war on Western ‘satanism’*. EU Observer. Retrieved from <https://euobserver.com/world/156188> [in English].
8. Van Brugen, I. (2022, October 26). *Putin Appointed ‘Chief Exorcist’ as Kremlin Whips up Satan Panic*. Newsweek. Retrieved from <https://www.newsweek.com/putin-chief-exorcist-kremlin-desatanization-ukraine-security-council-1754912> [in English].
9. Sirikupt, Ch. (2022, October 17). *Russia now says it must ‘de-Satanize’ Ukraine. What?* The Washington Post. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/11/17/russia-ukraine-war-satan-nazis/> [in English].

Лілія Олексенко

кандидат економічних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
ТОВ «Інститут інноваційної біоекономіки»
liliyaolek@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9620-3077

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Lilia Oleksenko

Doctor of Economics, associate professor,
Senior Research Fellow,
LLC «Institute of Innovative Bioeconomy»
liliyaolek@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9620-3077

FUNCTIONING OF THE INFRASTRUCTURE NATIONAL INNOVATION SYSTEM DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. *An analysis of research on the methodological basis and definitions of the content of the national innovation system was carried out. The basic elements of the national economy, which create the foundation of the national innovation system during the Russian-Ukrainian war, are considered. The main elements of the innovation system were studied and the forms of knowledge transfer within the innovation system were analyzed. The results of the conducted research are summarized in the form of a competitive analysis of the national innovation system of Ukraine during the Russian-Ukrainian war.*

Keywords: *innovation, innovation activity, national innovation system, innovation economy.*

Незважаючи на різноманіття національних інноваційних систем і їх особливості, у промислових розвинутих країнах в управлінні інноваціями простежується низка загальних тенденцій. До них можна віднести: посилення функцій регулювання держави в інноваційній сфері; посилення цільової орієнтації інноваційних розробок. Наразі все більш чітко проявляється намагання держав широко використовувати інновації для вирішення завдань розвитку освоєння космосу, біотехнологій, телекомунікацій, охорони навколишнього середовища, інформаційних технологій; використання великих національних, міжгалузевих і глобальних науково-технічних програм; перехід до довгострокового програмування розвитку інновацій. Багато фірм намагаються мати довгострокові програми інноваційних розробок, які розраховані на 10 і більше років. Це також характерно для державних науково-технічних програм; глобалізації інноваційної сфери, що відображається у зростанні частки закордонного фінансування наукових досліджень і розробок у більшості розвинених і нових індустріальних країнах, а також у створенні інноваційних організацій у регіонах зі сприятливим інвестиційним кліматом. Формування глобальної інноваційної сфери на базі дослідницьких мереж змінює не тільки зміст і пріоритети досліджень, а й природу корпорацій, оновлює стиль і методи управління, склад кадрового потенціалу, створює основи для нової корпоративної культури і міжнаціональних відносин.

Б. Лундвалл зазначає: «для того, щоб визначити, що треба робити державі з просування інноваційної діяльності, корисно знати специфічний системний контекст, у якому має діяти держава. В іншому випадку урядова політика може або відтворити слабкі сторони національної інноваційної системи, або привнести механізми, несумісні з основною логікою функціонування системи» [1]. Саме тому з метою досягнення позитивних результатів необхідно не лише декларувати цілі формування НІС, аналізувати і копіювати закордонний досвід, але насамперед необхідно провести глибоке дослідження специфічного національного контексту. Інсти-

туційна форма НІС може мати спільні риси для багатьох країн, зміст НІС завжди національно специфічний, він визначається не тільки сформованими традиціями, досягненим рівнем розвитку, характером накопиченого науково-освітнього та технологічного капіталу, але й конкретними завданнями, що стоять перед конкретною країною в даний момент її розвитку.

Згідно з уявленнями Б. Лундвалла, технологічна взаємодія фірм у процесі розробки технологій формується і реалізується всередині країни та визначається особливостями її інституційної структури. Навіть в умовах глобалізації та активної взаємодії з компаніями інших країн інноваційний процес зберігає тісні генетичні зв'язки з національними системами [2]. У 1992 р. Б. Лундвалл виклав перші результати дослідження проблематики НІС. Як основні компоненти НІС Б. Лундвалл аналізує систему організації праці, промислові мережі, державний сектор, фінансову систему, науково-технічний комплекс [1; 2]. Б. Лундвалл ввів підхід, що НІС включає в себе всі елементи економічної системи, які взаємодіють під час виробництва, розповсюдження та використання економічно корисних знань, і що рівень розвитку технологій та інновацій визначається національними особливостями історичного розвитку країни [1]. Під економічно корисними знаннями Б. Лундвалл, на нашу думку, має на увазі нововведення, затребуване потребами суспільства загалом. Б. Лундвалл, використовуючи визначення інноваційної системи у вузькому і широкому значенні, зазначає, що в першому випадку ця система включає в себе компанії і систему їх взаємодій, а також взаємодію цих компаній з університетами та дослідницькими інститутами. У наступному випадку система включає в себе систему освіти, джерела та канали фінансування, а також має на увазі заходи державного втручання, що включають у себе норми правового регулювання та соціальні гарантії.

Значне місце у працях Р. Нельсона відводиться дослідженню можливостей і обмежень державної наукової та технологічної політики в країнах із різним рівнем економічного розвитку. Аналізуючи феномен технічного прогресу, Р. Нельсон доходить висновку про недоцільність жорсткого централізованого планування та управління інноваційними процесами та обґрунтовує переважну ефективність ринкових механізмів відбору та селективної підтримки тих чи інших напрямів НТП, що в ідеалі могло б оптимізувати використання величезних ресурсів, необхідних для реалізації великих проєктів. Для Р. Нельсона центральними були проблеми державної наукової та технологічної політики, її можливостей і обмежень у сучасних НІС країн з різним рівнем розвитку [3].

Отже, автори поняття НІС (К. Фрімен, Б. Лундвалл, Р. Нельсон) розуміли під нею сукупність структур, що формується на базі економічної системи країни з метою залучення економічних суб'єктів до створення і використання інновацій.

Спробу уточнити роль національних інституцій зробили П. Пателі та К. Павіт [4], зазначаючи, що інноваційна система складається з національних інститутів зі своїми стимулюючими структурами і рівнем компетенції, який визначає швидкість і напрям технологічного пізнання.

С. Меткалф [5] пропонував розглядати НІС як сукупність різних інститутів, які окремо і у взаємодії роблять внесок у розвиток і передачу технологій та забезпечують межі для формування державної політики, яка впливає на інноваційні процеси. Автор робить висновок, що НІС – це система різних взаємопов'язаних інститутів, які виробляють, зберігають і передають знання, майстерність і створені людиною продукти, що використовуються у розробці нових технологій. НІС різних країн істотно відрізняються одна від одної.

У методологічному підході ОЕСР зазначено, що будь-яка інноваційна система містить такі складники: по-перше, в якості основи НІС розглядається підсистема генерації та поширення знань; по-друге, макроекономічна політика держави та інноваційне державне законодавство; по-третє, вбудовує в НІС інфраструктуру, освіту і виробництво; і по-четверте, включає в НІС ринок наукомісткої продукції і послуг.

Низка авторів пропонують єдність ієрархічної, функціональної і забезпечуючої структури НІС. Автори докладно описують зміст кожної з підсистем, проте не показують взаємозв'язок і взаємозалежність між окремими основними підсистемами виділених структур НІС. У пропонуваній вченими структурі НІС не повною мірою враховані вимоги системного підходу, а саме не виділені взаєморозташування основних компонентів системи та взаємозв'язки, які майже

незмінні під час функціонування системи і забезпечують існування системи та її основних складників.

Аналіз наведених досліджень методологічної основи і визначень змісту НІС, незважаючи на те, що автори виділяють різні ознаки її функціонування, різні підсистеми, ієрархії та механізми здійснення інноваційних процесів, свідчить, що всі висунуті методологічні аспекти не істотно відрізняються один від одного.

Основоположною концепцією можна вважати розуміння НІС як регульованого комплексу взаємопов'язаних і взаємодіючих державних і недержавних інститутів, у межах яких відбувається розробка, поширення й перетворення нових знань у новітні технології та інновації, адаптуються і трансформуються відповідно до появи нових інвестиційних, фінансових, промислових і технологічних можливостей, а також економіко-соціально-політичного розвитку країни, з урахуванням історичних, культурних і національних особливостей.

Найбільш проста модель, що описує взаємодію елементів національної інноваційної моделі, визначає роль приватного сектору (розробка технологій на основі власних досліджень і ринкове освоєння інновацій), роль держави (підтримка фундаментальних досліджень в університетах), комплекс технологій стратегічного характеру, а також створення інфраструктури та сприятливих інституційних умов для інноваційної підприємницької діяльності.

У межах цієї загальної моделі формуються національні особливості системи: більша чи менша роль держави і приватного сектору; співвідношення великого і малого бізнесу; співвідношення фундаментальних досліджень і прикладних розробок; галузева структура інноваційної діяльності; динаміка її розвитку.

Отже, ми вважаємо, що національна інноваційна система являє собою, по-перше, комплекс інститутів правового, фінансового і соціального характеру, які забезпечують інноваційні процеси. Це сукупність інститутів, тобто умов і правил, за якими діють організації, метою функціонування яких є розробка і поширення нових технологій, інновацій у межах конкретної держави у вигляді об'єкта інтелектуальної власності.

По-друге, національна інноваційна система як відкрита система проявляється у взаємодії організацій різних форм власності, що задіяні у виробництві наукових знань, об'єктів інтелектуальної власності і підготовки їх до комерціалізації в межах національних кордонів.

По-третє, результатом діяльності національної інноваційної системи як відкритої системи, що передбачає приєднання нових організацій і відокремлення раніше діючих, є ринок об'єктів інтелектуальної власності і в жодному разі не інноваційна продукція, що масово реалізується на ринку.

По-четверте, в якості організацій, суб'єктів національної інноваційної системи чи складу суб'єктів національної інноваційної системи можуть бути задіяні в цю систему структурні підрозділи великих компаній, які займаються виробництвом наукових знань, об'єктів інтелектуальної власності, лабораторії і кафедри університетів, технопарки, малі інноваційні підприємства, що займаються комерціалізацією об'єктів інтелектуальної власності, і комплекс інститутів правового, фінансового та соціального характеру, що забезпечують інноваційні процеси.

По-п'яте, результати діяльності національної інноваційної системи являють собою частину національного багатства, яке виробляє і накопичує наукові знання як суспільні блага, що набувають форми нематеріальних активів і становлять частину національного надбання, яка відображається в балансі структур, у ВВП, у вартісній структурі національного багатства. Результатом діяльності національної інноваційної системи не є виробництво власне інновацій для ринку масово.

Тобто національна інноваційна система – це сукупність інститутів, правил, умов, що забезпечують у межах національної економіки появу нематеріальних активів, які як частина національного добробуту називаються інноваціями у формі об'єктів інтелектуальної власності, що готові для комерціалізації.

Сучасна національна інноваційна система в період російсько-української війни формується з огляду на загальну державну макроекономічну політику і нормативно-правову базу, яка забезпечує реалізацію цієї політики. Базовими елементами національної економіки, які

створюють фундамент національної інноваційної системи в період російсько-української війни, є (рис. 1):

- генерація знань (наука і її елементи в інших сферах);
- поширення і застосування знань (дослідження і розробки, виробництво товарів та послуг);
- комерціалізація нововведень (ринок науково-технічної продукції, ринкові інститути);
- освіта і професійна підготовка кадрів;
- інноваційна інфраструктура, включно з фінансовим забезпеченням;
- управління і регулювання (правова база, державна макроекономічна і інноваційна політика, корпоративне управління, ринкові механізми).



Рис. 1. Структурні елементи національної інноваційної системи в період російсько-української війни [власна розробка]

Основними елементами підсистеми інноваційної інфраструктури є бізнес-інноваційні, телекомунікаційні і торгові мережі, технопарки, бізнес-інкубатори, інноваційно-технологічні центри, консалтингові фірми, фінансові структури та ін. Останніми роками намітилася тенденція до створення глобальних мереж інноваційної діяльності, серед яких панівне місце займають Європейська бізнес-мережа (European business network – EBN) та мережа інноваційних центрів (Innovation Relay Centers – IRC).

Одним із важливих елементів інфраструктури фінансування інноваційних розробок є венчурні фонди. Але незважаючи на їх привабливість, вони не є універсальним механізмом, який забезпечує повною мірою фінансування створення інноваційного продукту, а націлені в основному на останні фази розробки, починаючи зі створення дослідного зразка продукції. Хоча і почало розвиватися венчурне фінансування малих інноваційних підприємств на початковій стадії, в більшості випадків початковій стадії розробки інноваційної продукції фінансуються власними засобами підприємств або за рахунок залучення грантів, а також за допомогою інших механізмів підтримки інноваційної діяльності.

Власне стадія виробництва фінансується шляхом залучення звичайних банківських кредитів, формування фінансових пулів та ін. За відсутності промисловості, яка здатна сприймати сучасні розробки, а також стійкої і гнучкої кредитно-грошової системи венчурний механізм фінансування навряд чи дасть позитивний ефект, оскільки в цьому випадку підприємства, які користуватимуться послугами венчурних капіталів, не матимуть можливості забезпечити повернення інвестованих засобів.

У межах дослідження інноваційної системи центральне місце займає визначення основних елементів інноваційної системи і аналіз форм переміщення знань всередині інноваційної системи. Набір елементів, що входять до складу інноваційної системи, жорстко не фіксований. Однак, узагальнюючи проведені за останні роки дослідження, можна назвати елементи, яким приділяють основну увагу більшість авторів, зокрема і Б. Лундвалл (рис. 2).

По-перше, це комплекс інститутів, які беруть участь у виробництві, передачі і використанні знань: фірми і створені ними мережі; наукова система; інші дослідні установи, елементи економічної інфраструктури.

По-друге, це всі інші елементи, що впливають на інноваційний процес: контекст, який створюється макроекономічною політикою та іншими формами державного регулювання, система освіти і професійної підготовки, особливості товарних ринків, ринків засобів виробництва і ринків праці, система фінансування інновацій, комунікації.

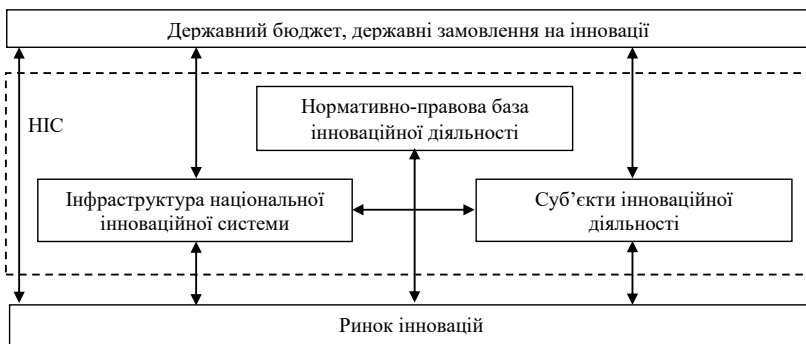


Рис. 2. Схема взаємозв'язків основних елементів національної інноваційної системи в період російсько-української війни [розроблено на основі 1; 2]

Основними підсистемами національної інноваційної системи є: законодавство, яке встановлює правила реалізації державної інноваційної політики і пріоритетних напрямів розвитку економіки, підсистеми генерації і поширення знань, професійна освіта, високотехнологічне виробництво, інноваційна інфраструктура, механізм функціонування національної інноваційної системи і ринок інновацій. Науково-технологічну базу національної інноваційної системи становлять організації, які здійснюють фундаментальні і прикладні дослідження та розробки, великі корпорації, які здійснюють масовий випуск наукоємної продукції, а також підприємства малого наукоємного бізнесу, існування яких багато в чому залежить від великих корпорацій. Ми вважаємо, що макроструктура національної інноваційної системи повинна включати компоненти, наведені на рис. 3.

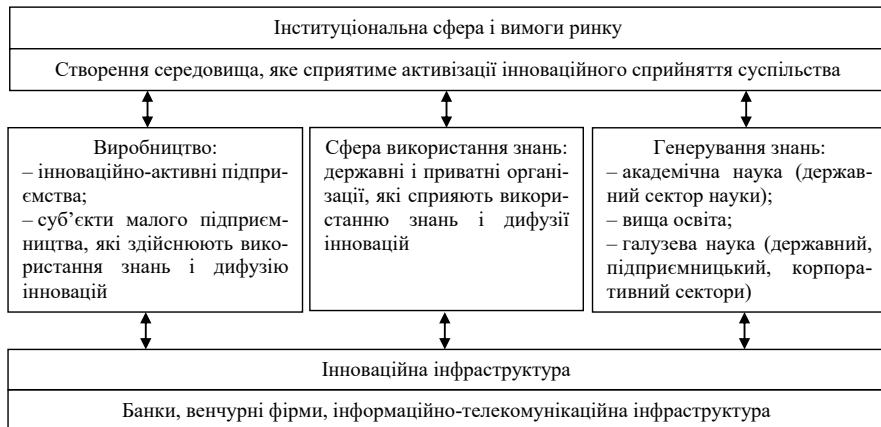


Рис. 3. Макроструктура національної інноваційної системи в період російсько-української війни [власна розробка]

З цього випливає, що національну інноваційну систему України можна розділити на такі підсистеми: підсистема підтримки рівня інвестиційної активності, підсистема управління і регулювання інноваційної діяльності, підсистема розвитку знань і охорони здоров'я; підсистема створення, комерціалізації і використання інновацій; підсистема інформації життєдіяльності.

З метою забезпечення розвитку елементів підсистем національної інноваційної системи України необхідно: законодавче сприяння розвитку інвестиційної інфраструктури; удоскона-

лення структури господарства; технологічне переоснащення і модернізація промисловості; розробка і визначення довгострокової стратегії і пріоритетів розвитку господарства; впорядкування системи державного управління інноваційними процесами; застосування різноманітних форм фінансової підтримки розвитку інноваційного сектору (державно-приватне співробітництво, венчурні фонди та ін.); постійний моніторинг рівня інноваційної активності господарства країни, областей, районів і підприємств; адаптація системи освіти до потреб наукового, інноваційного і виробничого секторів; підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності вишів; підготовка кадрів відповідно до потреб ринкового господарства; підвищення ринкових стандартів (тривалість життя) і якості охорони здоров'я населення; розвиток фундаментальної науки відповідно до визначених пріоритетних напрямів; проведення прикладних досліджень і розробок у розрізі напрямів, які направлені на вирішення комплексних науково-технічних і технологічних проблем, що орієнтовані на кінцевий результат; вдосконалення державного регулювання у сфері науки і технологій; сприяння створенню різноманітних форм інноваційної діяльності; створення централізованої системи науково-технічної інформації і розвиток галузі інформаційно-комунікаційних технологій.

Варто зазначити, що в структурі національних інноваційних систем розвинених країн виділяють два організаційні рівні: корпоративний і загальнодержавний. Підґрунтям цього була дворівнева структура фінансування науки – державою і великими компаніями (ТНК). Національні інноваційні системи різних країн різні, і так само різні інноваційні стратегії країн. Не існує оптимальної національної інноваційної системи, як не існує єдиної, найбільш ефективної інноваційної стратегії країни.

Незважаючи на те, що Україна зберегла певний науково-технологічний потенціал у період російсько-української війни, вона відстає за показниками технологічної частини індексу конкурентоспроможності через низку причин. Так, керівництво приділяє недостатню увагу просуванню і поширенню інформаційно-комунікаційних технологій, тоді як в інших країнах держава відіграє панівну роль у розвитку високих технологій, заохочуючи їх впровадження і використання у приватному бізнесі. Законодавство України в цій сфері до цього часу знаходиться у неудосягнутому стані. Останніми роками у сфері інтелектуальної діяльності була створена законодавча база, частково задовольняючи сучасні вимоги. Водночас сфера виконання наявних законодавчих норм є однією з великих проблем національної інноваційної системи. У межах загальної моделі, формуються національні особливості інноваційної системи: співвідношення частки держави і приватного бізнесу у здійсненні і фінансуванні інноваційної діяльності; співвідношення фундаментальних і прикладних досліджень і розробок; динаміка розвитку і галузева структура інноваційної діяльності.

Узагальнення результатів проведеного дослідження дає можливість навести їх у вигляді конкурентного аналізу національної інноваційної системи України в період російсько-української війни (табл. 1).

Необхідно зазначити, що під час проведення масштабних досліджень, направлених на вивчення інноваційних систем, використовують три основні аналітичні підходи: інноваційні дослідження, кластерний аналіз, аналіз міжнародних потоків знань.

У межах інноваційних досліджень представникам фірм задають питання про джерела знань, які вони використовують в інноваційній діяльності. До того ж збирають дані про витрати всередині підприємства на НДДКР та інші ресурси інноваційної діяльності, а також про вимірювальні результати цієї діяльності. Такі дослідження являються найбільш суттєвим джерелом інформації про форми і тенденції технологічного співробітництва між фірмами. Отримані дані є джерелом інформації про взаємозв'язки між різними учасниками інноваційної системи. Найбільш відомими інноваційними дослідженнями, що проводилися в останні роки, є: Інноваційне дослідження Європейського Союзу (Community Innovation Survey – CIS), проведене Європейською комісією і Євростатом, проєкт «Політика, впровадження і конкурентоздатність для європейських підприємств» (PACE).

Але багато країн все активніше використовують кластерний підхід до вивчення потоків знань в інноваційній системі. Промислові кластери визначаються як виробничі мережі тісно

взаємопов'язаних фірм, які об'єднуються у виробничий ланцюг, у межах якого створюється додана вартість. У деяких випадках кластери включають у себе стратегічні альянси з університетами, дослідницькими закладами, технологічними брокерами і консультантами. Визначені таким чином кластери можна вважати інноваційними системами, але меншого масштабу ніж інноваційна система.

Таблиця 1

**Конкурентний аналіз національної інноваційної системи України
в період російсько-української війни**

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Підтримка керівництвом країни інноваційного бізнесу, ефективний комплекс інструментів державної підтримки інноваційної активності. 2. Створюється інноваційна інфраструктура, яка дає можливість супроводжувати інноваційні проекти з різною галузевою направленістю. 3. Науково-дослідні організації і спеціалісти працюють у низці міжнародних проектів. 4. Системна кадрова політика, використання передового досвіду, створення інформаційного поля інноваційної діяльності. 5. Підготовлені стратегічні документи в області інноваційної політики. 6. Покращилася правова база у сфері захисту прав інтелектуальної власності відповідно до міжнародних стандартів	1. Недостатньо розроблене нормативно-правове забезпечення інноваційної діяльності, яке б враховувало сумісність критеріїв інвестиційних і інноваційних проектів. 2. Перевага інтересів отримання прибутку над стратегією фінансування ризикових, радикальних інноваційних проектів. 3. Відсутність стійких процесів реінвестування в наукову сферу, низька мотивація проведення власних НДДКР. 4. Пріоритет інвестиційної сфери під час організації процесів комерціалізації новизни, відсутність ресурсів у вищій школи для повноправної участі у венчурному бізнесі. 5. Слабка координація з приватним бізнесом у розробці пріоритетів досліджень і розробок та засобів фінансової підтримки досліджень і розробок. 6. Незадовільні показники виконання політики, направленої на вирішення проблем технологічного відставання промисловості і інтеграції в міжнародну базу знань. 7. Відсутність політики, направленої на покращення міжорганізаційного обміну знаннями і технологіями. 8. Порівняно низька підтримка малих інноваційних підприємств на ранній стадії. 9. Низький рівень реального захисту прав інтелектуальної власності і слабкий розвиток механізмів розподілу цих прав
Можливості	Загрози
1. Активізація взаємодії наукового, інвестиційного сектору, малого і середнього бізнесу, великих промислових підприємств шляхом розвитку вільних економічних зон. 2. Інтеграція з європейською і світовою інноваційною системою, участь у міжнародних інвестиційних конкурсах і програмах. 3. Концентрація на наданні стратегічної підтримки інновацій у передових галузях промисловості. 4. Активна участь у нормотворчих ініціативах із покращення законодавства в області інноваційної діяльності в межах ЄС	1. Зменшення конкурентоспроможності науково-дослідного сектору, погіршення матеріальної бази науки. 2. Збільшення залежності від іноземних технологій, збільшення розриву між вітчизняною наукою і виробництвом. 3. Залежність інноваційних процесів від зовнішньої кон'юнктури і збільшення «долини смерті» у фінансуванні інноваційних проектів на початкових етапах. 4. Структура системи досліджень і розробок та її направленість загалом не відповідають потребам національної економіки і суспільства

У межах кластерного аналізу увага приділяється комплексу взаємозв'язків між учасниками процесу створення додаткової вартості під час виробництва товарів і послуг та інноваційної діяльності.

Під час кластерного аналізу досліджуються не тільки горизонтальні мережі, в яких здійснюється співробітництво фірм, що функціонують на ринку однієї і тієї ж продукції або належать до однієї промислової групи: кластери зазвичай є мережами, що охоплюють кілька галузей і включають різні фірми, які спеціалізуються навколо конкретного елементу в ланцюгу створення додаткової вартості.

Важливо зазначити, що в межах досліджень інноваційної системи використовуються різні підходи для ідентифікації промислових кластерів.

У більшості випадків галузі групують з огляду на міру міжгалузевої циркуляції знань, включно з потоками технологій, що ґрунтуються на придбанні продуктів і проміжних товарів в інших галузях, і взаємодію між виробниками та споживачами і технічну взаємодію, яка полягає у патентуванні, цитуванні патентів, наукових публікацій, здійсненні спільних дослідницьких проєктів, а також мобільності персоналу між галузями.

Основна користь, яку можна отримати від досліджень промислових кластерів у період російсько-української війни, полягає в тому, що методологія кластерного аналізу найбільш повно враховує мінливі форми конкуренції і головні джерела конкурентних переваг. Кластерний аналіз дає змогу дослідити важливі взаємозв'язки в технологіях, навичках, інформації, маркетингу і запитах споживачів, які характерні для цілого комплексу фірм і галузей. Ці взаємозв'язки здійснюють вплив на напрями і темпи інновацій та конкурентоздатність. У багатьох країнах кластерний аналіз став основою промислової політики.

Кластерний аналіз допомагає дати нову оцінку ролі приватного сектору, держави, торгових асоціацій, дослідних і освітніх закладів з погляду їх ролі в інноваційному процесі. Кластерний аналіз може бути основою для конструктивного діалогу між представниками підприємництва і держави з'ясування спільних проблем, інвестиційних можливостей і необхідних засобів державної політики.

У той час, коли національний рівень залишається найбільш важливим під час аналізу інноваційної системи в період російсько-української війни, роль міжнародних потоків знань також відіграє велику роль в умовах глобалізації промислового виробництва, наукових досліджень і інших видів діяльності, які мають відношення до інновацій. На інноваційні системи роблять вплив такі фактори: купівля закордонних технологій, патентів і ліцензій, технологічні альянси між фірмами в різних країнах, міжнародна торгівля консалтинговими послугами, прямі іноземні інвестиції і спільні міжнародні публікації.

Отже, сучасна світова економіка все більше набуває рис інноваційної економіки, пов'язаної з розробкою, впровадженням і використанням високих технологій. Проблема створення інститутів інноваційної системи, які дають змогу генерувати, відтворювати і використовувати науково-технічні інновації для підвищення темпів економічного розвитку та рівня життя в нашій країні, набуває доволі актуального значення.

Бібліографічні посилання

1. Lundval, B. (1992). *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*. London.
2. Lundvall, B. A. (1992). Innovation as an interactive process from user-producer interaction to national system of innovation. *Technical change and economic theory*, (3), 14–26.
3. Nelson, R. (1993). *National Innovation Systems: A Comparative Analysis*. N. Y.: Oxford University Press.
4. Patel, P. & Pavitt, K. (1994). National innovation Systems and Why They Are Important and How They Can Be Measured and Compared. *Economics of Innovation and New Technology*, (3), 27–38.
5. Metcalfe, S. (1995). *The Economic Foundations of Technology Policy: Equilibrium and Evolutionary Perspectives*. Oxford (U.K.).

References

1. Lundval, B. (1992). *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*. London.
2. Lundvall, B. A. (1992). Innovation as an interactive process from user-producer interaction to national system of innovation. *Technical change and economic theory*, (3), 14–26.
3. Nelson, R. (1993). *National Innovation Systems: A Comparative Analysis*. N. Y. Oxford University Press.
4. Patel, P. & Pavitt, K. (1994). National innovation Systems and Why They Are Important and How They Can Be Measured and Compared. *Economics of Innovation and New Technology*, (3), 27–38.
5. Metcalfe, S. (1995). *The Economic Foundations of Technology Policy: Equilibrium and Evolutionary Perspectives*. Oxford (U.K.).

Інна Погорелова

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних технологій,
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
ipogorelova@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6560-242X

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У ПУБЛІКАЦІЯХ АМЕРИКАНСЬКИХ ЕКСПЕРТІВ ТА АНАЛІТИКІВ

Inna Pohorielova

PhD in History, Associate professor,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
ipogorelova@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6560-242X

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE PUBLICATIONS OF AMERICAN EXPERTS AND ANALYSTS

Abstract. *The United States of America is currently Ukraine's closest ally. They are deeply involved in Ukrainian affairs and the policies and support of the American administration for Ukraine are factors that influence the course of the Russian-Ukrainian war. Considering this, the article analyzes some views of well-known American experts and analysts regarding the war, as well as summarizes the main points of view on the further Ukrainian policies of Washington. The work uses the method of critical analysis of sources; methods of processing the obtained information include the method of systematization, comparison, generalization to outline the main evaluation approaches of American specialists on the defined research topic. Among American experts, those who support Ukraine and call for continued and increased support from the United States prevail. However, there are also those who promote narratives that align with Russian propaganda.*

Keywords: *USA, Ukraine, Russian-Ukrainian war, evaluation approaches, american policy.*

Після початку повномасштабної війни Росії проти України американській адміністрації Джо Байдена вдалося сформувати потужну коаліцію, що підтримує Україну (військова, економічна, дипломатична, гуманітарна допомога, введення санкцій проти РФ). Метою України, про що неодноразово наголошував президент В. Зеленський, є повернення всіх українських територій, окупованих Росією, включно з Кримом (кордони 1991 р.). США є найближчим союзником України, вони офіційно підтримують цю мету. Так, у Вашингтоні заявляли про підтримку України «скільки потрібно». У грудні 2023 р. президент Джо Байден сказав, що США підтримують Україну «скільки зможуть» [1]. Водночас частина американських політиків та експертів вважають, що вищезгадані цілі України потребують певного перегляду. У контексті цього метою доробку є аналіз різних поглядів американських експертів щодо російсько-української війни (зважаючи на величезний обсяг матеріалу, обмежимося публікаціями деяких науковців «мозкових центрів» США, статтями у впливових американських журналах, зокрема «Foreign Affairs», «Foreign Policy»).

У грудні 2022 р. Центр протидії дезінформації України розробив список «Спікерів, які просувають співзвучні російській пропаганді наративи», у цьому списку є і американські науковці. Наративи про те, що на території України війна між НАТО і РФ, Росія виграє війну, НАТО спровокувало Путіна, санкції проти Росії не працюють, США зацікавлені у продовженні конфлікту, озброєння України провокує Путіна, в Україні прокві-війна між НАТО і РФ та ін. [2]. Так, президент Вашингтонського інституту миру та розвитку Кліффорд Кіракоф зазначав, що Європа має визнати історичну помилку, допустивши кризу в Україні; санкції проти РФ є контрпродуктивними [2]. Науковий співробітник дослідницького центру Інституту Катона Дуг Бендоу наголошував у своїх статтях, що США і Європа спровокували РФ, росіяни не винні у війні; санкції необхідно відмінити [3].

Серед американських науковців переважають ті, які відстоюють проукраїнську позицію, і більшість із них наголошують на необхідності продовження підтримки США України, частина закликає до посилення рішучих заходів США задля перемоги українців. Це зумовлено, зокрема, і їх підтримкою утвердження та збереження демократії – підтримка боротьби України за демократію, боротьби з авторитарним режимом, автократією, що прагне знищити незалежну державу та посилити свої позиції на міжнародній арені, послабити американське лідерство... «Яструби» виступали за збільшення військової допомоги для сприяння відновленню українськими військовими всієї окупованої території країни [4]. У червні 2022 р. 36 експертів звернулися з листом до президента Джо Байдена, в якому закликали продовжити поставки зброї Україні та використати економічний тиск на РФ [5]. Серед цих експертів відомі фахівці Стівен Пайфер, Майкл Макфол, *Еліот Коен*. Колишній посол США у Росії М. Макфол в інтерв'ю (серпень 2023 р.) зазначив, що якщо США мають намір завершити цю війну якнайшвидше, їх стратегія повинна включати передачу Україні більш потужної зброї та санкцій проти Росії. Він зазначив, що надання потужної військової допомоги, зокрема ракетних комплексів АТАСМС та літаків F-16, прискорило б завершення війни, тоді як їх відсутність призвела б до безвихідної ситуації, яка може тривати десятиліття [6]. Нещодавно він справедливо зазначив, що якщо США не зможуть забезпечити Україну військовою допомогою, як обіцяли, це суттєво підірве довіру до США у світі: «Хто буде вірити, що ми зможемо захистити Тайвань від атаки Китаю, використовуючи наших солдатів, якщо навіть не маємо сил, щоб надати зброю Україні?» [7]. *Колишній радник Державного департаменту США Е. Коен у статті (травень 2023 р., журнал «The Atlantic»)* вважає, що для досягнення перемоги України (кордони 1991 р.) та поразки Росії США мають надати Україні необхідну військову допомогу, застосувати санкції проти Росії, швидко включити Україну до ЄС і НАТО, надати економічну підтримку; закликав США діяти рішуче [8]. С. Пайфер – один з експертів, який виступає за посилення військової підтримки Києва, підкреслював, що необхідно посилювати майбутню переговорну позицію України за допомогою військових поставок. Також С. Пайфер вважає, що Київ має отримати якісні гарантії безпеки від Заходу [9]. Погоджуємось, що вкрай важливо організувати для України міцну, потужну позицію у майбутніх переговорах, щоб закінчення війни відбувалося на умовах Києва. Отже, автори рекомендують активніше допомагати Україні в її прагненні відновити територіальну цілісність. Проте така позиція не є одностайною. Наприклад, озвучуються думки, що ЗСУ України не повинні відвоювати зараз усі території, окуповані росіянами, для того, щоб перемогти у війні, оскільки ця ціль не може бути досягнена у короткотривалій перспективі [10].

Деякі консервативні групи в американському експертному середовищі, навпаки, вважають, що потрібно зменшити військову допомогу (і не лише військову) Україні. У контексті цього необхідно згадати дискусії у Конгресі США наприкінці 2023 р., коли демократи закликали до додаткової фінансової підтримки Україні, а республіканці намагалися пов'язати це з фінансуванням безпеки південного кордону США. Спостерігається збільшення опору частини американського істеблішменту щодо подальшої допомоги Україні. Республіканці та демократи не досягли згоди у цьому питанні до Різдва й пішли у відпустку, обговорення у Конгресі відновилися вже у 2024 р. До того ж, згідно з новим опитуванням CNN (липень 2023 р.), більшість американців виступає проти надання Конгресом додаткового фінансування для підтримки України у війні з Росією, 51 % громадянськості вважає, що США достатньо допомогли Україні [11]. Так, старший науковий співробітник програми дослідження державного управління Брукінгського інституту Вільям Галстон у статті для журналу «The Wall Street Journal» від 2 січня 2024 р. зауважує, що буде неправильно розраховувати на безкінечну підтримку західного суспільства ідеї нескінченної допомоги Україні у конфлікті, який уже знаходиться у глухому куті [10]. Є й такі, які визначають тривалу економічну та військову підтримку Києва як марні витрати американських коштів і ресурсів. Катріна Гювел, член Ради з міжнародних відносин (CFR), співвласник і колишній редактор журналу «The Nation», закликає Україну йти на компроміси з Росією, а Вашингтон – пов'язати майбутню допомогу з обов'язком Києва сісти за стіл переговорів та обіцяти допомогу у вирішенні проблем після укладення миру [12]. У та-

ких публікаціях можна простежити думки / аргументацію щодо важливості насамперед захисту національних інтересів США, а не ідеалістичних прагнень – демократії у світі, національного самовизначення країн тощо. Такі думки є сумнівними, оскільки подальші поступки Росії нададуть більшій сміливості та агресії режиму. Як зазначив ще у 2017 р. старший науковий співробітник Брукінгського інституту Роберт Каган, недостатня реакція Заходу на російське вторгнення в Україну та на захоплення Криму у 2014 р. була кращою, ніж млява відповідь адміністрації Буша на вторгнення до Грузії (принаймні після вторгнення Росії в Україну Європа та США ввели проти неї санкції); проте вона свідчить про небажання американської адміністрації Обами дати відсіч Росії у проголошеній нею сфері своїх інтересів [13].

Є частина американських експертів, які обґрунтовують необхідність переговорів. Можна побачити міркування про те, що для США важливішими є інші пріоритети – уникнення ескалації, що може призвести до війни Росії-НАТО, запобігання застосуванню Росією ядерної зброї та недопущення затяжної війни. Дискусії в Конгресі США та внутрішні проблеми України (зокрема корупційні скандали, український контрнаступ, що не дав очікуваних надрезультатів), зовнішньополітичні чинники, наприклад, війна на Близькому Сході, союзницькі зобов'язання США перед Ізраїлем, відіграли певну роль у дискусіях в американських колах щодо можливості необхідності переходу до оборонної стратегії України, можливого переговорного процесу. Отже, є заклики до мирних переговорів, наприклад, співробітники Інституту Квінсі (видання «Responsible Statecraft») підкреслюють, що Україні необхідно шукати дипломатичний шлях закінчення війни. З кінця 2023 р. публікацій із такими ідеями поби́льшало. Головна ідея – угода про припинення вогню або урегулювання за допомогою переговорів. Загалом у доробках про завершення російсько-української війни розглядається три можливі шляхи: абсолютна перемога, перемир'я та політичне врегулювання. Наприклад, вищезгаданий В. Галстон зазначає, що угода про припинення вогню не обов'язково означатиме визнання територіальних претензій Росії. Проте це створить можливість для Києва зміцнити зв'язки з Заходом, включно з можливим вступом у ЄС та НАТО, а заморожені російські активи можна буде використати для відновлення України [10]. Аналітик Корпорації РЕНД (Rand Corporation) Самуель Чарп у статті для журналу «Foreign Affairs» зауважує, що стратегія Джо Байдена може призвести до ескалації та тривалої війни, і США потрібно створювати умови для переговорів між Росією та Україною вже зараз, щоб уникнути подальшого конфлікту [14]. Автор зазначає, що переговори потрібно вести, але найбільш імовірно, їх завершенням буде угода про перемир'я. У листопаді 2023 р. вийшла стаття відомих фахівців з міжнародних відносин Річарда Хаасса та Чарльза Купчана, в якій вони підкреслюють, що для України важливо змінити найближчі пріоритети з деокупації нових українських територій на захист / оборону і відновлення тих, що перебувають під її контролем (80 %). Вони закликають США та окремих членів НАТО зобов'язатися не лише до довгострокової економічної та військової допомоги, а й гарантувати незалежність України. Санкції проти Росії мають залишатися до виведення російських військ з України, а союзники України мають допомогти їй відновити територіальну цілісність за допомогою переговорного процесу, водночас Україна не відмовляється від своїх довгострокових цілей [15]. У публікаціях інших фахівців-журналістів (Джека Детча та Майкла Хірша з «*Foreign Policy*») також міститься ідея про важливість зміни стратегії України (зосередитися на обороні та зміцненні своїх позицій) та зміни підходів США щодо можливостей переговорів. Завідувач кафедри національної безпеки Техаського університету Р. М. Гейтс Крістофер Лейн та експерт-директор журналу «The Atlantic» і «World Policy Journal» Бенджамін Шварц у статті (жовтень 2023 р.) вказують на максималістський підхід Вашингтону та Києва щодо повернення всієї території України, яку Росія анексувала з 2014 р., наголошуючи, що це може відбутися лише у разі здобуття рішучої перемоги України над Росією, що можливе за підтримки США нескінченною кількістю зброї та грошей. Автори висловлюють стурбованість тим, що адміністрація Байдена передає Києву ініціативу припинення війни, та стверджують, що Вашингтон має право й відповідальність повідомляти Києву, коли і за яких умов війна має завершитися. Автори описують врегулювання за допомогою переговорів. Прописують пункти, які мають бути частиною будь-якої угоди щодо припинення війни: без членства України в НАТО; нейтралі-

тет; Крим залишається під контролем Росії; міжнародний контрольований транспортний коридор через українську територію, що з'єднує Росію з Кримом; значний внесок Росії у післявоєнну відбудову України; переговори між США, Росією та Європою про створення нової архітектури європейської безпеки; створення виключно європейського механізму гарантування післявоєнної безпеки України [16]. Деякі фахівці у пошуку компромісу між Росією і Україною згодні поступитися територіальною цілісністю України, наприклад, вищезгаданий Дуг Бендоу (Cato Institute).

Отже, можна виділити основні позиції деяких американських фахівців: рішуча підтримка України та заклики до збільшення військової допомоги (неоконсерватори) з метою досягнення українських кордонів 1991 р.; консервативна частина американських експертів – заклики скоротити допомогу Україні через безпекові ризики та внутрішньополітичні питання / проблеми США; третя група – заклики до переговорів і компромісу. З осені 2023 р. збільшилась кількість публікацій щодо так званих «реалістичних» цілей та необхідності переговорів, де обережно автори наполягають на дипломатичному вирішенні. У цьому контексті необхідно чітко пам'ятати, що будь-яка угода зараз фактично закріпить територіальні загарбання РФ та створить небезпечний прецедент того, що агресія виправдана, перемир'я залишить за Росією контроль п'ятої частини української території, РФ може використовувати затягнуті переговори, щоб зміцнити свої сили для нової агресії; може тягнути час, очікуючи можливої перемоги Д. Трампа та змін американської політики щодо України. Поступки Росії напевно спонукатимуть її до ще масштабнішої агресії, а не тільки в Україні, а і в інших регіонах світу. Важливими є єдність і рішучість США, публікації про «все погано, все пропало» призводять до песимізму та безнадійності, поширення думок, що подальша допомога і підтримка України США і іншими країнами не змінить ситуацію. Обов'язково змінить.

Бібліографічні посилання

1. Ми хочемо, щоб Україна перемогла у війні – Байден. Головне з пресконференції Зеленського та Байдена (13.12.2023). *Голос Америки*. URL: <https://www.holosameryky.com/a/zelensky-biden-bilyi-dim/7395916.html> (дата звернення: 30.01.2024).
2. Спикери, які просувають співзвучні російській пропаганді наративи (20.12.2022). *Центр протидії дезінформації*. URL: <https://cpd.gov.ua/reports/spikery-yaki-prosuvayut-spivzvuchni-rosijskij-propagandi-naratyvy-2/> (дата звернення 30.01.2024).
3. Bandow, D. (2022). Are the U.S. And Russia Destined for War Over Ukraine? (13.05.2022). *Cato Institute*. URL: <https://www.cato.org/commentary/are-us-russia-destined-war-over-ukraine> (дата звернення 30.01.2024).
4. Charap, S., Priebe, M. (2023). Avoiding a Long War U.S. Policy and the Trajectory of the Russia-Ukraine Conflict. URL: https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA2510-1.html?utm_source=AdaptiveMailer&utm_medium=email&utm_campaign=7014N000001SnmQAC&utm_term=00v4N00000eNY7VQAW&org=1674&lvl=100&ite=272468&lea=984464&ctr=0&par=1&trk=a0w4N000009eljrQAA#fn71 (дата звернення 30.01.2024).
5. 36 experts agree: Stay the course in Ukraine (2022). *The Hill*. URL: <https://thehill.com/opinion/national-security/3508456-36-experts-agree-stay-the-course-in-ukraine/> (дата звернення 30.01.2024).
6. Комадовський, М. Макфол о войне в Украине: администрация Байдена очень обеспокоена возможной эскалацией (2023). *Голос Америки*. URL: <https://www.golosameriki.com/a/mcfaul-interview-voa/7220382.html> (дата звернення 30.01.2024).
7. McFaul, M. (5 Jan. 2024). If we quit Ukraine now, our credibility around the world will be greatly diminished... URL: <https://twitter.com/mcfaul/status/1743333079702520198?s=21&t=T4EzGUb4pQenY1GWXCDdXg> (дата звернення 30.01.2024).
8. Cohen, E. (2023). It's Not Enough for Ukraine to Win. Russia Has to Lose. *The Atlantic*. May. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2023/05/ukraine-victory-russia-defeat/674112/> (дата звернення 30.01.2024).

9. Pifer, S. (October 27, 2022). We can't afford US Congress wavering in its support for Ukraine *Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/oct/27/ukraine-support-demo-crats-us-policy> (дата звернення 30.01.2024).
10. Galston, W. (January 2024). Ukraine May Have to Accept a Cease-Fire. *The Wall Street Journal*. URL: <https://www.wsj.com/articles/ukraine-may-have-to-accept-a-cess-fire-putin-orban-congress-aid-89f9932a> (дата звернення 30.01.2024).
11. Do you think the United States should do more to stop Russian military actions in Ukraine, or has it already done enough? (2023). URL: <https://s3.documentcloud.org/documents/23897329/cnn-ukraine-poll.pdf> (дата звернення 30.01.2024).
12. Heuvel, K. (December, 2023). Ukraine and the End of Magical Thinking. *The Nation*. URL: <https://www.thenation.com/article/world/ukraine-and-the-end-of-magical-thinking/> (дата звернення 30.01.2024).
13. Kagan, R. (February 6, 2017). Backing Into World War III. *Foreign Policy*. URL: <https://foreignpolicy.com/2017/02/06/backing-into-world-war-iii-russia-china-trump-obama/> (дата звернення 30.01.2024).
14. Charap, S. (July / August, 2023). An Unwinnable War. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/unwinnable-war-washington-endgame> (дата звернення 30.01.2024).
15. Haass, R., Kupchan, C. (November 17, 2023). Redefining Success in Ukraine A New Strategy Must Balance Means and Ends. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/redefining-success-ukraine> (дата звернення 30.01.2024).
16. Layne, C., Schwarz, B. (2023). The American Origins of the Russo-Ukrainian War. *The American Conservative*. URL: <https://www.theamericanconservative.com/the-american-origins-of-the-russo-ukrainian-war/> (дата звернення 30.01.2024).

References

1. My khochemo, shchob Ukraina peremohla u viini – Biden. Holovne z preskonferentsii Zelenskoho ta Baidena [«We want Ukraine to win the war», said Biden. Key points from the press conference with Zelensky and Biden] (December 13, 2023). *Holos Ameriky*. Retrieved from <https://www.holosameryky.com/a/zelensky-biden-bilyi-dim/7395916.html> [in Ukrainian].
2. Spikery, yaki prosvaiut spivzvuchni rosiiskii propahandi naratyvy [Speakers promoting narratives aligned with Russian propaganda] (2022). *Tsentr protyidii dezinformatsii*. Retrieved from <https://cpd.gov.ua/reports/spikery-yaki-prosvaiut-spivzvuchni-rosiiskij-propagandi-naratyvy-2/> [in Ukrainian].
3. Badow, D. (May 13, 2022). Are the U.S. And Russia Destined for War Over Ukraine? Retrieved from <https://www.cato.org/commentary/are-us-russia-destined-war-over-ukraine> [in English].
4. Charap, S., Priebe, M. (2023). Avoiding a Long War U.S. Policy and the Trajectory of the Russia-Ukraine Conflict. Retrieved from https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA2510-1.html?utm_source=AdaptiveMailer&utm_medium=email&utm_campaign=7014N000001SnmQAC&utm_term=00v4N00000eNY7VQAW&org=1674&lvl=100&ite=272468&lea=984464&ctr=0&par=1&rk=a0w4N000009eljrQAA#fn71 [in English].
5. 36 experts agree: Stay the course in Ukraine. *The Hill*. Retrieved from <https://thehill.com/opinion/national-security/3508456-36-experts-agree-stay-the-course-in-ukraine/> [in English].
6. Komadovskii, M. Makfol o voine v Ukraine: administratsiia Baidena ochen obespoena vozmozhnoi eskalatsiei [McFaul on the war in Ukraine: The Biden administration is deeply concerned about the potential escalation] (2023). *Golos Ameriki*. Retrieved from <https://www.golosameriki.com/a/mcfaul-interview-voa/7220382.html> [in Russian].
7. If we quit Ukraine now, our credibility around the world will be greatly diminished... Retrieved from <https://twitter.com/mcfaul/status/174333307970250198?s=21&t=14EzGUb4pQenY1GWXCDdXg> [in English].
8. Cohen, E. (2023). It's Not Enough for Ukraine to Win. Russia Has to Lose. *The Atlantic*. May. Retrieved from <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2023/05/ukraine-victory-russia-defeat/674112/> [in English].

9. Pifer, S. (2022, October 27). We can't afford US Congress wavering in its support for Ukraine *Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/oct/27/ukraine-support-democrats-us-policy> [in English].
10. Galston, W. (January 2024). Ukraine May Have to Accept a Cease-Fire. *The Wall Street Journal*. Retrieved from <https://www.wsj.com/articles/ukraine-may-have-to-accept-a-cease-fire-putin-orban-congress-aid-89f9932a> [in English].
11. SSRS redefining research (2023). Do you think the United States should do more to stop Russian military actions in Ukraine, or has it already done enough? Retrieved from <https://s3.documentcloud.org/documents/23897329/cnn-ukraine-poll.pdf> [in English].
12. Heuvel, K. (2023, December). Ukraine and the End of Magical Thinking. *The Nation*. Retrieved from <https://www.thenation.com/article/world/ukraine-and-the-end-of-magical-thinking/> [in English].
13. Kagan, R. (2017, February 6). Backing Into World War III *Foreign Policy*. Retrieved from <https://foreignpolicy.com/2017/02/06/backing-into-world-war-iii-russia-china-trump-obama/> [in English].
14. Charap, S. (2023, July / August). An Unwinnable War. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/unwinnable-war-washington-endgame> [in English].
15. Haass, R., Kupchan, C. (2023, November 17). Redefining Success in Ukraine A New Strategy Must Balance Means and Ends. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/redefining-success-ukraine> [in English].
16. Layne, C., Schwarz, B. (2023). The American Origins of the Russo-Ukrainian War. *The American Conservative*. Retrieved from <https://www.theamericanconservative.com/the-american-origins-of-the-russo-ukrainian-war/> [in English].

Олена Шипотілова

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри журналістики та мовної комунікації,
Одеський національний морський університет
lenakomail@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1918-2054
Researcher ID: KBC-4410-2024

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ (ЛЮТИЙ–ЛИПЕНЬ 2014)

Olena Shypotilova

Candidate of historical sciences, associate professor,
Associate professor of the Department of Journalism and Language Communication,
Odesa National Maritime University
lenakomail@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1918-2054
Researcher ID: KBC-4410-2024

POLISH PRESS INFORMATION OPPOSITION TO RUSSIAN AGGRESSION IN EASTERN UKRAINE (FEBRUARY–JULY 2014)

Abstract. *The article is highlighted the activities of the Polish press during the Russian invasion of eastern Ukraine in February–July 2014. The analysis of Polish mass media materials showed that attempts by Russian separatists in the south and east to launch a «Russian Spring» were defeated. Under such circumstances, Vladimir Putin took radical actions. With the help of the actions of the separatist movement and the money of V. Yanukovich's family, as well as other Ukrainian oligarchs, a mass seizure of state and administrative buildings in the east began. And the Russian military appeared in the city of Sloviansk, Donetsk region. From this moment, the anti-terrorist operation in the east of Ukraine begins, as Polish journalists note, the authorities in Kyiv were afraid to call a spade a spade and declare war on the Russian Federation. In the publications, journalists tried to objectively present not only the chronology of events on the battlefield, but also analyzed the economic and political reasons for the aggression of the Putin regime. This provided significant assistance to the Ukrainian government in the fight against Russia's «informational aggression», and influenced the further rapprochement of Ukrainian and Polish, Western politicians.*

Keywords: *polish press, journalists, aggression, occupation, separatists.*

Сучасний медіаімідж розпорошений, фрагментований і дедалі більш відверто політизований. У випадку вторгнення Російської Федерації в Україну у 2014 році важко визначити «об'єктивну» правду, оскільки медіасфера є сферою інформаційної війни, а дезінформація – це один із ключових видів діяльності, пов'язаних із війною. Польська преса детально аналізувала українсько-російське військове вторгнення з лютого 2014 р. Велика кількість публікацій щодо початку російської агресії на українській землі міститься на сторінках польського щотижневого громадсько-культурного журналу «Tygonik Powszechny», газет «Rzeczpospolita» та «Wyborcza» тощо [1, с. 182].

Агресивні апетити Президента Російської Федерації Володимира Путіна мали на меті загартувати стільки території, скільки зможе його підступна пропаганда й армія. Гаслами «Новоросії» та «русского міра» намагалися виправдати агресію проти українського народу, позбавлення його права на власну державу, культуру, історію. Розраховуючи, що все піде, як і під час загарбання Криму, у березні проросійські сепаратисти за підтримки російських спецслужб розпочали вуличні акції на Сході та в інших регіонах України під гаслами приєднання до «Митного союзу», «федералізації».

У статті «Wschód nadal podzielony» польський журналіст Томаш Пехал проаналізував перебіг протистояння в Харкові прихильників Євромайдану і проросійських активістів, які ви-

користували георгіївські стрічки. Цей атрибут, на думку прихильників РФ, символізував події «Великої Вітчизняної війни» та боротьбу з фашистами. Проросійські протестувальники називали активістів Майдану бандерівцями і націоналістами. Протистояння тривали біля Харківської ОДА, яку захопили євромайданівці. Будівля була огорожена металевою конструкцією для того, щоб уникнути зіткнення між людьми. Центром ворожнечі став Майдан Свободи в Харкові, де стояв пам'ятник Володимиру Леніну. Активісти організації «Правого сектору» намагалися знести монумент, який нагадував про комуністичне минуле. Однак проросійські прихильники захищали пам'ятник, і навіть мер міста Харкова Геннадій Кернес був проти його демонтажу. Польський журналіст зазначає, що представники проросійських кіл вороже налаштовані до Європейського Союзу і до будь-якої зміни в країні, проти захоплення державних будівель активістами Майдану [2].

Із березня 2014 р. проросійські бойовики почали захоплювати державні установи Донецька, Луганська та інших міст Сходу України. Почався терор і вбивства прихильників єдиної й соборної України. Сепаратисти виступали за проголошення «відокремлених східних республік», маючи щонайбільше по кілька тисяч прихильників. На Донеччину й Луганщину безперешкодно прибували загони російських диверсантів, оскільки кордон не було перекрито [3]. Тут, як і в Донецьку та Луганську, почалися вбивства українських патріотів. Одним з перших терористи закатували студентів і депутата Горлівської міськради Володимира Рибак за його намір зберегти український прапор над міською радою.

За інформацією польського журналіста Томаша Пехала, одразу після перемоги Євромайдану в Києві проросійські протестувальники почали збиратися біля пам'ятника В. Леніна в Донецьку. До кола мітингувальників належали офіцери правоохоронців «Беркута» і проросійський активіст Павло Губарев, який проголосив себе губернатором Донецької області. Журналіст відмічає, що більшість протестувальників – це переважно громадяни РФ. Він пояснює, чому саме Донбас став головним регіоном повалення нової влади в Києві. Донецьк – батьківщина Партії регіонів і Віктора Януковича, тут він був у 1997–2002 роках губернатором. За спостереженнями кореспондента, відомо, що місцеві жителі Донецька достатньо лояльно ставляться до президента-втікача Віктора Януковича, до його діяльності в місті, що саме за його ініціативи побудовано «діамант міста» – стадіон «Донбас Арена». Не дивно, що більшість працівників заводів східного регіону підтримують відокремлення від України, адже реалізація продукції їх заводів залежить від поставок до Російської Федерації. Власники підприємств – місцеві бізнес-еліти – зацікавлені у співпраці з Росією.

Як зазначив в інтерв'ю польському журналісту житель Донецька Володимир, в РФ поважають своїх громадян, там його пролікували якісно і без грошей. Про Україну він не може так сказати, наприклад, на його очах в українській лікарні помер 11-річний хлопчик, і лікарі не надали йому відповідної допомоги. Отже, можемо зрозуміти, що більшість мешканців східних областей України до проросійських активістів та їх діяльності ставилися лояльно; російська пропаганда, яка працювала тут довгий час, зробила свою справу в налаштуванні українців Сходу в бік Російської Федерації, вже не кажучи про тему статусу російської мови [4].

Події захоплення будівлі обласного Управління Служби Безпеки України в Донецьку об'єктивно висвітлені у статті Єджея Белецкого «Putin podburza Donieck», де автор зазначає, що якщо українська влада розпочне атаки на них, вони проситимуть військової допомоги від Росії. На чолі народного повстання на Донбасі був Павло Губарев. Він вимагав проведення референдуму щодо приєднання регіону до Російської Федерації та погрожував Донецький об'єктам саморозпуском, якщо не виконають його умов. Віктор Янукович, президент-втікач, підтримав таку пропозицію і навіть приїхав до Донецька, щоб підтримати протестний рух. У Луганську група з тисячі осіб зайняла обладміністрацію. На думку польського журналіста, мета Кремля – це сценарій розколу України та перетворення її частини на зону поневолення під контролем російської диктатури.

Аналізуючи публікації польських журналістів впродовж березня–квітня 2014 року, можемо констатувати, що темі реалізації Російською Федерацією агресивних дій на Сході України присвячено численні статті. Оглядачі висвітлювали об'єктивно протести у Харкові, Одесі, Доне-

цьку та Луганську. За їх оцінками Путін збирається перейти до тотальної інвазії на Сході України. У цих обставинах київська влада показана як недостатньо ефективна та навіть пасивна на швидкі дії сепаратистів: вона реагує повільно, коли треба швидко приймати конструктивні рішення. І також великий вплив на Сході України мали місцеві бізнесмени, які були зацікавлені у відокремленні регіону від України, бо вони бажали далі мати тісні контакти з РФ. На це вказують майже всі журналісти з Польщі під час своїх розслідувань [5].

Журналіст Войцех Конанчук зазначає, що бійці без розпізнавальних знаків зі спорядженням російського спецназу з'явилися у Слов'янську 14 квітня 2014 р. Він вважає, що київська влада перестала применшувати значення сепаратистів, коли Слов'янськ почали захоплювати загони, схожі на «самооборону» в Криму. Аналіз озброєння показав, що таку саму зброю використовує російська армія. Зрозуміло, хто діє на Донбасі – це ГРУ (російська військова розвідка) чи якийсь інший російський спецназ. Уряд Арсенія Яценюка заявив про російську збройну агресію. Але розпочата антитерористична операція (далі – АТО) на наступний день після появи російських спецслужб закінчилася буквально за кілька годин. Журналіст зазначає, що це повне фіаско. Баланс втрат – один загиблий і п'ятеро поранених українських військових. Також була інформація про поранених з іншого боку (загиблих немає), але їх кількість невідома. Оглядач піддав критиці дії глави МВС Арсена Авакова, який чудово вмів публікувати погрозливі пости у Facebook, однак набагато гірше справляється з реальною політикою [6].

Тим часом «зелені чоловічки» почали з'являтися в інших містах Донецької області, «надиhaючи» жителів займати адміністративні будівлі. Загалом під їхній контроль потрапили адміністрації чи штаби міліції в 10 містах. Журналіст стверджує, що ситуація на Донбасі розвивалася швидкими темпами, і «Донецька республіка», яка наявна лише на прапорах, стане фактом.

Польський оглядач пояснював це так, що ключовими аргументами успіху сепаратистів є три фактори. По-перше, підтримка місцевої владної еліти, Партії регіонів і комуністів. Велике значення мають і гроші родини Януковича. По-друге, залучення російського спецназу. По-третє, неефективність влади в Києві, яка спочатку нічого не робила, необачно знехтувавши загрозою, а потім виявилася неспроможною її нейтралізувати. Багато вказує на те, що сепаратисти не можуть розраховувати на масову підтримку жителів регіону, більшість із яких виступає за єдину Україну. Проте зростання соціального невдоволення на Сході України та неприйняття нової влади є фактом.

Очевидно, що ситуація на Сході України була очікуваною. Від початку кризи головною метою Росії є не Крим, а «відновлення» контролю над усією Україною. Тому Москва має на меті свої цілі, керуючись неефективністю влади в Києві та відсутністю відповіді з боку Європейського Союзу, який обмежується заявами про «глибоку стурбованість». Але було зрозуміло, що Путін піде настільки далеко, наскільки йому дозволить Захід. А якщо Захід дозволяє, то він іде.

Російська Федерація близька до зриву виборів президента України 25 травня 2014 року. Але це лише напівзахід. З погляду Москви, найважливіше – отримати гарантію довгострокового впливу на Україну, для цього потрібно змусити Захід прийняти російські умови врегулювання конфлікту. Кризу створила сама Росія і хоче розв'язати її на власних умовах. 17 квітня 2014 року в Женеві відбудуться чотиристоронні переговори (Україна, Росія, ЄС, США), Москва має намір спільно «переконати» Київ «федералізувати» країну. Це означає глибоку реконструкцію української держави, включно з наданням східним і південним регіонам широкої автономії – навіть включно з правом підписання міжнародних угод, включно з членством у різних організаціях, наприклад, Євразійському Союзі [6].

Польський журналіст Петро Андрусечко, який активно висвітлював квітневі події на Сході України, зазначив, що Слов'янськ – найнебезпечніше місто в Україні. Його контролюють бійці Добровольчої армії Донбасу, а так званий народний мер закликає Путіна ввести російський війська. У Слов'янську з'явилася інформація про можливий напад українського спецназу. Була введена комендантська година – з півночі до 6 ранку (місто вже двома годинами раніше виглядало безлюдним). Ситуація напружена після перестрілки на посту на околиці Слов'ян-

ська. За словами представників Добровольчої армії Донбасу та народного мера В'ячеслава Пономарьова, напали представники «Правого сектору». Питань більше, ніж відповідей. Докази, представлені Пономарьовим на конференції, викликають багато сумнівів. Важко навіть визначити остаточну кількість загиблих. Пономарьов говорив про п'ятьох, а командир бійців – про чотирих. Трьох із них – захисників Донбасу – назвали поіменно [7].

У статті Єджея Белецкого проведений критичний аналіз російської пропаганди щодо нападу «Правого сектору». Журналіст зазначає, що всього через 48 годин після підписання у Женеві російсько-американсько-європейсько-української угоди щодо відновлення миру в Україні пост російських сепаратистів у Слов'янську був атакований. Про ці події дуже швидко повідомило російське телебачення «Росія-24». І відомий російський журналіст Дмитро Кисельов, який є другом Володимира Путіна, за дивними обставинами одразу з'явився на місці інциденту. Він повідомив, що нападниками були орієнтовно 20 активістів української націоналістичної організації «Правий сектор». Найбільшим абсурдом стало те, що Кисельов зібрав докази на підтвердження своїх тез. На місці інциденту знайшли візитку лідера «Правого сектору» Дмитра Яроша і пачку стодоларових купюр, які їм дала американська влада. Тіла загиблих сепаратистів унаслідок зіткнення не знайшли, і свідків події також не було. Однак журналістам під час пресконференції у Слов'янську показали спалені машини відомих сепаратистів, на яких напали. У Кремлі немає сумнівів, як трактувати ці події. Глава МЗС РФ Сергій Лавров заявив, що був шокований тим, що українська влада не може або не хоче взяти під контроль радикальні військові формування.

Польський журналіст вказує, що Женевська угода передбачала, що обидві сторони – російські сепаратисти і українська влада, – ліквідують незаконні угруповання та звільнять громадські будівлі. Однак цього не сталося, і місію ОБСЄ, яка мала перевірити виконання Угоди у Слов'янську, не пустили [8].

Після спілкування з місцевими жителями польський журналіст зазначає, що люди не вірять у цю провокацію. Вони переконані, що це російська пропаганда. Вся ця стрілянина – провокація. І зрозуміло, кому це потрібно. Росія шукає приводу для введення своїх військ. За словами мешканця Слов'янська Олексія, так думає багато людей у місті [9].

У газеті «Wyborcza» повідомлялося, що у Слов'янську сепаратисти почувають себе впевненими. Вони все частіше позують для фотографій із відкритими обличчями. Як відмітив польський журналіст, у місті вирує життя в умовах дивної війни та окупації. Вдень виглядає ніби нормально. Працюють магазини та кафе, є зв'язок та інтернет, люди зайняті повсякденними справами. Але якщо послухати розмови, то майже завжди вони стосуються поточної ситуації. Дивно, але дехто досі не знає, що вулиця, на якій знаходиться захоплена сепаратистами будівля СБУ, закрита для руху. Вони дивуються, коли озброєні бійці кажуть їм, що вони не пройдуть цією дорогою до сусіднього ринку. Від 20:00 діє «сухий закон», запроваджений самопроголошеною владою, тобто заборона на продаж алкоголю [10].

Журналіст Петр Андрусечко поінформував, що 2 травня 2014 р. українські спецпризначенці почали проводити операцію звільнення Слов'янська від російської окупації. Його правдиві повідомлення про перебіг подій привернули увагу російських інтернет-видань. Вони опублікувати фотографії П. Андрусечка з місць подій і звинуватили в підтримці київської влади. У місті для нього залишатися стало дуже небезпечно, оскільки сепаратисти організували полювання на нього. Він міг потрапити до відомого підвалу, де росіяни катували інших незгодних із їхніми діями у Слов'янську. Завершення операції зі звільнення міста українськими військовими відбулося 5 липня 2014 р., і тоді було піднято над Слов'янськом прапор України [10].

На Сході України на підмогу терористам стали надходити нові сили з Росії, озброєні танками, бронемашинами, системами протиповітряної оборони та іншим важким озброєнням. У квітні 2014 р. Росія разом зі США, ЄС і Україною підписала в Женеві угоду, за якою бойовики були зобов'язані роззброїтися і звільнити захоплені приміщення в обмін на амністію. Однак Путін знехтував виконанням цієї угоди.

У травні сепаратисти інсценували незаконні «референдуми» щодо «незалежності» самопроголошених «Луганської народної республіки» (ЛНР) і «Донецької народної республіки»

(ДНР). Росіяни застосували на Донбасі подібну тактику, яку використовували раніше в Криму [11].

Окрім Слов'янська, сепаратисти систематично намагалися захопити інші військові об'єкти на Сході України. Маріуполь був важливою точкою спалаху, де точилися вуличні бої, а частина міста залишилася під контролем Росії. В українців були величезні проблеми з веденням бойових дій. Не вистачало людей і техніки, а армія була просто не готова до боротьби. Вісім механізованих бригад змогли виставити лише шість батальйонно-тактичних груп, ще три бригади – по одній ротно-тактичній групі, а дві бронетанкові бригади – по одній батальйонно-тактичній групі та одній ротно-тактичній групі.

Польський журналіст Вацлав Радзівінович у політичному огляді висвітлив події захисту українцями аеропорту у Краматорську. Прихильникам Москви на Сході України не вдалося безкарно зробити те, що вони зробили в Криму. У Краматорську підконтрольні Києву сили відігнали озброєних сепаратистів від військового аеропорту. Варто зазначити, що військовий аеропорт у Краматорську має важливе стратегічне значення. Довжина злітно-посадкової смуги тут становить 2 600 м, тому тут можуть приземлитися і злітати транспортні літаки Gils-76, які найчастіше використовуються російською армією. Якби росіяни перекинули сюди свої війська повітрям, вони могли б рухатися звідси залізницею чи автошляхом у бік Харкова, Донецька чи Запоріжжя. Автор зауважив: «Телебачення “Россия-24” стверджує, що в зіткненні навколо аеропорту з української сторони брали участь “іноземні найманці”, які мали “розмовляти іноземними мовами”» [12, с. 600].

У телефонній розмові від 16 квітня 2014 р. Барака Обами і Володимира Путіна Президент США висловив «стурбованість діями Москви на Сході України». Він заявив, що якщо росіяни будуть продовжувати свої дії в Україні, то Росія зіткнеться з дедалі глибшою політичною та економічною ізоляцією. Російський лідер категорично заперечив, що його країна керує подіями на Півдні та Сході України, і заявив, що звинувачення Заходу «ґрунтуються на неправдивих повідомленнях». Чинovníки в Києві повторюють, що Москва оснащує сепаратистів уніформою та зброєю, а ними командують співробітники ФСБ і російської військової розвідки. Служба безпеки України повідомила, що встановила особу командира диверсійної групи, яка діяла, зокрема, у Слов'янську. Імовірно, це Ігор Стрелков, офіцер ГРУ, тобто російської військової розвідки.

Не оминули увагу польських журналістів і вибори президента України. Ця подія набула на шпальтах газет великого значення, значна кількість матеріалів і статей були присвячені виборчій кампанії. Наприклад, газета «Wyborcza» повідомила, що кияни не демонструють передвиборчих емоцій, але мають намір піти на вибори, навіть якщо для цього доведеться подолати кілька сотень кілометрів. Ця виборча кампанія – одна з найбільш захопливих в історії незалежної України. Вибори проходять у тіні кривавих подій на Сході країни, і всі погляди звернені в цей бік. У Луганській області з 12 виборчих комісій у середу шість були захоплені сепаратистами. Представники ЦВК повідомляють, що членів комісій залякують як у Донецькій, так і в Луганській областях. У Києві інший світ, ситуація там спокійна і стабільна. Українці налаштовані змінити долю країни. Згідно з опитуваннями, 79 % громадян України заявляють, що братимуть участь у виборах. Це середній показник у країні. У Києві цей відсоток звичайно вищий [13].

Українській армії вдалося провести в липні вдалий контрнаступ в низці міст на Сході, і над Слов'янськом, Краматорськом, Дружківкою, Костянтинівкою та Артемівськом знову замайоріли прапори України. Бойовики відійшли до Донецька та Луганська. У польських газетах з'явилася інформація про втечу сепаратистів зі Слов'янська. З початку липня позиції бойовиків постійно обстрілювали з української артилерії, українські війська затягували петлю. Нарешті бійці під командуванням Стрелкова залишили Слов'янськ і спочатку пішли до сусіднього Краматорська. Через кілька годин колона бойовиків на автомобілях і БТР продовжила свій шлях до Донецька. За словами експертів, Краматорськ не давав бійцям можливості ефективно захищатися, оскільки, на відміну від Слов'янська, останніми тижнями він не був настільки потужно укріплений.

Відновлення Києвом контролю над Слов'янськом і Краматорськом має символічний вимір. Це перші вражаючі успіхи АТО. Проте багато українських коментаторів почали запитувати, як сталося, що повстанці організованою колоною змогли залишити зону бойових дій.

Проведений критичний аналіз інформації щодо антитерористичної операції на Сході України за матеріалами польських газет показав, що спроби провести на Півдні і на Сході «руську весну» зазнала поразки. І це підштовхнуло Володимира Путіна піти на більш радикальні дії. За допомогою сепаратистів і грошей родини В. Януковича, а також інших українських олігархів, як зазначає польська преса, почалося масове захоплення державних і адміністративних будівель на Сході України. А «зелені чоловічки», які були присутніми в Криму, з'явилися у Слов'янську Донецької області. Від цього моменту починається антитерористична операція на Сході України. Як зазначають польські журналісти, влада в Києві побоювалася називати речі своїми іменами і оголосити РФ війну, тому було обрано такий спосіб характеристики воєнного протистояння. У публікаціях журналісти намагалися об'єктивно подавати не лише хронологію подій на полі бою, але й аналізували економічні та політичні причини агресії путінського режиму. Це надало значну допомогу українському уряду в боротьбі проти інформаційної агресії Росії, вплинуло на подальше зближення українських і польських, західних політиків.

Бібліографічні посилання

1. Шипотілова, О. П. (2023). Польська преса в протидії російській пропаганді під час окупації Кримського півострова (лютий–квітень 2014). *Протидія дезінформації в умовах російської агресії проти України: виклики і перспективи*: тези доп. учасників міжн. наук.-практ. конф. (Анн-Арбор–Харків, 12–13 груд. 2023 р.). Харків. DOI: 10.32782/PPSS.2023.1.48.
2. Piechal, T. (2014, Lutego 28). Wschód nadal podzieloný. *Rzeczpospolita*, p. 8.
3. Bielecki, J. (2014, kwietnia 8). Putin podburza Donieck. *Rzeczpospolita*, p. 8.
4. Piechal, T. (2014, Marca 10). Świeże powietrze w Doniecku. *Rzeczpospolita*, p. 8.
5. Szoszyn, P. (2014, Marca 17). Scenariusz totalnej inwazji. *Rzeczpospolita*, p. 7.
- Jendroszczyk, P. (2014, Marca 17). Scenariusz dla wchodniej Ukrainy. *Rzeczpospolita*, p. 8.
6. Bielecki, J. (2014, kwietnia 14). Putin wymusza rozbiór [Putin forces partition]. *Rzeczpospolita*, p. 8.
7. Bielecki, J. (2014, kwietnia 15). Niemoc Kijowa na wschodzie. *Rzeczpospolita*, p. 8.
8. Kononchuk, W. (2014, Kwieńnia 14). Ukraina bliżej Małorosji. *Tygonik Powszechny*, p. 12.
9. Andrusieczko, P. (2014, Kwieńnia 22). Święta z wojną w tle. *Wyborcza*. Отримано з: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7873421/Swieta-z-wojna-w-tle>
10. Bielecki, J. (2014, Kwieńnia 16). Ukraińcy odbijają wchód. *Rzeczpospolita*, p. 8 [in Polish].
11. Andrusieczko, P. (2014, Kwieńnia 29). Pod rządami separatystów. *Wyborcza*. Отримано з: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7876272/Pod-rzadami-separatystow>
12. Andrusieczko, P. (2014, maja 5). Majowa bitwa w Słowiańsku. *Wyborcza*. Отримано з: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7876272/Pod-rzadami-separatystow>
13. Nadolski, L. M. (2017). Kampania zimowa w 2015 roku na Ukrainie. *Bydgoszcz: Museum wojsk Ładowych*.
14. Медвідь, О. (2022). Польська преса про початок українсько-російської війни: за матеріалами газети «Wyborcza.pl» (квітень–серпень 2014). *Російсько-українська війна (2014–2022 рр.): історичні, політичні, культурно-освітні, релігійні, економічні та правові аспекти*. Пнра: Baltija Publishing (с. 599–603).
15. Andrusieczko, P. (2014, 22 maja). Kijów wybiera się do urn. *Wyborcza*. Отримано з: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7884960/Kijow-wybiera-sie-do-urn>

References

1. Shypotilova, O. P. (2023). Polska prasa w protydie rosiiskii propahandi pid chas okupatsii Krymskoho pivostrova (liutyi–kviten 2014) [Polish press countering Russian propaganda during the occupation of the Crimean peninsula (February–April 2014)]. *Protydiia dezinformatsii v umovakh*

rosiiskoi ahresii proty Ukrainy: vyklyky i perspektyvy tezy dop. uchasnykiv mizhn. nauk.-prakt. konf. Ann-Arbor–Kharkiv. DOI: 10.32782/PPSS.2023.1.48 [in Ukrainian].

2. Piechal, T. (2014, February 28). Wschód nadal podzielony [The East is still divided]. *Rzeczpospolita*, p. 8 [in Polish].

3. Bielecki, J. (2014, April 8). Putin podburza Donieck [Putin incites Donetsk]. *Rzeczpospolita*, p. 8 [in Polish].

4. Piechal, T. (2014, March 10). Świeże powietrze w Doniecku [Fresh air in Donetsk]. *Rzeczpospolita*, p. 8 [in Polish].

5. Szoszyn, P. (2014, March 17). Scenariusz totalnej inwazji [Total invasion scenario]. *Rzeczpospolita*, p. 7 [in Polish]. Jendroszczyk, P. (2014, March 17). Scenariusz dla wschodniej Ukrainy [Scenario for eastern Ukraine]. *Rzeczpospolita*, p. 8 [in Polish]. Bielecki, J. (2014, April 14). Putin wymusza rozbiór [Putin forces partition]. *Rzeczpospolita*, p. 8 [in Polish]. Bielecki, J. (2014, April 15). Niemoc Kijowa na wschodzie [Kyiv's powerlessness in the east]. *Rzeczpospolita*, p. 8 [in Polish].

6. Kononchuk, W. (2014, April 14). Ukraina bliżej Małorosji [Ukraine closer to Little Russia]. *Tygodnik Powszechny*, p. 12 [in Polish].

7. Andrusieczko, P. (2014, April 22). Święta z wojną w tle [Holidays with war in the background]. *Wyborcza*. Retrieved from <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7873421/Swieta-z-wojna-w-tle> [in Polish].

8. Bielecki, J. (2014, April 16). Ukraińcy odbijają wschód [Ukrainians retake the east]. *Rzeczpospolita*, p. 8 [in Polish].

9. Andrusieczko, P. (2014, April 29). Pod rządami separatystów [Under the rule of separatists]. *Wyborcza*. Retrieved from <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7876272/Pod-rzadami-separatystow> [in Polish].

10. Andrusieczko, P. (2014, May 5). Majowa bitwa w Słowiańsku [May battle in Sloviansk]. *Wyborcza*. Retrieved from <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7876272/Pod-rzadami-separatystow> [in Polish].

11. Nadolski, L. M. (2017). Kampania zimowa w 2015 roku na Ukrainie [Winter campaign in 2015 in Ukraine]. Bydgoszcz: Museum wojsk Lądowych [in Polish].

12. Medvid, O. (2022) Polska presa pro pochatok ukraińsko-rosiiskoi viiny: za materialamy hazety «Wyborcza.pl» (kviten–serpen 2014) [The Polish press on the beginning of the Ukrainian-Russian war: according to the materials of the newspaper «Wyborcza.pl» (April–August 2014)]. *Rosiisko-ukrainska viina (2014–2022 rr.): istorychni, politychni, kulturno-osvitni, relihiini, ekonomichni ta pravovi aspekty* (p. 599–603). Riga: Baltija Publishing [in Ukrainian].

13. Andrusieczko, P. (2014, May 22). Kijów wybiera się do urn [Kyiv goes to the polls]. *Wyborcza*. Retrieved from <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7884960/Kijow-wybiera-sie-do-urn> [in Polish].

PART 2. TRANSFORMATION OF UKRAINIAN SOCIETY / РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Оксана Пятковська

кандидат економічних наук,
заступник директора Міжнародного інституту освіти,
культури та зв'язків з діаспорою
Національного університету «Львівська політехніка»,
стипендіатка Віртуального українського інституту
передових досліджень (VUIAS)
o.pyatkovska@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1859-4233
Researcher ID: A-4790-2018

ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ: СПЕЦИФІКА ТА ОСНОВНІ ВИКЛИКИ ІНТЕГРАЦІЇ

Oksana Pyatkovska

PhD in Economics,
Deputy Director at the International Institute of Education
Culture and Diaspora Relations
of Lviv Polytechnic National University,
Fellow of the Virtual Ukraine Institute
for Advanced Study (VUIAS)
o.pyatkovska@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1859-4233
Researcher ID: A-4790-2018

THE STATE OF UKRAINIAN FORCED MIGRANTS IN THE BALTIC COUNTRIES: SPECIFICS AND MAIN INTEGRATION CHALLENGES

Abstract. After Russia's aggression in Ukraine millions of people were forced to flee the country. Regarding the Ukrainians' share with granted temporary protection to the host country population, the Baltic States were among the top-6 receiving countries in Europe. The migration process of forced Ukrainians during 2022 in comparison with 2023 has changed dramatically in many countries. So, in the article the author analyzes the Ukrainian forced migrants' influx dynamics to the Baltic States during the 2022–2023 period; describes their demographic characteristics (primarily gender and age distribution) and main changes in these indicators from 2022 till 2023. The author also outlines peculiarities of the Ukrainian war migrants' social and employment status using this status comparative analysis before leaving Ukraine and in the Baltic States, as well as describes refugees' integration specifics and main challenges – language barriers, employment and financial issues. Refugees' 2023 plans, especially their desire to stay in their displacement country rather than return to Ukraine, proves changes in their opinions since 2022 (as previously they were more determined to move to their country of origin). Thus, the paper underlines the necessity to provide more profound analysis and study of the Ukrainian refugees' employment and economic integration in the Baltic States as well as their integration issues to local and Ukrainian communities. The author uses the second data analysis method of the European scholars' selected findings, UNHCR statistical data, Eurostat and IOM quartal surveys. By finding some contradictions and discussion points in comparing these studies, the author states that this is caused by methodology specifics and irregular monitoring surveys on Ukrainian forced migrants issue in the Baltic States.

Keywords: Baltic States, Ukrainian migrants' integration, refugees, forced migration, European migration policy, temporary protection.

Russia's full-scale invasion in Ukraine, which occurred on 24th of February, 2022, forced millions of Ukrainians to flee their homes and look for asylum. According to January 2024 UNHCR data, the Ukrainian forced migrants total number reached more than 6 million people, almost 200,000 of which (as of December 2023) having received the temporary protection status in the Baltic States [1]. In relative indicators (ratio of Ukrainians with temporary protection to the host country population) as of December 2022 Estonia ranked second position in Europe (29 %), Lithuania – fourth (23 %) and Latvia – sixth (19 %) [2]. This sudden Ukrainian war migrants influx has strained existing reception structures and challenged integration capacities. It is therefore important to understand the Ukrainians' state in Baltic countries, their abilities to adopt and integrate into the new residence countries.

Literature overview. The Ukrainian forced migration issue in the full-scale Russian invasion conditions is being studied by many Ukrainian scientists, especially estimating numbers and migration flows dynamics – E. Libanova, O. Pozniak, O. Tsymbal [3; 4]; Ukrainian forced migrants' choice between return or integration into the receiving community – O. Malinovska [5], the Ukrainian forced migrants' effect on their residence country's economy – O. Tucha, I. Spivak, O. Bondarenko, O. Pogarska [6]. Despite Ukrainian scholars' attention to the forced migration process and effects in general in the European context, there is lack of attention to Baltic region and its specifics.

Among European scholars there are already several research projects and publications dedicated to the Ukrainian forced migrants' problems in Baltic states: for example, research project "Ukrainian war refugees in Estonia", supported by RITA European Projects, gathered 16 scholars in their research work on Ukrainian war migrants issues [7]; besides, other scholars (S. Jussi, H. Jauhainen, A. Erbsen, O. Lysa & K. Espenberg), devoted their research to studying the Ukrainian military migrants' problems in Estonia in particular to their socio-economic status assessment, integration and future plans in the first 6 months of Russia's full-scale invasion [8]. In Latvia research on similar problems and the reasons for migrants to choose Latvia was conducted by K. Fredheim and Z. Varpina [9]; in Lithuania – by F. Tkachuk, S. Kostrykina, T. Janeliūns [10], especially in the context of Ukrainian war migrants' integration to Lithuanian labour market – by V. J. Deimantas and A. E. Šanlitürk [11].

Taking into consideration the Ukrainian and European scholars' selected findings, as well as the UNHCR statistical estimates, Eurostat and IOM surveys, **the purpose of the article** is to describe the state of Ukrainian forced migrants in the Baltic States, outline their integration specifics and main challenges in 2023 primarily using the second data analysis method.

When analyzing the Ukrainians' influx dynamics to the Baltic States during the 2022–2023 period it is obvious that the Ukrainian forced migrants highest number in all Baltic States was registered in the first half of 2022 (Fig. 1), making more than 60 % of all Ukrainian refugees for the 2022–2023 years period.

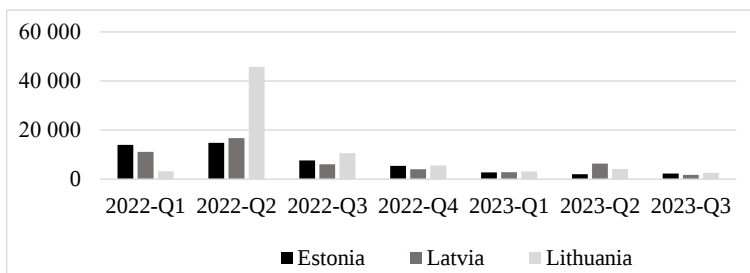


Fig. 1. Decisions granting temporary protection to Ukrainian citizens, quarterly data 2022–2023, number of people [12]

Totally, as of early January 2024, according to UNHCR data [1], the number of Ukrainian forced migrants in Baltic States reached 192 205 people, but the registered number was 134 315 (Table 1). In terms of the Baltic States distribution, Lithuania provided shelter to the biggest proportion of

Ukrainians: more than 43 % in terms of granting temporary protection status and almost 39 % in terms of those, who were officially recorded in this country (Table 1).

Table 1

Ukrainian forced migrants in the Baltic States [1; 12]

	Refugees from Ukraine who applied for asylum, temporary protection or similar national protection schemes (UNHCR, December 2023)		Refugees from Ukraine recorded in the country (UNHCR, December 2023)		Decisions granting temporary protection to Ukrainian citizens (Eurostat, October 2023)	
	number of people	share among other Baltic states	number of people	share among other Baltic states	number of people	share among other Baltic states
Estonia	57 035	29,67 %	38 185	28,43 %	48 740	28,29 %
Latvia	52 120	27,12 %	43 825	32,63 %	48 635	28,23 %
Lithuania	83 050	43,21 %	52 305	38,94 %	74 900	43,48 %
In total	192 205	100 %	134 315	100 %	172 275	100 %

Also, when comparing the number of Ukrainians, who applied for temporary protection to those officially registered in the Baltic States (Table 1), one can see that Estonia lost one third of national protection applicants, Lithuania – more than 37 %, and Latvia – only 16 %. This leads us to the assumption that Latvia is represented by Ukrainian refugees who are more determined to stay in this country rather than Estonia and Lithuania. Actually, it is indeed a challenging issue.

In order to confirm or deny this assumption it is necessary to analyze the Ukrainian forced migrants' socio-demographic parameters in these countries, their integration perspectives and future plans.

As Eurostat data suggest [12], regarding the gender distribution parameter, the majority of Ukrainian citizens, who were granted temporary protection status in the Baltic States during 2022 and 2023, were females: in Estonia, at average, 60 %, in Latvia – 61 %, in Lithuania – 63 %. But this females' proportion in most countries is dynamic having decreased from the first quartal of 2022 till 2023: in Estonia from 73 % to 56 %, in Latvia from 71 % to 54 %, in Lithuania from 71 to 58 %.

Regarding the age distribution parameter, the children's share aged under 18 y. o. is on average 30 % in Estonia, 28 % in Latvia, and 33 % in Lithuania. It should be noted that since the first quarter of 2022 till the mid-2023 the children's share dropped almost in half: e.g. in Estonia 44,3 % in Q1 2022 and 22 % in Q2 2023 [12].

According to the IOM surveys, the majority of Ukrainian forced migrants in the Baltic States came from Ukraine's Eastern and Southern regions and some from Kyiv city (Table 2).

Table 2

**Ukrainian forced migrants' top origin regions,
country distribution, dynamics within 2023 [13–21]**

Region (oblast) of origin	Country of residence		
	Estonia	Latvia	Lithuania
Kherson	8–12 %	29–21 %	10–9 %
Kharkiv	11–14 %	5 %	18–14 %
Donetsk	10–12 %	25–17 %	12–10 %
Zaporizhzhia	8 %	17–15 %	10–8 %
Dnipropetrovsk	8 %	5 %	11–7 %
Luhansk	–	13–7 %	–
Kyiv city	7–13 %	–	9 %

Despite some origin similarity regions, the border entry way differs among Ukrainian refugees in the Baltic States: approximately 80 % of Ukrainians came to Lithuania via the Polish cross border [19–21], while about 70 % came to Latvia via the Russian Federation [16–18]. The IOM comparative survey, representing data collected in April – June 2023, shows that in Lithuania and Estonia, a substantial proportion of respondents initially experienced displacement during the early conflict

stages in 2022 [22]. In contrast, in Latvia, 85 % respondents were first displaced during April, May, and June of 2023, more than a year after the war started [22]. On the one hand, this peculiarity can be explained by the fact that those refugees were forced to stay in Russia for a certain period before they obtained any possibility to search asylum in other countries. But, on the other hand, Eurostat data prove that the number of Ukrainian citizens who received temporary protection status in Latvia in 2022 was bigger than that in 2023, despite certain increase in the second quarter of 2023 (Fig. 1). This debatable point may also be explained by IOM's data collection method: the interviews in Estonia and Lithuania were collected in NGOs premises, info centers, Consulate, and streets, while most interviews in Latvia were collected on border crossing points [13–22].

Thus, further comparative analysis, which is based on IOM surveys, should be taken with some caution. In any case, using the comparative analysis method for analyzing Ukrainian forced migrants' social and employment status before leaving Ukraine and in the Baltic States (Table 3), the following peculiarities can be observed:

- the employed people share drop, i.e. the difference in the share of those who were employed before migration, and the share of those who were currently employed for Q1–Q3 2023 period, is represented in all three countries, but it is more significant in Latvia (27–35 %) than in Estonia (22–13 %) or Lithuania (13–14 %);
- the share raise of those who became unemployed and were looking for a job, i.e. the difference between those who were unemployed and looking for a job in Ukraine before migration and after arrival to the selected Baltic country, was the highest in Latvia (33–39 %);
- the share of those who are unemployed and not looking for a job is the biggest in Lithuania; also it should be noted that in most cases this indicator is either higher or almost the same when compared before and after migration;
- the biggest share of retired Ukrainians is represented in Latvia (26–31 %), and the lowest – in Estonia (18–5 %);
- the biggest share of Ukrainians who were on the maternity leave before migration was in Lithuania (9–13 %) and the smallest in Latvia (1–2 %);
- the biggest share of students is in Estonia (6–12 %) and the lowest – in Latvia (3–1 %).

Table 3

**Ukrainian forced migrants' employment status before leaving Ukraine
and currently in Baltic countries (%), Q1–Q3 2023 [13–21]**

Estonia	Q1 2023		Q2 3023		Q3 2023	
	in Ukraine	current	in Ukraine	current	in Ukraine	current
daily worker	2	4	1	2	2	4
employed	58	36	63	60	54	41
self-employed	6	1	6	1	9	2
unemployed and looking for a job	3	33	6	19	3	20
unemployed and not looking for a job	2	5	3	1	2	1
maternity / parental leave	8	5	5	5	9	4
retired	12	11	7	5	7	6
student	8	6	9	6	14	12
Latvia	Q1 2023		Q2 3023		Q3 2023	
	in Ukraine	current	in Ukraine	in Ukraine	current	in Ukraine
daily worker	0	3	5	3	1	0
employed	46	11	45	18	43	8
self-employed	8	5	7	2	6	1
unemployed and looking for a job	4	11	8	41	11	50
unemployed and not looking for a job	9	11	3	5	2	5
maternity / parental leave	4	2	1	1	2	2
retired	17	12	25	26	31	31
student	4	3	3	2	2	1

Lithuania	Q1 2023		Q2 2023		Q3 2023	
	in Ukraine	current	in Ukraine	in Ukraine	current	in Ukraine
daily worker	1	1	1	1	2	1
employed	46	32	46	33	51	37
self-employed	5	1	4	2	7	3
unemployed and looking for a job	2	21	2	14	1	24
unemployed and not looking for a job	7	9	6	12	7	4
maternity / parental leave	10	6	13	12	9	8
retired	21	18	24	24	13	14
student	6	4	2	2	10	8

Thus, this drives one to the conclusion that Latvia is the country where Ukrainians face more problems in the employment and labor inclusion spheres than in Estonia or Lithuania. Nevertheless, when analyzing the top inclusion challenges of Ukrainian forced migrants in Estonia and Lithuania, which were outlined by the IOM surveys, the following aspects can be framed:

- in Estonia – language barrier and employment 34 % and 27 % respectively [13–15];
- in Lithuania – financial or social issues and language barrier 23 % and 18 % respectively [19–21].

Besides, it should be noted that around 23 % of Ukrainian war migrants in Estonia and 19 % in Lithuania experienced discrimination in their displacement country [13–15; 19–21]. Regarding the gender distribution in both countries female respondents were more likely to have experienced discrimination than their male counterparts [13–15; 19–21]. In Lithuania the experiences most often were connected to securing employment, accessing healthcare services, or interacting with administrative personnel [19–21], while in Estonia the experiences most often were connected to bullying and humiliation from those of ethnic Russian origin in Estonia, securing employment, and accessing healthcare services [13–15].

Regarding the language proficiency, as a key factor in the integration process, in Lithuania the Ukrainian refugees' share, those speaking Lithuanian increased from 17 % to 30 % during 2023 [19–21], in contrary, in Estonia, the appropriate indicator decreased from 26 % to 21 % [13–15].

Future plans, especially the refugees' desire to stay in the displacement country, return to Ukraine or move to another country is also extremely important for the integration process.

As it was already indicated, the interview locations specifics of IOM surveys in Latvia, especially those conducted in Q2 and Q3 of 2023 can explain the conclusion that Latvia is a transit country for many Ukrainian refugees [17–18], but, nevertheless, the estimations of Q1 2023 survey proved that 36 % of Ukrainian refugees had no intentions to move and 1 % planned to move within Latvia; 35 % wanted to move to a different country (top 3 destinations were Germany, Poland, and Finland), 9 % would like to get back to their region of origin in Ukraine and 7 % wanted to move to another location in Ukraine [16].

Most Ukrainian forced migrants in Estonia (88–89 %) and in Lithuania (89–96 %) plan to stay in their displacement country [13–15; 19–21]. Only 1–2 % in Lithuania and 2–3 % in Estonia plan their return to Ukraine [13–15; 19–21]. The rest of the Ukrainian refugees in these countries plan to move to other European countries, primarily to Germany and Poland [13–15; 19–21].

But if to compare these figures with other surveys results, conducted in Estonia in 2022, one can observe a great shift in refugees' plans: 66 % expressed their readiness to return to Ukraine and only 12 % to stay in Estonia (as of the 2022 first half) [8] or 63 % of respondents hoped to return to their home country within three years, while only 25 % were planning to stay in Estonia (as of the 2022 second half) [7]. Of course, the 2022 survey authors [7, p. 7] underlined that the conflict duration would inevitably influence the likelihood of returning, as a prolonged war increases the probability for refugees to remain in Estonia and it looks like the IOM surveys prove this statement.

Conclusion and prospects for further research. Ukrainian refugees in the Baltic States are mostly represented by migrants from Ukraine's eastern and southern regions. Despite little differences in the gender and age structure, the demographic characteristics generally are similar in the Baltic States – refugees are predominantly represented by women and children. The largest share of retire-

ment age people is observed in Latvia. In general, Ukrainian forced migrants do not have sufficient knowledge of the host country's language and consider this to be the key challenge factor in their integration process. Taking into consideration the Russia's aggression duration, the fact that most refugees come from Ukrainian regions that suffered the greatest destruction, Ukrainian forced migrants are becoming more determined to stay in Baltic countries rather than go back to Ukraine. It should be also noted that the share of those willing to move to other countries is very low, so, it may indicate that Ukrainian forced migrants are rather satisfied with their living conditions and temporary protection policy in the Baltic States.

It should be mentioned that more profound analysis and study of the Ukrainian refugees' employment and economic integration in the Baltic States as well as their integration issues to local community and Ukrainian diaspora could be topical prospects for further research.

Besides, comparing the results of various studies, numerous contradictions and debatable points may be considered. Obviously, this is caused by the methodology specifics and data collection as well as the lack of data in general, and irregularity in monitoring surveys in many European countries including the Baltic States in particular.

References

1. UNHCR (2024). Ukraine Refugee Situation. *Operational Data Portal*. Retrieved from <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
2. Eurostat (2022). Beneficiaries of temporary protection by citizenship – per thousand persons. *Data Browser*. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/MIGR_ASYTPSPOP__custom_7614540/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=bda42d56-69a8-49f5-8e94-2b49322f53c9
3. Libanova, E. M., Pozniak, O. V., & Tsybmal, O. I. (2022). Masshtaby ta naslidky vymushe-noi mihratsii naseleennia Ukrainy vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii [Scale and Consequences of Ukraine's Population Forced Migration as a Result of the Russian Federation's Armed Aggression]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and Social Economy*, 2(48), 37–57. DOI: 10.15407/dse2022.02.037 [in Ukrainian].
4. Pozniak, O. (2023). The Situation of Forced Migrants from Ukraine in Europe after Russian Military Aggression and the Problems of Ukraine's Migration Policy in These New Conditions. *Central and Eastern European Migration Review*, 12(1), 159–181.
5. Malinovska, O. (2024). Ukrainski bezhenci vijny v Yevropi: mizh integraciyeu ta povernenn-nyam [Ukrainian War Refugees in Europe: between Integration and Return]. *NISD*. Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-01/az_bizhenci-evropa-oglyad_31012024.pdf [in Ukrainian].
6. Tucha, O., Spivak I., Bondarenko, O., Pogarska, O. (2022). Ukrainian Migrants' Impact on Economies of Recipient Countries. *National Bank of Ukraine. Staff Discussion Note*. Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15_eng.pdf
7. Allemann, M., Anniste, K., Anspal, S., Eamets, R., Espenberg, K., Järve, J., Kadarik, K., Kal-laste, E., Kender, E., Kendrali, E., Kivi, L.-H., Lees, K., Lehes, L., Saapar, M., Sömer, M., Trank-mann, S. (eds.) (2023). Ukraina sõjapõgenikud Eestis: Lõpparuanne [Ukrainian War Refugees in Es-tonia: Final Report]. RITA 1. Retrieved from https://centar.ee/pdf/ee/2023-RITA-Ukraina-riis_Lopparuanne.pdf [in Estonian].
8. Jussi, S., Heidi, J., Erbsen, A., Lysa, O., Espenberg, K. (2022). Temporary Protected Ukrainians and Other Ukrainians in Estonia. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/364817798_Temporary_protected_Ukrainians_and_other_Ukrainians_in_Estonia_2022
9. Fredheim, K., Varpina, Z. (2022). Ukrainian Asylum Seekers in Latvia: the Circumstances of Destination Choice. *Migration Letters*, 19(6), p. 819–831. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1085947>
10. Tkachuk, F., Kostyrykina, S., Janeliūns, T. (2023). Adaptation and Integration of Ukrainian Migrants in Lithuania. Retrieved from https://migrant-integration.ec.europa.eu/library-document/adap-tation-and-integration-ukrainian-migrants-lithuania_en
11. Deimantas, V. J., Sanlitürk, A. E. (2023). Refugees from Ukraine in Lithuania and the Lithuanian Labour Market: a Preliminary Assessment. *Migration Research Series*, 76. International

Organization for Migration (IOM), Geneva. Retrieved from <https://publications.iom.int/system/files/pdf/PUB2023-030-R-MSR76.pdf>

12. Eurostat (2023). *First Instance Decisions on Applications by Type of Decision, Citizenship, Age and Sex – Quarterly Data*. Data Browser. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/data-browser/view/MIGR_ASYDCFSTQ_custom_4671803/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=3c111609-043e-4a74-8020-fb0a95b99359

13. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Estonia Country Report and Data Analysis. (January–March 2023). Tallin: IOM.

14. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Estonia Country Report and Data Analysis. (April–June 2023). Tallin: IOM.

15. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Estonia Country Report and Data Analysis. (July–September 2023). Tallin: IOM.

16. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Latvia Country Report and Data Analysis. (January–March 2023). Riga: IOM.

17. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Latvia Country Report and Data Analysis. (April–June 2023). Riga: IOM.

18. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Latvia Country Report and Data Analysis. (July–September 2023). Riga: IOM.

19. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Lithuania Country Report and Data Analysis. (January–March 2023). Vilnius: IOM.

20. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Lithuania Country Report and Data Analysis. (April–June 2023). Vilnius: IOM.

21. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Lithuania Country Report and Data Analysis. (July–September 2023). Vilnius: IOM.

22. International Organization for Migration (IOM) (2023). *Surveys with Refugees from Ukraine: Needs, Intentions, and Integration Challenges*. Data collected in Lithuania, Latvia, Estonia (April–June 2023). Viena: IOM.

Юлія Стуканова

кандидат історичних наук,
доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії,
Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
stukanova_julia@ukr.net
ORCID: 0009-0005-3836-5501
ResearcherID: rid68728

Євгеній Васильєв

здобувач вищої освіти ОС «Магістр» середньої освіти (історія),
магістр психології,
Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
dionisij17@gmail.com
ORCID: 0009-0004-1609-4416
ResearcherID: KHC-9462-2024

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОСВІДУ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА
В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ****Yuliia Stukanova**

PhD (History),
Associate Professor of the Domestic and Foreign History Department Chair,
Horlivka Institute for Foreign Languages
of the State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University»
stukanova_julia@ukr.net
ORCID: 0009-0005-3836-5501
ResearcherID: rid68728

Yevhenii Vasyliiev

Master Student Secondary Education (History),
Master of Psychology,
Horlivka Institute for Foreign Languages
of the State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University»
dionisij17@gmail.com
ORCID: 0009-0004-1609-4416
ResearcherID: KHC-9462-2024

**THE PECULIARITIES OF THE FORMATION OF THE EXPERIENCE OF MILITARY
CHAPLAINCY IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the peculiarities of the formation of the military chaplaincy experience in the conditions of the Russian-Ukrainian war, when there is a necessity to intensify the activities related to the moral and psychological support of military personnel and their families, the satisfaction of their spiritual and religious needs, led to further institutionalization of the chaplaincy service and its rise to the level of world standards.*

Research methodology. *The methodological basis of the article is the concept of logotherapy (V. Frankl's theory about the constant search for the meaning of life, including the extreme situation), as well as the method of oral history.*

Scientific novelty. *Based on the study of published interviews with military chaplains and the author's experience, the specifics of the activities of military chaplains from 2014, during the Russian-Ukrainian war, within the character of multiple roles, were analyzed.*

Conclusions. *Since the beginning of the hybrid war in the East of Ukraine in 2014, and especially in the conditions of a full-scaled war, unleashed by Russia in 2022, the chaplain service has*

established itself as an important institution, recognized by the state and the society, providing spiritual and psychological support to the military. The close interaction of military chaplains and psychologists contributes to a more effective organization of comprehensive moral and psychological support for soldiers and their family members at all stages of their interaction. Along with traditional areas of activity in the conditions of the Russian-Ukrainian war, such forms of work of military chaplains, as participation in volunteer activities and social support of families of fallen servicemen, are developing, activated since the beginning of a full-scaled invasion, often in the absence of practical experience and methodical materials for combining all roles. At the same time, the foreign experience offered does not always correspond to the realities of war and the specifics of Ukrainian cultural traditions and mentality. This causes an urgent necessity to spread horizontal connections in the environment of chaplaincy in order to exchange experience and train chaplain specialists who have basic knowledge and skills in many areas (military, psychological, medical, etc.) at the institutional level.

Keywords: *military chaplaincy, chaplain service, Russian-Ukrainian war, moral and psychological support of military personnel, multiple roles of a chaplain.*

Актуальність. Питання психологічної підтримки військовослужбовців набуло особливої актуальності в умовах локальних війн та воєнних конфліктів ХХІ ст. У зв'язку з цим дедалі більше уваги приділяється ролі військових капеланів, на яких часто покладаються функції духовно-релігійної та психологічної опіки над військовими. Історичний аналіз цих аспектів у контексті сучасної російсько-української війни дає змогу глибше зрозуміти роль капеланства у сучасному її розумінні та її вплив на воєнну психологію, державну політику та шляхи інтеграції капеланської служби у корекційно-психологічну сферу підтримки, допомоги та реабілітації військовослужбовців Збройних Сил України.

Огляд критичної літератури. Специфіку капеланської служби в Україні в контексті воєнних конфліктів досліджували Ю. Бураков та О. Томчук [3]; С. Филипчук [34]; Т. Калениченко та Р. Коханчук [14]; В. Гоголь, І. Пилипів та Р. Делятинський [7; 27]; Л. Неліпенко [25]; О. Саган і І. Гарат [29]; В. Хоміцький [36] та інші. Їхні дослідження спрямовані на аналіз історичного розвитку капеланської служби в українському війську, роль капеланів у підтримці духовної та психологічної стійкості воїнів під час бойових дій, а також на вивчення впливу капеланської діяльності на бойову ефективність та морально-етичний клімат в армії. С. Біла, Р. Алтуніна та І. Негура, аналізуючи розвиток капеланства в умовах повномасштабної війни в Україні, звертають увагу на те, що капеланська місія тісно переплітається з волонтерською діяльністю [1].

Аналізуючи сучасну історіографію проблеми, необхідно наголосити, що характерною рисою праць, присвячених діяльності військових капеланів та розвитку інституту капеланства на сучасному етапі, є інтеграція зусиль фахівців та практиків. Низка праць написана у співавторстві філософами, релігієзнавцями та особами духовного сану, часто капеланами, які водночас мають військові звання [14; 29]. Також явищем сучасної історіографії є наявність наукових праць авторства військових капеланів [21]. Власне, пропонується праця також написана у співавторстві військовим капеланом, офіцером ЗСУ, здобувачем освітнього рівня «Магістр» з історії та практичної психології та кандидаткою історичних наук.

Мета. Стаття присвячена аналізу особливостей формування досвіду військового капеланства в умовах російсько-української війни, коли виникла необхідність активізації діяльності щодо морально-психологічної підтримки військовослужбовців та їхніх родин, задоволення їхніх духовно-релігійних потреб, що обумовило подальшу інституалізацію капеланської служби та її вихід на рівень світових стандартів. У роботі проаналізовано становлення інституту військового капеланства в контексті законодавчих змін, основні напрями діяльності капеланів, конфесійний та гендерний склад капеланської служби у 2014–2024 рр.

Джерельну базу роботи склали передусім нормативно-правові документи, які регламентують професійну діяльність військових капеланів у Збройних Силах України, а також матеріали усної історії.

Групу офіційних джерел становлять законодавчі акти, які регламентують діяльність військових капеланів. Так, «Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у

Збройних Силах України» № 685 від 14 грудня 2016 р. [23] визначає основні принципи і напрями діяльності капеланської служби, вимоги, що висуваються до військового священника, його права і обов'язки тощо. Закон України «Про Службу військового капеланства» (в редакції 2024 р. [11]) уточнює принципи діяльності, визначає права на здійснення і форми реалізації діяльності капеланів тощо. Положення «Про Міжконфесійну раду з питань військового капеланства при Міністерстві оборони України» (2024 р.) визначає повноваження та склад Міжконфесійної ради [24].

Характеризуючи групу джерел – матеріали усної історії, – варто зазначити, що з 2014 р. періодично виходили збірки спогадів [15, с. 131–143]. До того ж були використані інтерв'ю з військовими капеланами, опубліковані в інтернет-медіавиданнях [2; 4; 5; 12; 13; 18; 19; 20; 26; 30; 31; 33; 37].

Також специфікою джерельної бази є те, що один з авторів роботи є практиком, і відповідно носієм досвіду діяльності військового капелана. У статті використовуються інтерв'ю зі співавтором: по-перше, розміщене у вказаному вище збірнику «Шмаття війни. Донбас» (2021, розділ 19), по-друге, взяте у нього з метою підготовки статті інтерв'ю на тему «Діяльність військових капеланів щодо психологічної підтримки воїнів Збройних Сил України у 2014–2023 роках» ([28]). Власне, практичний досвід капеланства одного з авторів вплинув на загальні положення і висновки роботи. Водночас співавтори, усвідомлюючи можливі загрози суб'єктивності з причини самоаналізу особистого досвіду військового капелана-співавтора, прагнули рефлексувати та критично обмірковувати положення, що пропонуються.

Методологія дослідження. Методологічним підґрунтям статті є концепція логотерапії (теорія В. Франкла про обов'язковий пошук смислу життя, у тому числі в екстремальних умовах) [35], а також метод усної історії.

Наукова новизна. На основі вивчення опублікованих інтерв'ю з військовими капеланами та авторського досвіду проаналізовано специфіку діяльності військових капеланів від 2014 року, яка в умовах російсько-української війни набула характеру множинності ролей.

Результати

Становлення капеланської служби у 2014–2024 рр. (законодавчий аспект). На шляху розвитку капеланства у перші п'ятнадцять років незалежності України релігієзнавець О. Саган виокремлює певні закономірні перешкоди, зокрема вказує на інерцію пострадянського і постколоніального розвитку, домінування офіцерів з атеїстичними поглядами та постійне скорочення чисельності Збройних Сил України [29, с. 67].

За часи від проголошення незалежності до початку повномасштабної війни дослідники (В. Гоголь, Р. Делятинський, І. Пилипів, Л. Неліпенко) визначають низку етапів, які пройшла капеланська служба у війську. Так, історики І. Пилипів та Р. Делятинський, базуючись на критерії законодавчого підґрунтя функціонування інституту військового капеланства, пропонують періодизацію його становлення за певними ключовими етапами [7, с. 26–32; 27, с. 132].

На початковому етапі (1991–2008) ініціатива щодо створення капеланської служби виходила як від церков, так і від представників армії, але бракувало законодавчого регулювання. На другому етапі розвитку (2008–2014) було розроблено та імплементовано низку нормативних актів державної влади, направлених на розбудову співробітництва з церквами у сфері капеланства. Третій етап (2014–2016) був пов'язаний з необхідністю протидії воєнній агресії з боку Росії та іншими підходами до формування, підготовки та правового забезпечення діяльності капеланської служби. Четвертий етап (2017–2021) пов'язаний з прийняттям спеціального закону «Про Службу військового капеланства» [11]. На п'ятому етапі, який розпочався з 2022 року і триває, інститут капеланства активно розвивається, було внесено зміни до вказаного закону.

У низці праць наголошується на тому, що обставини становлення інституту військового капеланства є доволі неспецифічними, не мають історичних аналогій. Зокрема, в праці релігієзнавиці Тетяни Калениченко та диякона УГКЦ, полковника Руслана Коханчука наголошується, що, «зважаючи на історичні обставини, українське військове капеланство народжується на тлі війни, а, відповідно, всі його “дитячі хвороби” накладаються на доволі складну ситуацію»,

«що робить наш теперішній досвід унікальним» [14, с. 3]. Керівництво Синодального управління військового капеланства ПЦУ, а також військові капелани піднімають у пресі проблему радянської спадщини, коли «капеланами керують замполіти», як називають в душі радянської термінології офіцерів морально-психологічного забезпечення. На цих посадах працюють офіцери, які часом, як і в радянські часи, «без поваги ставляться до служіння, не можуть бути компетентними в релігійному середовищі» [30]. Співатор цієї роботи, військовий капелан, підполковник Євгеній Василєв переконаний, що нагальною є необхідність реорганізувати посади «виховників», розділивши їхні обов'язки між психологічною та капеланською службами [28].

У цій розвідці приділено увагу діяльності військових капеланів у період з 2014 до 2024 року. Цей часовий відрізок охоплює важливі події та трансформації в українському суспільстві й армії, зокрема, пов'язані з політичними змінами, суспільними потрясіннями та воєнною агресією проти нашої країни.

Як було зауважено вище щодо періодизації, третій етап розвитку військового капеланства в Україні (2014–2016) був пов'язаний з необхідністю пошуку підходів до формування, підготовки та правового забезпечення діяльності капеланської служби в умовах гібридної війни Росії проти України та необхідності активізації психологічної підтримки військовослужбовців в умовах реальних бойових дій на Сході країни. Також 2014 рік став важливим моментом у цьому процесі, ознаменувавши собою новий підхід до матеріального забезпечення капеланів для українських силових структур та війська. До того ж відбулися зміни у ставленні державних органів до капеланства, що включали формування відповідного законодавчого поля [29, с. 65].

У квітні 2014 року Міністерство оборони України вперше провело чотириденне навчання для капеланів Збройних Сил України, в якому взяли участь 50 капеланів різних конфесій. Навчання включало лекції з морально-психологічних, законодавчих та інших аспектів підготовки капеланів і визначило базові вимоги Міністерства оборони до підготовки капеланів.

Важливим кроком у розвитку капеланського служіння стало розпорядження Кабінету Міністрів України у липні 2014 року, яке доручило силовим відомствам розробити положення про капеланську службу у Збройних Силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі. Згідно з цим розпорядженням, з лютого 2015 року у Збройних Силах були введені штатні посади капеланів [29, с. 66]. Першим військовим капеланом при штабі АТО у Слов'янську став у липні 2014 року священник УГКЦ та капелан Академії сухопутних військ України у Львові отець Андрій Зелінський [27, с. 132].

У 2014 році Міністерство оборони України затвердило правила для служби військового духовенства у Збройних Силах України, які були офіційно впроваджені наказом № 40 від 27 січня 2015 року. Ця ініціатива також включала створення капеланських служб у Національній гвардії та Державній прикордонній службі, згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 року № 677-р.

У квітні 2016 року Міністерство внутрішніх справ України ввело капеланські посади в Національній гвардії, а в жовтні того ж року – також у Державній прикордонній службі. 14 грудня 2016 року було прийнято нове «Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» № 685, що мало на меті підвищення морально-психологічного стану військових [23].

Спочатку було створено 70 капеланських посад, а потім їх кількість збільшили до 102 [29, с. 66]. У 2016 р. понад 100 священників на добровільних та волонтерських засадах служили в Збройних Силах України в зоні АТО, а в структурі Державної прикордонної служби та Національної Гвардії працювали понад 180 священників з традиційних християнських церков. Географія їх душпастирської діяльності охоплювала «гарячі точки» – Станиця Луганська, Трьохізбенка, Щастя, Попасна, Донецький аеропорт, Піски, Авдіївка, а також райони під Горлівкою, Мар'їнкою, Широкиним, Мирним та інші [27, с. 132].

З 14 грудня 2016 року, після того, як Міністерство оборони України офіційно затвердило згадане вище «Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» [23], на думку І. Пилипіва та Р. Делятинського, розпочався четвертий етап розвитку капеланства (2017–2021), який характеризувався його інституціоналізацією [27, с. 132].

Діяльність представників духовенства в підрозділах Збройних Сил України відтепер набула нового значення. З цього часу вони перестали бути просто представниками громадянського суспільства, оскільки в грудні 2016 року було створено офіційну службу військового духовенства у Збройних Силах України. Це свідчило про визнання державою ефективності роботи капеланів у суспільстві та про доцільність створення відповідного структурного підрозділу в межах державної влади [17, с. 21].

Положення визначило основні напрями діяльності військових капеланів. До них належать такі: «задоволення релігійних потреб військовослужбовців та членів їх сімей; релігійно-освітня робота; душпастирська опіка військовослужбовців та членів їх сімей; соціально-добродійна діяльність» (розділ IV, стаття 2 Положення). До капеланів висувалися такі вимоги: вони мали бути священнослужителями релігійної організації України; повинні були мати духовну освіту; мати досвід діяльності священнослужителем не менше, ніж три роки; володіти державною мовою (розділ IV, стаття 4 Положення) [23]. Водночас, оскільки сьогодні інститут капеланства активно розвивається, й існує потреба у збільшенні кількості капеланів, можлива «в перехідному періоді ... наявність цивільної вищої освіти з перспективою отримання богословської освіти за п'ятирічний термін», про що зауважує Ростислав Височан, військовий капелан, головний спеціаліст відділу взаємодії з релігійними організаціями Служби військового капеланства ЗСУ [5].

Водночас розвиток капеланської служби під час інституалізації стикався з певними проблемами і викликами. Зокрема, В. Гоголь та Р. Делятинський наголошують на тому, що, попри легітимізацію капеланської служби в Збройних Силах України у 2015–2016 роках, все ще існувала необхідність досягнення взаєморозуміння між численними конфесіями у питаннях душпастирської опіки, а також потреба в «динамічному вирішенні» на законодавчому рівні питань, пов'язаних зі введенням капеланства в ЗСУ [7, с. 28].

Кінець четвертого етапу був ознаменований прийняттям спеціального закону «Про Службу військового капеланства» від 30 листопада 2021 р. № 1915-IX [11]. Утворювалася Служба військового капеланства як окрема структура у складі Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України (розділ II, стаття 4). Це змінило статус військових капеланів, вони стали військовослужбовцями. Держава надала капеланам соціальний захист. У цьому аспекті капелан Дмитро Поворотний (Дніпро) підкреслив значення закону: «За 9 років війни до прийняття закону у нас були випадки загибелі капеланів під час виконання свого капеланського служіння... Але захисту, який мають, наприклад, військовослужбовці, у капеланів не було» [4]. Водночас закон розширив можливості впливу та опіки щодо українських воїнів, у тому числі на лінії бойових дій. На це звертають увагу самі капелани, зокрема, Хаджи Мурад Путілін з Харкова [31].

Загальні принципи (розділ II, стаття 5) діяльності військового капеланства, а саме – рівності представників усіх віросповідань та військових капеланів усіх конфесій, толерантне ставлення останніх одне до одного та добровільність участі у релігійних обрядах та богослужіннях – зберігалися, як в «Положенні про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України». Водночас принципи були доповнені пріоритетністю бойової (спеціальної) підготовки капеланів, що стало нагальною потребою в умовах повномасштабної війни.

У межах реалізації капеланської діяльності закон захищає конфіденційність інформації особистого характеру щодо військовослужбовців (капелани мають право не відповідати на запитання щодо фактів, які стали відомі під час сповіді) (розділ III, стаття 10) [11].

Відповідно до закону, чисельність Служби військового капеланства не може становити менш як 0,15 % від загальної чисельності військових частин (розділ II, стаття 4, пункт 4), розподіл квот (90 % штатних посад) конфесійного представництва військових капеланів здійснюється з урахуванням конфесійної приналежності особового складу військових формувань (розділ III, стаття 9, пункт 2), розподіл ще 10 % квот здійснюється начальником Служби військового капеланства (там само, пункт 4) [11].

Вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 року істотно змінило підходи до розвитку капеланської служби. 15 березня 2022 року Президент України Володимир Зеленський підписав

зміни до Закону «Про Службу військового капеланства» [9]. У працях оговорено, що цими змінами було введено в дію та законодавчо закріплено інститут військових капеланів [7, с. 27], тоді як першопочатково відповідно до закону планувалося вводити в дію з 1 липня 2022 р. Було введено штатні посади капеланів у військових частинах та прийнято відповідне законодавство. Дослідники наголошують, що це вивело українське військове капеланство на рівень світових стандартів [21, с. 66, 68; 29, с. 68].

Закон «Про Службу військового капеланства» після початку повномасштабної війни зазнавав й інших змін. Мета змін у грудні 2022 р. полягала в розширенні переліку освітніх установ, де можуть навчатися військові капелани (зміни від 13 грудня 2022 р. [10]). Зміни 2024 р. стосувалися обмежень капеланського служіння щодо представництва певної конфесії (УПЦ МП) і мали вагоме значення в контексті російської агресії. Стаття 7 була доповнена пунктом 3: «Не може бути військовим капеланом особа, яка належить до релігійної організації, що визнана такою, що входить до структури (є частиною) релігійної організації, керівний центр (управління) якої знаходиться в державі, визнаній такою, що здійснила збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» [8]. До того ж влітку 2023 р. втратило чинність «Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» (наказ від 18 липня 2023 р. № 420) [22].

Основні напрями діяльності військових капеланів. Необхідно погодитися з дослідниками, що з початком повномасштабної війни Російської Федерації проти України у 2022 р. роль військових капеланів у духовно-моральній підтримці захисників країни набула нового значення. Вони стали відігравати важливу роль, як сучасні герої та військові учасники, які не тільки документують події на фронті, але й підтримують моральний дух військовослужбовців, надаючи їм психологічну, соціальну та волонтерську підтримку. Це також включає допомогу у реабілітації військовослужбовців і їхніх родин після демобілізації [7, с. 26].

Отже, на практиці після повномасштабного вторгнення нові виклики призвели до розширення як напрямів діяльності капеланів, так і їхніх компетентностей, що підтверджується на матеріалах численних інтерв'ю з військовими священниками в інтернет-медіавіданнях, які були взяті після 2022 р., а також досвід співавтора, військового капелана. Дослідники характеризують різновекторні обов'язки капеланів терміном «множинності ролей» [3, с. 26].

Головним напрямом служіння військових капеланів є задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців та членів їх сімей, що закріплено в законодавстві (стаття 1, пункт 1 закону «Про Службу військового капеланства») [11]. Водночас варто наголосити, що військові капелани надають допомогу військовослужбовцям та їхнім родинам на основі права на свободу світогляду та віросповідання. Тому головна місія інституту капеланства втілена у гаслі «бути поруч».

У якості підтвердження значущості місії «бути поруч» можна навести такі висловлювання капеланів: «... бувало, приходили не щось таке розповідати, а просто посидіти. Просто ти приїхав – і людина від тебе сама щось бере...» (Володимир Овсієнко) [18], військовим «... не треба щось казати ... Вони тобі самі все розповідають. І під час цієї розмови, коли він тобі щось розповідає, він сам же знаходить відповіді на свої питання. Тут треба просто слухати їх» (Максим Барвінов) [2], «Іноді, для того, щоб вийти з критичної ситуації, достатньо нічого не говорити воїну. А просто його вислухати. І сказати, якщо ... ми не знаємо відповіді ... я не знаю, як вчинити в даній ситуації, але я буду за тебе молитися» (Святослав Скороход) [4]. Мета подібної стратегії взаємодії – вселити осмисленість у життя і самосприйняття військовослужбовців, які знаходяться в екстремальних умовах («Своєю присутністю допомогти людині відчутися наявність якогось глибшого сенсу у всьому, що відбувається» (Андрій Зелінський) [33]).

У підтримці військових капеланів відчують потребу й ті, хто вважає себе атеїстом або належить до іншого віросповідання, що відзначають самі капелани [5]. Так, капеланка Олена Легенчук, яка слухить від протестантської конфесії, розповіла в інтерв'ю: «... ніхто ні разу не відмовився від молитви, навіть кришнаїти починають молитися і приймають причастя. Загалом, там дивні речі відбуваються, тому що хлопці бачать смерть і вони хочуть знати, що це – не кінець і не просто так» [16]. Капелан Ростислав Височан відзначив, що серед військовослуж-

бовців є атеїсти, водночас «...коли ти на межі життя і смерті, твоя людська природа просто відкривається на запитання “А що, якщо є щось надприродне?”» [5].

Важливим складником роботи військових капеланів разом з основною функцією – задоволення духовно-релігійних потреб – стало надання психологічної допомоги, що здійснюється у взаємодії з психологічною службою [12; 15, с. 142; 18; 20; 26; 28; 31; 37]. До прикладу, капелан Петро Сачко так коментує зміст своєї діяльності: «...хтось потребує сповідника, інший – порадирика чи допомоги психолога, а хтось хоче це все отримати в комплексі» [37]. Також можна навести думку капелана Віктора Ткача, яку (різними словами) висловлює більшість священників: «Капелан – це така людина, що інколи замінює всіх: маму, тата, друзів. У мене також є освіта психолога, яка допомагає мені в цьому» [12]. Це зробило нагальною потребу підвищення знань / здобуття психологічної освіти священниками. Також повномасштабна війна обумовила необхідність проходження курсів військової тактичної підготовки і тактичної медицини, що закріплено в принципах діяльності капеланів (закон «Про Службу військового капеланства») [11] та усвідомлюється як нагальна капеланами [28].

Важливим складником роботи капелана, прописаним у законодавстві (соціально-доброчинна діяльність, стаття 1 [11]), також є волонтерська діяльність в інтересах військовослужбовців та їхніх сімей, що вимагає налагодження партнерських відносин з благодійними фондами та організаціями [12; 19; 28]. Так, співавтор цієї розвідки Євгеній Васильєв (капелан Діонісій) свідчить: «Я намагаюся не забувати сім'ї загиблих побратимів, за можливості намагаюся допомогти дітям загиблих оздоровитися в літніх таборах, відвідати море або поїхати в гори. Дякуючи небайдужим людям, є спеціальні програми для таких дітей» [28].

Українські дослідники С. Біла, Р. Алтуніна та І. Негура, аналізуючи розвиток капеланства в умовах повномасштабної війни в Україні, звертають увагу на те, що служіння капелана часто пов'язане з ризиками для життя і здоров'я [1]. В інтерв'ю військові капелани діляться такими історіями (зокрема, капелан Володимир Овсієнко дістав поранення, потрапивши в Авдіївці під мінометний обстріл [18]).

Конфесійний та гендерний аналіз складу капеланів. Важливим є питання представленості конфесій у середовищі військових капеланів. Вище зазначалося, що, згідно з законодавством, взаємодія капеланів різних конфесій має будуватися на засадах рівності і толерантності. Водночас відповідно до співвідношення представників різних конфесій серед військовослужбовців, законом передбачено, що конфесії мають різні кількісні квоти (закон «Про Службу військового капеланства» передбачає проведення спеціальних опитувань для урахування конфесійної приналежності особового складу військових частин, стаття 9, пункт 2) [11].

Голова Синодального управління військового капеланства ПЦУ Іоанн Черкаський у вересні 2023 р. звернув увагу на те, що українській армії потрібно мати приблизно 700 капеланів. Водночас ПЦУ мали на той момент квоту на 494 капеланів, оскільки до Православної церкви себе відносили 80 % (за результатами опитування військовослужбовців). У римо- та греко-католицької конфесій квота становила 16 %, у протестантів 0,5 % [30]. Станом на жовтень 2023 року в Україні було видано 466 мандатів на право здійснення капеланської діяльності у військових формуваннях [5].

Ще до початку повномасштабної війни дослідники відзначали, що капелани прагнуть досягти індивідуального підходу до потреб кожного військовослужбовця незалежно від їхньої релігійної приналежності [3, с. 31–32]. Можна навести позицію капелана Діонісія (Євгенія) Васильєва, співавтора цієї роботи, який давав інтерв'ю у 2021 р.: «... [війна] усі конфесії об'єднала воедино. Ми робимо зараз одну справу і не копаємось у догматах. Греко-католик, протестант, мусульманин стають пліч-о-пліч...» [15, с. 142].

Діяльність капеланів різних конфесій вимагає від них взаємодії, толерантності і взаємоповаги, а також відмови від наголошення на правильності саме їхньої конфесії, оскільки капелан надає духовно-релігійну допомогу представникам різного віросповідання. Так, священник Олег Скар коментує комунікацію капеланів в умовах поліконфесійності та полірелігійності українських військових частин: «Служба військового капеланства є позаконфесійною. Отже, якщо душпастирську службу ... очолює греко-католик, він є капеланом і для протестантів,

і для мусульман, і для юдеїв. Якщо поранений пацієнт бажає спілкуватися зі священником своєї церкви, капелан зобов'язаний забезпечити таку комунікацію» [32]. Капелан-імам Хаджи Мурад Путілін зауважує: «Інколи ... підтримка потрібна якраз не мусульманам у підрозділах де більшість солдат сповідує іслам» [31]. «Навертати когось до Бога задачі немає, а от підтримувати – так», – зазначає капелан від ПЦУ Сергій Дмитрієв [31]. Описане ставлення сприяє побудові відкритого та толерантного середовища, де кожен військовослужбовець може отримати необхідну духовну підтримку незалежно від своїх індивідуальних переконань.

Подібні обставини сприяють формуванню в екстремальних умовах на лінії бойових дій осередків унікального досвіду подолання міжконфесійних розбіжностей та посилення взаємодії в релігійному житті України. Інтерв'ю свідчать, що військові капелани різних конфесій усвідомлюють необхідність утримання від прагнення навернути до власної конфесії (прозелітизм), а також терпимого ставлення до випадків євхаристичного спілкування в межах різних християнських конфесій. Так, виникають ситуації, коли капелани певних християнських конфесій здійснюють таїнства сповіді, причастя, хрещення тощо, не вимагаючи належності саме до своєї конфесії, оскільки військові знаходяться в екстремальних умовах (перед боєм, після бою, в умовах важкого поранення, стресового стану тощо). Протестантський капелан Євген Савченко в інтерв'ю у жовтні 2023 р. свідчив: «Під час хрещення на фронті ... людині не вказують до якої конфесії їй слід тепер належати», «Після обряду хрещення ми кажемо так: відбулась ваша посвята Богу ... ви самі вирішуйте в яку церкву будете ходити. Ми, як капеланська спільнота, дотримуємось правила: не у свою конфесію їх притягнути, а дати вибір. Коли боець повернеться до цивільного життя, то сам знайде свою церкву» [31].

Переважаючи православної конфесії в середовищі українських військових обумовлює те, що більшість військових капеланів стикаються з ситуацією, коли досвід західних колег може бути впроваджений не повною мірою. Відповідно українська капеланська служба знаходиться на етапі активного напрацювання власних стратегій роботи, пошуку відповідей на виклики в умовах, що постійно змінюються. Так, співавтор цієї роботи Євгеній Васильєв на основі практичного досвіду (капелан від ПЦУ) дає пояснення причин такого становища: «В нас кардинальна різниця між досвідом закордонних капеланів і реаліями служіння в умовах воєнного стану, також враховуючи специфіку нашої культури та менталітету. ... Переважно держави, в яких капеланський рух діє офіційно в збройних формуваннях ... [є] протестантськими країнами. Суттєво відрізняється протестантський підхід служіння від православного, в них і таїнств менше, і свята не так відзначаються, як в нашій традиції. Тому закордонні капелани займаються не стільки духовно-релігійною діяльністю, а більш морально-виховною, що суттєво відрізняє нас в нашій діяльності. ... Зараз ми формуємо новий для нашої країни досвід» [28]. Це обумовлює брак методичних матеріалів як щодо реалізації основного завдання духовно-релігійної допомоги, так і щодо поєднання з множинністю ролей капеланів.

Капелан і дослідник Віктор Михалевич зауважує, що початок повномасштабної війни активізував також діяльність юдейської та ісламської громад щодо релігійної роботи капеланів в армії [21, с. 131]. Організація капеланів-мусульман була створена після початку гібридної війни на Сході України (Саїд Ісмагілов, Хаджи Мурад Путілін) [31]. Юдейські капелани працюють від Федерації єврейських громад України [38].

У жовтні 2023 р. відбулося журналістське інтерв'ю з капеланом-імамом одного з військових підрозділів у Бахмуті, який переважно складався з мусульман, Хаджи Мурад Путіліним [31]. Матеріали інтерв'ю свідчать, що на початковому етапі, коли в 2014 р. окремі капелани-імами починали служіння, вони стикалися з неадекватною реакцією («Дехто з нас сміявся», – розповів Хаджи Мурад Путілін [31]), оскільки традиційно в українському суспільстві переважають християнські конфесії. Проте поступово ситуація змінюється, що підтверджують свідчення капелана-імама («Але зараз майже усі розуміють, це було правильно» [31]). Простежується тенденція щодо того, що у майбутньому кількість капеланів з різних конфесій буде збільшуватися («В моїй бригаді, наприклад, немає мусульман, але якщо з'явився хоча б один боець, хто хотів би мати імама поруч, це можливо», – свідчить капелан Сергій Дмитрієв [31]).

Українська держава, співпрацюючи з конфесіями та громадянським суспільством, має унікальну можливість забезпечити свободу совісті та віросповідання, одночасно підтримуючи

єдність та стабільність суспільства. Створення інституту військового капеланства може відіграти значну роль у цьому процесі як у межах Збройних Сил України, так і в суспільстві загалом.

Забезпечення співпраці між релігійними організаціями, священнослужителі яких обіймають посади військових капеланів, законодавством покладено на Міжконфесійну раду при Міністерстві оборони України. Відповідно до «Положення про діяльність Міжконфесійної ради з питань військового капеланства при Міноборони», кожна релігійна організація представлена у ній двома особами (наказ від 25.06.2024 р. № 416/нм) [24].

У контексті формування досвіду військового капеланства в умовах російсько-української війни необхідно також приділити увагу гендерному аспекту. Поступово участь у капеланському служінні в Україні починають брати й жінки. Зокрема, протестантські конфесії передбачають для них таку можливість. Так, після початку повномасштабної війни капеланську службу здійснюють Марина Салабутіна, Олена Легенчук, Олена Жевець, Марина Сердиченко та ін. [6; 13; 16; 20]. Питання ставлення військовослужбовців до служіння жінок-капеланок з часом має бути втілено у дослідження. Станом на зараз можна звернутися тільки до окремих свідчень самих жінок-капеланок, які вказують, що їхній досвід різниться – від позитивного до негативного. Так, Марина Салабутіна відзначає, що очікування приїзду жінки-капелана підштовхує військовослужбовців бути більш доглянутими, що їм «дає наснагу жити, хататися за життям», і робить висновок, що «...присутність жінки в таких умовах – обов'язкова» [20]. У Марини Сердиченко склалося враження, що військові «більш відкритими є ... до жінок» [13]. Однак досвід Олени Жевець є радше негативним. Вона відзначила в інтерв'ю, що під час навчання стикалася з нерозумінням чоловіків-капеланів («В Одесі я одна жінка воєнний капелан, не завжди мені комфортно» [6]), а також розповіла, що потрібний певний час перш, ніж військовослужбовці готові побачити в ній людину, яка здійснює духовно-релігійні функції («Знаєте, когнітивний дисонанс у багатьох» [6]). Негативний досвід обумовлений наслідками патріархальних установок, які зберігаються в українському суспільстві. Зокрема, це пов'язано й з переважанням православної конфесії в українському суспільстві, яка є традиційною в питаннях ординації.

Висновки. Отже, досвід військового капеланства, що формується в умовах російсько-української війни, пов'язаний зі встановленням партнерських відносин між армією та капеланською службою. На сучасному етапі відбувається інституалізація та професіоналізація капеланської служби, формується досвід взаємодії конфесій, зароджується явище лідерської позиції жінок у духовно-релігійному служінні, що може бути в майбутньому поширений на інші соціальні сфери для суспільного блага.

Від початку гібридної війни на Сході України у 2014 р. і особливо в умовах повномасштабної війни, що була розв'язана Росією у 2022 р., капеланська служба утвердилася як важливий, визнаний державою та суспільством інститут, що забезпечує духовну і психологічну підтримку військових. Тісна взаємодія військових капеланів та психологів сприяє більш ефективній організації всебічної морально-психологічної підтримки воїнів та членів їхніх родин на всіх етапах взаємодії. Разом із традиційними напрямками діяльності в умовах російсько-української війни розвиваються форми роботи військових капеланів, як-от участь у волонтерській діяльності та соціальному супроводі родин загиблих військовослужбовців, що активізувалися з початком повномасштабного вторгнення, нерідко в умовах відсутності практичного досвіду та методичних матеріалів для поєднання усіх ролей. Водночас пропонуваній зарубіжний досвід не завжди відповідає реаліям війни і специфіці українських культурно-ментальних традицій. Це викликає гостру необхідність поширення горизонтальних зв'язків у середовищі капеланства з метою обміну досвідом та підготовки на інституційному рівні фахівців-капеланів, що володіють базовими знаннями та вміннями у багатьох сферах (військовій, психологічній, медичній тощо). Активний пошук та втілення адекватної часу моделі такої взаємодії є ключовим фактором для підтримки морального та психологічного стану військовослужбовців, особливо в умовах активних воєнних дій у нашій країні та динамічного глобального контексту.

Подальші дослідження мають бути пов'язані із залученням даних статистики, соціологічних методів, а також із питаннями здійснення капеланами психокорекційної роботи з військовими

на етапах підготовки їх до участі у бойових діях, безпосередньо активної роботи в процесі здійснення бойових завдань, підтримки після участі у цих заходах і відновлення психологічного та духовного здоров'я на етапі лікування після поранень, реабілітації та відновлення ветеранів бойових дій, у процесі усунення у них наслідків значного стресу (ПТРС, депресивні та тривожні стани тощо) у тісній співпраці з психологами, які працюють з військовослужбовцями.

Бібліографічні посилання

1. Біла, С., Алтуніна, Р., Негура, І. (2023). Діяльність євангельських капеланів під час російсько-української війни (на основі усних свідчень). *Проблеми гуманітарних наук*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія», 13/55, 11–25.
2. Бондаренко, К. (2024). Був священником, а потім пішов воювати: інтерв'ю з капеланом Херсонської тероборони. *ТСН (Телевізійна служба новин)*. 15 січня. URL: surl.li/oorkod (дата звернення: 25.11.2024).
3. Бураков, Ю. В., Томчук, О. А. (2021). Відродження капеланства в сучасному українському війську. *Військово-науковий вісник*. Львів, 36, 31–35.
4. Вагнер, О., Тронь, О. (2023). «Наша мета – перебуваючи біля військовослужбовців, вселяти в них надію»: інтерв'ю з капеланами Дніпропетровщини. *Суспільне новини*. 1 листопада. URL: <https://susplne.media/dnipro/606049-nasa-meta-perebuvauci-bila-vijskovosluzbovciv-vsela-ti-v-nih-nadiu-intervu-z-kapelanami-dnipropetrovsini/> (дата звернення: 25.11.2024).
5. Вальчук, В. (2023). Покров Пресвятої Богородиці та День захисників України – свято духовного та тілесного захисту. Інтерв'ю з військовим капеланом. *Український католицький університет*. 3 жовтня. URL: <https://ucu.edu.ua/news/pokrov-presvyatoyi-bogorodytsi-ta-den-zahysnykiv-ukrayiny-svyato-duhovnogo-ta-tilesnogo-zahystu-interv-yu-z-vijskovym-kapelanom/> (дата звернення: 25.11.2024).
6. Глушкова, Н. (2022). «Якщо мені треба стріляти, я буду»: як єдина капеланка Одещини стала бойовою медикою. *Суспільне. Новини*. 28 травня. URL: <https://susplne.media/odesa/244288-akso-meni-treba-strilati-a-budu-ak-edina-kapelanka-odesini-stala-bojovou-medikineu/> (дата звернення: 25.11.2024).
7. Гоголь, В., Делятинський, Р. (2022). Історія становлення військового капеланства в Збройних Силах України (1991–2022 роки). *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політолог. студії»*, 42, 26–38.
8. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист» від 21.03.2024 р. № 3621-IX (2024). *Відомості Верховної Ради України*, 22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3621-20#n110> (дата звернення: 25.11.2024).
9. Закон України «Про внесення зміни до розділу IV “Прикінцеві положення” Закону України “Про Службу військового капеланства” щодо дати набрання чинності» від 15.03.2022 № 2131-IX. (2022). *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2131-20#n2> (дата звернення: 25.11.2024).
10. Закон України «Про внесення зміни до статті 8 Закону України “Про Службу військового капеланства”» від 13.12.2022 р. № 2845-IX (2023). *Відомості Верховної Ради України*, 46. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2845-20#n2> (дата звернення: 25.11.2024).
11. Закон України «Про Службу військового капеланства»: в редакції від 21.03.2024 № 2845-IX. (2024). *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
12. Змінив рясу священника на військову форму: інтерв'ю з військовим капеланом Віктором Ткачем (2023). *Національна гвардія України*. 8 лютого. URL: surl.li/rotyvd (дата звернення: 25.11.2024).
13. Історії неймовірних жінок. Як зберегти віру на фронті: «Капеланки. Молитва у печі» [відео]. (2024). *Суспільне. Новини*. 21 вересня. URL: https://www.youtube.com/watch?v=5UqC2_vvNoc (дата звернення: 25.11.2024).

14. Калениченко, Т., Коханчук, Р. (2017). Бути поруч. Основи військового капеланства для військових і волонтерів / 2-е вид., розшир. і доп. Київ: Вид-во «Маханаім Принт».
15. Качура, О., Епер'єші, І. (2021). Шмаття війни. Донбас. Харків: Фоліо (Серія «Військові щоденники»).
16. Ковальчук, О., Степуренко, О. (2022). «Найважче для мене в капеланстві – не розплакатися при хлопцях» – житомирянка Олена Легенчук. *Суспільне. Новини*. 17 вересня. URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/282782-najvazce-dla-mene-v-kapelanstvi-ne-rozplakatisa-pri-hlorcah-zitomiranka-olena-legencuk/> (дата звернення: 25.11.2024).
17. Кравченко, Л. О., Нікітюк, Т. А., Лукічов, В. Л., Арнаутова, В. В. (2021). Взаємодія Збройних сил України з громадянським суспільством: довідник / за заг. ред. Л. О. Кравченко. Київ.
18. Кузьменко, Є. (2024). Капелан Володимир Овсієнко: Найчастіше бійці просять, щоб ми молилися за їхніх рідних. Ну, і щоб повернутися додому. *Інтерв'ю з України*. 12 жовтня. URL: surl.li/qsilcy (дата звернення: 25.11.2024).
19. Кузьменко, Ю., Гарнов, В., Шукова, О. (2024). Що ближче до лінії зіткнення, то сильніше змінюються люди: інтерв'ю з військовою капеланкою з Одеси. *Суспільне. Новини*. 20 липня. URL: <https://suspilne.media/795121-so-blizce-do-linii-zitknenna-to-silnise-zminuutsa-ludi-intervu-z-vijskovou-kapelankou-z-odesi-suspilne-ludi/> (дата звернення: 25.11.2024).
20. Куницька, І., Журавська, Л. (2023). «Бійцям важливо, щоб були люди, які за них моляться». Історія капеланки з Кіровоградщини. *Суспільне. Новини*. 8 червня. URL: <https://suspilne.media/kropyvnytskiy/499759-bijcam-vazlivo-sob-buli-ludi-aki-za-nih-molatsa-istoria-kapelanki-z-kirovogradsini/> (дата звернення: 25.11.2024).
21. Михалевич, В. (2012). Духівництво у військових структурах: історичний досвід і сучасність. *Волинська волинянина у Другій світовій війні*: зб. наук. пр. за матеріалами І Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. / упоряд. М. М. Кучерпа. Луцьк, 128–133.
22. Наказ Міністерства оборони України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 року № 685» від 18.07.2023 № 420. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1314-23#n6> (дата звернення: 25.11.2024).
23. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» від 14.12.2016 № 685. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
24. Наказ Міністерства оборони України «Про Міжконфесійну раду з питань військового капеланства при Міністерстві оборони України» від 25.06.2024 № 416. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1047-24#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
25. Неліпенко, Л. П. (2016). Військове духовенство (капеланська служба) в контексті соціокультурних реалій сучасної України. *Scientific Journal Virtus*, 10 (December), 29–35.
26. Олійник, Д. (2023). Бути поруч з бійцями – завдання кожного капелана – о. Петро Сачко [Інтерв'ю з о. Петром Сачко]. *20 хвилин*. 8 листопада. URL: surl.li/xyalyc (дата звернення: 25.11.2024).
27. Пилипів, І., Делятинський, Р. (2018). Інститут військових капеланів в Україні (XX–XXI ст.): етапи розвитку та роль у формуванні української нації. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць, 134(7), 129–134.
28. Розповідь Василя Євгенія Вікторовича, військового капелана. Запис Сергія Долманова. 03.02.2024. 13.00–14.20.
29. Саган, О., Гарат, І. (2023). Концептуальні питання та етапи становлення військового капеланства у незалежній Україні. *Філософська думка*, 1, 59–74. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/654> (дата звернення: 25.11.2024).
30. Самохвалова, Л. (2023). Владика Іоанн Черкаський, голова Синодального управління військового капеланства ПЦУ [Інтерв'ю владикою Іоаном]. *Укрінформ*. 12 вересня. URL: surl.li/gbcuav (дата звернення: 25.11.2024).

31. Смутко, А. (2023). «Сьогодні він хоче прийняти Бога, а завтра йому йти у бій». Як служать українські капелани. *Суспільне. Новини*. 25 жовтня. URL: <https://susplne.media/344142-sogodni-vin-hoce-prijnati-boga-a-zavtra-jomu-jti-u-bij-ak-sluzat-ukrainski-kapelani/> (дата звернення: 25.11.2024).
32. Теревко, О. (2023). Військовий капелан потрібен і на передовій, і в госпіталі. *АрміяInform*. 25 жовтня. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/25/vijskovyj-kapelan-potriben-i-na-peredovij-i-v-gospitali/> (дата звернення: 25.11.2024).
33. Туришин, А. (2021). Мені довелося хоронити одного за одним, – інтерв'ю з військовим капеланом Андрієм Зелінським. 11 жовтня. *RISU [Релігійно-інформаційна служба України]*. URL: surl.li/inkrkr (дата звернення: 25.11.2024).
34. Филичук, С. В. (2015). Досвід капеланства в зоні АТО. *Історичне релігієзнавство*, 12, 161–169.
35. Франкл, В. (2016). Людина у пошуках справжнього сенсу: людина у концтаборі. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. URL: <https://easybook.in.ua/liudyna-v-poshukakh-spravzhnogo-sensu-psykholoh-u-kontstabori-viktor-emil-frankl/#n1> (дата звернення: 25.11.2024).
36. Хоміцький, В. Р. (2022). Інститут капеланства в Збройних Силах України в період 2014–2022 рр. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 690–695.
37. Шподарунок, Н. (2023). «Бути поруч з бійцями – завдання кожного капелана», – о. Петро Сачко. *Тернопільсько-Зборівська архієпархія УГКЦ*. 7 листопада. URL: <https://tze.org.ua/2023/11/buty-poruch-z-bijczyamu-zavdannya-kozhn/> (дата звернення: 25.11.2024).
38. Юдейський капелан відвідав українські воєнні підрозділи на кордоні з Білоруссю (2023). *RISU [Релігійно-інформаційна служба України]*. 17 серпня. URL: https://risu.ua/yudejskij-kapelan-vidvidav-ukrayinski-voyenni-pidrozdili-na-kordoni-z-bilorussyu_n141773 (дата звернення: 25.11.2024).

References

1. Bila, S., Altunina, R., Nehura, I. (2023). Diialnist yevanhelskykh kapelaniv pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny (na osnovi usnykh svidchen) [Activities of evangelical chaplains during the Russian-Ukrainian war (based on oral testimonies)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Istoriia»*, 13/55, 11–25 [in Ukrainian].
2. Bondarenko, K. (2024). Buv sviashchennykom, a potim pishov voiuvaty: interv'iu z kapelanom Khersonskoi teroborony [Was a priest, and then went to fight: an interview with the chaplain of the Kherson Teroborona]. *TSN [Televiziina sluzhba novyn]*. 15 sichnia. Retrieved from surl.li/oopkod [in Ukrainian].
3. Burakov, Yu. V., Tomchuk, O. A. (2021). Vidrozhennia kapelanstva v suchasnomu ukrain-skomu viisku [Revival of chaplaincy in the modern Ukrainian army]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. Lviv, 36, 31–35 [in Ukrainian].
4. Vahner, O., Tron, O. (2023). «Nasha meta – perebuvauiuchy bilia viiskovoslužbovtsiv, vse-liaty v nykh nadiiu»: interv'iu z kapelanamy Dnipropetrovshchyny [«Our goal is to instill hope in the servicemen by being near them»: an interview with the chaplains of the Dnipropetrovsk region]. *Susplne novyny*. 1 lystopada. Retrieved from <https://susplne.media/dnipro/606049-nasa-meta-perebuvauci-bila-vijskovoslužbovciv-vselati-v-nih-nadiu-intervu-z-kapelanami-dnipropetrovskini/> [in Ukrainian].
5. Valchuk, V. (2023). Pokrov Presvatoi Bohorodytsi ta Den zakhysnykiv Ukrainy – sviato duhovnoho ta tilesnoho zakhystu. Interv'iu z viiskovym kapelanom [Protection of the Holy Mother of God and the Day of Defenders of Ukraine – a holiday of spiritual and physical protection. Interview with a military chaplain]. *Ukrainskyi katolytskyi universytet*. 3 zhovtnia. Retrieved from <https://ucu.edu.ua/news/pokrov-presvyatoi-bogorodytsi-ta-den-zahysnykiv-ukrayiny-svyato-duhovnogo-ta-tilesnogo-zahystu-interv-yu-z-vijskovym-kapelanom/> [in Ukrainian].
6. Hlushkova, N. (2022). «Iakshcho meni treba striliaty, ya budu»: yak yedyna kapelanka Odesh-chyny stala boiovoi medykyneiu [«If I have to shoot, I will»: how the only chaplain of Odeshchyna

became a combat medic]. *Suspilne. Novyny*. 28 travnia. Retrieved from <https://suspilne.media/odesa/244288-akso-meni-treba-strilati-a-budu-ak-edina-kapelanka-odesini-stala-bojovou-medikineu/> [in Ukrainian].

7. Hohol, V., Deliatynskiy, R. (2022). Istoriia stanovlennia viiskovoho kapelanstva v Zbroinykh Sylakh Ukrainy (1991–2022 roky) [History of formation of military chaplaincy in the Armed Forces of Ukraine (1991–2022)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filos.-politohol. studii*, 42, 26–38 [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zabezpechennia prav viiskovosluzhbovtiv ta politseiskyykh na sotsialnyi zakhyst» vid 21.03.2024 r. № 3621-IX [The Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Ensuring the Rights of Servicemen and Policemen to Social Protection» dated March 21, 2024. No. 3621-IX]. (2024). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 22. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3621-20#n110> [in Ukrainian].

9. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zminy do rozdiliv IV “Prykintsevi polozhennia” Zakonu Ukrainy “Pro Sluzhbu viiskovoho kapelanstva” shchodo daty nabrannia chynnosti» vid 15.03.2022 № 2131-IX [Law of Ukraine «On Amendments to Section IV “Final Provisions” of the Law of Ukraine “On Military Chaplaincy Service” regarding the date of entry into force» dated March 15, 2022, No. 2131-IX]. (2022). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2131-20#n2> [in Ukrainian].

10. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zminy do statti 8 Zakonu Ukrainy “Pro Sluzhbu viiskovoho kapelanstva”» vid 13.12.2022 r. № 2845-IX [Law of Ukraine «On Amendments to Article 8 of the Law of Ukraine “On Military Chaplaincy Service”» dated 12/13/2022 No. 2845-IX]. (2023). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 46. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2845-20#n2> [in Ukrainian].

11. Zakon Ukrainy «Pro Sluzhbu viiskovoho kapelanstva»: v redaktsii vid 21.03.2024 № 2845-IX [Law of Ukraine «On the Service of Military Chaplaincy»: as amended from 03.21.2024, No. 2845-IX]. (2024). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> [in Ukrainian].

12. Zminy v riasu sviashchennyka na viiskovu formu: interv’iu z viiskovym kapelanom Viktorom Tkachem [Changed the priest’s cassock to a military uniform: interview with military chaplain Viktor Tkach] (2023). *Natsionalna hvardiia Ukrainy*. 8 liutoho. Retrieved from surl.li/rotyvd [in Ukrainian].

13. Istoriia neimovirnykh zhinok. Yak zberehty viru na fronti: «Kapelanky. Molytva u pekli» [video] [Stories of incredible women. How to keep faith at the front: «Chaplaincy. Prayer in Hell»]. (2024). *Suspilne. Novyny*. 21 veresnia. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=5UqC2_vvHoc [in Ukrainian].

14. Kalenychenko, T., Kokhanchuk, R. (2017). Buty poruch. Osnovy viiskovoho kapelanstva dlia viiskovykh i volonteriv [To be near. Basics of Military Chaplaincy for Military and Volunteers] / 2-e vyd., rozshyr. i dop. Kyiv: Vyd-vo «Makhanaym Prynt» [in Ukrainian].

15. Kachura, O., Eper’ieshi, I. (2021). Shmattia viiny. Donbas [Pieces of war. Donbas]. Khar’kiv: Folio (Seria «Viiskovi shchodennyky») [in Ukrainian].

16. Kovalchuk, O., Stepurenko, O. (2022). «Naivazhche dlia mene v kapelanstvi – ne rozplakatsia pry khloptsiakh» – zhytomyrianka Olena Lehenchuk [«The hardest thing for me in the chaplaincy is not to cry in front of the boys» – Olena Legenchuk from Zhytomyr]. *Suspilne. Novyny*. 17 veresnia. Retrieved from <https://suspilne.media/zhytomyr/282782-najvazhe-dla-mene-v-kapelanstvi-ne-rozplakatisa-pri-hlopcah-zitomiranka-olena-legenchuk/> [in Ukrainian].

17. Kravchenko, L. O., Nikitiuk, T. A., Lukichov, V. L., Arnautova, V. V. (2021). Vzaïmodiia Zbroinykh syl Ukrainy z hromadianskyim suspilstvom: dovidnyk [Interaction of the Armed Forces of Ukraine with civil society: a guide] / za zah. red. L. O. Kravchenko. Kyiv [in Ukrainian].

18. Kuzmenko, Ye. (2024). Kapelan Volodymyr Ovsienko: Naïchastishe biitsi prosiat, shchob my molylysia za yikhnikh ridnykh. Nu, i shchob povernutysia domomu. Interv’iu z Ukrainy [Chaplain Volodymyr Ovsienko: Most often, fighters ask us to pray for their relatives. Well, and to return home]. 12 zhovtnia. Retrieved from surl.li/qsilcy [in Ukrainian].

19. Kuzmenko, Yu., Harnov, V., Shukova, O. (2024). Shcho blyzhche do linii zitknennia, to sylnishe zminiuiutsia liudy: interv'iu z viiskovoiu kapelankoiu z Odesy [The closer to the contact line, the more people change: an interview with a military chaplain from Odesa]. *Suspilne. Novyny*. 20 lypnia. Retrieved from <https://suspilne.media/795121-so-bliztce-do-linii-zitknenna-to-silnise-zminiutsia-ludi-intervu-z-vijskovou-kapelankou-z-odesi-suspilne-ludi/> [in Ukrainian].

20. Kynytska, I., Zhuravska, L. (2023). «Biitsiam vazhlyvo, shchob buly liudy, yaki za nykh moliatsia». Istoria kapelanky z Kirovohradshchyny [«It is important for fighters to have people who pray for them». The history of a chaplain from Kirovohrad region]. *Suspilne. Novyny*. 8 chervnia. Retrieved from <https://suspilne.media/kropyvnytskyi/499759-bijcam-vazlyvo-sob-buli-ludi-aki-zanih-molatsia-istoria-kapelanky-z-kirovogradsini/> [in Ukrainian].

21. Mykhalevych, V. (2012). Dukhivnytstvo u viiskovykh strukturakh: istorychnyi dosvid i suchasnist [Clergy in military structures: historical experience and modernity]. *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini*: zb. nauk. pr. za materialamy I Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volyn. obl. / uporiad. M. M. Kucherepa. Lutsk, 128–133 [in Ukrainian].

22. Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy «Pro vyznannia takym, shcho vtratyv chynnist, nakazu Ministerstva oborony Ukrainy vid 14 hrudnia 2016 roku № 685» vid 18.07.2023 № 420 [Order of the Ministry of Defense of Ukraine «Recognizing as invalid the order of the Ministry of Defense of Ukraine dated December 14, 2016 No. 685» dated July 18, 2023 No. 420]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1314-23#n6> [in Ukrainian].

23. Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro sluzhbu viiskovoho dukhovenstva (kapelansku sluzhbu) u Zbroinykh Sylakh Ukrainy» vid 14.12.2016 № 685 [Order of the Ministry of Defense of Ukraine «On approval of the Regulation on the service of military clergy (chaplain service) in the Armed Forces of Ukraine» dated 14.12.2016 No. 685]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> [in Ukrainian].

24. Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy «Pro Mizhkonfesiinu radu z pytan viiskovoho kapelanstva pry Ministerstvi oborony Ukrainy» vid 25.06.2024 № 416 [Order of the Ministry of Defense of Ukraine «On the Interdenominational Council on Military Chaplaincy at the Ministry of Defense of Ukraine» dated June 25, 2024 No. 416]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1047-24#Text> [in Ukrainian].

25. Nelipenko, L. P. (2016). Viiskove dukhovenstvo (kapelanska sluzhba) v konteksti sotsiokulturnykh realiï suchasnoi Ukrainy [Military clergy (chaplain service) in the context of socio-cultural realities of modern Ukraine]. *Scientific Journal Virtus*, 10 (December), 29–35 [in Ukrainian].

26. Oliinyk, D. (2023). Buty poruch z biitsiamy – zavdannia kozhnoho kapelana – o. Petro Sachko [Interv'iu z o. Petrom Sachko] [Being close to the soldiers is the task of every chaplain – Fr. Petro Sachko [Interview with Fr. Petrom Sachko]]. *20 khvylyn*. 8 lystopada. Retrieved from surl.li/xyalyc [in Ukrainian].

27. Pylypiv, I., Deliatynskiy, R. (2018). Instytut viiskovykh kapelaniv v Ukraini (XX–XXI st.): etapy rozvytku ta rol u formuvanni ukraïnskoï natsii [Institute of military chaplains in Ukraine (XX–XXI centuries): stages of development and role in the formation of the Ukrainian nation]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Zbirnyk naukovykh prats, 134(7), 129–134 [in Ukrainian].

28. Rozpovid Vasyliieva Yevheniia Viktorovycha, viiskovoho kapelana. Zapys Serhiia Dolmanova [The story of Yevgeny Viktorovich Vasilyev, a military chaplain. Recorded by Serhiy Dolmanov]. 03.02.2024. 13.00–14.20 [in Ukrainian].

29. Sahan, O., Harat, I. (2023). Kontseptualni pytannia ta etapy stanovlennia viiskovoho kapelanstva u nezalezhnii Ukraini [Conceptual issues and stages of formation of military chaplaincy in independent Ukraine]. *Filosofska dumka*, 1, 59–74. Retrieved from <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/654> [in Ukrainian].

30. Samokhvalova, L. (2023). Vladyka Ioann Cherkaskyi, holova Synodalnoho upravlinnia viiskovoho kapelanstva PTsU [Interv'iu vladykoiu Ioanom] [Bishop Ioann Cherkaskyi, head of the Synodal Department of Military Chaplaincy of the OCU [Interview with Bishop Ioan]]. *Ukrinform*. 12 veresnia. Retrieved from surl.li/gbcyav [in Ukrainian].

31. Smutko, A. (2023). «Sohodni vin khoche pryiniaty Boha, a zavtra yomu yty u bii». Yak sluzhat ukrainski kapelany [«Today he wants to accept God, and tomorrow he wants to go to battle». How Ukrainian chaplains serve]. *Suspilne. Novyny*. 25 zhovtnia. Retrieved from <https://suspilne.media/344142-sogodni-vin-hoce-prijnati-boga-a-zavtra-jomu-jti-u-bij-ak-sluzat-ukrainski-kapelani/> [in Ukrainian].
32. Tereverko, O. (2023). Viiskovy kapelan potreben i na peredovii, i v hospitali [A military chaplain is needed both on the front line and in the hospital]. *ArmiiaInform*. 25 zhovtnia. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2023/10/25/vijskovyj-kapelan-potreben-i-na-peredovij-i-v-gospitali/> [in Ukrainian].
33. Turyshyn, A. (2021). Meni dovelosia khoronyty odnogo za odnym, – intervju z viiskovym kapelanom Andriiem Zelinskym [I had to bury one by one – interview with military chaplain Andriy Zelinsky]. *RISU [Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy]*. 11 zhovtnia. Retrieved from surl.li/inkrkp [in Ukrainian].
34. Fylypchuk, S. V. (2015). Dosvid kapelanstva v zoni ATO [Chaplaincy experience in the ATO zone]. *Istorychne relihiieznavstvo*, 12, 161–169 [in Ukrainian].
35. Frankl, V. (2016). Liudyna u poshukakh spravzhnoho sensu: liudyna u kontstabori [A man in search of true meaning: a man in a concentration camp]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia». Retrieved from <https://easybook.in.ua/liudyna-v-poshukakh-spravzhnoho-sensu-psykholoh-u-kontstabori-viktor-emil-frankl/#n1> [in Ukrainian].
36. Khomitskyi, V. R. (2022). Instytut kapelanstva v Zbroinykh Sylakh Ukrainy v period 2014–2022 rr. [Chaplaincy Institute in the Armed Forces of Ukraine in the period 2014–2022]. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 690–695 [in Ukrainian].
37. Shpodarunok, N. (2023). «Buty poruch z biitsiamy – zavdannia kozhnogo kapelana», – o. Petro Sachko [«Being close to the soldiers is the task of every chaplain», Fr. Petro Sachko]. *Ter-nopilsko-Zborivska arkhieparchiia UHKTs*. 7 lystopada. Retrieved from <https://tze.org.ua/2023/11/buty-poruch-z-bijczyamy-zavdannya-kozhn/> [in Ukrainian].
38. Yudeiskyi kapelan vidvidav ukrainski voieni pidrozdily na kordoni z Bilorussiu [A Jewish chaplain visited Ukrainian military units on the border with Belarus]. (2023). *RISU [Relihiino-infor-matsiina sluzhba Ukrainy]*. 17 serpnia. Retrieved from https://risu.ua/yudejskij-kapelan-vidvidav-ukrayinski-voyenni-pidrozdili-na-kordoni-z-bilorussyu_n141773 [in Ukrainian].

Олег Яцино

аспірант кафедри публічного адміністрування,
Міжрегіональна Академія управління персоналом
kafedrapa@ukr.net

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВОЮ СФЕРОЮ

Oleh Yatsyno

PhD Student, Department of Public Administration,
Interregional Academy of Personnel Management
kafedrapa@ukr.net

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF THE MILITARY SPHERE

Abstract. *In the publication, the author analyzes the methodology of public administration of the military sphere. The possibilities of applying modern theories in strategic modeling in the military sphere are revealed. A general analysis of the methods of scientific cognition necessary for the study of military theory and practice is made. The basic terms and concepts of «war» and «national security» are explained. The main functions and tasks of the state administration of the military sphere in the context of ensuring national security and defense capability of the country are defined.*

Keywords: *military sphere, national security, public administration, war, security guarantees.*

У наш час у світі виникає чимало воєнних конфліктів і терористичних актів. Багато країн здійснюють військове реформування, щоб адаптувати свої збройні сили до нових викликів і загроз. Це вимагає розробки та застосування нових теорій і методів управління військовою сферою. Сьогодні в центрі Європи триває жорстока війна. Україна переживає важкий період, оскільки її територіальна цілісність знову піддається нападу російської армії, що розпочала повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року. Метою агресії ворога є денацифікація та ліквідація демократичних свобод України. Незважаючи на це, Збройні Сили України виступають як щит, захищаючи незалежність країни. До того ж, щоб здобути перемогу над ворогом, важлива не лише зовнішня допомога партнерів, але й ефективне управління військовою сферою. У цьому контексті тема дослідження є актуальною.

Аналіз історіографії показує значне зацікавлення дослідниками військовою проблематикою, проте методологічний складник опрацювання проблеми державного управління військовою сферою майже відсутній. У підручнику Г. Ситника розкрито понятійно-категоріальний апарат національної безпеки, розглядаються філософсько-методологічні аспекти основ національної безпеки. Також автор формує методологічні підходи до державного управління національною безпекою. Простежено суть проблеми вдосконалення цивільно-військових відносин в Україні [4].

Закордонні дослідники створили низку методологічних підходів для дослідження у військовій сфері. Так, корисним для наших напрацювань є збірник матеріалів, у яких відображено новітні методи вивчення війни, діяльності військових тощо. Книга ґрунтується на особистому досвіді авторів, які досліджують низку військових тем у соціальних і гуманітарних науках [8]. Особливо привертає увагу публікація Метью Фаріш «Роздуми про дослідження у військових архівах» [8, с. 9]. У цьому розділі представлено дослідницькі методи та практики, які використовувалися для вивчення питань щодо досвіду дослідників, які працювали на історичних місцях військових битв. Історичні поля битв суттєво відрізняються від відкрито мілітаризованих просторів, тому практика розвідки потребує іншої методології в контексті широкої концептуалізації методів військового дослідження. Дослідження полів битв враховує важливість спостережень учасників, що стає фундаментальним аспектом наукових робіт. Свідчення тих, хто брав участь у воєнних конфліктах, дає змогу краще уявити собі реальні обставини, тактичні вирі-

шення та емоційний стан учасників. Це робить наше розуміння минулих подій більш конкретним та глибшим. Після закінчення російсько-української війни поля битв ще потребуватимуть дослідників.

Метою статті є висвітлення в контексті діалектичного методологічного підходу визначально-регулятивних складників державного управління військовою сферою.

Дослідження державного управління військовою сферою доцільно розпочати з визначення складного поняття війна. Так, «Енциклопедія Сучасної України» пропонує розуміння терміна «війна» в такому форматі, що це є складне соціально-політичне явище, яке включає в себе використання збройного насильства для вирішення суперечностей між різними суб'єктами, як-от держави, нації, класи тощо. Основною її характеристикою є збройна боротьба, яка здійснюється з метою досягнення політичних і стратегічних цілей. Вона може включати в себе різноманітні види воєнних дій на різних територіях. Основними інструментами війни є збройні сили та інші військові формування. Однак, крім військових засобів, для досягнення цілей війни також використовуються економічні, дипломатичні, ідеологічні, психологічні, інформаційні, екологічні та інші засоби.

Війна має низку ознак, що відрізняють її від інших форм конфліктів та насильства. Вона виникає через складну взаємодію політичних та соціально-економічних чинників. Кожна війна має свої унікальні характеристики, як-от політичні цілі сторін, масштаби конфлікту, методи ведення війни та роль військових сил. Отже, війна є складним явищем, яке вимагає комплексного аналізу й розуміння політичних, соціальних та стратегічних аспектів [1].

Щодо російсько-української війни вживається поняття «повномасштабне вторгнення» (українська військова влада називає дії рф, вказуючи на те, що війна, яка почалася на території України, є формою збройної агресії).

Після 24 лютого 2022 року соціально-політична і економічна обстановка не лише в Європі, але й у світі набула нових рис. Виникли дилеми, вибір між якими може призвести до негативних наслідків. Спершу локальний конфлікт, потім війна на сході Європи загрожує перетворитися на геополітичну збройну агресію з застосуванням зброї масового знищення.

У минулому столітті принцип взаємної шкоди від ядерної зброї стримував потенційного агресора. Проте зараз існує загроза відновлення світових війн через окупацію та анексію територій. Питання ефективності запобігання світовим війнам викликає серйозні сумніви, особливо в контексті розвитку подій.

Існують різні думки щодо цієї проблеми. Оптимістичний погляд, представлений професором С. Пінкером, вказує на зменшення насильства завдяки розвитку демократії, грамотності, технологій та комерціалізації свідомості. Однак ці погляди мають і критиків, які вважають, що світові війни все ще можливі.

Отже, потрібно готуватися як до можливості миру, так і до можливості війни. Поточна ситуація з агресією рф може або призвести, або не призвести до світової війни, залежно від результатів протистояння. Перемога України може запобігти війні, але результат залишається невизначеним [6, с. 15]. У цьому контексті бачимо, що війна може набрати масштабів світової, тому потрібно публічному управлінню активно підключати дипломатію.

Під час розгляду публічного управління військовою сферою важливим є термін «безпекові гарантії». Зокрема, йдеться про «Спільну декларацію про підтримку України», ухвалену країнами G7. У тексті документа містяться такі важливі положення: «Кожен з нас працюватиме з Україною над конкретними двосторонніми довгостроковими зобов'язаннями і домовленостями у сфері безпеки, спрямованими на: забезпечення стійких сил, здатних захищати Україну зараз і стримувати російську агресію в майбутньому, шляхом продовження надання: допомоги у сфері безпеки та сучасного військового обладнання на суші, в повітрі та на морі з пріоритетом на протиповітряну оборону, далекобійну артилерію та вогневі засоби дальньої дії, бронетехніку та інші ключові засоби, такі як бойова авіація. [...]». Має бути зміцнення економічної стабільності та стійкості України». Ці положення зосереджені на забезпеченні безпеки та економічної стабільності України шляхом укладення конкретних двосторонніх довгострокових зобов'язань та домовленостей [5, с. 16].

Історико-теоретичне вивчення російсько-української війни включає різноманітні підходи, які враховують аспекти аксіології, інформації, смислів, міжнародно-правових норм, глобального детермінізму та прогнозування. Концепти «гібридної війни» і «прощання з імперією» є особливо продуктивними для формування різних вербальних наративів.

Фактично уявлення про цю війну як про агресію з боку неоімперської росії проти свого головного пострадянського конкурента, України, стало загальноприйнятною парадигмою. Революція Гідності, анексія Криму, і військовий конфлікт на сході України розглядаються як послідовні етапи цієї боротьби. У контексті міжнародно-правових норм і цінностей росія розглядається як агресор, а Україна – як жертва. Отже, це суспільно-політичне явище світового масштабу, результати якого передбачають розплату агресору [3, с. 86].

В контексті публічного управління у військовій сфері є потреба врахування не лише військових аспектів, але й цілого комплексу соціальних, економічних, політичних чинників. Військове управління повинно враховувати гібридний характер війни, яка поєднує у собі воєнні дії з іншими формами впливу, як-от інформаційна війна, кібератаки, дипломатичний тиск, дискредитація українців поміж світової спільноти тощо.

Публічне управління у військовій сфері також включає в себе ефективне адміністрування військовими ресурсами, управління персоналом, розробку стратегічних планів та політики безпеки, а також взаємодію з цивільним суспільством та міжнародними партнерами. Оскільки військові операції можуть мати значний вплив на суспільство та економіку країни, важливо забезпечити прозоре та відповідальне управління військовими ресурсами та діями. Тому важливо використовувати не лише власний історичний досвід, але й залучати світові практики управління військовою сферою.

Важким у цьому контексті є й поняття «національної безпеки». Зокрема, за словами колишнього міністра оборони США Г. Брауна, національна безпека полягає в здатності зберігати територію, утримувати економічні відносини з іншими країнами, а також у захисті від зовнішнього негативного впливу та контролю над кордонами. З іншого боку, вітчизняні дослідники О. М. Гончаренко, В. Б. Вагапов визначають національну безпеку як ступінь захищеності життя важливих інтересів, прав та свобод від зовнішніх і внутрішніх загроз, або як відсутність загроз правам і свободам людини, базовим інтересам суспільства та держави.

Інакше кажучи, національна безпека може бути розглянута як забезпечення захищеності важливих інтересів та прав громадян, а також збереження стабільності, економічного добробуту і незалежності держави від зовнішніх та внутрішніх загроз [4, с. 82].

Сьогодні актуалізує необхідність розробки теоретико-методологічної парадигми військової сфери. Аналіз методологічних проблем у сфері державного управління національною безпекою виявляє їх широку та різноманітну природу. Ці проблеми можна розглядати з різних поглядів, зокрема з історичного, формального, якісного аспектів, функціональний, структурний, економічний, соціальний, політичний, правовий, моральний, психологічний, а також інші аспекти.

У цьому дослідженні використовується системний підхід до методологічних проблем, що передбачає врахування всіх зазначених аспектів у межах військової сфери. Автор М. Шевченко підкреслює, що в межах дослідження важливо розрізняти методи-підходи та методи-прийоми. Метод-підхід визначає загальні напрями дослідження та формує вихідні позиції дослідника. Серед них можуть бути соціологічна пізнавальна культура, соціальні принципи, діалектика, формальна логіка, семіотика та інші. Натомість метод-прийом визначає конкретні правила та послідовність дій для вирішення пізнавальних завдань. Він виступає як інструмент для аналізу проблем і формулювання рекомендацій [7, с. 236–237]. Такий підхід, на нашу думку, дасть можливість констатувати досягнуте і сприятиме подальшому розвитку військової сфери для перемоги українців над агресором.

Теоретико-методологічні засади державного управління військовою сферою є ключовими для ефективного функціонування та забезпечення національної безпеки країни. Цей напрям досліджень включає в себе аналіз теорій та концепцій управління військово-політичними процесами, розробку методологічних підходів до формування стратегій та програм управління, а також вивчення ефективних інструментів і методів управлінської діяльності у цій сфері.

Серед основних принципів теоретико-методологічних засад державного управління військовою сферою можна виділити системність і комплексність. Управління військовою сферою має бути спрямоване на розгляд її як складної системи, що включає в себе різноманітні аспекти, від військово-стратегічних до соціально-економічних. На нашу думку, необхідно звернути увагу особливо на військову логістику.

Також важливою в публічному управлінні військовою сферою є стратегічність. Адже ефективне управління передбачає розробку довгострокових стратегій та програм, спрямованих на досягнення стратегічних цілей національної безпеки. Публічне управління має враховувати пріоритет національних інтересів. Управління військовою сферою повинно ґрунтуватися на захисті національних інтересів і забезпеченні безпеки країни.

Ці принципи визначають базові орієнтири та методологічні підходи до управління військовою сферою, що допомагають забезпечити ефективність та стабільність національної безпеки. Відповідно для успішного застосування цих принципів можемо виокремити нормативний, стратегічний та оперативний менеджмент. Сучасні вчені виділяють такі види загального менеджменту: державний менеджмент; військовий менеджмент (особливий вид державного менеджменту). Військовий менеджмент полягає у взаємодії керівництва з військовими [2, с. 7]. Зауважимо, що керівники можуть виконувати різні ролі залежно від їхньої особистості, статусу та повноважень в організації. Важливо зауважити, що ці ролі взаємозалежні і взаємодіють між собою для досягнення загальної мети. До того ж робиться акцент на тому, що керівники військових організацій повинні виконувати широкий спектр ролей, зокрема керівника, лідера, дипломата. Загалом керівники повинні мати різні навички, як-от прогнозування стратегії розвитку, аналіз і прийняття рішень в умовах невизначеності, розуміння технічних аспектів діяльності організації та ефективне використання ресурсів для досягнення мети [2, с. 19]. Отже, щодо застосування нових підходів до стратегічного управління у військовій сфері можна використовувати управління через співпрацю; управління через залучення громадян.

На основі аналізу теоретико-методологічних засад державного управління військовою сферою можна зробити висновок, що ефективне керівництво військовим сектором вимагає комплексного підходу та системної роботи зі врахуванням політичних, стратегічних, технічних, економічних та соціокультурних аспектів. Ключовими принципами такого управління є забезпечення національної безпеки. Також ефективне державне управління військовою сферою залежить від системності, компетентності та спроможності адаптуватися до змін під час воєнного стану.

Бібліографічні посилання

1. Пилявець, Р. І. (2005). Війна. *Енциклопедія Сучасної України* (редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.); НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-34448>
2. Полікашин, В. С., Полікашин, Ю. В., Поляков, С. Ю. (2003). *Основи управління і прийняття рішень у військовій справі: навч. посібник*. Харків: Нац. юрид. акад. України.
3. Офіцинський, Ю. (2018). Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород: РІК-У.
4. Ситник, Г. П. (2012). *Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підручник*. Київ: НАДУ.
5. *Стратегічні партнери України (реалії та пріоритети в умовах війни)*. (2023). *Національна безпека і оборона*, 3–4, 2–111.
6. Дембіцький, С., Злобіна, О., Костенко, Н. та ін. (2022). *Українське суспільство в умовах війни. 2022: колективна монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України (за ред. Є. Головахи, С. Макеєва).
7. Шевченко, М. М. (2010). *Методика системно-комплексного дослідження державного управління забезпеченням національної безпеки*. *Вісник Національного університету оборони України*, 4, 235–240.

8. Rech, M. F., Jenkins, K. N., Williams, A. J., Woodward, R. (2016). An Introduction to Military Research Methods. DOI: 10.4324/9781315613253.

9. Semenets-Orlova, I., Mykhailych, O., Klochko, A., Nestulya, S., & Omelyanenko, V. (2019). Readiness of the education manager to provide the organizational development of institutions (based on the sociological research). *Problems and Perspectives in Management*, 17(3), 132–142.

References

1. Pyliavets, R. I. (2005). Viina [War]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* (redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak ta in.), NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-34448> [in Ukrainian].

2. Polikashyn, V. S., Polikashyn, Yu. V., Poliakov, S. Iu. (2003). Osnovy upravlinnia i pryiniattia rishen u viiskovii spravi: navch. posibnyk [Basics of management and decision-making in military affairs]. Kharkiv: Nats. yuryd. akad. Ukrainy [in Ukrainian].

3. Ofitsynskiy, Yu. (2018). Suchasna rosiisko-ukrainska viina (za materialamy hazety «The New York Times» 2013–2017 rokiv) [The modern Russian-Ukrainian war (according to the materials of the newspaper «The New York Times» from 2013 to 2017)]. Uzhhorod: RIK-U [in Ukrainian].

4. Sytnyk, H. P. (2012). Derzhavne upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky (kontseptualni ta orhanizatsiino-pravovi zasady) [State management in the field of national security (conceptual and organizational and legal foundations)]: pidruchnyk. Kyiv: NADU [in Ukrainian].

5. Stratehichni partnery Ukrainy (realii ta priorityety v umovakh viiny) [Strategic partners of Ukraine (realities and priorities in war conditions)]. (2023). *Natsionalna bezpeka i oborona*, 3–4, 2–111 [in Ukrainian].

6. Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N. ta in. (2022). Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022 [Ukrainian society in war conditions. 2022]: kolektyvna monohrafiia (za red. Ye. Holovakhy, S. Makeieva). Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

7. Shevchenko, M. M. (2010). Metodyka systemno-kompleksnoho doslidzhennia derzhavnogo upravlinnia zabezpechenniam natsionalnoi bezpeky [Methodology of system-complex research of state management of national security]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 4, 235–240 [in Ukrainian].

8. Rech, M. F., Jenkins, K. N., Williams, A. J., Woodward, R. (2016). An Introduction to Military Research Methods. DOI: 10.4324/9781315613253 [in English].

9. Semenets-Orlova, I., Mykhailych, O., Klochko, A., Nestulya, S., & Omelyanenko, V. (2019). Readiness of the education manager to provide the organizational development of institutions (based on the sociological research). *Problems and Perspectives in Management*, 17(3), 132–142.

Володимир Кіпень

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
vp.kipen@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5285-8573

**КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ
В УКРАЇНСЬКОМУ ДОНБАСІ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ**

Volodymyr Kipen

Candidate of Philosophical Sciences (PhD in Philosophy),
associate professor of World History and Archeology Department
Vasyl' Stus Donetsk National University
vp.kipen@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5285-8573

**STAFFING OF MILITARY ADMINISTRATIONS
IN UKRAINE'S DONBAS DURING WAR AND DEOCCUPATION DEVELOPMENTS**

Abstract. *The article presents a vision of the state and problems related to public authorities staffing in Donetsk and Luhansk regions in the war conditions with the Russian Federation being the aggressor party, and during the captured territories de-occupation process. The current state of the public administration staffing in Donetsk and Luhansk regions is highlighted and considered based on the regional state / military administrations official data (RMA). Calculated data on management personnel in relation to the certain indicators register are given. These are the number of state authorities' staff lists in both regions, the actual employees' number and the vacant positions amount, the staff employment nature, the salary fund per month according to the position salary, the employees' distribution into groups – management (B category), specialists (C category), technical staff. The experimental project state implementation issue on a personnel reserve formation for the de-occupied territories is considered in the paper. The article's conclusions and recommendations sections discuss a vision of the state and human resources needs as well as possible policy vectors.*

Keywords: Donbas, deoccupation, war, administrations, staff.

Вступ. Політична наука та наука управління доводять провідне значення для ефективного функціонування публічної влади працюючих у ній кадрів. Інституційна спроможність владних структур ультимативно обумовлюється станом кадрового забезпечення, нормативно-правовими умовами їх роботи, їх кількісними та якісними характеристиками. Тому в процесі забезпечення управління на деокупованих територіях, реалізації стратегій і програм відновлення в Донецькій і Луганській областях кадрове питання є надважливим. Потрібні відповіді на питання щодо того, яку специфіку важливо врахувати під час здійснення кадрової політики держави на цих територіях, яка нинішня кадрова спроможність діючих інститутів публічної влади українського Донбасу, які нинішні виклики і загрози щодо кадрового забезпечення українських органів влади в цьому регіоні, які підходи має реалізувати центральна влада щодо кадрових реформ і оновлення органів публічного управління. До цих питань буде прикута увага як українського громадянського суспільства, так і міжнародних донорів як учасників і спонсорів майбутнього відновлення регіону.

Стан кадрового забезпечення публічної адміністрації в Донецькій і Луганській областях¹. Базовим підходом в оцінці об'єктивного стану системи публічного управління в Донецькій і Луганській областях стало вивчення офіційних показників кадрового забезпечення ор-

¹ Дослідження проведене в межах проєкту «Нормативне та інституційне відновлення Донбасу», реалізованого Асоціацією сприяння самоврядування населення за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у 2023–2024 роках.

ганів влади. Для отримання цих даних були подані запити на інформацію до Донецької й Луганської обласних державних / військових адміністрацій, які включали п'ять груп питань.

Перша група питань стосувалася штатних розписів ОВА на 2022 і 2023 роки, їх реальної заповненості станом на серпень 2023 року, а також кількості й частки посад, які залишаються вакантними.

Друга група питань мала прояснити співвідношення основних груп персоналу в обласних (ОВА) і районних (РВА) військових адміністраціях (керівники, спеціалісти, технічний персонал) та умови їх працевлаштування – скільки працівників працюють на умовах повної зайнятості, скільки на умовах часткової зайнятості, яка кількість і частка посад заповнені працівниками на умовах сумісництва / суміщення.

Третя група питань мала на меті з'ясувати оцінки щодо кількості фахівців, необхідних для органів державної влади й органів місцевого самоврядування цільових областей за умови їх повної деокупації, та першочергових і середньострокових потреб публічної служби (яких фахівців в ОВА та РВА наразі найбільше бракує і яких найбільше потребуватимуть державні адміністрації та місцеві ради після деокупації).

Четверта група питань орієнтувалася на прояснення стану впровадження перспективних ініціатив щодо реформування державної служби, започаткованих до 2022 року. Зокрема, це стосувалося впровадження інтегрованої інформаційної системи управління людськими ресурсами у державних органах (HRMIS). З'ясувалося також, чи здійснено в ОВА класифікацію посад державної служби та присвоєння їм класифікаційних кодів на основі віднесення посад до відповідних сімей та рівнів, визначених у Каталозі типових посад державної служби і критеріїв віднесення до таких посад.

П'ята група питань стосувалася роботи з кадровим резервом державної служби. Запитувалася інформація про стан реалізації в обласних адміністраціях експериментального проєкту зі створення кадрового резерву для деокупованих територій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 2023 р. № 524 [1]. Кадровий резерв мав формуватися для органів державної влади Національним агентством з питань державної служби (НАДС).

Обласні військові адміністрації по-різному підійшли до відповідей на запити. Донецька ОВА перенаправила запит до всіх своїх структурних підрозділів та підпорядкованих органів влади. У результаті сукупно отримано 50 відповідей по області: 22 від структур ДОВА, 17 від міських, 3 від районних ВА і 8 від сільських та селищних адміністрацій.

Луганська ОВА підготувала узагальнену відповідь від апарату адміністрації, в якій акумулювала відповіді всіх своїх 22 структурних підрозділів, та переправила запит до 4 районних ВА (разом від області отримано 26 відповідей).

Отже, отримано та опрацьовано загалом **76 відповідей** від обласних адміністрацій та різних органів влади Донецької і Луганської областей. Масив отриманих даних загалом достатній для бачення об'єктивної картини стану кадрового забезпечення органів публічного управління обох областей.

Надіслані дані опрацьовані та згруповані за такими показниками: 1) чисельність працівників за штатним розписом, 2) фактична чисельність та обсяг вакантних посад, 3) характер зайнятості працівників, 4) фонд заробітної плати на місяць за посадовим окладом, 5) розподіл працівників на групи – керівний склад (категорія Б), спеціалісти (категорія В), технічний персонал. Узагальнені показники стану кадрового забезпечення подані в таблиці 1.

Порівняння штатних розписів обласних та районних військових адміністрацій свідчить про фактичну відсутність змін у них за всі останні роки. Чисельність працівників у ВА визначається чисельністю населення територій, зафіксованою статистикою довоєнного періоду. Реальні дані чисельності населення зараз, по-перше, відрізняються кардинально, по-друге, продовжують змінюватися під впливом багатьох факторів, насамперед безпечових. Тому зв'язка «чисельність населення території – штатна чисельність органів влади» видається зараз непереконливою. Можна обґрунтовано припустити, що погано працюватиме вона і на етапі деокупації та відновлення територій.

Звичайно, **фактична чисельність** працівників органів публічної влади в Донецькій і Луганській областях суттєво нижча відносно штатних розписів. На вересень 2023 року фактична

кількість працюючих в органах публічної влади цих областей менша в діапазоні від 25 % до 56 %. У Донецькій області фактична чисельність працівників у ДОВА та РВА становить 72 % та 75 % відповідно. У Луганській області ЛОВА та РВА мають 65 % та 44 % до штатів відповідно.

Фактично працюючі службовці роботу виконують переважно дистанційно, на умовах повної зайнятості, за поодинокими винятками. У вимушених відпустках без збереження заробітної плати у структурах ДОВА всього 9 осіб (0,01 %), у структурах ЛОВА – 14 осіб (0,02 %).

Таблиця 1

Інтегровані дані по кадрах публічних органів влади Донецької і Луганської областей

Органи публічної влади	Чисельність за штатним розписом	Фактична чисельність та вакантні посади	Зайнятість	Фонд з/п на місяць за посадовим окладом (грн)	Групи працівників (за категоріями)
Донецька обласна військова адміністрація	1 043	фактично – 753 (72 %); вакантні – 28 %	повна зайнятість – 99 %; відпустка без з/пл – 9; декрет – 2; звільнені – 2; мобілізовані – 1	8–9 млн	керівники (Б) – 30 %; спеціалісти (В) – 67 %; обсл. прац. – 3 %
Районні військові адміністрації Донецької області (3)	268	200 (75 %)	у всіх повна зайнятість (один виняток)	–	керівники – 30–38 %; спеціалісти – 56–67 %; техн. персонал – 3–6 %
Міські / сільські військові адміністрації Донецької області	677	432 (64 %)	повна зайнятість	–	керівники – 14–48 %; спеціалісти – 56–80 %; техн. персонал – 3–6 %
Луганська обласна військова адміністрація	742	481 (65 %)	повна зайнятість – 97 %; відпустка без з/пл – 14; декрет – 2; звільнені – 4; мобілізовані – 4	5–6 млн	керівники – 30 %; спеціалісти – 69 %; обсл. прац. – 1 %
Районні державні / військові адміністрації Луганської області (4)	419	фактично – 185 (44 %)	повна зайнятість	–	керівники – 34–45 %; спеціалісти – 55–63 %; обсл. прац. – 3–10 %

Щодо оцінки кількості фахівців, необхідних для системи публічної адміністрації за умови повної деокупації Донецької та Луганської областей, змістовної інформації у відповідях було мало. Обласні та районні військові адміністрації вказали на відсутність у них таких даних. Таке оцінювання загалом не проводилось, та й методика розрахунку чисельності працівників державних структур прив'язана до чисельності населення, що за умови мінливості його зараз і невизначеності в ближній перспективі після деокупації не може дати достовірного результату. Потрібна була б нова методика для цього, яка би враховувала особливості змін в адміністративно-територіальному устрої та в управлінні територіями Донецької і Луганської областей після їх деокупації. В обласних адміністраціях лише підкреслили значні потреби в кадрових працівниках після майбутнього звільнення територій.

Більш конкретно уявляли обласні й районні військові адміністрації свої **першочергові потреби** на нинішньому етапі. Водночас отримані відповіді виявили помітну специфіку у визначенні таких потреб трьома групами органів влади. Структури обласних ВА рідко вказували на дефіцит тих чи інших категорій працівників, і їх номенклатура зазвичай включала бухгалтерів, IT-спеціалістів і юристів. Районні військові адміністрації обох областей показували значно ширший і детальніший перелік першочергових потреб спеціалістів державної служби на підвідомчих територіях. Зокрема, йшлося про нестачу спеціалістів з бухгалтерії / аудиту, з держуправління та держслужби, соцзахисту, цифровізації; архітекторів, фахівців житлово-комунального господарства та містобудування, сфери IT-технологій, архівної справи, психологів, реабілітологів.

Найбільш потерпаючими від кадрового дефіциту видаються органи влади на низовому рівні громад. У відповідях від ВА населених пунктів Донецької області абсолютна більшість висловлювала потреби у значно ширшому колі фахівців.

Щодо четвертої групи питань зі **впровадження перспективних ініціатив із реформування державної служби**, що стартували до 2022 року, ситуація суттєво змінювалася впродовж 2023 року. Військові адміністрації обох областей на кінець літа 2023 року засвідчили їх призупинення з початком повномасштабного вторгнення. Зокрема, впровадження інтегрованої інформаційної системи управління людськими ресурсами у державних органах (HRMIS). Тому надати інформацію про показники оперативного моніторингу чисельності працівників органів державної влади, фонду оплати їх праці в області за 2022 та 2023 роки ОВА не змогли.

ОВА проінформували також про призупинення нової класифікації посад державної служби та присвоєння їм класифікаційних кодів на основі віднесення посад до відповідних сімей та рівнів, визначених у Каталозі типових посад державної служби і критеріїв віднесення до таких посад, до закінчення воєнного стану.

Проте через три місяці впровадження перспективних ініціатив з реформування державної служби отримало новий імпульс. Кабмін 23 жовтня затвердив Постанову № 1109 «Про підготовку до запровадження умов оплати праці державних службовців на основі класифікації посад у 2024 році» [2]. Відповідно до роз'яснення НАДС [3], проведення класифікації посад в умовах воєнного стану має відбутися протягом листопада з дня набрання чинності постанови. Класифікація посад визначатиме чіткі параметри оплати праці. Після проведення класифікації посад державної служби буде заборонено застосовувати підвищувальні коефіцієнти та кратні розміри посадових окладів держслужбовців, навіть якщо це передбачено профільними законами. Експертами НАДС оперативно підготовлено практичний посібник «**Покроковий алгоритм проведення класифікації посад державної служби в умовах воєнного стану**» [4]. Посібник містить практичні поради, приклади та пояснення. Його застосування допоможе провести класифікацію посад більш якісно.

Висновки. З початком повномасштабного вторгнення статус органів публічної влади в Україні був адаптований до умов воєнного стану. Державні адміністрації та органи місцевого самоврядування отримали статус і повноваження військових адміністрацій. Ці зміни, а головне – захоплення агресором нових територій у Донецькій і Луганській областях та евакуація інститутів публічної адміністрації на нові місця перебування, – радикально змінили умови роботи кадрового персоналу. Перед інститутами публічної адміністрації в цих областях гостро постав виклик дефіциту кадрів.

Прийняті нормативні документи були насамперед спрямовані на збереження наявних кадрових ресурсів та забезпечення функціональності органів влади під час війни. Водночас серед правових новацій поки що мало ініціатив, які були б спрямовані на сприяння посиленню кадрового забезпечення публічної адміністрації на деокупованих територіях. З-поміж таких заслуговує на увагу постанова КМУ від 25 травня 2023 р. № 524, якою запущено експериментальний проєкт зі створення резерву працівників державних органів для роботи на деокупованих територіях України. Наразі ще рано говорити про ефективність проєкту загалом, однак дані НАДС про кількасот зарахованих до резерву фахівців у двох областях свідчать про поки що скромні проміжні результати.

Інституційна вертикаль державної влади на територіях Донецької і Луганської областей вціліла в умовах екстраординарних викликів війни і загалом може, судячи з кадрового наповнення, виконувати деякі покладені на неї функції. Зрозуміло, що повністю виконувати всі свої обов'язки органи влади не спроможні з огляду на активні бойові дії та окупацію територій. Проте ядро кадрового складу в обласних і районних військових адміністраціях, у міських та сільських структурах влади існує. Всі державні органи у 2022–2023 роках евакуйовані із зон бойових дій та розміщені в інших областях, більшість службовців працюють дистанційно.

Значну роль у збереженні кадрового ресурсу відіграло створення мережі гуманітарних хабів для вихідців із Донецької та Луганської областей. Це дало змогу службовцям частково переорієнтувати свою професійну діяльність на роботу хабів.

Чисельність органів публічної влади в обох областях помітно скоротилася, проте обсяг скорочень кадрового складу в них різниться. Донецька ОВА, маючи за штатним розписом орієнтовно 1 100 працівників, зараз фактично налічує трохи більше 750 службовців, що становить 72 % штатних розписів. Кадровий склад Луганської ОВА зменшився більш суттєво: із затверджених розписом 752 працівників фактично працює зараз 481 особа, що становить 65 %. Одне з видимих пояснень може бути пов'язане з тим, що на вересень 2023 року в Донецькій області окуповано приблизно 50 % території, а в Луганській – 95 %.

Схожі відмінності помітні й на рівні районних військових адміністрацій. Чотири РВА Луганської області скоротились за штатними працівниками більш ніж удвічі, з 491 особи до 185 (44 %). У Донецькій області зменшення кількості чиновників більш скромне, з 268 осіб у трьох РВА, що надали дані, до 200 (75 %).

Загалом вакантними за штатним розписом залишаються від 20 до 50 % штатних посад у різних органах влади регіону. Певна частина була звільнена чи звільнилася самостійно, хоча отримати релевантні дані щодо цієї категорії колишніх посадовців не вдалося. До цієї категорії осіб, імовірно, входять і ті, хто залишився на окупованій території, а також ті, хто пішов на співпрацю з окупантами. Через це під час відновлення органів української влади на деокупованих територіях неминуче постане питання посиленої перевірки тих службовців, які приходитимуть на роботу в органи влади, а також люстрації тих, хто себе запламував колабораціонізмом.

Варто зауважити, що штатні розписи адміністрацій не мінялись ні у 2022, ні в 2023 роках, і залишаються такими ж, як і до повномасштабного вторгнення, водночас функціонал та обсяги роботи самих органів влади все-таки суттєво відрізняються. Цей факт потребує також оцінки. Варто продумати доцільність реакції на радикальну зміну умов і виклики перед органами влади на місцях та відобразити її через оновлення штатних розписів.

Проблема ця стосується також фінансового складника функціонування органів публічної влади в цих областях. За незмінних штатних розписів не змінювалось фактично і фінансування структур влади. Так, за орієнтовними підрахунками, на Донецьку ОВА лише на фонд заробітної плати на місяць за посадовими окладами необхідно 8–9 млн грн. Такі ж підрахунки фонду заробітної плати на місяць за посадовими окладами всіх структурних підрозділів ЛОВА дають цифру у 5–6 млн грн. Водночас посадові оклади у переважної більшості службовців невисокі і без додаткових надбавок, коефіцієнтів, величини яких варіюються від кількох десятків відсотків до кількох сотень, не можуть слугувати достатнім стимулом для роботи у складних умовах.

Наявний фонд оплати праці у разі зменшення чисельності фактичних працівників дає керівництву органів влади простір для маневру в плані додаткового стимулювання працюючих, але й створює більшші можливості для зловживань. Врегулювання оплати праці державних службовців через нову класифікацію посад державної служби та присвоєння їм класифікаційних кодів на основі віднесення посад до відповідних сімей та рівнів, визначених у Каталозі типових посад державної служби, після призупинення в 2022–2023 роках має бути реалізовано у 2024 році. Проте останні зміни в оплаті праці службовців на 2024 рік сприйняті посадовцями в Донецькій і Луганській ОВА неоднозначно. Зняті надбавки за інтенсивність праці та зменшені нарахування за вислугу років фактично понизили заробітну плату низці працівників, водночас бюджет ОВА на оплату праці у 2024 році виріс.

Для працівників органів публічної влади, які працюватимуть на деокупованих територіях, принципово важливо запропонувати реально мотивуючу систему оплати їх праці з урахуванням віддачі та результативності, а отже, необхідно вдосконалювати нині наявну.

Працівники органів публічної влади в досліджуваних областях розподіляються за категоріями в таких пропорціях: керівні посадовці категорії Б – 30 %; спеціалісти категорії В – 67 %; обслуговуючі працівники недержавної служби – 3 % (кейс Донецької ОВА). Співвідношення 1 : 3 службовців категорій Б і В може порушуватись в окремих районних, міських та сільських ВА через більше скорочення кількості осіб категорії В. Наскільки це впливає на реальну ефективність підрозділів, варто додатково вивчати. В цьому напрямі варто рухатись, скорочуючи нерідко роздуті штати чиновників та вдосконалюючи систему винагород за продуктивність роботи.

На окрему увагу заслуговує питання кадрової політики загалом та діяльності державних органів щодо забезпечення кадрами органів публічної влади на українському Донбасі. В попередні роки кадрова політика та діяльність органів публічної влади в регіоні піддавалась різкій критиці з боку державницьких проукраїнських сил, політиків, громадських структур, активістів. Кадри державної служби та особливо кадри органів місцевого самоврядування не змогли забезпечити проведення ефективної державницької політики, виявились засмічені представниками колабораціоністських політичних сил, обслуговували інтереси олігархічних (і здебільшого проросійських) фінансово-промислових груп. Це стало однією з вагомих причин захоплення агресором великих територій краю з 2014 року та наступного повномасштабного вторгнення з надією на внутрішню підтримку колаборантів при владі. У 2022 році під час вторгнення агресора органи влади в регіоні нерідко не могли ефективно впоратися з новими викликами, забезпечити організовану евакуацію людей, цінностей, підприємств, що також ставить багато питань до наявних кадрів державних інститутів.

Врахувати уроки минулого вкрай необхідно у проведенні політики деокупації, реінтеграції та відновлення регіону. Успішна кадрова політика буде одним з головних чинників успіху цих процесів. І навпаки, інерційне продовження старої кадрової політики чи імітація оновлених підходів неминуче негативно позначиться на реінтеграції та процесах відновлення регіону, знову стане загрозою національній безпеці країни. Тому формування якісного кадрового резерву, очищення структур військових адміністрацій у регіоні, створення умов та мотивацій для масового входження державницьких і професійних кадрів в органи влади деокупованих територій – задача надважлива.

Проте зрозуміло й те, що покладатися лише на НАДС і ОВА у формуванні контингенту кадрового резерву для деокупованих територій може бути надто простим і невинуватим рішенням. Без активного підключення громадянського суспільства, волонтерських і ветеранських спільнот, а також українського патріотичного бізнесу створити реальний, потужний, професійний та державницьки орієнтований кадровий резерв для органів влади не вийде. Відтак може бути провалене й кадрове оновлення інститутів регіональної влади, тому розробка стратегії дій у цьому напрямі бачиться як необхідна і нагальна.

Одним із базових факторів повернення на деокуповані території Донецької та Луганської областей як людей загалом, так і управлінських кадрів зокрема, є вирішення питань безпеки і справедливості. Багато хто з соціально активних категорій громадян, які виїхали в інші регіони чи за кордон, не готові йти працювати у владу, допоки там не пройдуть процеси «очищення». Відтак належне кадрове забезпечення органів публічної влади в регіоні прямо залежить від того, чи вдасться реалізувати на практиці ефективну модель перехідного правосуддя. Також важливе значення матиме швидкість відновлення базової інфраструктури, адже у разі неможливості людей задовольняти свої базові потреби їх вмотивована участь у роботі органів влади є малоімовірною.

Зроблений аналіз дає змогу запропонувати низку **рекомендацій** щодо державної політики з питань кадрового забезпечення.

Задля належного кадрового забезпечення органів публічної влади в Донецькій та Луганській областях на час війни і повоєнного відновлення української влади в регіоні насамперед

необхідно буде реалізувати **дієве перехідне правосуддя** та забезпечити очищення органів влади регіону від колаборантів та проросійськи орієнтованих суб'єктів. Без вирішення цього фундаментального завдання інші заходи навряд чи будуть дієвими, як і загалом під сумнівом буде повернення в регіон переважної більшості колишніх жителів. Відповідним державним структурам виконавчої та судової гілок влади бажано підготувати нормативну базу для розгортання інститутів перехідного правосуддя, метою яких стане провадження справедливого воздаяння, недопущення в органи публічного врядування недоброчесних осіб та очищення державних чи муніципальних органів влади від скомпрометованих кадрів.

Видається доцільним перегляд **організаційних структур і штатних розписів** обласних та районних державних / військових адміністрацій Донецької і Луганської областей зі врахуванням реалій воєнного і повоєнного стану цих територій, принципових змін у кількості населення в громадах регіону, нових завдань і нових функцій органів влади після деокупації та в процесах відновлення.

Необхідною є **розробка нової системи мотивацій і стимулювання працівників державної служби та місцевого самоврядування** до роботи у складних умовах на звільнених територіях під час їх відновлення та реінтеграції в загальноукраїнський державний простір. Система мотиваційних індикаторів мала б включати як фінансові стимули, так і низку інших – соціальних, кар'єрних показників. Треба врахувати, щоб ця система мотиваційних спонук була достатньо переконливою для залучення кваліфікованих кадрів з інших територій України для роботи в органах публічної влади на деокупованих територіях Донеччини і Луганщини. Видається доцільною розробка центральними органами влади відповідної програми для цього.

Кабінету Міністрів України, НАДС варто продовжити **впровадження перспективних ініціатив за реформами державної служби**, що стартували до 2022 року. Зокрема, завершити впровадження інтегрованої інформаційної системи управління людськими ресурсами у державних органах (HRMIS) та нової класифікації посад державної служби з присвоєнням їм класифікаційних кодів, які були призупинені на два роки.

Громадянському суспільству України, бізнес-спільнотам, ветеранським, волонтерським, донорським організаціям варто активніше включитися спільно з органами публічної влади Донецької і Луганської областей у формування і підготовку кадрових резервів для інститутів влади на цих територіях. Діючим державним / військовим адміністраціям на регіональному і субрегіональному рівнях необхідно суттєво активізувати співпрацю з цими спільнотами та структурами щодо формування і підготовки кадрів для деокупованих територій. Під час формування органів управління на територіях, окупованих із 2014 року, опрацювати і нормативно забезпечити можливість поєднання функціонування органів публічної влади і самоорганізованих спільнот, самоврядних структур, лояльних до української держави.

Бібліографічні посилання

1. «Про реалізацію експериментального проекту щодо створення резерву працівників державних органів для роботи на деокупованих територіях України». (2023). Постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2023 року № 524. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-2023-%D0%BF#Text>
2. «Про підготовку до запровадження умов оплати праці державних службовців на основі класифікації посад у 2024 році». (2023). Постанова Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2023 року № 1109. URL <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-pidhotovku-do-zaprovadzhennia-umov-oplaty-pratsi-derzhavnykh-služhbovtiv-na-osnovi-klasifikatsii-posad-u-2024-rotsi-i231023-1109>
3. Проведення класифікації посад в умовах воєнного стану: корисна інформація (25.10.2023). Національне агентство України з питань державної служби. URL <https://nads.gov.ua/news/provedennia-klasifikatsii-posad-v-umovakh-voiennoho-stanu-korysna-informatsiia>
4. Покроковий алгоритм проведення класифікації посад державної служби в умовах воєнного стану: практичний посібник (2023). Національне агентство України з питань державної служби. URL <http://surl.li/cusjsr>

References

1. «Pro realizatsiiu eksperymentalnoho proektu shchodo stvorennia rezervu pratsivnykiv derzhavnykh orhaniv dlia roboty na deokupovanykh terytoriiakh Ukrainy» [«On the implementation of an experimental project on the creation of a reserve of employees of state bodies to work in the de-occupied territories of Ukraine»] (2023). Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 travnia 2023 roku # 524. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-2023-%D0%BF#Text>
2. «Pro pidhotovku do zaprovadzhennia umov opłaty pratsi derzhavnykh sluzhbovtiv na osnovi klasyfikatsii posad u 2024 rotsi» [«On preparation for the introduction of the conditions of payment of civil servants based on the classification of positions in 2024»] (2023). Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 zhovtnia 2023 roku # 1109. URL <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-pid-hotovku-do-zaprovadzhennia-umov-oplaty-pratsi-derzhavnykh-sluzhbovtiv-na-osnovi-klasyfikatsii-posad-u-2024-rotsi-i231023-1109>
3. Provedennia klasyfikatsii posad v umovakh voiennoho stanu: korysna informatsiia [Classification of positions under martial law: useful information] (25.10.2023). Natsionalne ahentstvo Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby. URL: <https://nads.gov.ua/news/provedennia-klasyfikatsii-posad-v-umovakh-voiennoho-stanu-korysna-informatsiia>
4. Pokrokovyi alhorytm provedennia klasyfikatsii posad derzhavnoi sluzhby v umovakh voiennoho stanu: praktychnyi posibnyk [A step-by-step algorithm for the classification of civil service positions under martial law: a practical guide] (2023). Natsionalne ahentstvo Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby. URL <http://surl.li/cusjsr>

Лілія Тимофєєва

кандидат юридичних наук, адвокат,
доцент кафедри кримінального права,
Національний університет «Одеська юридична академія»
l.ju.t@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6968-6587>
Web of Science Researcher ID: ABS-1490-2022

МІГРАЦІЯ ТА ЗЛОЧИННІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ

Lilija Timofeieva

PhD, lawyer,
Associate Professor of the Department of Criminal Law,
National University «Odesa Law Academy»
l.ju.t@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6968-6587
Researcher ID: ABS-1490-2022

MIGRATION AND CRIME IN THE CONDITIONS OF WAR

Abstract. *Challenges related to Russian aggression, among others, have exacerbated problems related to migration and combating crime among and against migrants. Such mass migration also causes problems related to the growth of crime, related in particular to the problems of crossing the border. Border crossing rules ensure safety and are preventative measures against crime, including smuggling of goods, cigarettes, precious metals, weapons, explosives, and narcotics.*

It seems necessary to unite the countries of the world on this issue, as well as on a firm position on mutual relations, trade with the Russian Federation and countries that allow it. A number of countries continue such relations without taking into account the sanctions of the European Union. For such countries, there should also be an appropriate response from the European Union and the international community.

It has been established that the provision of appropriate rights and guarantees for refugees, foreigners and stateless persons is necessary in a civilized democratic country. However, it is also important to respond proportionately to illegal behavior related to illegal border crossing and ensure effective migration control.

Keywords: *migration, border crossing, smuggling, proportionality.*

Постановка проблеми. У зв'язку з війною в Україні почалась масова міграція, зокрема в сусідні країни. Мільйони українців мігрували в Польщу, Литву, Чехію, Молдову, Німеччину, Велику Британію, Нідерланди та інші країни світу. Така масова міграція спричиняє проблеми, пов'язані з ростом злочинності, зокрема проблеми перетину кордону. Траплялись непоодинокі випадки, коли перетин кордону відбувався за внутрішнім паспортом за відсутності закордонного. Також із правил перетину кордону на певний період часу зняли вимогу щодо декларування майна. Коли вимогу було повернуто, підвищились випадки масових порушень щодо цього. До того ж, на думку голови Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) О. Новікова: «Найбільша кількість незаконного збагачення пов'язана з використанням корупційних практик при перетині кордону» [4].

Ця проблематика досліджена у роботах багатьох вчених та науковців. В. Шакур досліджував питання міграції та злочинності [Шакур, 1996] [10], Т. А. Денисова вивчала проблеми незаконної міграції в Україні [Денисова, 2016] [2], Ю. Б. Курилюк аналізував особливості детермінації та запобігання злочинності мігрантів в Україні [Курилюк, 2018] [5], С. О. Філіппов досліджував питання протидії транскордонній злочинності [Філіппов, 2019] [11]. Питання залишається актуальним у зв'язку з викликами, пов'язаними з російською агресією.

20 липня 2001 р. було прийнято Директиву Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що

сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому [14]. Тимчасовий захист є надзвичайним механізмом ЄС, який активується у виняткових обставинах масового припливу. Директива ЄС щодо тимчасового захисту була прийнята у 2001 році після великомасштабного переміщення, яке сталося в Європі через збройні конфлікти на Західних Балканах, зокрема з Боснії та Герцеговини і Косово [16].

Імплементаційне рішення Ради (ЄС) 2022/382 від 4 березня 2022 р., встановило наявність масового напливу переміщених осіб з України у розумінні ст. 5 Директиви 2001/55/ЄС та запровадило тимчасовий захист, який включає право на житло, освіту, роботу, соціальне забезпечення, медичну допомогу [1]. Такі права стають доступними після реєстрації в обраному місці проживання в будь-якій країні ЄС. Статус встановлюється на один рік і може бути продовжений ще на два роки, у разі зміни ситуації в Україні може бути припинений. Дію Директиви продовжили. Щоб забезпечити певність для понад 4 мільйонів українських біженців, які зараз проживають у ЄС, Рада погодилася продовжити тимчасовий захист для людей, які втікають від агресивної війни Росії проти України, з 4 березня 2024 року до 4 березня 2025 року. Рішення про продовження ухвалено наприкінці вересня 2023 р. [16]. За даними Євростату, станом на вересень 2023 р. в країнах ЄС зареєстровано 4,1 млн вимушених мігрантів з України [6].

Європейський Союз має справу з найбільшою кількістю біженців з Європи з часів Другої світової війни. Жодна країна в ЄС не може дозволити собі відвести погляд, тому що цього разу це регіон, де відбувається конфлікт. Захист ЄС і цінностей, які він відстоює, вимагає сильних колективних зусиль. Ті, хто схильний уникати відповідальності за розміщення шукачів притулку та біженців, посилаючись на «захист у регіоні», зараз не можуть відвести погляд. На кінець 2022 року майже половина бенефіціарів тимчасового захисту з України (1,9 млн із 3,8 млн) прийняли Німеччина (1 004 965) і Польща (974 060), за ними йдуть Чехія, Італія та Іспанія. Найбільше бенефіціарів тимчасового захисту з України як частки населення країни спостерігалися в Естонії, Чехії, Польщі, Литві та Болгарії [13].

Вони користуються тимчасовим захистом відповідно до Директиви 2001/55/ЄС, що передбачає автоматичне надання притулку на території Євросоюзу в разі раптового масового припливу біженців із третіх країн.

Документ «Інструкції щодо безпечного дому» [15] об'єднує досвід, рекомендації та передає практику країн-членів ЄС, Агентства Європейського Союзу з питань притулку (EUAA), регіонів, міст, фондів, підприємств та окремих осіб, залучених до цих зусиль. Наприклад, у Нідерландах центральний уряд у співпраці з Асоціацією голландських Муніципалітетів, Червоним Хрестом, Голландською радою у справах біженців, Армією порятунку та TakeCareBnB надав Посібник приватних прийомів українців. У Люксембурзі приймаючі сім'ї можуть зв'язатися з гарячою лінією Карітасу та Червоного Хреста за підтримки Міністерства у справах сім'ї, інтеграції та великого регіону для запиту інформації (доступно як за телефоном, так і за електронною поштою). У лютому 2023 року гарячу лінію замінили на спеціальну допомогу соціального працівника через загальний комутатор Червоного Хреста. Люксембурзький Червоний Хрест може поручитися за орендаря. Особа також може безпосередньо здавати свою нерухомість в оренду Люксембурзькому Червоному Хресту в межах програми соціальної оренди. В Ірландії Червоний Хрест разом з іншими неурядовими організаціями, УВКБ ООН та Amnesty International розробив онлайн-платформу для надання інформації та підтримки хостам. В Ірландії Червоний Хрест перевіряє запропоноване житло на відповідність стандартам. Місцеві органи влади також залучені для забезпечення відповідності майна потребам бенефіціара.

У жовтні 2022 року Комісія та Європейське управління праці створили пілотну програму EU Talent Pool Pilot. Цей Пілотний проєкт полягає у створенні загальноєвропейської платформи для сприяння пошуку переміщених осіб з України відповідних вакансій через портал EURES23. Цікаво, що процедура перевірки, вбудована в EURES, пом'якшує ризики трудової експлуатації. Уроки, засвоєні під час пілотного проєкту, підуть на розвиток ширшого Резерву талантів ЄС для всіх громадян третіх країн [13].

Дискусійним є питання українських біженців після закінчення трирічного строку дії Директиви 2001/55/ЄС. Якщо члени Євросоюзу вирішать, враховуючи складності погодження і

традиційну болочість питання міграції, не ухвалювати спільного рішення, а визначатися щодо подальшої долі українців самостійно, можна припустити, що так само, як і в 1990-ті роки, до уваги братимуться два види обставин: гуманітарні та економічні. Тобто особи, які постраждали від переслідувань на тимчасово окупованих територіях, втратили здоров'я, інваліди, діти-сироти, інші вразливі категорії людей зможуть розраховувати на продовження гуманітарного захисту відповідно до національного законодавства та міжнародних зобов'язань країн перебування. Водночас країни, які розглядають українських біженців як додатковий трудовий та інтелектуальний ресурс, імовірно, підуть шляхом надання дозволів на проживання особам, які протягом трирічного перебування довели свою здатність бути не користувачами соціальної допомоги, а працівниками чи підприємцями. До них, напевно, зараховуватимуться і ті, хто здатен послугувати суспільству в майбутньому, тобто учні та студенти, які успішно навчаються в місцевих освітніх закладах. Який підхід застосовуватиметься, залежатиме від конкретної політичної та соціально-економічної ситуації в кожній країні. Проте в будь-якому разі рішення ухвалюватимуться індивідуально та селективно, відповідно до вироблених критеріїв. Другий можливий шлях визначення подальшої долі українських біженців у Європі після закінчення строку дії Директиви про тимчасовий захист – ухвалення колективного рішення. Це потребуватиме складної процедури узгодження позицій країн-членів, проте, враховуючи вражаючу однаковість у наданні допомоги українським біженцям війни, такий сценарій є цілком можливим. Однак, оскільки чисельність українських біженців у різних країнах (як і обсяги витрат, що виділяються на надання їм допомоги) є різною, внутрішньополітична та економічна ситуації також відрізняються: найімовірніше, що на рівні ЄС будуть визначені загальні межі, тоді як на національному рівні – ухвалюватимуться конкретні рішення [6].

Директива та Рішення Ради ЄС про її активацію для українців встановлюють лише мінімальні стандарти захисту, які має забезпечити кожна країна. Законодавство певної країни ЄС може встановлювати також додаткові зобов'язання (Директива про тимчасовий захист у країнах ЄС, 2022). Правовий режим тимчасового захисту має переваги в європейських країнах для українських переселенців, порівняно з перебуванням у статусі туриста чи отриманням статусу біженця, і водночас є заходом попередження злочинності в цій сфері, оскільки люди, які прагнуть зберегти своє життя, отримують правові підстави знаходження та роботи в іншій країні.

Як зазначає Л. В. Калашнікова, зміна трендів транснаціональних переміщень українців до початку 2019 р. передбачала зміщення центру тяжіння у напрямі країн ЄС, зокрема Польщі, укріплення взаємозв'язку між видами переміщень, як освітня та трудова міграції. Прагнення до тимчасової, маятникової трудової мобільності поступилося бажанню виїхати з України назавжди і оселитися за кордоном усією родиною. Проте подібні переміщення не були масовими й не спричиняли суттєвих економічних чи соціальних зрушень у країнах прибуття. Натомість нова хвиля міграції до країн ЄС суттєво відрізняється від усіх попередніх, спровокувавши міграційну кризу [3, с. 6].

Правила перетину кордону забезпечують безпеку та є профілактичними засобами протидії злочинності, зокрема контрабанди товарів, сигарет, дорогоцінних металів. На думку С. О. Філіппова, державний кордон є об'єктивним чинником безпосереднього впливу на позитивні форми транскордонних відносин (наприклад, транскордонне співробітництво) і на негативну їх форму (транскордонна злочинність). Вплив кордону на транскордонні відносини здійснюється через реалізацію дуальних функцій кордону (бар'єрності та контактності). Цей вплив пов'язаний із транскордонністю – сукупністю ознак явища, що виходить за межі однієї держави, яка характеризує зв'язок між різними частинами цього явища, розділеного кордоном [11].

Також необхідно брати до уваги внутрішню міграцію. Згідно з Керівними принципами щодо переміщення осіб у середині країни, викладеними в Додатку до звіту Представника Генерального секретаря ООН від 11 лютого 1998 р., «ВПО – це особи чи групи осіб, яких змусили чи які були вимушені покинути власні домівки або місця звичного проживання, зокрема внаслідок або з метою уникнення наслідків військового конфлікту, ситуацій загального насильства, порушень прав людини, природних чи антропогенних лих, та які не перетинали міжнародно визнаних кордонів держави». За визначенням, наведеним у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2015), ВПО – це громадянин України,

який постійно проживає в Україні, якого змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [8].

Україна входить у десятку країн світу з найбільшою кількістю ВПО, які отримали такий статус через збройний конфлікт та насилля, та займає перше місце в Європі. Українська держава поступається лише країнам Середнього Сходу – Сирія (6,6 млн ВПО), Ірак (3,3 млн), Ємен (2,5 млн); а також країнам Африки – Судан (3,2 млн), Нігерія (2,1 млн), Південний Судан (1,7 млн) [12, с. 190].

Переміщення з Донбасу було більш масовим та раптовим, ніж із Криму, оскільки розділення областей на дві території (підконтрольну та непідконтрольну уряду), активні бойові дії та проведення АТО / ООС змінили життя понад 6,5 млн мешканців Донецької та Луганської областей по обидва боки лінії розмежування [12, с. 191].

Домінування безпекових мотивів ВПО у 2014–2015 роках, тобто на початку конфлікту та упродовж його розгортання, обумовило терміновий виїзд з охоплених бойовими діями тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей на безпечну територію країни. Найбільш поширеним було «прагнення врятувати власне життя і запобігти шкоді здоров'ю» (82,2 % респондентів), «намагання зберегти життя близьких» (70 %). Значно меншу роль відігравали «суспільно-політичні переконання» громадян, які прагнули залишитися в Україні (36,2 %), «переїзд підприємства, установи, організації» (32,9 %), «втрата місця роботи» (20,4 %), «втрата бізнесу» (11,2 %). Поступово вимушене переселення з Донецької та Луганської областей набуло ознак внутрішнього переміщення. У 2016–2018 роках ВПО з Донеччини та Луганщини у певний спосіб пристосувалися до ситуації [12, с. 192].

Водночас ця війна не є першою. Паралельно не закінчується війна в інших державах світу, зокрема у Сирії, також не без участі рф. УВКБ ООН у справах біженців закликає не забувати про зростаючі потреби сирійців, переміщених усередині країни та за її межами, через 11 років після початку воєнного конфлікту у країні. Сирія залишається країною, яка зазнала найбільшої у світі кризи переміщення. Понад 13 млн людей або тікали з країни, або стали внутрішньо переміщеними особами.

Сусідні та прилеглі країни, які прийняли понад 5,6 млн сирійських біженців, потребують міжнародної підтримки. Ці країни зазнають зростання фінансових проблем, особливо у світлі руйнівних соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19. Біженці та приймаючі спільноти сильно постраждали, втративши кошти для існування та зіткнувшись зі зростанням цін на продукти харчування й інші предмети першої необхідності.

Разом з міграцією зростає рівень злочинності. Т. А. Денисова зазначає, що незаконна міграція супроводжується вчиненням злочинів. Через територію країни нелегально провозять товари без оплати мита, зброю, вибухові речовини, наркотики [2, с. 74]. Це особливо небезпечно в умовах війни та потребує відповідного реагування.

Іншою проблемою є **забезпечення відповідних прав та гарантій для біженців, іноземців та осіб без громадянства**. Низка міжнародних договорів містить положення щодо біженців, зокрема які стосуються забезпечення їх прав та свобод, а також протидії злочинності серед біженців.

Відповідно до статті 2 Конвенції про статус біженців (Україна приєдналась до Конвенції на підставі Закону № 2942-III від 10.01.2002) та Протоколу від 16.12.1966, у кожного біженця є зобов'язання перед країною, в якій він знаходиться, згідно з якими, зокрема, він повинен дотримуватися законів та розпоряджень цієї країни, а також заходів, які застосовуються для підтримання громадського порядку. Відповідно до статті 3 Конвенції закріплено положення щодо неприпустимості дискримінації біженців за ознакою їхньої раси, релігії або країни їхнього походження. Договірні Держави надаватимуть біженцям, які знаходяться на їх територіях, принаймні таке ж сприятливе становище, як і своїм власним громадянам, щодо свободи сповідувати свою релігію і свободи надавати своїм дітям релігійне виховання (ст. 4).

До того ж міжнародні договори містять запобіжники, згідно з якими біженця не можна примусово видворити у країну, у якій є небезпека для його життя, зокрема через війну, політичне переслідування та ін.

Відповідно до статті 33 Конвенції про статус біженців («Заборона вислання біженців або їхнього примусового повернення (в країни, з яких вони прибули)»): 1. Договірні Держави не будуть жодним чином висилати або повертати біженців до кордонів країни, де їхньому життю чи свободі загрожуватиме небезпека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичні переконання. 2. Ця постанова, однак, не може застосовуватися до біженців, які розглядаються з поважних причин як такі, що є суспільно небезпечними і становлять загрозу безпеці країни, в якій вони знаходяться, або засуджені чинним вироком за вчинення особливо тяжкого злочину.

Аналогічні положення містить і українське законодавство. Відповідно до ч. 1 ст. 31 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI іноземець або особа без громадянства не можуть бути примусово повернуті чи примусово видворені або видані чи передані до країни: де їх життю або свободі загрожуватиме небезпека за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань; де їм загрожує смертна кара або страта, катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання; де їх життю або здоров'ю, безпеці або свободі загрожує небезпека внаслідок загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини, або природного чи техногенного лиха, або відсутності медичного лікування чи догляду, який забезпечує життя; де їм загрожує видворення або примусове повернення до країни, де можуть виникнути зазначені випадки. Відповідно до ч. 2 ст. 31 цього закону забороняється колективне примусове видворення іноземців та осіб без громадянства. Тобто має дотримуватись принцип особистої відповідальності та кожен випадок має розглядатись індивідуально.

Наприклад, гр. А прибув в Україну у 2012 р. легально, згідно з паспортом гр. Сирії, який був втрачений. Навчався в університеті, що підтверджується дипломом. У 2017 році вчинив адміністративне правопорушення, на підставі чого міграційна служба винесла рішення щодо примусового видворення в країну походження. Але через те, що не було враховано воєнні дії та реальну небезпеку для життя гр. А, таке рішення було оскаржено в судовому порядку. Приморський районний суд м. Одеси (справа 522/6238/19 від 5.07.2019) визнав таке рішення незаконним. Але в цьому контексті також потрібно думати над заходами щодо забезпечення безпеки від таких іноземців, зокрема якщо вони продовжують не ставати на облік у міграційну службу та вчиняти адміністративні правопорушення або навіть кримінальні. Порушення щодо ненадання статусу біженця гр. Сирії також розглядаються у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду (справа № 815/3558/17, адміністративне провадження № К/9901/34722/18 від 23 лютого 2021 р.) [7].

Законом передбачено підстави для заборони в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну в інтересах забезпечення національної безпеки. Відповідно до ст. 13 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI, в'їзд в Україну іноземцю або особі без громадянства не дозволяється: в інтересах забезпечення національної безпеки України або охорони громадського порядку, або боротьби з організованою злочинністю; якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які проживають в Україні та ін. обставини.

Аналогічні заборони також мають країни ЄС. Зокрема, у зв'язку з війною в Україні було прийнято рішення щодо заборони в'їзду в низку країн ЄС окремих гр. РФ, зокрема В. Путіна, С. Лаврова, Р. Абрамовича та деяких інших олігархів та політиків. Також із 1 липня 2022 р. в Україні запроваджено візовий режим з РФ.

Важливим також є Рішення ЄСПЛ у справі «Суфі та Елмі проти Великобританії» (Sufi and Elmi v. the United Kingdom, заяви № 8319/07 і 11449/07, від 28 червня 2011 р.). Після низки судимостей за тяжкі злочини щодо обох заявників, які є громадянами Сомалі, було винесено

ухвали про висилку. Водночас не було враховано ситуацію в Сомалі та можливість жорстокого поводження із заявниками. У своїх скаргах заявники посилалися на те, що у разі висилки в Сомалі вони зазнають загрози жорстокого поводження. Якщо існування такої загрози встановлено, висилка заявників неминуче порушить статтю 3 Конвенції, незалежно від того, чи виникає загроза від загальної ситуації насильства, особистої характеристики заявника чи поєднання цих двох факторів. Однак не кожна ситуація загального насильства породжує вказану загрозу. Для цілей визначення рівня інтенсивності конфлікту мають значення такі критерії (які не є вичерпними): чи застосовують сторони конфлікту методи та тактики воєнних дій, які підвищують ризик виникнення жертв серед цивільного населення або прямо спрямовані на нього; чи поширене використання таких методів та/або тактик серед сторін конфлікту; чи є зіткнення локалізованими чи поширеними; і, нарешті, має значення число цивільних осіб, убитих, поранених та переміщених внаслідок зіткнень. Щодо ситуації в Сомалі, Могадішо, передбачуваний пункт повернення зазнав невиборних бомбардувань і військових нападів, а також у ньому поширене непередбачуване насильство.

Заявники зазнали б реальної загрози жорстокого поводження, якби залишилися в Могадішо. Вони прибули до Сполученого Королівства в молодому віці (один у 2003 році, коли йому було 16 років, другий у 1988 році, коли йому було 19 років), отже, не мали досвіду проживання в умовах репресивного режиму Аль-Шабааб. Отже, вони зазнали б реальної загрози, якби шукали притулок на території, підконтрольній «Аль-Шабаабу». Аналогічна ситуація б відбулася, якби вони були змушені шукати притулок у таборах для внутрішньо переміщених осіб чи таборах біженців.

Частина 1 статті 5 Директиви 2011/95/EU від 13.12.2011 «Про стандарти для кваліфікації громадян третіх країн та осіб без громадянства як біженців чи як осіб, які потребують міжнародного захисту, єдиного статусу для біженців, або для осіб, які підпадають під додатковий захист, а також змісту цього захисту» зі змінами (далі – Директива № 2011/95/EU): Обґрунтовані побоювання зазнати переслідування або ризику постраждати від серйозної шкоди можуть ґрунтуватися на подіях, які сталися після виїзду заявника з країни походження. Частина с) статті 15 Директиви 2004/83/EU від 29.04.2004 «Про мінімальні стандарти для кваліфікації та статусу громадян третіх країн та осіб без громадянства як біженців або як осіб, що потребують міжнародного захисту за іншими причинами, а також змісту захисту, що надається» (далі – Директива № 2004/83/EU): Право на додатковий захист: Суттєва шкода включає в себе: серйозна і індивідуальна загроза життю чи особистості цивільних осіб через масові прояви насильства в ситуаціях міжнародних або внутрішніх збройних конфліктів.

Часто до біженців гірше ставляться, ніж до громадян відповідної країни. Дискримінаційних проявів багато, зокрема у поводженні щодо них державних органів, правоохоронних органів. Як зазначає Укрінформ із посиланням на Dutch News, Апеляційний суд Гааги ухвалив, що влада Нідерландів порушує міжнародні стандарти поводження з біженцями, зокрема за провадивши відмінності у правилах для українських біженців та претендентів на притулок з інших країн. Зазначається, що дає змогу виявляти під час в'їзду в Україну мігрантів, які розшуковуються в інших державах за вчинення злочинів [5]. Відповідно до Указу Президента України від 30.08.2017 № 256/2017, в Україні також розпочала своє функціонування національна система біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства, чим посилено контроль за їх в'їздом в Україну та виїздом з неї. Такий облік дає змогу збору та накопичення біометричних даних (наприклад, відбитки пальців і зображення обличчя мігранта), значення яких має неабияке кримінологічне значення, зокрема для ідентифікації особи злочинця.

Протидія. На думку Ю. Б. Кирилюк, у міграційній сфері дієвими заходами щодо запобігання злочинності може стати всеосяжна автоматизація обліку та реєстрації мігрантів. Зокрема, усі міжнародні пункти пропуску через державний кордон України сьогодні підключені до бази даних Інтерполу, що дає змогу виявляти під час в'їзду в Україну мігрантів, які розшуковуються в інших державах за вчинення злочинів [5]. Відповідно до Указу Президента України від 30.08.2017 № 256/2017, в Україні також розпочала своє функціонування національна система біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства, чим посилено контроль за їх в'їздом в Україну та виїздом з неї. Такий облік дає змогу збору та накопичення біометричних даних (наприклад, відбитки пальців і зображення обличчя мігранта), значення яких має неабияке кримінологічне значення, зокрема для ідентифікації особи злочинця.

Висновки. У зв'язку з викликами, пов'язаними з російською агресією, загострилася проблема, пов'язана з міграцією та протидією злочинності серед мігрантів. Правила перетину кордону забезпечують безпеку та є профілактичними засобами протидії злочинності, зокрема контрабанди товарів, сигарет, дорожніх металів, зброї, вибухових та наркотичних речовин.

Видається необхідним об'єднання країн світу навколо цього питання, а також твердої позиції щодо відносин, торгівлі з РФ та країнами, які це допускають. Низка країн продовжує такі відносини, не беручи до уваги санкції ЄС. Для таких країн також має бути відповідна реакція з боку ЄС та міжнародного співтовариства.

Забезпечення відповідних прав і гарантій для біженців, іноземців та осіб без громадянства є необхідним у цивілізованій демократичній країні. Також важливим є пропорційне реагування на протиправну поведінку, пов'язану з незаконним перетином кордону та забезпеченням ефективного міграційного контролю.

Бібліографічні посилання

1. Директива про тимчасовий захист у країнах ЄС від 4 квітня 2022 р. (2022). URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/direktiva-pro-timchasoviy-zahist-u-krayinah-es-vs-pidgotuvav-pereklad.html>
2. Денисова, Т. А. (2016). Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і проблеми незаконної міграції. *Держава та регіони. Серія: Право*, 2(52), 72–76.
3. Калашнікова, Л. В. (2022). Вимушена міграція українців в умовах війни: виклики та пошук компромісів. *Трансформація українського суспільства в цифрову еру*: матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Одеса, 25 березня 2022 р.) / відп. ред. Ю. І. Шмаленко, 4–8.
4. Укрінформ (2023). Корупція на кордоні стала основним джерелом незаконного збагачення – голова НАЗК. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3737888-korupcia-na-kordoni-stala-osnovnim-dzerelom-nezakonnogo-zbagacenna-golova-nazk.html>
5. Курилюк, Ю. Б. (2018). Злочинність мігрантів в Україні: детермінація та запобігання. *Юридичний бюлетень*, 8, 317–323.
6. Малиновська, О. (2023). Перспективи правового статусу українських біженців у Європі після закінчення терміну дії тимчасового захисту. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/perspektivy-pravovoho-statusu-ukrayinskykh-bizhentsiv-u-yevropi-pislya>
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 23 лютого 2021 р., справа № 815/3558/17, адміністративне провадження № К/9901/34722/18. (2021). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95076176>
8. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України (2015). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>
9. Укрінформ (2022). Суд у Нідерландах визнав порушенням особливі правила для українських біженців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3638112-sud-u-niderlandah-viznav-porushennam-osoblivi-pravila-dla-ukrainskih-bizenciv.html>
10. Шакун, В. (1996). Міграція і злочинність: навч.-практ. посіб. Київ: УАВС.
11. Філіппов, С. О. (2019). Протидія транскордонній злочинності: глобальний контекст і реалії України: монографія. Одеса: Фенікс.
12. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь (2018). Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ. URL: https://www.idss.org.ua/archiv/Ukraine_migration.pdf
13. Asscher, L. (2023). Integration of People Fleeing Ukraine in the EU. Note to European Commission. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&furtherNews=yes&newsId=10589>
14. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences (2021). URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:212:0012:0023:EN:PDF>

15. Safe Homes guidance (2022, july 6). URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/safe-homes-guidance_en
16. Ukrainian refugees: EU member states agree to extend temporary protection Council of the EU (2023). *Consilium Europa. Press release*. 2023, September 28. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/09/28/ukrainian-refugees-eu-member-states-agree-to-extend-temporary-protection/>

References

1. Dyrektyva pro tymchasovyy zakhyst u krayinakh YES vid 4 kvitnya 2022. [Directive on temporary protection in EU countries]. Retrived from <https://yur-gazeta.com/golovna/direktiva-pro-tymchasoviy-zahist-u-krayinah-es-vs-pidgotuvav-pereklad.html> [in Ukrainian].
2. Denysova, T. A. (2016). Mihratsiyni protsesy v Ukraini: suchasnyy stan i problemy nezakonnoyi mihratsiyyi [Migration processes in Ukraine: current state and problems of illegal migration]. *Derzhava ta rehiony. Seriya: Pravo*, 2(52), 72–76 [in Ukrainian].
3. Kalashnikova, L. V. (2022). Vymushena mihratsiya ukrayintsev v umovakh viyny: vyklyky ta poshuk kompromisiv [Forced migration of Ukrainians in the conditions of war: challenges and search for compromises]. *Transformatsiya ukrayinskoho suspilstva v tsyfroviy eru: materialy Vseukrayinskoho kruhloho stolu* (m. Odesa, 25 bereznya 2022) / vidp. red. Yu. I. Shmalenko, 4–8 [in Ukrainian].
4. Ukrinform (2023). Koruptsiya na kordoni stala osnovnym dzerelom nezakonnogo zbahachennya – holova NAZK [Corruption at the border has become the main source of illegal enrichment – the head of the NAZK]. Retrived from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3737888-korupcia-na-kordoni-stala-osnovnim-dzerelom-nezakonnogo-zbagacenna-golova-nazk.html> [in Ukrainian].
5. Kurylyuk, Yu. B. (2018). Zlochynnist mihrantiv v Ukraini: determinatsiya ta zapobihannya [Criminality of migrants in Ukraine: determination and prevention]. *Yurydychnyy byuleten*, 8, 317–323 [in Ukrainian].
6. Malynovska, O. (2023). Perspektyvy pravovoho statusu ukrayinskykh bizhentsiv u Yevropi pislya zakinchennya terminu diyi tymchasovoho zakhystu [Prospects of the legal status of Ukrainian refugees in Europe after the expiration of temporary protection]. *Natsionalnyy instytut stratehichnykh doslidzhen*. Retrived from <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/perspektyvy-pravovoho-statusu-ukrayinskykh-bizhentsiv-u-yevropi-pislya> [in Ukrainian].
7. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehiyi suddiv Kasatsiynoho administratyvnogo sudu [Resolution of the Supreme Court as part of the panel of judges of the Cassation Administrative Court] (2023) vid 23 lyutoho 2021 r., sprava № 815/3558/17, administratyvne provadzhennya № K/9901/34722/18. Retrived from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95076176> [in Ukrainian].
8. Pro zabezpechennya prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib [On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons]: Zakon Ukrayiny (2015). Retrived from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> [in Ukrainian].
9. Ukrinform (2022). Sud u Niderlandakh vyznav porushennyam osoblyvi pravyla dlya ukrayin-s'kykh bizhentsiv [A court in the Netherlands recognized a violation of special rules for Ukrainian refugees]. Retrived from <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3638112-sud-u-niderlandah-viznav-porushennam-osoblyvi-pravila-dla-ukrainskih-bizenciv.html>
10. Shakun, V. (1996). Mihratsiya i zlochynnist: navch.-prakt. posib. Kyiv: UAVS [in Ukrainian].
11. Filippov, S. O. (2019). Protydiya transkordonniy zlochynnosti: hlobalnyy kontekst i realiyi Ukrayiny [Combating cross-border crime: global context and realities of Ukraine]: monohrafiya. Odesa: Feniks.
12. Ukrayinske suspilstvo: mihratsiynyy vymir: nats. dopovid' [Ukrainian society: the migration dimension: nats. report] (2018). Instytut demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M. V. Ptukhy NAN Ukrayiny. Kyiv. Retrived from https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf [in Ukrainian].

13. Asscher, L. (2023). Integration of People Fleeing Ukraine in the EU. Note to European Commission. Retrived from <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&furtherNews=yes&newsId=10589> [in English].

14. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences. Retrived from <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:212:0012:0023:EN:PDF> [in English].

15. Safe Homes guidance (2022, july 6). URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/safe-homes-guidance_en Ukrainian refugees: EU member states agree to extend temporary protection [in English].

16. Council of the EU (2023). Consilium Europa. Press release (28 September 2023). Retrived from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/09/28/ukrainian-refugees-eu-member-states-agree-to-extend-temporary-protection> [in English].

Оксана Горда

кандидатка філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою
Національного університету «Львівська політехніка»
hordaoksana@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8120-9591
Researcher ID: KBA-6007-2024

**УКРАЇНСЬКІ ДІТИ-БІЖЕНЦІ У КРАЇНАХ
ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ: НАВЧАННЯ, РОЗВИТОК, ІНТЕГРАЦІЯ**

Oksana Horda

PhD, Senior Research Fellow,
a International Institute of Education,
Culture and Relations with the Diaspora
of National University «Lviv Polytechnic»
hordaoksana@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8120-9591
Researcher ID: KBA-6007-2024

**UKRAINIAN REFUGEE CHILDREN IN THE COUNTRIES
OF THE VISEGRAD GROUP: EDUCATION, DEVELOPMENT, INTEGRATION**

Abstract. *The article analyses the opportunities for education and development of Ukrainian refugee children in the countries of the Visegrad Group (Poland, Czech Republic, Slovakia and Hungary). The author focuses on the educational problems of children who were forced to leave Ukraine for other countries as a result of the full-scale military aggression of the Russian Federation and were granted temporary protection in these countries.*

The basis for the analysis was information from open sources: sociological surveys, scientific publications, official websites of Ukrainian embassies and schools in the countries of the Visegrad Group, materials from Internet resources and mass media.

The data were searched, processed, systematised and analysed using the desk research method.

It has been found that in all countries of the Visegrad Group, Ukrainian refugee children with temporary protection status are entitled to free education in public schools, but not everywhere they have the same educational opportunities. The most common problem for the involvement of refugee children in public schools in the host countries is language barriers.

Effective ways to overcome language barriers include the introduction of a Ukrainian-speaking assistant in schools, language courses in the languages of the host countries (Poland, Slovakia) and joint Ukrainian classes (Czech Republic). In some countries, such as Hungary, there are still not enough language courses.

Many Ukrainian children are still not integrated into the education system of the countries of the Visegrad Group. The most common problems that impede the integration of refugee children in host countries are identified.

Keywords: *Ukrainian refugee children, educational opportunities for refugee children abroad, integration problems, Visegrad Group.*

З початком агресії російської федерації у 2014 р. і особливо з переходом її у повномасштабну війну проти України чи не найбільше проблем та викликів постало перед сім'ями з дітьми, багатьом з яких довелося мігрувати за кордон. Це, безумовно, має вплив на навчання та розвиток таких дітей.

Згідно зі звітом Європейської комісії у шкільні системи лише країн ЄС із 24 лютого 2022 р. до 6 лютого 2024 р. інтегровано понад 835 тис. українських учнів [1]. Ця кількість має тенден-

цію до зростання, оскільки, як вказано на сайті освітнього омбудсмена України, приблизно рік тому (станом на 08.11.2022) вона становила 679 298 українських школярів [2]. До того ж зазначені цифри не враховують дані про дітей, що емігрували до тих країн, законодавство яких не вимагає обов'язкового відвідування тамтешніх шкіл, а також дані про кількість дітей, що здобувають освіту за межами ЄС.

Мета нашої наукової розвідки – вивчити можливості для навчання та розвитку, а також проблеми інтеграції українських дітей, які вимушено втекли від війни, у країнах Вишеградської четвірки (Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини).

Чому саме ці країни? Вибір аргументуємо низкою критеріїв: 1) географічна близькість до України, що сприяло швидкому переміщенню втікачів від війни; 2) статус національної меншини для українців, що передбачає наявність шкіл чи класів з українською мовою навчання тощо; 3) спорідненість мов (українська і польська, словацька та чеська), що мало б полегшувати комунікацію; 4) включення цих країн до «Плану реагування на біженців».

У процесі підготовки статті застосовуємо метод кабінетного дослідження (пошук, вивчення, систематизація та аналіз інформації у відкритих джерелах).

Упродовж листопада 2022 р. – січня 2023 р. спільно з колегами з Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою (МІОК) НУ «Львівська політехніка» ми провели розвідувальне дослідження «Українське шкільництво за кордоном: як вплинула війна в Україні» [3]. Базою для поширення анкет були дані про функціонування українознавчих шкіл, акумульовані на порталі «Український освітній всесвіт» (розробник МІОК). Загалом опитано 125 учителів, які представили 87 шкіл із 32 країн світу. Серед них і українські педагоги з країн Вишеградської четвірки, зокрема Польщі та Словаччини. Респондентів із Чехії та Угорщини з невідомих причин не було, хоча запрошення долучитися до опитування надсилали і в українознавчі заклади шкільної освіти цих країн. З огляду на це, окрім результатів зазначеного дослідження, керуємося й даними з інших відкритих джерел: сайтів посольств України і навчальних закладів у згаданих країнах, наукових публікацій, інтернет-ресурсів, ЗМІ тощо.

Польща. Станом на листопад 2023 р. у Польщі перебувало 957 305 українців із тимчасовим захистом, з них діти шкільного віку становлять 41 % [4].

За інформацією польського Міністерства освіти та науки (теж станом на листопад 2023 р.), у країні навчаються 286 534 українські учні, з них 183 461 – втікачі від війни, а 103 073 перебували у Польщі раніше [5].

Українська мова має статус мови національної меншини у Республіці Польща. Згідно з польським законодавством, українці, які є громадянами Польщі, мають право навчатися українською у польських закладах освіти. У цій країні функціонують державні школи з українською мовою навчання та двомовні школи, також є пункти та групи для навчання української меншини. Щоправда, щоб навчатися у таких школах, необхідне польське громадянство. Достатньо також, щоб один із батьків учня був громадянином Польщі [6].

Діти громадян України навчаються в суботніх та недільних школах, де навчання має факультативний характер. У цих закладах вони мають змогу вивчати українську мову як окремий предмет або ж цілий цикл українознавчих дисциплін (українську мову, українську літературу, історію та географію України тощо). Така форма навчання сприяє збереженню або ж формуванню в дітей української національної ідентичності [6].

До повномасштабної фази російсько-української війни в країні діяло п'ять комплексів шкіл (вони поєднують початкову та основну школи) з вивченням окремих предметів українською мовою, а також працювало майже 150 пунктів з вивчення української мови [7].

Як змінилася ситуація в системі освіти Польщі після 24 лютого 2022 р.? Як показують дані дослідження українського шкільництва за кордоном, чисельність українських учнів у різних типах польських шкіл збільшилася [3].

Прийнявши велику кількість українських біженців шкільного віку, Польща надала їм низку можливостей: доступ до польської національної системи освіти на всіх рівнях; влаштування в освітній заклад за відсутності документів, що підтверджують завершення навчання в Україні (прийняття рішення відбувалося на основі співбесіди зі шкільними органами влади мовою,

якою володіє учень); збільшення кількості класів, зокрема на рівнях дошкільної та початкової освіти; право на додаткові уроки з вивчення польської мови, допомога асистента для учнів без знання мови; отримання сертифіката про завершення середньої освіти [4].

Відомо, що додаткові безплатні уроки польської мови отримує третина дітей-біженців – 66 834 осіб. До того ж українські діти, які втекли від війни, мають доступ до спеціальної освіти: 427 українських учнів навчаються у школах мистецтв; 61 – у школах балету; 285 – у музичних школах [8].

У 2022 р. у країні відкрито й українські заклади загальної освіти. Так, зокрема, за підтримки фонду «Незламна Україна» розпочала діяльність Перша українська школа в Польщі, яка має осередки у трьох великих містах: Варшаві, Кракові та Вроцлаві. Навчання тут відбувається українською мовою за програмою Міністерства освіти і науки України та включає уроки польської мови. Школа також проводить літні табори та організовує фестивалі й масові заходи у вихідні дні. Також у 12 містах Польщі (Варшаві, Кракові, Вроцлаві, Гданську, Катовиці, Жешуві, Познані, Бидгощі, Любліні, Лодзі, Щецині та Білостоку) для дітей українських біженців проводять підготовчі заняття для вступників до цієї школи [9].

На жаль, значна частка українських дітей досі не інтегрована в систему освіти Польщі. За оцінками Центру політичної освіти (станом на 24 листопада 2023 р.), від 170 000 до 200 000 українських дітей не відвідують школи [8]. Чи навчаються вони дистанційно в українських школах, проконтролювати наразі неможливо.

Чехія. Станом на листопад 2023 р. у Чеській Республіці перебувало понад 363 тис. українців із тимчасовим захистом, з яких діти шкільного віку становлять 24 %. Згідно з даними УВКБ ООН станом на березень 2023 р., до шкіл Чехії було зараховано понад 51 тис. українських дітей-біженців, що становило 60 % від усіх дітей-біженців з України, які перебували на той час у Чехії [10]. Проте вже наприкінці грудня 2023 р. у загальноосвітніх чеських школах навчалося понад 37 тис. дітей-біженців [11]. Зауважимо, що йдеться про різні навчальні роки (про 2022–2023 у першому випадку та 2023–2024 – у другому), і цифри свідчать про те, що кількість українських дітей, які втекли від війни, у школах Чеської Республіки зменшилася.

Українці є національною меншиною в Чеській Республіці, тож відповідно до законодавства цієї країни, українські діти мають право навчатися рідною мовою у школах і дошкільних закладах. Як представники національної меншини українці можуть також створювати приватні школи з навчанням рідною мовою або з вивченням української мови як окремого предмета [12; 13].

До 2013 р. при Філії державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова у столиці Чехії Празі функціонувала Українська гімназія (перша її назва – Українська школа). В освітньому закладі навчалося до ста двадцяти учнів. Проте через брак фінансування гімназія припинила свою діяльність [13].

Понад 10 років у Празі діє Суботня українська школа «Ерудит». Заклад проводить навчальний процес за програмою, рекомендованою Міністерством освіти і науки України, та на основі договору співпрацює з Міжнародною українською школою І–ІІІ ступенів м. Києва. Навчання є платним. Оплата покриває видатки на оренду приміщення, закупівлю навчальних матеріалів та канцелярського приладдя й оплату праці вчителів. Після її завершення дитина отримує документ державного зразка України [14].

У 2017 році у столиці Чехії розпочав роботу Український культурно-освітній центр «Крок», у якому особуби дітей навчають українській мові, літературі, історії та географії України. Навчальні програми орієнтовані на дітей віком 4–17 років [15].

У 2018 році суботні українські школи почали діяти в містах Брно (Український культурно-освітній центр м. Брно) та Градец Кралове (суботня українська школа «Ниточки Родоводу») [16]. За рахунок українських дітей-біженців, які прибули до Чехії після 24 лютого 2022 р., кількість дітей у таких суботніх школах суттєво збільшилася, до прикладу, у школі «Ниточки Родоводу» – утричі. Учителям довелося коригувати навчальні програми та змінювати форми роботи, оскільки сприйняття та розуміння певних речей у дітей українського походження, які народилися в Чехії, та тих, які щойно прибули з України, було різним [17].

Зважаючи на великий наплив воєнних мігрантів з України з 24 лютого 2022 р., Чехія дала змогу вирішити проблему з навчанням дітей кількома способами: 1) продовжувати навчання

дитини шкільного віку онлайн з її попереднім українським класом; 2) записати учня до чеської школи (навчання чеською мовою та додаткові години на вивчення чеської); 3) віддати школяра до чеського навчального закладу, в якому діяли спільні українські класи; 4) записати дитину до школи вихідного дня, зокрема Суботньої української школи «Ерудит» у Празі (тут, як уже йшлося вище, видають документ державного зразка України).

Зазначимо, що на початку 2022 р. українських дітей-біженців не одразу зобов'язували відвідувати чеську школу, а давали час на адаптацію. Якщо ж батьки-біженці, які мали дитину шкільного віку, планували залишатися у країні надалі, тобто на наступний навчальний рік, то ще у квітні 2022 р. необхідно було подати заяву до місцевої школи [18].

До того ж у Чеській Республіці запустили проєкт «Діти України». Він допомагав віднайти школу, в якій були створені спільні українські класи. У таких класах займаються діти різного віку, а вчителі готують для них завдання різної складності. Згадані класи почали діяти в різних містах Чехії. Для того, щоб їх створили, необхідно було, щоб батьки-біженці з України звернулися з відповідними заявами до органів самоврядування. Працювати в таких класах часто залучали учителів-волонтерів [18].

Словаччина. Згідно з оперативними даними УВКБ ООН, у листопаді 2023 року у країні зафіксовано 109 116 українських біженців, із яких 28 % становлять діти шкільного віку. До навчальних закладів Словаччини у 2021–2022 навчальному році було зараховано до 9 тис. українських дітей-біженців, а у 2022–2023 – 11 990, що становить 39 % усіх дітей шкільного віку, які отримали статус тимчасового захисту у Словаччині (станом на жовтень 2023 р.) [19].

Українці визнані національною меншиною у Словацькій Республіці, тому мають право на освіту рідною мовою [20]. За даними Посольства України у Словацькій Республіці, станом на 2021 р. у освітній системі цієї країни функціонувало 7 навчальних закладів різного рівня освіти з вивченням української мови і літератури, серед яких і Об'єднана школа-гімназія ім. Т. Г. Шевченка у м. Пришові з українською мовою навчання. У 2018 р. розпочала діяльність Недільна українська школа у Братиславі. При загальноосвітніх школах у м. Кошиці та с. Убля діють гуртки з вивчення української мови та літератури [21].

Діти громадян України, які прибули до Словаччини, тікаючи від розв'язаної росією війни, і звернулися за тимчасовим притулком, мають право на безкоштовну освіту у Словаччині. Проте більшість українських-дітей біженців досі не відвідують словацькі школи. Чому? Це можна пояснити тим, що українські діти не зобов'язані ходити до словацької школи, якщо продовжують навчання в українських загальноосвітніх закладах дистанційно. Є дані, що 55 % учнів у Словаччині користуються Платформою Всеукраїнської школи онлайн [19].

Брак спілкування компенсують так звані «діаспорні школи», в яких навчання відбувається раз на тиждень і де до повномасштабного вторгнення росії в Україну займалися діти, які народилися у Словаччині (ми згадували вище про Недільну українську школу у Братиславі). Після великого напливу біженців з України кількість дітей у таких школах збільшилася, хоча тут не викладають за повною шкільною програмою, а лише акцентують на *вивченні мови, історії та культури України* [3; 22].

Проте цілком ймовірно, що з вересня 2024 року українських дітей зі статусом тимчасового захисту зобов'язують відвідувати словацькі школи [23]. Можливою причиною, чому цього досі не вимагали, є нестача місць у системі освіти Словаччини для того, щоб залучити якомога більше дітей-біженців з України до дошкільних закладів, початкових і середніх шкіл [19].

Зауважимо, що у словацьких навчальних закладах багато зроблено для адаптації українських дітей. Наприклад, у кожній школі є посада асистента, який володіє українською. Цей фахівець допомагає комунікувати як з дітьми під час уроків, так і з їхніми батьками після занять. Учні мають змогу звертатися до психолога. До того ж школи пропонують безкоштовні поглиблені курси словацької мови тривалістю 8 або 12 тижнів [22].

Запроваджено у Словацькій Республіці і проєкт «Український учень». Ця ініціатива дає дитині змогу отримати ваучер на придбання цифрового пристрою для учня. Право на це мають: 1) учні початкової або середньої словацької школи зі статусом тимчасового притулку (Odídenec), які прибули з України та на момент реєстрації у проєкті «Український учень» не

досягли віку 18 років; 2) діти, які з об'єктивних причин не є учнями у школах Словаччини, але склали тест на знання словацької мови (рівень A1) та тест на цифрові навички (для дітей віком від 15 років); 3) студенти університету (віком до 18 років) зі статусом біженця або з дозволом на проживання, наданим після 24 лютого 2022 р. Щоб отримати допомогу (ваучер), від імені учня діє його законний представник [24].

Активно підтримують українських дітей-біженців і громадські об'єднання українців Словаччини, зокрема ГО «SME SPOLU» (МИ РАЗОМ). У межах реалізації проєкту «Створення українських громадських центрів для підтримки освіти, інтеграції та захисту українців, які отримали тимчасовий захист у Словаччині», спільно з Українською недільною школою в Братиславі та у партнерстві з ЮНІСЕФ і Cambridge International School у квітні 2022 р. ця ГО заступала Українську школу в евакуації (УШЕ). Навчальний процес у школі забезпечують учителі з України зі статусом тимчасового захисту, що працюють на громадських засадах. У закладі навчаються учні 7–11 класів із різних регіонів України. Серед предметів, які вивчають, – українська мова, історія, алгебра, геометрія, англійська та словацька мови. До того ж діти відвідують заняття з арт-терапії, профорієнтації, фінансової грамотності тощо [25].

Угорщина. Станом на листопад 2023 р. в Угорщині зареєструвалося 59 385 українських біженців, із яких 26 % дітей шкільного віку [26]. І хоча Угорщина, як показують цифри, прийняла менше біженців з України, ніж вищезгадані країни (Польща, Чехія, Словаччина), все ж спостерігаємо зростання чисельності воєнних мігрантів у цій країні. До того ж більшість українських біженців планують залишатися тут найближчим часом [26].

Українці визнані в Угорщині як історична національна меншина та відповідно мають право на освіту рідною мовою [27], але державних шкіл з українською мовою навчання в цій країні немає. Як зазначено на сайті Посольства України в Угорщині, у Будапешті, Ніредьгазі та Варпалоті діють українські недільні школи [28], проте жодної інформації про ці освітні заклади не подано.

З інших джерел дізнаємося про діяльність Школи української мови ім. Лесі Українки при Державному самоврядуванні українців Угорщини (ДСУУ) (школа працює в Будапешті з 2023 р. та має філію в Ніредьгазі, навчання відбувається у другій половині дня або у вихідні дні, її вважають першою офіційною додатковою україномовною школою), а також – Рідної школи при Українському центрі Кардинала Гузара (УГКЦ) у столиці Угорщини (навчання відбувається щосуботи, за авторською програмою, викладають предмети українознавчого циклу, основи християнської віри, «Я досліджую світ» і «Я у світі», основи здоров'я та ін.). При Українській асоціації «Єдність» (створена у 2020 р.) функціонує Український освітньо-мистецький центр вихідного дня для дітей віком від 3 до 14 років, молоді та дорослих. Тут навчають розмовляти українською, ознайомлюють з історією та фольклором України і проводять різноманітні акції з популяризації української культури [27].

Станом на 1 лютого 2023 р. 7 975 українських дітей-біженців в Угорщині отримали неформальну освіту [26].

До того ж українські діти щодня впродовж навчального року обов'язково займаються в угорських школах, де навчання відбувається лише угорською мовою. Так, у вересні 2023 року 4 856 українських учнів відвідували дитячі садки, початкові та середні школи, що становить 31 % від усіх українських дітей в Угорщині (дані Міжвідомчого огляду УВКБ ООН в Угорщині, листопад 2023 р.). Діти-біженці зі статусом тимчасового захисту мають право на безкоштовну державну освіту на тих самих підставах, що і громадяни Угорщини. А от кількість підготовчих і мовних курсів в Угорщині (за даними Порталу операційної інформації УВКБ ООН, станом на вересень 2022 р.) є обмеженою. Багато українських учнів в Угорщині користуються Платформою Всеукраїнської школи онлайн, щоправда, даних про чисельність таких дітей немає [26].

У всіх зазначених країнах з ініціативи МОН України сьогодні успішно функціонують Українські освітні хаби (Цифрові Освітні Центри – DLC), які дають змогу отримати низку послуг (вивчення IT, англійської мови, набуття навичок, необхідних для професійного зростання, отримання психологічної підтримки, опанування мистецтва самопрезентації, навичок надання першої домедичної допомоги та ін.), зокрема й поглибити знання з української мови [29].

Проблеми інтеграції у країнах Вишеградської четвірки, як і в більшості інших держав, куди прибули українські воєнні мігранти з дітьми, подібні. Враховуючи дані низки досліджень [30; 4; 10; 19; 26], виокремлюємо найпоширеніші з них: 1) мовні бар'єри (найбільша проблема, з якою стикаються українські школярі за кордоном); 2) відсутність місць у школах поблизу місця проживання; 3) недостатньо фізичного простору (приміщень) або чисельності вчителів у школах країн перебування біженців, щоб прийняти більшу кількість учнів; 4) дистанційне навчання у Всеукраїнській школі онлайн; 5) переміщення в інші країни з метою довгострокового перебування саме там; 6) обмежена наявність можливостей для позашкільної діяльності дітей, доступу до якісного дозвілля; 7) культурні бар'єри (різні ідентичності; парадигма цінностей і под.); 8) регулярне (за необхідності) отримання медичних, психологічних та ін. послуг; 9) адміністративні та правові бар'єри; 10) сподівання незабаром повернутися в Україну (саме тому багато батьків не хочуть віддавати своїх дітей до шкіл інших країн) тощо.

Висновки. Як показав аналіз освітніх можливостей у країнах Вишеградської четвірки (Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині), вони не всюди є однаковими для українських дітей, які через російську агресію вимушено покинули Україну та отримали статус тимчасового захисту в цих державах.

Усі зазначені країни мають системи безоплатної шкільної освіти, відповідно українські діти зі статусом тимчасового захисту мають право навчатися в державних школах цих країн. Великою перешкодою для якнайширшого залучення дітей-біженців стали насамперед мовні бар'єри. Якщо Польща (великою мірою) та Чехія і Словаччина (меншою мірою) мали у своїх системах освіти школи, в яких навчальний процес відбувався українською мовою або де вивчали окремі предмети українознавчого циклу, то в Угорщині такі заклади лише почали створювати.

Ефективними способами подолання мовних бар'єрів стало запровадження у школах посади асистента, який володіє українською мовою, створення мовних курсів з вивчення мов країн перебування або введення додаткових уроків з цих мов (Польща, Чехія, Словаччина) та відкриття спільних українських класів (Чехія).

Суттєвою проблемою є й недостатня кількість мовних курсів в окремих країнах (Угорщина).

Багато дітей-біженців, які перебувають у Польщі, Чехії та Угорщині та здобувають шкільну освіту в тамтешніх державних закладах освіти, паралельно навчаються на Платформі Всеукраїнської школи онлайн. Це дозволено законодавством країн перебування, але створює фізичні та психологічні труднощі для таких дітей. У цьому плані зручнішою є адаптаційна політика Словаччини, яка дозволяє не відвідувати місцеві школи за умови продовження навчання в українській школі дистанційно, що має бути підтверджено відповідним документом.

Своєрідним містком, що єднає з Україною, дає змогу бути серед своїх, спілкуватися рідною мовою, не переривати зв'язку з українською культурою та зберігати національну ідентичність, стали суботні та недільні школи, створені при різних громадських і релігійних об'єднаннях українців у країнах Вишеградської четвірки. Ці освітні осередки теж були змушені реагувати на проблему великого напливу дітей-біженців з України та вирішувати низку проблем: шукати нових учителів-волонтерів, більші приміщення та ресурси для забезпечення навчального процесу, оскільки збільшувалася кількість учнів, вводити нові навчальні предмети тощо.

Значна частина українських дітей-біженців досі не інтегровані в системи освіти країн Вишеградської групи (у Польщі – від 170 тис. до 200 тис.; в Угорщині майже 8 тис. отримали неформальну освіту). Проте є й достатньо українських дітей-біженців (у Польщі – понад 183 тис.; Чехії – понад 37 тис.; Словаччині – майже 12 тис.; Угорщині – до 5 тис. (йдеться про 2022–2023 н. р.)), які навчаються у школах країн перебування, де викладання відбувається державними мовами, що свідчить про їхню успішну інтеграцію, тому завдання української влади – зробити все можливе, щоб ці діти не втратили своєї ідентичності.

Бібліографічні посилання

1. Регулювання міграції: прийом біженців з України [Regulation of migration: reception of refugees from Ukraine] (2024). *Офіційний сайт Європейської комісії* [The official website of the

- European Commission]. Retrieved from https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/migration-management/migration-management-welcoming-refugees-ukraine_uk [in Ukrainian].
2. Де і як навчаються українські діти в часи війни: проблеми, пропозиції, рекомендації [Where and how do Ukrainian children study during the war: problems, suggestions, recommendations] (2022). *Офіційний сайт Освітнього омбудсмена України* [Official website of the Educational Ombudsman of Ukraine]. Retrieved from <https://eo.gov.ua/de-i-iak-navchaitutsia-ukrainski-dity-v-chasy-viyny-problemy-propozytsii-rekomendatsii/2022/11/16/> [in Ukrainian].
3. Ключковська, І., Долінська, О., Горда, О., Трумко, О., П'ятковська, О. (2023). Українське шкільництво за кордоном: як вплинула війна в Україні [Ukrainian Schools Abroad: The Effect of War in Ukraine]. Львів. Retrieved from <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2023/04/Doslidzhennia.pdf> [in Ukrainian].
4. Poland's education responses to the influx of Ukrainian refugees. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/poland-support> [in English].
5. Kacprzak, I. (2023, Listopad, 24). Ile dzieci z Ukrainy jest w polskich szkołach i przedszkolach? Poznaliśmy dane [How many Ukrainian children are in Polish schools and kindergartens? We found out the data]. *Rzeczpospolita*. Retrieved from <https://www.rp.pl/edukacja/art39462041-ile-dzieci-z-ukrainy-jest-w-polskich-szkolach-i-przedszkolach-poznalismy-dane> [in Polish].
6. Польща. Інформація про українознавчу освіту [Poland. Information about Ukrainian studies education] (2024). *Український освітній всесвіт* [Ukrainian educational universe]. Retrieved from <https://vsesvit.miok.lviv.ua/country/pl> [in Ukrainian].
7. Як працюють школи для українських меншин у сусідніх країнах [How schools for Ukrainian minorities work in neighboring countries] (2017). Retrieved from <https://osvitoria.media/experience/yak-pratsyuyut-shkoly-dlya-ukrayinskyh-menshyn-u-susidnih-krayinah/> [in Ukrainian].
8. Порошук, Н. (2023, листопад, 24). Скільки українських дітей навчаються у школах Польщі: дані МОН [How many Ukrainian children study in Polish schools: data from the Ministry of Education and Science]. *Главком*. Retrieved from <https://glavcom.ua/country/science/skilki-ukrayinskikh-ditej-navchajutsja-u-shkolakh-polshchi-dani-mon-970560.html> [in Ukrainian].
9. Нестеренко, Г. (2022, жовтень, 27). «Перша українська школа» у Польщі: кого приймають, чого навчають і до чого готують [«The First Ukrainian School» in Poland: who is admitted, what is taught and what is prepared for]. *Коротко про*. Retrieved from <https://kp.ua/ua/life/a658144-persha-ukrajinska-shkola-u-polshchi-koho-prijmajut-choho-navchajut-i-do-choho-hotujut> [in Ukrainian].
10. Czechia's education responses to the influx of Ukrainian refugees. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/czechia-support> [in English].
11. Озтурк, І. (2023, грудень, 28). Навчання в школах Чехії: які зміни чекають на українських дітей [Studying in Czech schools: what changes await Ukrainian children]. *Главком*. Retrieved from <https://glavcom.ua/world/observe/navchannja-u-shkolakh-chekhiji-jaki-zmini-chekajut-na-ukrayinskikh-ditej-977014.html> [in Ukrainian].
12. Мелегнич, Г. (2020). Особливості реалізації етнонаціональної політики в Чеській Республіці [Peculiarities of ethnonational implementation politics in the Czech Republic]. *Політичне життя*, 4. Retrieved from <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/9536> [in Ukrainian].
13. Коваль, М. (2020, листопад, 1). Нотатки про українську громаду в Чехії [Notes on the Ukrainian community in the Czech Republic]. *Центр аналізу регіональних ризиків* [Regional Risk Analysis Centre]. Retrieved from <https://rrac.com.ua/notatki-pro-ukrayinsku-gromadu-v-cheskiji/> [in Ukrainian].
14. Українська школа Erudyt в Празі [Ukrainian school Erudyt in Prague] (2024). *Офіційний сайт школи* [Official site of the school] Retrieved from <https://erudyt.cz/> [in Ukrainian].
15. Культурно-освітній центр «Крок» [Cultural and educational center «Krok»] (2024). *Офіційний сайт школи* [Official site of the school]. Retrieved from <https://uakrok.cz/> [in Ukrainian].
16. Чехія. Інформація про українознавчу освіту [Czech Republic. Information about Ukrainian studies education] (2024). *Український освітній всесвіт* [Ukrainian educational universe]. Retrieved from <https://vsesvit.miok.lviv.ua/country/cz> [in Ukrainian].

17. Ветровцова, А. (2023, червень, 16). Українські суботні школи в Чехії після прибуття біженців змінюють форми роботи [Ukrainian Saturday schools in the Czech Republic change their forms of work after the arrival of refugees]. *Radio Prague International*. Retrieved from <https://ukraina.radio.cz/ukrayinski-subotni-shkoly-v-chehiyi-pislya-prybuttya-bizhenciv-zminyuyut-formy-8786208> [in Ukrainian].
18. Навчання українців у Чехії на період воєнного стану [Training of Ukrainians in the Czech Republic during martial law] (2022). *Посольство України в Чеській Республіці* [Embassy of Ukraine in Prague]. Retrieved from <https://czechia.mfa.gov.ua/news/shkola-dlya-ukrayinskih-ditej-u-chehiyi-na-period-voyennogo-stanu> [in Ukrainian].
19. Slovakia's education responses to the influx of Ukrainian refugees. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/slovakia-support> [in English].
20. Гойс, П. (2021, грудень, 17). Угорці, роми та чехи: як у Словаччині отримують освіту представники національних меншин [Hungarians, Roma and Czechs: how representatives of national minorities receive education in Slovakia]. *Infopost.Media*. Retrieved from <https://infopost.media/ugorczy-romy-ta-chehy-yak-u-slovachchini-otrymuyut-osvitu-predstavnyky-nacjonalnyh-menshyn/> [in Ukrainian].
21. Українські освітні заклади [Ukrainian educational institutions] (2021). *Посольство України у Словацькій Республіці* [Embassy of Ukraine in Bratislava]. Retrieved from <https://slovakia.mfa.gov.ua/spolupraca/kulturno-humanitarna> [in Ukrainian].
22. Гичка, Г. (2022, грудень, 5). Українська школа в евакуації. Як влаштована освіта для українських біженців у Братиславі [Ukrainian school in evacuation. How education for Ukrainian refugees is organised in Bratislava]. *Varosh*. Retrieved from <https://varosh.com.ua/vijna/ukrayinska-shkola-v-evakuaciyi-yak-vlashtovana-osvita-dlya-ditej-ukrayinskyh-bizhenciv-u-bratyslavi/> [in Ukrainian].
23. Міносвіти хоче ввести обов'язкове відвідування школи для українських дітей у 2024 році (2023, липень, 6). [The Ministry of Education wants to introduce compulsory school attendance for Ukrainian children in 2024]. *Новини зі Словаччини*. Retrieved from <https://novyny.sme.sk/c/23190884/oboviazkove-vidviduvannia-shkoly-u-slovachchini.html> [in Ukrainian].
24. Школи [Schools] (2024). *Український учень* [Ukrainian pupil]. Retrieved from <https://ukrajinskyiak.sk/skoly-ua> [in Ukrainian].
25. Українська школа в евакуації (2022). [Ukrainian School in Evacuation]. Retrieved from <https://smespolu.org/en/ukrainian-school-in-evacuation/> [in Ukrainian].
26. Hungary's education responses to the influx of Ukrainian refugees. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/hungary-support> [in English].
27. Державне самоврядування українців Угорщини [State self-government of Ukrainians in Hungary] (2024). *Офіційний сайт організації* [Official site of the organisation]. Retrieved from <https://ukrajinci.hu/language/uk/home/?lang=uk> [in Ukrainian].
28. Українська громада в Угорщині [The Ukrainian community in Hungary] (2022). *Посольство України в Угорщині* [Embassy of Ukraine in Hungary]. Retrieved from <https://hungary.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/275-ukrajinci-v-ugorshhini> [in Ukrainian].
29. Мережа Українських освітніх хабів (Цифрових освітніх центрів) [Ukrainian Educational Hubs Network (Digital Education Centres)]. Retrieved from <https://eduhub.org.ua/> [in Ukrainian].
30. Бондар, Т. В., Ганюков, О. А. (2023). Зовнішня міграція українців до та після повномасштабної агресії (порівняльний аналіз) [External migration of Ukrainians before and after full-scale aggression (comparative analysis)]. *Український соціум*, 1(84). Retrieved from https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/32_53_No-1-84_2023_ukr.pdf [in Ukrainian].

References

1. Rehulivannia mihratsii: priyom bizhentsiv z Ukrainy [Regulation of migration: reception of refugees from Ukraine] (2024). *Ofitsiyni sait Yevropeiskoi komisii* [The official website of the European Commission]. Retrieved from https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/migration-management/migration-management-welcoming-refugees-ukraine_uk [in Ukrainian].

2. De i yak navchaitusia ukrainski dity v chasy viiny: problemy, propozyzii, rekomendatsii [Where and how do Ukrainian children study during the war: problems, suggestions, recommendations] (2022). *Ofitsiinyi sait Osvitnoho ombudsmena Ukrainy* [Official website of the Educational Ombudsman of Ukraine]. Retrieved from <https://eo.gov.ua/de-i-iak-navchaitusia-ukrainski-dity-v-chasy-viiny-problemy-propozyzii-rekomendatsii/2022/11/16/> [in Ukrainian].
3. Kliuchkovska, I., Dolinska, O., Horda, O., Trumko, O., Piatkovska, O. (2023). Ukrainske shkilnytstvo za kordonoMoskva: yak vplynula viina v Ukraini [Ukrainian Schools Abroad: The Effect of War in Ukraine]. Lviv. Retrieved from <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2023/04/Doslidzhennia.pdf> [in Ukrainian].
4. Poland's education responses to the influx of Ukrainian refugees. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/poland-support> [in English].
5. Kacprzak, I. (2023, Listopad, 24). Ile dzieci z Ukrainy jest w polskich szkołach i przedszkolach? Poznaliśmy dane [How many Ukrainian children are in Polish schools and kindergartens? We found out the data]. *Rzeczpospolita*. Retrieved from <https://www.rp.pl/edukacja/art39462041-ile-dzieci-z-ukrainy-jest-w-polskich-szkolach-i-przedszkolach-poznalismy-dane> [in Polish].
6. Polishcha. Informatsiia pro ukrainoznavchu osvitu [Poland. Information about Ukrainian studies education] (2024). *Ukrainskyi osvitnii vsesvit* [Ukrainian educational universe]. Retrieved from <https://vsesvit.miok.lviv.ua/country/pl> [in Ukrainian].
7. Yak pratsiuut shkoly dlia ukrainskykh menshyn u susidnikh krainakh [How schools for Ukrainian minorities work in neighboring countries] (2017). Retrieved from <https://osvitoria.media/experience/yak-pratsiyuyut-shkoly-dlya-ukrayinskykh-menshyn-u-susidnih-krayinah/> [in Ukrainian].
8. Poroshchuk, N. (2023, lystopad, 24). Skilky ukrainskykh ditei navchaitusia u shkolakh Polshchi: dani MON [How many Ukrainian children study in Polish schools: data from the Ministry of Education and Science]. *Hlavkom*. Retrieved from <https://glavcom.ua/country/science/skilki-ukrajinskikh-ditej-navchajutsja-u-shkolakh-polshchi-dani-mon-970560.html> [in Ukrainian].
9. Nesterenko, H. (2022, zhovten, 27). «Persha ukrainska shkola» u Polshchi: koho pryimaiut, choho navchaiut i do choho hotuiut [«The First Ukrainian School» in Poland: who is admitted, what is taught and what is prepared for]. *Korotko pro*. Retrieved from <https://kp.ua/ua/life/a658144-persha-ukrajinska-shkola-u-polshchi-koho-prijmajut-choho-navchajut-i-do-choho-hotujut> [in Ukrainian].
10. Czechia's education responses to the influx of Ukrainian refugees. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/czechia-support> [in English].
11. Ozturk, I. (2023, hruden, 28). Navchannia v shkolakh Chekhii: yaki zminy chekaiut na ukrainskykh ditei [Studying in Czech schools: what changes await Ukrainian children]. *Hlavkom*. Retrieved from <https://glavcom.ua/world/observe/navchannja-u-shkolakh-chekhiji-jaki-zmini-che-kajut-na-ukrajinskikh-ditej-977014.html> [in Ukrainian].
12. Melehanych, H. (2020). Osoblyvosti realizatsii etnonatsionalnoi polityky v Cheskii Respublitsi [Peculiarities of ethnonational implementation politics in the Czech Republic]. *Politychne zhyttia*, 4. Retrieved from <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/9536> [in Ukrainian].
13. Koval, M. (2020, lystopad, 1). Notatky pro ukrainsku hromadu v Chekhii [Notes on the Ukrainian community in the Czech Republic]. *Tsentr analizu rehionalnykh ryzykiv* [Regional Risk Analysis Centre]. Retrieved from <https://rrac.com.ua/notatki-pro-ukrayinsku-gromadu-v-cheskiji/> [in Ukrainian].
14. Ukrainska shkola Erudyt v Prazi [Ukrainian school Erudyt in Prague] (2024). *Ofitsiinyi sait shkoly* [Official site of the school]. Retrieved from <https://erudyt.cz/> [in Ukrainian].
15. Kulturno-osvitnii tsentr «Krok» [Cultural and educational center «Krok»] (2024). *Ofitsiinyi sait shkoly* [Official site of the school]. Retrieved from <https://uakrok.cz/> [in Ukrainian].
16. Chekhiiia. Informatsiia pro ukrainoznavchu osvitu [Czech Republic. Information about Ukrainian studies education] (2024). *Ukrainskyi osvitnii vsesvit* [Ukrainian educational universe]. Retrieved from <https://vsesvit.miok.lviv.ua/country/cz> [in Ukrainian].
17. Vietrovtsova, A. (2023, cherven, 16). Ukrainski subotni shkoly v Chekhii pislia prybuttia bizhentsiv zminiuiut formy roboty [Ukrainian Saturday schools in the Czech Republic change their forms of work after the arrival of refugees]. *Radio Prague International*. Retrieved from <https://ukrai->

na.radio.cz/ukrayinski-subotni-shkoly-v-chehiyi-pislya-prybuttya-bizhenciv-zminyuyut-formy-8786208 [in Ukrainian].

18. Navchannia ukraintsev u Chexii na period voiennoho stanu [Training of Ukrainians in the Czech Republic during martial law] (2022). *Posolstvo Ukrainy v Cheskii Respubliitsi* [Embassy of Ukraine in Prague]. Retrieved from <https://czechia.mfa.gov.ua/news/shkola-dlya-ukrayynskikh-ditej-u-chehiyi-na-period-voennogo-stanu> [in Ukrainian].

19. Slovakia's education responses to the influx of Ukrainian refugees. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/slovakia-support> [in English].

20. Hois, P. (2021, hruden, 17). Uhorts, romy ta chekhy: yak u Slovachchyni otrymuiut osvitu predstavnyky natsionalnykh menshyn [Hungarians, Roma and Czechs: how representatives of national minorities receive education in Slovakia]. *Infopost.Media*. Retrieved from <https://infopost.media/ugorczy-romy-ta-chehy-yak-u-slovachchyni-otrymuyut-osvitu-predstavnyky-nacjonalnyh-menshyn/> [in Ukrainian].

21. Ukrainski osviti zaklady [Ukrainian educational institutions] (2021). *Posolstvo Ukrainy u Slovatskii Respubliitsi* [Embassy of Ukraine in Bratislava]. Retrieved from <https://slovakia.mfa.gov.ua/spolupraca/kulturno-humanitarna> [in Ukrainian].

22. Hychka, H. (2022, hruden, 5). Ukrainska shkola v evakuatsii. Yak vlashtovana osvita dlia ukrainskykh bizhentsiv u Bratislavi [Ukrainian school in evacuation. How education for Ukrainian refugees is organised in Bratislava]. *Varosh*. Retrieved from <https://varosh.com.ua/vijna/ukrayinska-shkola-v-evakuaciyi-yak-vlashtovana-osvita-dlya-ditej-ukrayinskykh-bizhenciv-u-bratyslavi/> [in Ukrainian].

23. Minosvity khoche vvesty oboviazkove vidviduvannia shkoly dlia ukrainskykh ditei u 2024 rotsi [The Ministry of Education wants to introduce compulsory school attendance for Ukrainian children in 2024] (2023, lypen, 6). *Novyny zi Slovachchyny*. Retrieved from <https://novyny.sme.sk/c/23190884/oboviazkove-vidviduvannia-shkoly-u-slovachchyni.html> [in Ukrainian].

24. Shkoly [Schools] (2024). *Ukrainskyi uchen* [Ukrainian pupil]. Retrieved from <https://ukrajinskyziak.sk/skoly-ua> [in Ukrainian].

25. Ukrainska shkola v evakuatsii (2022) [Ukrainian School in Evacuation]. Retrieved from <https://smespolu.org/en/ukrainian-school-in-evacuation/> [in Ukrainian].

26. Hungary's education responses to the influx of Ukrainian refugees. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/hungary-support> [in English].

27. Derzhavne samovriaduvannia ukraintsev Uhorschchyny [State self-government of Ukrainians in Hungary] (2024). *Ofitsiyni sait orhanizatsii* [Official site of the organisation]. Retrieved from <https://ukrajinci.hu/language/uk/home/?lang=uk> [in Ukrainian].

28. Ukrainska hromada v Uhorschchyni [The Ukrainian community in Hungary] (2022). *Posolstvo Ukrainy v Uhorschchyni* [Embassy of Ukraine in Hungary]. Retrieved from <https://hungary.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/275-ukrajinci-v-ugorshhini> [in Ukrainian].

29. Merezha Ukrainskykh osvitnikh khaviv (Tsyfrovykh osvitnikh tsentriv) [Ukrainian Educational Hubs Network (Digital Education Centres)]. Retrieved from <https://eduhub.org.ua/> [in Ukrainian].

30. Bondar, T. V., Haniukov, O. A. (2023). Zovnishnia mihratsiia ukraintsev do ta pislia povnomasshtabnoi ahresii (porivnialnyi analiz) [External migration of Ukrainians before and after full-scale aggression (comparative analysis)]. *Ukrainskyi sotsium*, 1(84). Retrieved from https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/32_53_No-1-84_2023_ukr.pdf [in Ukrainian].

Тетяна Кармадонова

кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник,
Державна установа «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу
та історії науки ім. Г. М. Доброва» НАН України
takarmadonova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3384-6067,
Researcher ID: GZL-2668-2022
Scopus-Author ID: 58784871200

**ПОЗА КОРДОНОМ: РЕЗУЛЬТАТИ ПІЛОТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
МІГРАЦІЙНОГО ДОСВІДУ УКРАЇНСЬКИХ ІТ-ПРОФЕСІОНАЛІВ
ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ**

Tetiana Karmadonovan

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Researcher,
Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential
and Science History Studies of National Academy of Sciences of Ukraine
takarmadonova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3384-6067,
Researcher ID: GZL-2668-2022
Scopus-Author ID: 58784871200

**BEYOND BORDERS: FINDINGS FROM THE PILOT RESEARCH
ON THE MIGRATION EXPERIENCE OF UKRAINIAN IT PROFESSIONALS
DURING FULL-SCALE WAR**

Abstract. *Information technology significantly contributes to the development of Ukraine's economy and determines the country's degree of global competitiveness. However, the full-scale war in Ukraine affects this sphere, bringing forth increasingly complex challenges. This article presents the results of a pilot study dedicated to understanding the migration experience of Ukrainian IT professionals during the full-scale war. The research aims to analyze the migration experience of Ukrainian IT professionals, the challenges and prospects they face, as well as to examine how the full-scale war in Ukraine affects the mobility of this key group of specialists and how they have adapted to new conditions in the international community. The study reveals that Ukrainian IT professionals encounter several challenges during their relocation to Spain, including language barriers, lack of support from local companies, and difficulties in establishing professional contacts. The overall level of adaptation among Ukrainian IT professionals in Spain varies; some successfully integrate into the new work environment due to their skills and experience, while others face challenges related to changes in work processes and expectations. The primary needs of Ukrainian IT migrants in Spain include access to housing, information about legal employment opportunities, and support for social integration. In the context of uncertainty caused by the war in Ukraine, Ukrainian IT professionals hold diverse perspectives regarding their future in Spain or a potential return to their homeland. The phenomenon of «cancel culture» is also gaining significance within the Ukrainian IT community, indicating a shift in attitudes toward citizenship as individuals reevaluate their personal and professional values. It is crucial to support the adaptation of Ukrainian IT professionals who have moved to Spain. This can be achieved by developing programs that facilitate their integration into the new environment and help them adapt to cultural differences.*

Keywords: *IT sector, IT professionals, war in Ukraine, migration, refugees, cancel culture.*

У світлі повномасштабної війни в Україні та її впливу на країну загалом роль та досвід міграції українських фахівців, зокрема ІТ-професіоналів, стали об'єктом інтенсивного вивчення. Адже ІТ-сфера наразі приносить не тільки значимий внесок у розвиток економіки України,

але й визначає ступінь глобальної конкурентоспроможності країни. Зокрема, українські ІТ-професіонали є неocenним ресурсом у світовому інформаційному просторі. У цьому контексті важливо розуміти, як сучасні геополітичні події впливають на рух фахівців з інформаційних технологій за кордон та як вони пристосовуються до нових умов.

Українська ІТ-індустрія є однією з найбільш динамічних галузей економіки країни, демонструючи стабільне зростання протягом останнього десятиліття. За даними аналітичного сервісу You Control, станом на початок 2023 року в Україні працювало понад 271 699 ФОПів, які працюють у сфері ІТ (You Control, 2023). Галузь генерує приблизно 4 % ВВП України та є одним із найбільших експортерів послуг. Асоціація ІТ Ukraine разом з партнерами представила результати щорічного дослідження стану української ІТ-аутсорсингової індустрії за підсумками 2023 року під назвою «Digital Tiger: the Power of Ukrainian IT». Попереднього року експортна виручка від ІТ-послуг вперше зазнала спаду та зменшилася на 8,5 % до 6,7 млрд дол. Протягом останнього десятиліття експорт ІТ-послуг зростає щороку в середньому на 18,7 %, і у 2022 році досяг рекордних 7,3 млрд дол. Попри повномасштабну війну, галузь продовжує забезпечувати 4 % ВВП, 41 % від загального обсягу сервісного експорту та понад 13 % від загального експорту України. Єдина галузь, що перевершує ці показники, – це агропромисловий комплекс (Digital tiger the Power of Ukrainian IT research, 2023). Основним імпортером українських ІТ-послуг, як і раніше, є Сполучені Штати, які, за підсумками 2023 року, придбали послуг на суму 2,6 млрд дол. Кількість фахівців, зайнятих у сфері ІТ-аутсорсингу в Україні, досягла 346 тисяч осіб за підсумками того ж року, що свідчить про незначне зростання, порівняно з попереднім роком (Куліков, 2024).

Географічно основними центрами концентрації ІТ-фахівців в Україні є Київ (приблизно 40 % всіх спеціалістів), Харків (15 %), Львів (15 %), Дніпро (10 %) та Одеса (10 %). Решта 10 % розподілені між іншими містами країни.

Структура спеціалізацій в українській ІТ-сфері виглядає так: розробники програмного забезпечення, тестувальники, проєктні менеджери та бізнес-аналітики, DevOps-інженери, дизайнери та інші спеціальності. Серед ІТ-послуг, що надаються на українському ринку аутсорсингу, ключову позицію займає веброзробка. Після неї йдуть послуги зі створення мобільних додатків, дизайну, верстки (Алтинпара, 2019).

ІТ-компанії в Україні поділяються на аутсорсингові, які спеціалізуються на наданні послуг іноземним замовникам, продуктові, що створюють власні програмні рішення та сервіси для глобального ринку, R&D-компанії, які займаються дослідженнями і розробками нових технологій, сервісні компанії, що пропонують консалтинг і підтримку інфраструктури, а також аутстафінгові, які надають спеціалістів для роботи в командах клієнтів. Найперспективнішим напрямом у сфері ІТ-послуг в Україні став аутсорсинг, на який припадає понад дві третини всіх контрактів на світовому ринку. Аутсорсинг ІТ-послуг є ключовим елементом економіки України, що динамічно зростає завдяки великій кількості висококваліфікованих фахівців та відносно низьким витратам на робочу силу (Щитов, 2022).

Згідно з дослідженням «AI-екосистема України: таланти, компанії, освіта», проведеним AI House та Roosh за підтримки Міністерства цифрової інформації, 20 % українських ІТ-спеціалістів перебувають за межами країни. У 2023 році кількість українських ІТ-фахівців, які працюють за кордоном, зросла до 65 тисяч. Для порівняння, роком раніше ця цифра становила від 50 до 57 тисяч осіб. Це свідчить про значне збільшення кількості українських ІТ-спеціалістів, які обрали роботу за кордоном протягом останнього року (AI-екосистема України, 2024).

Кількість спеціалістів в українському топ-50 продовжує зменшуватися, і за останнє півріччя вона скоротилася на 5,3 %, що становить 5 200 фахівців. Зараз у 50 найбільших ІТ-компаніях України працює 92,4 тисячі людей, що є менше, ніж у січні 2022 року, коли їх було 100 тисяч. Деякі ІТ-фахівці переїхали за кордон для роботи в інших офісах своїх компаній, де легалізуються та припиняють сплачувати податки в Україну (Top 50 IT companies of Ukraine, 2023). У березні 2023 року найбільша спільнота розробників України провела опитування сучасного стану процесу релокації серед ІТ-спеціалістів. У межах опитування взяло участь 2 760 фахівців з інформаційних технологій (ІТ) з України. Польща виявилася найбільш популярним напрямом для релокації після 24 лютого 2022 року, її обрали 34 % опитаних. Друге

місце розділили Німеччина, Іспанія та Португалія, кожна з яких обрали 7 % респондентів. На третьому місці опинилися Велика Британія і Канада, здобувши підтримку 5 % і 4 % опитаних відповідно (41 % IT-вців планують повернутися, 2023).

Аналіз досліджень та публікацій з тематики

Аналіз літератури з тематики міграційних процесів і ролі IT-індустрії в умовах війни демонструє комплексність проблеми та різноманітні підходи до її дослідження. Значна частина літератури акцентує на змінених умовах праці та життєвих обставинах українських IT-спеціалістів, які через повномасштабну війну були змушені мігрувати.

Б. Моєнс та Дж. Барігаззі (2024) досліджують міграційні політики ЄС, зокрема тиск на українських біженців щодо посилення правил, спрямованих на повернення, що створює нові виклики для IT-професіоналів, які опинилися поза межами країни. У цьому контексті особливо важливо враховувати нові моделі працевлаштування та адаптацію мігрантів на ринках праці країн Європи. Згідно з дослідженням YouControl (2023), українська IT-індустрія зазнала значних змін під час війни, але залишається ключовим драйвером економіки. Хоча експорт IT-послуг у 2023 році скоротився на 8,5 %, галузь продовжує приносити значні доходи. Однак суттєвий відтік IT-фахівців за кордон, зазначений у дослідженні AI House (2024), став викликом для відновлення та розвитку галузі. Кількість спеціалістів, які працюють за межами України, зросла до 65 тисяч у 2023 році, що свідчить про зміни у трудовій міграції.

Д. Щитов (2022) підкреслює важливість аутсорсингу для української IT-індустрії, оскільки понад дві третини всіх контрактів припадає саме на цей сектор. Міграція українських IT-спеціалістів змінює структуру ринку праці, проте зберігається висока конкуренція за українських фахівців на глобальному ринку, що сприяє адаптації цих працівників до нових умов. Значний акцент робиться на важливості навичок адаптації IT-фахівців за кордоном.

Дж. Бірт (2023) відзначає, що поєднання технічних і м'яких навичок дозволяє мігрантам інтегруватися в нові ринки праці.

Дослідження О. Кононенка (2022) також висвітлює питання адаптації українських IT-професіоналів у різних країнах, зокрема в Іспанії, де попит на цих фахівців залишається високим. Отже, література підкреслює, що міграція українських IT-професіоналів у контексті війни має суттєвий вплив як на національний, так і на глобальний ринки праці, викликаючи необхідність адаптації та перегляду стратегій розвитку галузі.

Незважаючи на значний обсяг досліджень, що розглядають питання міграції та IT-індустрії в Україні, залишаються аспекти, які ще недостатньо досліджені. По-перше, існує обмежена кількість емпіричних досліджень, які б детально висвітлювали міграційний досвід саме українських IT-професіоналів під час повномасштабної війни. Зокрема, бракує даних щодо індивідуальних траєкторій адаптації цих спеціалістів у нових країнах, їх професійної інтеграції та можливостей розвитку кар'єри за кордоном. Також мало уваги приділяється питанню довгострокових наслідків цієї міграції для національної IT-індустрії, зокрема можливим змінам у структурі ринку праці після війни. Відсутні систематизовані дослідження щодо того, як українські IT-фахівці впливають на ринки праці країн, до яких вони мігрували, та які економічні й соціальні виклики виникають у цьому процесі.

Методологія дослідження

У цій статті розглядаються результати пілотного дослідження, присвяченого розумінню міграційного досвіду українських IT-професіоналів під час повномасштабної війни.

Метою дослідження є аналіз міграційного досвіду українських IT-професіоналів, виклики та перспективи; розглянуто, як повномасштабна війна в Україні впливає на мобільність цієї ключової групи спеціалістів та як вони адаптувалися до нових умов у міжнародному співтоваристві.

Завданням дослідження є:

- дослідити основні виклики, з якими стикаються українські IT-фахівці під час переїзду та адаптації в Іспанії;

- оцінити рівень адаптації українських IT-професіоналів до нового робочого та культурного середовища в Іспанії;

- проаналізувати зміни в професійних та особистих планах IT-фахівців у зв'язку з міграцією;
- визначити основні потреби та проблеми українських IT-мігрантів в Іспанії, пов'язані з роботою, житлом, правовим статусом та соціальною інтеграцією;
- проаналізувати перспективи подальшого перебування в Іспанії або можливого повернення в Україну після завершення війни.

Географія дослідження: це соціологічне дослідження було проведене у вересні 2023 року серед робітників однієї з найбільших IT-компаній в Україні, які внаслідок повномасштабної війни переїхали в Іспанію або планують переїзд до цієї країни найближчим часом. Іспанія не є традиційним напрямом для української IT-міграції, на відміну від Польщі чи Німеччини, тому цікаво вивчити особливості та виклики, з якими стикаються українські IT-фахівці під час переїзду та адаптації в Іспанії.

Цільова група – IT-спеціалісти аутсорс-компаній, які переїхали до Іспанії в період повномасштабного вторгнення (громадяни України). Ця конкретна група може бути особливо цікавою для вивчення з кількох причин, враховуючи різноманітність IT-сектору в Україні. По-перше, аутсорс-компанії часто працюють з міжнародними клієнтами, що може впливати на рішення про міграцію та адаптацію за кордоном. По-друге, аутсорсингові проекти часто передбачають більшу гнучкість у виборі місця роботи, що могло вплинути на рішення про міграцію. І наостанок, аутсорс-компанії є значним джерелом валютних надходжень в Україну.

Вивчення цієї конкретної групи може надати цінні інсайти щодо адаптації та інтеграції українських IT-спеціалістів до європейського ринку праці, а також допомогти зрозуміти потенційні довгострокові наслідки для українського IT-сектору.

Методологія дослідження: було використано змішаний метод дослідження, що поєднує кількісні та якісні підходи для отримання всебічного розуміння проблеми. Використано кількісні методи, а саме онлайн-опитування (структурована анкета для збору статистичних даних), контент-аналіз для відкритих питань в опитувальниках. Контекстуальний аналіз для вивчення ширшого контексту війни та її впливу на IT-сектор в Україні.

Метод збору даних дослідження: посилання на електронне опитування було розіслано електронною поштою, у корпоративних чатах та під час особистих розмов.

Вибірка для цього пілотного дослідження становить 61 респондент. Загальна кількість респондентів становила 80 осіб. За умови довірчої ймовірності 95 % та довірчого інтервалу (похибки) 5 %, що означає, що дослідження репрезентативне, і його результати варто враховувати під час обговорення проблем міграції IT-спеціалістів аутсорс-компаній, представленої в дослідженні.

Результати пілотного дослідження дають певне уявлення, але не можуть бути екстрапольовані на всю популяцію українських IT-спеціалістів в Іспанії. Дослідження надає глибокий якісний аналіз досвіду опитаних спеціалістів. Це пілотне дослідження може стати основою для більш масштабного проєкту в майбутньому. Цінність отриманих даних має значення для формування гіпотез та напрямів подальших досліджень.

Результати

Яка ваша стать? Гендерні аспекти міграційної мобільності у сфері IT в контексті війни в Україні є надзвичайно важливими для врахування. Попри значний прогрес у забезпеченні рівності прав чоловіків і жінок, їхні міграційні траєкторії та виклики залишаються різними. Серед респондентів 20 осіб (32 % від загальної вибірки) були жінками, а 41 особа (67,2%) – чоловіками.

Чи є у вас діти? Соціально-демографічні характеристики респондентів є важливими для розуміння того, як особистісні чинники впливають на їх міграційну мобільність та можливості її реалізації. Більшість опитаних (59 % від загальної вибірки) не мали дітей, 23 % опитаних мали двох дітей, 16,4 % – одну дитину, і лише один респондент (1,6 %) мав трьох чи більше дітей.

Чи працює ваша дружина / партнер у вашій новій країні? У більшості опитаних чоловік чи дружина не працюють у новій країні (50,8 % від загальної вибірки), 27 % працюють у прий-

маючій країні, і 21,3 % респондентів зазначили, що вони самотні. Така ситуація свідчить про значний вплив сімейного стану та зайнятості на адаптацію та інтеграцію мігрантів у новому середовищі, оскільки наявність або відсутність працевлаштування може впливати на рівень економічної стабільності та соціальної інтеграції родини або індивіда.

Вкажіть свою кваліфікацію. У більшості випадків респонденти, які зацікавилися міграцією в Іспанію, мають кваліфікацію «Senior» (55,7 %), «Middle» – 24,6 %, «Expert» – 18 %, і один респондент – «Junior». Це свідчить про високу кваліфікацію тих, хто обрав Іспанію для життя та роботи, а також може вказувати на те, що цю локацію обирають для себе частіше ті, хто заробляє більше, тобто матеріально може дозволити собі жити у цій локації. Адже оренда житла в Іспанії значно дорожча, ніж в Україні, як і ціни на продукти харчування.

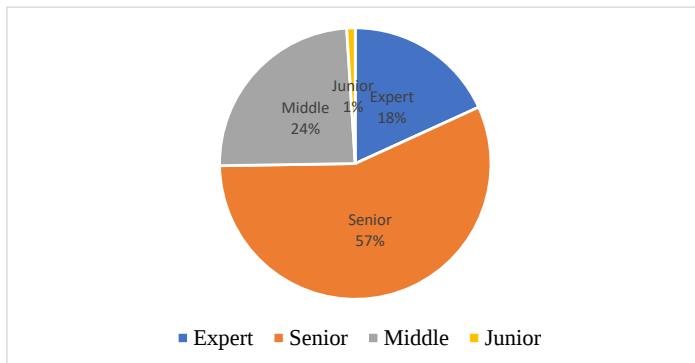


Схема 1. Розподіл кваліфікацій респондентів

Як давно ви переїхали до поточної країни? 51 % респондентів переїхали в нову локацію більше року тому, шість місяців і більше – 18 % опитаних, 2–3 місяці тому – 11,5 %, менше місяця – 8,2 %, 4–6 місяців – 6,6 %, а ті, хто проживав у поточній локації більше двох років, становлять 4,9 % респондентів. Тобто майже для всіх повномасштабне вторгнення стало ключовим фактором, що вплинуло на переїзд до Іспанії.

Ймовірно, для більшості опитаних їх переїзд був зумовлений саме війною. Це може вказувати на стабільність і тривалу адаптацію до нових умов життя і роботи. Зазначено, що 8,2 % опитаних переїхали менше місяця тому, що може свідчити про нові процеси адаптації та виклики, пов'язані з переїздом.

Чи відчуваєте ви труднощі з соціальною адаптацією у новій країні? Питання соціальної адаптації у новій країні є важливим аспектом міграційного процесу, оскільки від його успішності залежить загальний комфорт і якість життя мігрантів. Важливо зрозуміти, які труднощі вони можуть зустрічати на шляху до інтеграції в нове середовище. 41 % з усіх опитаних стверджують, що вони стикалися з проблемами соціальної адаптації в новій країні, 23 % – не впевнені, 36,1 % – говорять, що вони не мали проблем в адаптації. Це вказує на складнощі в адаптації до нових соціокультурних і мовних реалій. Варто зауважити, що наявність досвіду проживання в інших країнах поліпшує швидкість адаптації.

За шкалою від 1 до 5 як би ви оцінили свій рівень адаптації у новій країні? Зважаючи на різноманітність досвіду, який люди отримують під час переїзду в нову країну, важливо зрозуміти, наскільки успішно вони справляються з адаптацією. Оцінка власного рівня адаптації може бути показником того, які труднощі та виклики виникають у процесі інтеграції в нове суспільство. 47,5 % респондентів визнає свою адаптацію як середню – це може говорити про те, що для багатьох адаптація виявилася складнішою, ніж очікувалося, але водночас не стала надто проблематичною.

Ймовірно, для інженерів інформаційних технологій релокація у нові країни може бути менш проблематичною, ніж для представників інших сфер, адже вони часто працюють в галу-

зі, де є можливість подорожувати в інші країни та працювати за кордоном у період відрадження. Також таких спеціалістів можна назвати «напівмігрантами», оскільки вони працюють у власній країні, але у сфері, яка має глобальний характер. Їхня робота часто пов'язана з міжнародними проєктами, замовниками чи командами, що дає їм змогу працювати в різних місцях світу без необхідності повноцінної міграції. Цей підхід відкриває нові можливості для професійного зростання, розвитку міжкультурної комунікації та обміну досвідом. Також це може призводити до вироблення більш гнучких індивідуальних графіків роботи, що враховують різницю в часі та робочих стандартах між країнами.

Чи вважаєте ви, що за кордоном (у вашій новій країні) є більше можливостей для роботи? Можливості працевлаштування є ключовим чинником у процесі адаптації до нового середовища. Результати опитування показують, що 54,1 % респондентів вважають, що існують певні можливості, тоді як 9,8 % вбачають їх багато. Однак 23 % опитаних не впевнені у цьому, а лише 13,1 % не бачать жодних перспектив для працевлаштування за кордоном. Ці результати вказують на високу цінність міжнародного досвіду та кар'єрних можливостей для респондентів.

Чи бачите ви перспективи для свого майбутнього, живучи за кордоном? Оцінка можливостей у новому середовищі є важливим аспектом життя за кордоном. Результати опитування показують, що 50,8 % респондентів вбачають певні можливості для себе, а 37,7 % бачать їх багато. Водночас 8 % мають сумніви, і лише 8,2 % взагалі не розглядають перспектив у житті за кордоном. Це свідчить про готовність та бажання респондентів розвивати свої можливості в новому місці проживання.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що якість вашого життя залежить від вас самих? У сучасному світі, коли вибір і можливості безпосередньо впливають на якість життя, важливо усвідомлювати, що наші рішення та дії формують наше щастя та успіх. Більшість опитаних вважають, що якість їхнього життя прямо залежить від особистих зусиль: 42,6 % надали цій думці високу оцінку, а 41 % оцінили її трошки нижче. Ці результати свідчать про усвідомлення особистої відповідальності та самостійності серед респондентів. Вони розуміють, що здатність покращувати своє життя лежить у їхніх руках, що може мотивувати їх до активних дій та саморозвитку. Отже, це відображає позитивне ставлення до змін та прагнення до кращого життя.

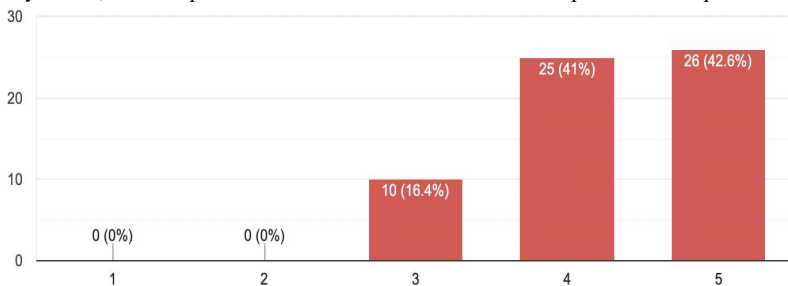


Схема 2. Розподіл відповідей на питання
«Чи погоджуєтесь ви з тим, що якість вашого життя залежить від вас самих?»

Ким ви себе вважаєте – іммігрантом чи біженцем? Тема ідентичності є важливим аспектом життя людей, які змінили своє місце проживання. Результати опитування показують, що 42,6 % респондентів визначають себе як іммігранти, 36 % – скоріше як мігранти, ніж біженці, а 16,4 % називають себе біженцями. Понад 40 % опитаних ідентифікують себе як іммігранти, що свідчить про усвідомленість свого переїзду та готовність адаптуватися до нового середовища. Імміграція часто є свідомим вибором, і ця група може бути більш підготовленою до інтеграції в нову культуру. Водночас приблизно 16,4 % респондентів, які називають себе біженцями, вказують на особливі потреби та виклики, пов'язані з їхніми обставинами, часто викликаними війною чи переслідуваннями. Ця ідентифікація може відображати не лише їхнє ставлення до себе, а й складнощі, з якими вони стикаються у процесі адаптації.

Чи вважаєте ви, що ІТ-спеціалістам легше працювати за кордоном, ніж людям з іншими професіями? Питання можливостей працевлаштування за кордоном для різних професій залишається актуальним, особливо в умовах глобалізації та зростання ролі ІТ-технологій. Більшість респондентів (82 %) впевнені, що для працівників у сфері інформаційних технологій простіше працювати за кордоном, ніж для представників інших галузей. Це може вказувати на усвідомленість серед респондентів того, що вони мають переваги і більше можливостей, порівняно з людьми з інших сфер. Або це може бути обумовлено фактичним багаторічним досвідом роботи за кордоном у респондентів до початку збройних конфліктів на території України.

ІТ-професіонали часто отримують високі зарплати через високий попит на їхні спеціалізовані навички та брак кваліфікованих фахівців у цій галузі. Навіть більше, ІТ-фахівці часто мають можливість працювати як фрілансери або обирати дистанційну роботу, що відкриває нові можливості для роботи з клієнтами з різних країн і забезпечує більшу гнучкість у роботі.

Чи траплялися у вас випадки, коли хтось у вашій компанії змінив своє ставлення до вас через ваше громадянство? У сучасному світі питання громадянства стає все більш актуальним, особливо в контексті професійних відносин та повномасштабної війни в Україні. Як показують результати опитування, ставлення колег до нас може варіюватися залежно від нашої національної приналежності. Це запитання набуває особливої ваги в умовах соціальної напруженості та політичних змін. На запитання «Чи були випадки, коли хтось у вашій компанії змінював своє ставлення до вас через ваше громадянство?», 67,2 % відповіли «ні», 19,7 % не впевнені, а 13,1 % стверджують, що такі випадки траплялися. З огляду на те, що більшість респондентів є українцями, це може вказувати на можливість наявності дискримінації або «культури скасування» в робочому середовищі. Значна кількість опитаних (майже 20 %), які не впевнені або вагаються, свідчить про можливість того, що такі випадки могли траплятися.

Живання терміна «культура скасування» вже виражає певну думку, яка несе імпліцитно негативний відтінок. Культура скасування не є організованим рухом з лідерами чи постійними учасниками. Ті, хто приєднується до неї, роблять це непостійно, можливо, лише раз, і не мають загальної ідеології. Цей термін часто асоціюється з крайнощами та викликає страх (Mishan, 2020). Результати опитування порушують важливі питання про те, як ставлення до громадянства може впливати на професійні відносини та культуру в компанії.

Культура скасування як один із сучасних феноменів наявна не тільки в медіасвіті, але також і у робочому міжнаціональному середовищі, де вона визначає новий спосіб взаємодії між різними культурами та групами співробітників однієї компанії. Звичайно, важливо забезпечити збереження ефективності та досягнення корпоративних цілей в умовах розмаїття та культурного плюралізму. Однак війна внесла певні корективи у способи взаємодії та сприйняття культурного скасування. Конфлікти між національностями, стереотипи та приписи стали більш відкритими, що ускладнює побудову позитивного міжкультурного середовища в офісі. В цій новій реальності важливою стає роль лідерів, проєктних менеджерів та спеціалістів по роботі з персоналом, які вміють виявляти емпатію, сприяти інклюзивному середовищу і розвивати культуру поваги та різноманіття.

Чи чули ви від своїх колег, що хтось змінив своє ставлення до них через їхнє громадянство? Зміна ставлення до колег на основі їхнього громадянства – це складне і чутливе питання, яке вимагає уваги. На запитання «Чи чули ви від своїх колег, що вони відчували зміну ставлення до них через їх громадянство?» 42,6 % відповіли «ні», 24,6 % не впевнені, 32,8 % стверджують, що так. 32,8 % опитаних мали досвід, коли їхні колеги змінювали ставлення через громадянство. Це може вказувати на те, що проблеми, пов'язані зі зміною ставлення та культурою скасування, не обов'язково стосуються всіх співробітників компанії, однак її часто відчують працівники міжнародних компаній. Навички та досвід можуть бути однаковими, але громадянство може виявитися важливим фактором у ставленні до співробітника та його можливостей для професійного зростання, навіть якщо інші показники рівні.

Чи звертаєте ви увагу на громадянство своїх колег? Питання про те, чи звертають працівники увагу на громадянство своїх колег, виявило цікаву динаміку у робочих відносинах. За результатами опитування, 59 % респондентів стверджують, що не враховують громадянство

колег, що свідчить про прагнення більшості до створення рівних умов для спілкування та співпраці. Однак 23 % зазначили, що їхнє ставлення залежить від громадянства, а 13,1 % відповіли ствердно. Це підкреслює, що в деяких ситуаціях, зокрема під час виконання специфічних завдань або взаємодії з міжнародними партнерами, громадянство може стати важливим фактором.

Повномасштабна війна в Україні вплинула на зміну розуміння громадянства у професійних відносинах ІТ-спеціалістів. Все більше українських команд відмовляються брати до себе в розподілену команду вихідців з Росії, навіть якщо останні вирішили емігрувати з батьківщини. До того ж клієнти ІТ-компаній інколи також висловлюють небажання працювати з російськими фахівцями. Можна згадати масове звільнення працівників із російським громадянством з офісів компанії ABBYY, у Сербії, Угорщині та на Кіпрі.

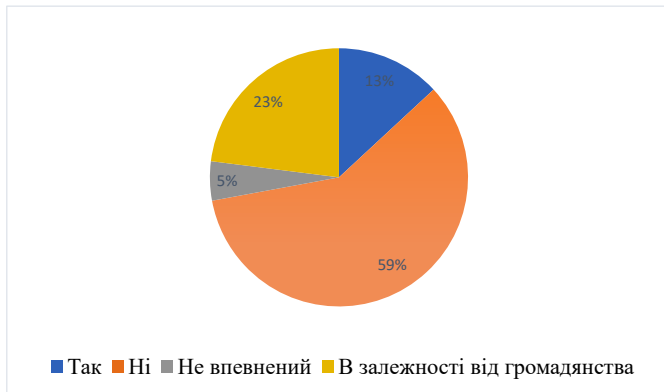


Схема 3. Розподіл відповідей на питання
«Чи звертаєте ви увагу на громадянство своїх колег?»

Чи погоджуєтеся ви з тим, що у вашій компанії важливі лише hard і soft skills, а не громадянство? Обговорення значення hard і soft skills у робочому середовищі є важливим аспектом корпоративної культури. Результати опитування показують, що 49,2 % респондентів повністю погоджуються з тим, що в їхній компанії важливі лише ці навички, тоді як 31,1 % згодні з цим твердженням. Лише 3,3 % вважають, що громадянство може впливати на професійний розвиток.

Ключова різниця між hard і soft skills полягає в тому, як вони набуваються та використовуються на робочому місці. Навички знань (hard skills) часто набуваються через освіту або конкретне навчання. До них входять компетенції, як-от вміння користуватися комп'ютером, програмним забезпеченням чи іншим інструментом. Навички міжособистісного спілкування (soft skills) частіше сприймаються як особисті риси (Birt, 2023).

Чи отримували ви фінансову допомогу як біженець від держави у вашій нинішній країні, наприклад, на їжу, одяг, транспорт або житло? Питання про фінансову допомогу, яку отримують біженці від держави у своїй новій країні, є важливим аспектом адаптації та інтеграції. Результати опитування серед колег, які перебувають або планують переїхати в Іспанію, свідчать про те, що 86,9 % респондентів не отримували такої допомоги. Лише 11,5 % зазначили, що отримували фінансову підтримку, а 1,6 % не змогли визначитися зі своєю відповіддю. Ці дані вказують на те, що більшість опитаних не покладаються на державну підтримку у своїй новій країні.

Чи залежите ви зараз від такої допомоги у вашій нинішній країні? Дослідження, що стосується залежності біженців від державної допомоги, виявило цікаві результати серед ІТ-фахівців з України. На запитання «Чи залежите ви зараз від такої допомоги у вашій нинішній країні?» 91,8 % респондентів відповіли «ні», що свідчить про їхню незалежність і впевненість

у своїх фінансових ресурсах. Лише 4,9 % зазначили, що розраховують на допомогу, а 3,3 % не змогли визначитися зі своєю відповіддю. Це свідчить про їхню незалежність та впевненість у власних фінансових ресурсах. Тобто навіть можливе скасування допомоги для біженців з України, про яке закликають урядовці з України для повернення українських біженців (Moens & Barigazzi, 2024), ніяк не вплине на ІТ-фахівців з України та їх плани лишатися в країні перебування (у цьому випадку в Іспанії). ІТ-фахівці зазвичай мають стабільні робочі місця та високий попит на свої навички, що може надати їм гнучкість і незалежність від певних програм соціальної допомоги. Такий високий попит на їхні послуги може забезпечити їм можливість продовжувати працювати та залишатися в країні, де вони зараз працюють.

Чи зацікавлені ви в отриманні іншого громадянства у найближчому майбутньому?

Останнім часом питання отримання другого громадянства стає дедалі актуальнішим. Згідно з опитуванням, 49,2 % респондентів вже виявили зацікавленість у цьому кроці, водночас 23 % готові розглянути лише дозвіл на проживання. Ще 21,3 % респондентів не визначилися, а 6,6 % заявили про відсутність інтересу. Мотивація може варіюватися: від прагнення забезпечити безпеку та захищеність до бажання кардинально змінити своє життя.



Схема 4. Розподіл відповідей на питання

«Чи зацікавлені ви в отриманні іншого громадянства в найближчому майбутньому?»

Велика частина майбутніх планів біженців визначається цілями, які вони ставили перед собою, залишаючи свою країну. Хоча більшість українців, безперечно, обирали місцеперебування з урахуванням питань безпеки, існували і ті, котрі використали можливість емігрувати до більш розвинених і заможних країн. Очевидно, їхні життєві плани направлені на тривале проживання у країні перебування. Результати дослідження, проведеного Міжнародним дослідницьким холдингом «4Service» у 36 країнах, підтверджують, що серед тих, хто не бажає повертатися в Україну, більшість зазначили свої плани еміграції до Європи ще до початку війни (54 %). Основну частину цієї групи становлять молоді люди до 35 років з високим рівнем освіти, з яких 64 % володіють однією або кількома іноземними мовами (Ukrainiaki bizhentsi, 2022). Іспанія відома якісною медичною системою та розвинутою інфраструктурою в більшості регіонів. Тут можна насолоджуватися прекрасним кліматом, а також отримати безкоштовну освіту для дітей. Країна пропонує безліч місць для внутрішнього туризму та багатий культурний досвід. Іспанія, безсумнівно, стає привабливою для фахівців у сфері ІТ, які бажають переїхати в теплий клімат, офіційно зареєструватися в Євросоюзі і відчувати філософію «маньяна» (Копоненко, 2022).

Чи плануєте ви повернутися до своєї країни походження протягом наступних кількох років? У світлі сучасних подій, які тривожать багатьох українців, питання про повернення до рідної країни стає дедалі актуальнішим. На запитання «Чи плануєте ви повернутися до своєї країни походження протягом наступних кількох років?» 41 % відповіли «ні», 26,2 % – «тільки коли війна закінчиться», 24,6 % – не впевнені в відповіді, 8,2 % – готові повернутися.

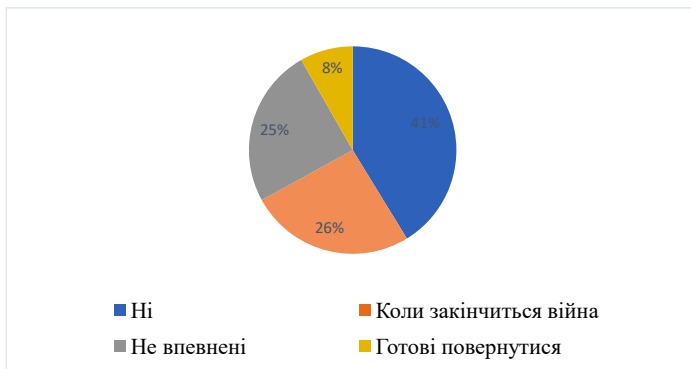


Схема 5. Розподіл відповідей на питання: «Чи плануєте ви повернутися до своєї країни походження протягом наступних кількох років?»

Очевидно, що війна має великий вплив на плани повернення. Це може вимагати додаткових заходів підтримки та стимулювання для тих, хто планує повернутися. Однак питання повернення ІТ-спеціалістів в Україну є достатньо проблематичним, на таке рішення може вплинути тривалість війни, адже чим довше буде тривати війна, тим більше шансів, що мігранти зможуть адаптуватися до нової країни та не матимуть бажання повертатися. Фахівці підкреслюють, що ефективним засобом для забезпечення повернення громадян має стати розробка програм, спрямованих на відновлення та адаптацію громадян.

Ще одним із факторів, що неодмінно вплине на рішення щодо повернення в Україну після війни, стане податкове навантаження на ІТ-спеціалістів, і якщо до початку повномасштабної війни більшість українських працівників працювали як приватні підприємці (ФОП) і платили податок у середньому в розмірі 5 % від суми доходів, то вже у кінці грудня 2023 року була ухвалена Національна стратегія доходів України на період до 2030 року. Ця стратегія передбачає підвищення податків для фізичних осіб-підприємців (ФОПів), об'єднання другої та третьої груп і загалом буде мати вплив на українську ІТ-екосистему. До того ж, якщо податкове навантаження для ФОПа, який займається комп'ютерним програмуванням, збільшиться з 5 % до 10 % або більше, це може вплинути на здатність замовника оплачувати вартість послуг, яка також буде зростати пропорційно цьому збільшенню (Shcho bude z podatkamy dlia IT-fakhivtsiv, 2024).

Чи відвідали б ви свою країну походження на короткий термін зараз, якби у вас були сімейні причини? Питання про відвідування рідної країни в умовах війни є актуальним і багатограним. Відповідно до опитування, 57,4 % респондентів готові повернутися на батьківщину, навіть якщо їхня поїздка буде короткочасною. Водночас 23 % не мають чіткої позиції з цього питання, а 19,7 % респондентів виступили проти такого рішення.

Висновки та рекомендації

Українські ІТ-фахівці стикаються з низкою викликів під час переїзду до Іспанії, зокрема з мовними бар'єрами, відсутністю підтримки з боку місцевих компаній, а також труднощами в налагодженні професійних контактів. Важливим фактором є також культурна адаптація, що вимагає зусиль для розуміння нових соціальних норм та професійних практик. Загальний рівень адаптації українських ІТ-фахівців в Іспанії варіюється. Деякі фахівці успішно інтегруються у нове робоче середовище завдяки своїм навичкам і досвіду, врдночас інші відчують труднощі, пов'язані зі змінами в робочих процесах та очікуваннях.

Міграція в Іспанію суттєво вплинула на професійні та особисті плани українських ІТ-фахівців. Багато з них переосмислили свої кар'єрні цілі, орієнтуючись на можливості зростання в міжнародних компаніях. Особисті плани також змінилися, зокрема з'явилася потреба у стабільності та безпеці, що стало пріоритетом після переїзду. Основні потреби українських ІТ-

мігрантів в Іспанії включають доступ до житла, інформацію про можливості для легального працевлаштування, а також підтримку в соціальній інтеграції.

В умовах невизначеності, спричиненої війною в Україні, українські ІТ-фахівці мають різні перспективи щодо свого подальшого перебування в Іспанії або повернення на батьківщину. Багато з цих фахівців прагнуть отримати нове громадянство, що свідчить про їхнє бажання адаптуватися та інтегруватися в нове середовище. Важливим аспектом є те, що українські ІТ-спеціалісти виявилися менш залежними від соціальної підтримки, наданої їм європейськими країнами. Це підкреслює їхню самодостатність та здатність адаптуватися до нових умов, незважаючи на нестабільність. У зв'язку з війною в Україні «культура скасування» набуває все більшого значення в українській ІТ-спільноті. Це явище яскраво демонструє зміни у ставленні колег до громадянства, оскільки вони починають переосмислювати свої особисті та професійні цінності.

Отже, результати дослідження свідчать про складну та суперечливу ситуацію, в якій опинилися українські ІТ-професіонали в умовах повномасштабної війни. З одного боку, війна призвела до відчуття невизначеності та тривоги, з іншого – стала поштовхом для міграції та пошуку нових можливостей за кордоном, зокрема в Іспанії.

Щодо рекомендацій, насамперед важливо зосередитися на підтримці адаптації українських ІТ-професіоналів, які переїхали до Іспанії. Це можна досягти шляхом розвитку програм, які допоможуть їм інтегруватися в нове середовище та адаптуватися до культурних відмінностей. Зокрема, мовні курси та інформаційні сесії про місцевий ринок праці можуть стати невід'ємною частиною цього процесу. Для повернення ІТ-спеціалістів в Україну після війни необхідно запровадити стимули, як-от податкові пільги. Державна підтримка у вигляді економічних відновлювальних програм та правового захисту для ІТ-спеціалістів також є критично важливою для формування безпечного та стабільного середовища для розвитку ІТ-сектору в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Іпполітова, І., Яновський, І. (2023). 41 % айтівців планують повернутися, але після завершення війни. Результати релокейт-опитування. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/relocation-wave-2022/>
2. Saturday team (2024). AI-екосистема України: таланти, компанії, освіта. URL: <https://ai-house.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/AI-Ecosystem-of-Ukraine-by-AI-HOUSE-x-Roosh-UA.pdf>
3. Алтинпара, А. О., Корогодова, О. О. Аутсорсинг як інструмент розвитку компаній ІТ-сектору України в умовах Індустрії-4.0. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*, 16, 140–152. URL: <https://aihouse.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/AI-Ecosystem-of-Ukraine-by-AI-HOUSE-x-Roosh-UA.pdf>
4. Birt, J. (2023). Hard Skills vs. Soft Skills: What's the Difference? URL: <https://www.indeed.com/career-advice/resumes-cover-letters/hard-skills-vs-soft-skills>
5. Digital tiger the Power of Ukrainian IT research (2023). URL: https://itukraine.org.ua/files/ITU_GT.pdf
6. Кононенко, О. (2022). Робота та життя в Іспанії для українців: у яку сферу ІТ піти. URL: <https://iampm.club.ua/blog/roбота-ta-zhittya-v-ispaniyi-dlya-ukrayincziv-u-yaku-sferu-it-piti/>
7. Куліков, Є. (2024). Український ІТ-аутсорс – 300 тис. міленіалів та 7 млрд дол. доходу. *KO – ідеї для бізнесу*. URL: https://ko.com.ua/ukrayinskij_it-outsors_300_tis_milenialiv_ta_7_mlrld_dol_dohodu_146688 [in Ukrainian].
8. Mishan, L. (2020). The Long and Tortured History of Cancel Culture. URL: <https://www.nytimes.com/2020/12/03/t-magazine/cancel-culture-history.html>
9. Moens, B. & Barigazzi, J. (2024). Ukraine wants EU's next migration rules to encourage returns. URL: <https://www.politico.eu/article/kyiv-puts-pressure-to-tighten-rules-as-eu-mulls-future-of-ukrainian-refugees/>
10. Рішення для бізнесу You Control (2024). Інструменти для аналізу кожної компанії та фізичної особи. URL: https://youcontrol.com.ua/our_possibility/?%3F=it-services [in Ukrainian].

11. Редакція DOU (2024). Що буде з податками для IT-фахівців, ФОПами і як підготуватися до змін. Розбір Нацстратегії доходів. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/analysis-national-revenue-strategy/>
12. Щитов, Д. М., Мормуль, М. Ф., Щитов, О. М., Романчук, Л. А., Чупілко, Т. А. (2022). Аутсорсинг IT-послуг в Україні. *Інформаційні технології та комп'ютерна інженерія*, 3, 85–90.
13. Редакція DOU (2023). Топ-50 IT-компаній України, зима 2023: мінус 5 тисяч фахівців через релокацію. URL: https://dou.ua/lenta/articles/top-50-winter-2023/?from=telegram&utm_source=telegram&utm_medium=social
14. 4Service (2022). Українські біженці в Європі. Дослідження поведінки та настроїв українців, що вимушені були виїхати в Європу внаслідок війни в Україні. URL: <https://4service.company/uk/blog/ukrayins-ki-bizhentsi-v-ievropi-doslidzhennia-povedinki-ta-nastroyiv-ukrayintsiv-shcho-vimusheni-buli-viyikhal-i-v-ievropu-vnaslidok-viini-v-ukrayini>

References

1. Ippolitova, I., Yanovskyi, I. (2023). 41 % aktivitsiv planuiut povernutysia, ale pislia zavershennia viiny. Rezultaty relokeit-opytuvannia [41 % of IT professionals plan to return, but after the end of the war]. Retrieved from <https://dou.ua/lenta/articles/relocation-wave-2022/> [in Ukrainian].
2. Saturday team (2024). AI-ekosystema Ukrainy: talanty, kompanii, osvita [Ukraine's AI ecosystem: talents, companies, education]. Retrieved from <https://aihouse.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/AI-Ecosystem-of-Ukraine-by-AI-HOUSE-x-Roosh-UA.pdf> [in Ukrainian].
3. Altynpara, A. O., Korohodova, O. O. Outsourcing yak instrument rozvytku kompanii IT-sektoru Ukrainy v umovakh Industrii-4.0 [Outsourcing as a tool for the development of companies in the IT sector of Ukraine in the context of Industry 4.0]. *Ekonomichniy visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*, 16, 140–152. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2019_16_18 [in Ukrainian].
4. Birt, J. (2023). Hard Skills vs. Soft Skills: What's the Difference? Retrieved from <https://www.indeed.com/career-advice/resumes-cover-letters/hard-skills-vs-soft-skills>
5. Digital tiger the Power of Ukrainian IT research (2023). Retrieved from https://itukraine.org.ua/files/ITU_GT.pdf
6. Kononenko, O. (2022). Robota ta zhyttia v Ispanii dlia ukrainsiv: u yaku sferu IT pity [Work and life in Spain for Ukrainians: which field of IT to go to]. Retrieved from <https://iampm.club/ua/blog/robota-ta-zhyttia-v-ispaniyi-dlya-ukrayincziv-u-yaku-sferu-it-piti/> [in Ukrainian].
7. Kulikov, Ye. (2024). Ukrainskyy IT-outsors – 300 tys. milenialiv ta 7 mlrd dol. dokhodu [Ukrainian IT-authors – 300 thousand millennials and 7 billion dollars in revenue]. *KO – idei dlia biznesu*. Retrieved from https://ko.com.ua/ukrayinskij_it-outsors_300_tis_milenialiv_ta_7_mlrd_dol_dohodu_146688 [in Ukrainian].
8. Mishan, L. (2020). The Long and Tortured History of Cancel Culture. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/12/03/t-magazine/cancel-culture-history.html>
9. Moens, B. & Barigazzi, J. (2024). Ukraine wants EU's next migration rules to encourage returns. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/kyiv-puts-pressure-to-tighten-rules-as-eu-mulls-future-of-ukrainian-refugees/>
10. Rishennia dlia biznesu You Control (2024). Instrumenty dlia analizu kozhnoi kompanii ta fizychnoi osoby [Tools for analyzing each company and individual]. Retrieved from https://you-control.com.ua/our_possibility/?%3F=it-services [in Ukrainian].
11. Redaktsiia DOU (2024). Shcho bude z podatkami dlia IT-fakhivtsiv, FOPamy i yak pidhotuvatsia do zmin. Rozbir Natsstrategii dokhodiv [What will happen to taxes for IT specialists, individual entrepreneurs and how to prepare for the changes. Analysis of the National Revenue Strategy]. Retrieved from <https://dou.ua/lenta/articles/analysis-national-revenue-strategy/> [in Ukrainian].
12. Shchytyov, D. M., Mormul, M. F., Shchytyov, O. M., Romanchuk, L. A., Chupilko, T. A. (2022). Outsourcing IT-posluh v Ukraini [Outsourcing IT services in Ukraine]. *Informatsiini tekhnologii ta kompiuterna inzheneriia*, 3, 85–90.
13. Redaktsiia DOU (2023). Top-50 IT-kompanii Ukrainy, zyma 2023: minus 5 tysiach fakhivtsiv cherez relokatsiiu [Top 50 IT companies in Ukraine, winter 2023: minus 5 thousand specialists

due to relocation]. Retrieved from https://dou.ua/lenta/articles/top-50-winter-2023/?from=tg&utm_source=telegram&utm_medium=social [in Ukrainian].

14. 4Service (2022). Ukrainski bizhentsi v Yevropi. Doslidzhennia povedinky ta nastroyiv ukraintsiv, shcho vymusheni buly vyikhaly v Yevropu vnaslidok viiny v Ukraini [Ukrainian refugees in Europe. A study of the behavior and attitudes of Ukrainians who were forced to leave for Europe as a result of the war in Ukraine]. Retrieved from <https://4service.company/uk/blog/ukrayins-ki-bizhentsi-v-ievropi-doslidzhennia-povedinki-ta-nastroyiv-ukrayintsiv-shcho-vimusheni-buli-viyikhali-v-ievropu-vnaslidok-viini-v-ukrayini> [in Ukrainian].

Ольга Лабур

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії,
кафедри соціології та права,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського», Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-0194-0419

Olha Labur

Candidate of Historical Sciences, PhD, Associate Professor,
Associate Professor of the History Section,
of the Sociology and Law Department,
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-0194-0419

«THANKS TO YOU, IT'S NOT SO SCARY ANYMORE»: REFUGEES WITH CANCER AND PATIENT ORGANIZATIONS IN THE LAST TWO YEARS OF THE UKRAINE-RUSSIA WAR²

*«People who deal with treating cancer during air raids
and missile attacks are real titans for me»³*

Anna Uzlova,
director of the adult cancer patient support
Foundation «Inspiration Family»

Abstract. War is an extraordinary and powerful event in people's lives. It changes their destinies, causes feelings of helplessness and doom, brings suffering and death. Similarly, Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, dramatically changed the lives of people with cancer. They felt that the life-saving treatment and care they needed was under great threat. The situation with cancer services was so critical that the international oncology community was forced to intervene. Soon a whole coordination network was created, which became a platform for various discussions, ideas, assistance, agreements, etc. It was recognized that cancer patients became indirect victims of the war. For the first time in 10 years of war, it was recorded at the national and international levels that the Russian full-scale invasion of Ukraine caused significant disruption in the provision of cancer services.

Support funds and patient organizations have become an important navigator and advisor in this difficult situation for people with cancer. They have greatly helped these people to navigate, survive and resist, especially in the first months of the full-scale invasion. The statement in the title of this study demonstrates the practical importance of their initiatives. Although it was expressed in response to the 2023 annual report of the Inspiration Family Adult Cancer Support Foundation, it should be seen as a general appreciation of the efforts made by support foundations and patient organizations for people with cancer during the war.

The purpose of this study was to examine the activities of two organizations (Athena. Women Against Cancer and the Inspiration Family Adult Oncology Patient Support Foundation) regarding the evacuation and refugee of people with cancer. It is proposed to separate refugee and evacuation

² The study was accomplished under the research project «Prisma Ukraïna: War, Migration and Memory» of the Forum Transregionale Studien and Gerda Henkel Foundation (2024).

³ Yanovska, O. (2023). Kozhen shukaie svoje mistse v tsii viini. My svoie znaishly davno. Istoriia pro viinu ta dopomohu vid dyrektorky Fondu pidtrymky doroslykh onkopatsientiv Inspiration Family Anny Uzlovoi, V proekti «Rak ne vidstupaie, poky letiat rakety» [Everyone seeks their own place in this war. We have found ours long ago. Story about the war and support from the director of the Adult cancer patients support Foundation «Inspiration Family», Anna Uzlova, Under the project «Cancer does not retreat when missiles fly»]. Reporters. Retrieved from <https://reporters.media/spec/cancerduringwar/anna/> [in Ukrainian].

of cancer patients as separate migration processes. In the first case, we should talk about the chaotic process, when people diagnosed with cancer independently decided to migrate abroad at their own risk in search of possible treatment. Instead, evacuation is presented as an organized state control over the process of moving people out of danger zones. At the state level, it began with the introduction of the Medical Evacuation Program under the Ministry of Health in the summer of 2022. It was supposed to coordinate state efforts to transport cancer patients to foreign hospitals. As practice has shown, the Program has proven to be extremely popular and relevant.

It is proved that the participation of these organizations in the state evacuation program dominated the support for the refugee of people with cancer. It is shown that Facebook pages and telegram channels have become reliable and effective means of communication in the new realities. A year later, representatives of both organizations admit that creating them at the beginning of the full-scale Russian invasion was the best decision. They have become an excellent information bridge, a means of rapid communication and effective assistance. It was on these social networks that participants lively discussed the chaotic refugee situation, its positive and negative aspects. The administrators of these social media pages commented on the situation with independent search abroad. However, the red line in these comments was the issue of unsuccessful treatment and the consequences for the relatives of hopelessly ill patients. Undoubtedly, such cases have become a great challenge for patient organizations themselves, in particular in advocating for the interests of people living with cancer.

So it is clear that both organizations were able to maintain contact with patients and doctors, and became an important guideline for the survival of such people. The tense first months of the full-scale invasion turned their work into a coordination headquarters, where all the necessary information was received. And the idea to introduce telegram channels, new Facebook and Instagram pages united patients and doctors around these organizations. Many new people joined them, and access to information and communication became easier. With the start of the Medical Evacuation Program, initiated by the Ministry of Health of Ukraine in partnership with the European cancer community, patient organizations were involved in the project and in some cases greatly simplified the information and documentation package. At the same time, there were natural difficulties with the evacuation of terminally ill people. In general, the activities of these organizations have gradually shifted from supporting chaotic medical refugees to participating in structured medical evacuations. However, there is still a significant amount of work to be done with patients who have continued their treatment in Ukraine. Among the important aspects of the work of these organizations are the issues of psychological support for patients and humanitarian assistance with the supply of medicines, which require new efforts and forms in the future work of patient organizations.

Keywords: war, cancer, refugees, Ukraine, social media, organizations.

War is an extraordinary and powerful event in a person's life. It changes destinies, evokes feelings of helplessness and doom, and brings suffering and death. The Russian full-scale invasion into Ukraine on February 24, 2022 rapidly changed the lives of people with cancer, both on the occupied and on the non-occupied territories. They felt that the life-saving treatments and care were put at a great risk. *It was getting so bad that they did not have money to pay for a taxi to take them to the cancer center* (Peter McIntyre, *Ecancer*, 22 Sep 2022). Later, the foreign oncologists pointed out that cancer patients from Ukraine manifested a strong stress during their first visits (Peter McIntyre, *Ecancer*, 22 Sep 2022). In the two following months, that is, in April of 2022, Volodymyr Zelenskyy, the President of Ukraine, acknowledged «a complete stop in the treatment of cancer patients» (Demianchuk, 2022, 6 May). The hospitals were closing: some due to shelling and bombardment, others – due to evacuation of doctors and patients. All scheduled surgeries and clinical tests were being suspended or cancelled. Some warehouses with medical supplies were on the captured territories, so they could be looted or destroyed by the Russian occupiers. Based on the recollections of Anna Uzlova with «Inspiration family», «then no one had any idea whether oncological centers would be able to function in the conditions of war» (Helping cancer patients, *Rubryka*, 2023, September 27). In the first days after the full-scale invasion of February 24, only 19 of 28 centers were operating, and the communications with the oncology centers in Kharkiv and Chernihiv were cut off.

The situation with oncology-related services was so critical that the international oncology community was forced to intervene. European Cancer Organization and ASCO (American Society of Clinical Oncology) initiated the creation of «Special Network: Impact of the War in Ukraine on Cancer». It included 300 medical organizations of the world. In 2022, the network initiated 5 international meetings. At these meetings, they were seeking opportunities to provide help for the cancer patients from Ukraine in the EU, and discussed the options for cooperation with Ukrainian oncologists (European Cancer, *ECO-ASCO Special Network*, 2022, June 4). Yet every meeting was conducted under the impression that «Ukrainian cancer patients, and their care, have been drastically impacted by Russia's invasion» (European Cancer, *Eco statements on Ukraine*, 2022, May 10). The United Nations and the European Federation of Pharmaceutical Industries and Association, as well as some leading European oncologists condemned the consequences of the Russian aggression for cancer patients (Sullivan, 2022, April 29). At all meetings and discussions, bombardments, destruction of critical medical infrastructure, large-scale transfers of patients and doctors, disruption of oncology medications procurement logistics were acknowledged as constant destabilization factors. It was acknowledged that the cancer patients «are the indirect victims of this war» (World Health Organization, 2022, 17 March). Therefore, in the first months of war, both on national and international levels it was recorded that Russian full-scale invasion into Ukraine caused considerable disruptions in cancer treatment and services.

In this complicated situation, support foundations and patient organizations became important guides and advisors. The title of this research is a testimony to the practical significance of the initiatives conducted by these organizations. This was feedback of one of the female cancer patients to the presented annual report for 2023 by the Adult Cancer Patients Support Fund «Inspiration Family» at FB (Inspiration family, *Support group*, 2024, January 8). The gratitude she expressed can be seen as a general gratitude to the efforts of support foundations and patient organizations directed at people with cancer in the years of war.

The objective of this research is examining of the activities of these organizations concerning people with cancer evacuating, and also becoming refugees. The author's opinion is that becoming a refugee and evacuation are distinctly separate migration processes and they should be identified as such. Becoming a refugee is, first and foremost, a chaotic process, when people diagnosed with cancer were taking their own decisions, taking risks to migrate abroad seeking potential treatment. Instead, evacuation is normally a more organized process, conducted under governmental control when moving people from dangerous zones. For example, starting from the end of summer of 2022, Medical Evacuation Program under the Ministry of Health Care of Ukraine started working (Yak zdiisniuietsia medychna evakuatsiia, *Governmental portal*, 2023, August 10). It provided for a government-based coordination of efforts for transportation of cancer patients to foreign hospitals. The program turned out to be in a very high demand – based on the estimations of the patient community «Athena. Women vs. cancer», the great majority of calls (in 6 months, 2 424 calls) to the Hot Line for informational support of patients with cancer «Patient has a right» were about free medications and possible medical evacuation abroad (Athens. Women vs Cancer [@athena_womenagainstcancer], 2023, May 8). Of course, participation of support foundations and patient organization in evacuating patients with cancer to European clinics is more obvious and better covered. Yet the social media of these communities allow seeing an indirect influence on such a chaotic and nearly uncontrollable phenomenon as people who live with cancer becoming refugees.

Today, there are two initiatives that are most active and in demand in the social media (Facebook and Telegram) – community association «Athena. Women vs. cancer» and Adult Cancer Patients Support Foundation «Inspiration Family». Both organizations were created by the women who had an experience of cancer treatment and wanted to help other women. The community «Athena. Women vs. cancer» was founded in 2017 with the efforts of female cancer patients who have varying types of the disease. Later, Nina Reznichenko and Viktoriia Romaniuk became the leaders of this community. According to the founders, the view their mission to be comprehensive support, advocating the rights and interests of Ukrainian cancer patients (Athens. Women vs Cancer (n. d.), Pro nas. Istoriia spilnoty). They are engaged into the multidisciplinary working groups under the Ministry

of Health Care of Ukraine that develop the industry standards of medical care. Before the war, they conducted active research and created their own information web site <https://www.athena-wac.com/>. Starting from October of 2022, the activists of «Athena. Women vs. cancer» launched a project «Hot-line PATIENT HAS A RIGHT», which is being implemented with support of King Baudouin Foundation (Belgium), WHO Regional Office for Europe and the European Commission.

Another community, «Inspiration Family», officially started its work in 2020. Anna Uzlova, Daryna Brykailo, Mila Reutova, Yulia Balan, and Inesa Matiushenko became active participants of this community. Before the war, they vigorously supported the cancer patients and conducted various events (emotional support project «goodbyhair» with a photo session of the participating women, a racing event «Race for the cure»). One of the most wide-scale initiatives was conducting of the «Cancer Patients Forums» (Anna Uzlova – soosnovatelnytsa fonda «Inspiration Family», 2022, January 28). Generally, both organizations are engaged into the advocacy of the rights of patients with cancer (Being a cancer advocate, 2019, November 27).

However, the war made significant changes in the activities of these two organizations. Anna Uzlova from Inspiration Family recalled that after February 24 they received a barrage of requests: which hospitals still work, where and how one can get medications. Only the previous experience allowed the members of Inspiration Family to brace themselves and «to hold up against the emotional devastation» (Yanovska, 2023). With time, they turned into a real coordination hub. The foundation members mentioned that they were one of the first entities that started evacuating cancer patients abroad. This was facilitated by their connections with various European medical organizations: «We were collecting data and organizing the process in Ukraine, and their colleagues in Europe were searching for clinics abroad, potential residence locations, transportation options. Myself, Inesa Matiushenko and Yulia Balan were also personally accompanying two groups of patients to the Netherlands» (Yanovska, 2023). For better coordination and interaction with the patients, the foundation developed a registration form for the patients and published it in the social media of the foundation. This enabled them to quickly collect information and to share it with others. The representatives of the Inspiration Family engaged for this work the volunteers who were processing requests, translating the necessary documents, and contacting the patients. After that, the Foundation was passing the translated documents to their colleagues from «Youth cancer Europe», and those colleagues were finding the hospitals that were prepared to accept other refugees for treatment (Helping cancer patients, *Rubryka*, 2023, September 27). Owing to the contacts with this venerable European organization, the Foundation representatives learned that the EU officially instituted a temporary protection status for Ukrainians. For people diagnosed with cancer it meant a chance to get treated for free in the leading clinics at the cost of medical insurance, the same as is in effect for the citizens of the EU countries.

Viktoria Romaniuk from «Athena. Women vs. cancer» also told a story about her work in the first months of war. With sadness, she told that in the first days of war, it was a real chaos, the patients were overwhelmingly in panic, because they did not understand what to do, and whether they would be able to continue their treatment (Osadcha, 2024, February 4). She thinks they were under double stress: first, the fear to die without the necessary therapy, and second, to be caught in a missile strike (Romaniuk, 2023, April 2). They also helped the patients to prepare the documents for the medical evacuation program, accompanied them on the way and supported them psychologically. Sometimes their work was thinking ahead and resolving small, but important issues. For example, Viktoria Romaniuk from «Athena. Women vs. cancer» told a complicated story about the evacuation of a patient from Kramatorsk to Germany. She was lucky to leave the city in mere hours before the Russian troops hit the Kramatorsk railroad station on April 8, 2022. This missile strike was one of the massive attacks of Russians on Ukraine, which killed 61 people, and injured 121 (SBU pidtverdyla, 2022, May 21). Yet halfway to Germany, the woman was out of an expensive medicine and it had to be obtained somewhere. They resolved these issues with help of activists from «Athena. Women vs. cancer», who, with the help of volunteers, passed on the medication for the woman. Owing to this, the woman was able to reach her destination and was able to continue her therapy in Germany (Romaniuk, 2023, April 2).

Svitlana Kovtunenکو, a survivor, told her story and expressed her gratitude to the Foundation «Inspiration family». Owing to the foundation, the woman was able to make it to the medical evacuation and to continue treatment in Germany. She is convinced that, owing to the efforts of the activists of this foundation, she «continues to live and receives treatment which is otherwise unaffordable for her family». This woman is currently staying in Germany, and feels good, owing to the therapy that uses an innovative anti-tumor medicine (Helping cancer patients, *Rubryka*, 2023, September 27). This is an exemplary case of patient organizations advocating the interests of people with cancer. Only in April of 2022, the activists from Inspiration family, with facilitation from the fund «Netherlands for Ukraine» managed to evacuate 28 cancer patients to the Netherlands for treatment. And in the first months of war, almost 130 patients were able to continue treatment in 12 countries of Europe (Uzlova, 2023, March 30).

As activists of both of the organizations point out, to establish communication with patients and doctors they came up with an effective solution of creating Telegram channels for cancer patients. Their main tasks were expedient sharing of information, establishing contact with oncologists, issues related to medical evacuation, availability of medications and humanitarian aid in the oncological centers. These Telegram channels became real navigation lighthouses, which allowed the patients to navigate in the complicated wartime situations. As the representatives of these organizations mentioned «even the doctors were very grateful to us, as they could share information and save a considerable amount of time» (Helping cancer patients, *Rubryka*, 2023, September 27). That is, these two organizations in the first months of war became the lifeline between the patients and the doctors. Their work was extremely important not just for support, but, first of all, for survival in the conditions of war. Getting a doctor consultation is just one side of what needs to be done. The other one was finding the necessary medications and getting through the necessary therapy (chemotherapy, radiation therapy, etc.). The activists from «Inspiration family» acknowledged that, based on their experience, medical evacuation can be implemented faster and in a more effective way via such patient communities (Uzlova, 2023, March 30).

However, there were also complications in the activities of these organizations. One such issue was a question whether they should evacuate the terminally ill patients abroad. Sometimes, while being interviewed, the activists mentioned that «there were situations when a patient did not actually need to go anywhere, and he / she could receive all the necessary treatment in Ukraine for free». Their reasoning was «when a person dies abroad, delivering their body back to Ukraine becomes a problem». Indeed, the relatives of the diseased will then have to deal with the normative procedures that require filling in a large number of documents. For this reason, according to the opinion of Viktoriia Romaniuk from «Athena. Women vs. cancer» one should «evacuate people, whose general condition allows for a more effective treatment». Referring to a hard experience of communicating with such patients and other relatives she acknowledges that it is a problem and «people do not always understand that if the condition is very grave, or if a person is on the terminal stage, medicine would not be able to help such a person, wherever it is applied» (Romaniuk, 2023, April 2). Such cases became a great challenge for patient organizations concerning evacuations abroad and concerning the whole business of advocating for patients' rights, as it is extremely hard to determine precisely what the patient's chances are at that moment of time. Of course, the activists do rely on the opinion of the doctors before helping the patients with medical evacuation, yet one always wants to help more.

So, after the full-scale invasion, the activities of the two patient organizations – the association «Athena. Women vs. cancer» and the Foundation for adult cancer patients support Inspiration Family became considerably more intensive. They were able to retain their contacts with patients and doctors, and became the guiding sign which allowed many people who live with cancer to survive and to receive new treatment abroad. The stressful first months after the full-scale invasion turned them into a coordination hub, to which all the necessary information was flowing. And the idea to use Instagram channels, and to create new FB and Instagram pages united the patients and the doctors around these organizations. Quite many new people joined these groups, facilitating a better access to information and improving communication. With the start of the medical evacuation Program, initiated by the Ministry of Health Care of Ukraine in partnership with the oncological community of Europe, patient

organizations were engaged into the project, and, in some cases, were able to simplify informing the patients and execution of the document package. At the same time, there were legitimate complications with evacuation of terminally ill people. Generally, the activities of these organizations gradually shifted from supporting the chaotic escapes of medical refugees to participation in the structured medical evacuation. Still, there remains a considerable layer of work with patients, who continued treatment in Ukraine. Some of the important aspects of work of these organizations for the time were the issues of psychological support of patients and humanitarian help with supplying the medications, which require the new efforts and forms in the work of patient organizations.

References

1. Being a cancer advocate (2019, November 27). Cancer.Net. American Society of Clinical Oncology (ASCO). Retrieved from <https://www.cancer.net/research-and-advocacy/patient-advocates/being-cancer-advocate> [in English].
2. European Cancer (2022, June 4). ECO-ASCO Special Network: Impact of the War in Ukraine on Cancer. *European Cancer Organisation*. Retrieved from <https://www.europeancancer.org/topic-networks/20:impact-war-in-ukraine-on-cancer.html> [in English].
3. European Cancer (2022, May 10). Eco statements on Ukraine. *European Cancer Organisation*. Retrieved from <https://www.europeancancer.org/resources/246:eco-statement-of-support-for-ukraine.html> [in English].
4. Governmental portal (2023, August 10). Yak zdiisniuietsia medychna evakuatsiia dlia postrazhdalykh ukrainsiv [How medical evacuation for Ukrainians works]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-zdiisniuietsia-medychna-evakuatsiia-dlia-postrazhdalykh-ukrainsiv> [in Ukrainian].
5. Tokarska, R. (2022, November 25). Dopomohty onkopatsientam pid chas viiny: rishennia vid ukrainskoi initsiatyvy [Helping cancer patients during war: Ukrainian initiative's solution]. *Rubryka. Sorts it all out*. Retrieved from <https://rubryka.com/article/help-cancer-patients-at-war/> [in English].
6. Peter McIntyre (2022, September 22). The war in Ukraine and cancer patients: Early experiences from the frontline. *ECancer*. Retrieved from <https://ecancer.org/en/news/22234-the-war-in-ukraine-and-cancer-patients-early-experiences-from-the-frontline> [in English].
7. Sullivan, P. R. (2022, April 29). What impact does war have on ukrainian cancer care? *Feature from King's College London*. Retrieved from <https://www.kcl.ac.uk/what-impact-does-war-have-on-ukrainian-cancer-care> [in English].
8. World Health Organization (2022, 17 March). *The impacts of war on children with cancer – ensuring continuation of care for those whose lives depend on it* [Official website of the World Health Organization]. Retrieved from <https://www.who.int/europe/news/item/17-03-2022-the-impacts-of-war-on-children-with-cancer-ensuring-continuation-of-care-for-those-whose-lives-depend-on-it> [in English].
9. Strel'nikov, A. (2022, 28 janvarja). Anna Uzlova – direktor i soosnovatel'nica fonda «Inspiration Family» [Interview with Anna Uzlova, director and co-founder of the Foundation «Inspiration Family»]. *New Voice*. Retrieved from <https://nv.ua/dose/anna-uzlova-soosnovatelnica-fonda-pomoshchi-onkobolnym-inspiration-family-50212232.html> [in Ukrainian].
10. Athens. Women vs Cancer (n. d.) Pro nas. Istoriia spilnoty [About us. Community history]. *Official website of the NGO «Athena. Women vs. cancer»*. Retrieved from <https://www.athena-wac.com/about-us> [in Ukrainian].
11. Athens. Women vs Cancer (@athena_womenagainstcancer) (2023, May 8) Znai svoi prava i likuisia bezplatno [Know your rights and get treated for free]. *Telegram channel*. Retrieved from <https://t.me/c/1730735297/2609> <https://t.me/> [in Ukrainian].
12. Demianchuk, O. (2022, 6 May). V Ukraini prypyneno likuvannia khvorykh na rak – Zelen'skyi [Treatment of cancer patients suspended in Ukraine]. *Korespondent.Net*. Retrieved from <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4475561-v-ukraini-prypyneno-likuvannia-khvorykh-na-rak-zelenskyi> [in Ukrainian].

13. Governmental portal (2023, August 10). Yak zdiisnuietsia medychna evakuatsiia dlia postrazhdalykh ukrainsiv [How medical evacuation for Ukrainians works]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-zdiisnuietsia-medychna-evakuatsiia-dlia-postrazhdalykh-ukrainsiv> [in Ukrainian].

14. Inspiration family. Support group. (2024, January 8). Richni zvity blahodiinykh fondiv [Annual reports of charitable foundations]. *Facebook*. Retrieved from https://www.facebook.com/photo/?fbid=813895934115534&set=pb.100064854033880.-2207520000&locale=ru_RU [in Ukrainian].

15. Osadcha, Y. (2024, February 4) Zhyvut v umovakh dvokh voien: yak ukrainski onkopatsiienty dolaiut podviini vyklyky [They live under burden of double war: how Ukrainian cancer patients overcome double challenges]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/health/2024/02/4/259254/> [in Ukrainian].

16. Romaniuk, V. (2023, April 2). My nadavaly humanitarnu dopomohu viiskovym, yaki, ne dyvlyachys na svoiu onkohvorobu, zakhyshchaiut nas zara [We did provide humanitarian aid to the military, who, in spite of having cancer, protect us now]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3665315-viktoria-romanuk-spivzasnovnica-go-afina-zinki-proti-raku.html> [in Ukrainian].

17. *Espreso.tv* (2022, May 21). SBU pidtverdyla, shcho udar po kramatorskomu vokzalu buv zdiisnnyi z okupovanoi terytorii. Novyny viiny v Ukraini [SBU confirmed that the strike on Kramatorsk train station was conducted from the occupied territory]. Retrieved from <https://espresso.tv/sbu-pidverdila-shcho-udar-po-kramatorskomu-vokzalu-buv-zdiysnnyi-z-okupovanoi-teritorii> [in Ukrainian].

18. Uzlova, A. (2023, March 30). Fond pidtrymky doroslykh onkopatsiientiv Inspiration Family: dosvid medychnoi evakuatsii ukrainskykh onkopatsiientiv [Adult cancer patients support Foundation Inspiration family: experience of medical evacuation of Ukrainian patients with cancer]. *Zdorovia Ukrainy*. Retrieved from <https://health-ua.com/article/72140-fond-pdtrimki-doroslih-onkopatntv-Inspiration-family-dosvd-medichno-evakua> [in Ukrainian].

19. Yanovska, O. (2023). Kozhen shukaie svoje mistse v tsii viini. My svoje znaishly davno. Istoriia pro viinu ta dopomohu vid dyrektorky Fondu pidtrymky doroslykh onkopatsiientiv Inspiration Family Anny Uzlovoi v proekti «Rak ne vidstupaie, poky letiat rakety» [Everyone seeks their own place in this war. We have found ours long ago. Story about the war and support from the director of the Adult cancer patients support Foundation «Inspiration Family», Anna Uzlova, Under the project «Cancer does not retreat when missiles fly»]. *Reporters*. Retrieved from <https://reporters.media/spec/cancerduringwar/anna/> [in Ukrainian].

Ірина Скакальська

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та методики навчання,
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка
Irunas@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8705-7971
Researcher ID: B-9391-2019
Scopus Author ID: 57216334532

ПЕРЕДУМОВИ ТА ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ВОЛОНТЕРСТВА: ПУБЛІЧНА ІСТОРІЯ

Iryna Skakalska

Doctor of History Science, Professor,
Head of Department of History and Teaching Method Department,
Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy
Irunas@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8705-7971
Researcher ID: B-9391-2019
Scopus Author ID: 57216334532

BACKGROUND AND HISTORY OF VOLUNTEERING: PUBLIC HISTORY

Abstract. *The article attempts to outline the phenomenon of volunteering in the context of public history. The historical development of volunteerism and key events in the activity of the volunteer movement, which can be covered by public history, are shown. In scientific and popular scientific literature, scientists have actively covered the issue of volunteering, but in public history it is reflected fragmentarily. In this context lies the relevance of the research problem. The interpretation of the essence of social activity of citizens is indicated. Concepts of «volunteer», «volunteer activity» and public history are conceptualized in the work. Public history can be a powerful tool for promoting and supporting volunteerism by documenting and telling volunteer success stories, their achievements and their impact on the community. Through stories of specific actions and instances of volunteerism, public history can inspire others to get involved in important causes, raise awareness of social issues, and mobilize public support. In addition, the use of various media formats, such as films, videos, documentary projects or historical articles, can help to attract the attention of a wide audience to volunteering initiatives and increase their popularity. The purpose of the study is to analyze the possibilities of public history for the coverage of volunteerism. During the research, the author used the methods inherent in historical science, in particular, retrospective, comparative, problem-chronological and historical-political. Thus, the retrospective method was used to analyze a complex of factors that were characteristic of the history of the development of volunteerism.*

Keywords: *Russian-Ukrainian war, social activism, civic participation, volunteer, historical prerequisites of charitable activity, public history, research methods.*

Публічна історія стає все більш популярною та затребуваною в суспільстві, оскільки люди усвідомлюють, що знання минулого є важливим інструментом для розуміння сучасності та формування майбутнього. Діяльність волонтерів особливо важлива в сучасних умовах, коли триває російсько-українська війна. Необхідна мобілізація наявних ресурсів на всіх рівнях, зокрема й волонтерському. Щодо волонтерства, то виникає низка проблем із його організацією. Наприклад, в Україні не вистачає волонтерської свідомості: частина населення розуміє, що щоб виграти війну з сильним агресором, потрібне «включення» всього суспільства до боротьби, а частина – живе звичним життям або донатить якісь кошти, пояснюючи цим, що зробили внесок у боротьбу з ворогом, і цього достатньо. Тому важливо активно просувати культуру

волонтерства та меценатства, щоб досягти успіху та перемоги у війні. У цьому контексті було б корисно використовувати інструменти публічної історії для промоції і підтримки волонтерства. Зазначимо й те, що частина благодійників не афішує своєї діяльності, тому залишається поза кадром, але їх внесок у перемогу теж вагомий, і розуміємо, що це їхня позиція.

Проблеми теоретичного та методологічного обґрунтування дослідження інституту волонтерства і волонтерської діяльності є важливими як з погляду утвердження Української державності та російсько-української війни, формування громадянського суспільства та національної ідентичності, так і з погляду досягнення європейських стандартів. В Україні волонтерська діяльність є живим процесом, що постійно змінюється та розвивається, особливо з початку повномасштабного вторгнення агресора 24 лютого 2022 р. Якщо в науковій і науково-популярній літературі активно висвітлено проблематику волонтерства, то в публічній історії відображено фрагментарно. У цьому полягає актуальність проблеми.

Історики, які займаються Public History, можуть створювати історичні наративи за допомогою різних засобів масової інформації (зокрема виставок, фільмів, блогів та цифрових інструментів) [7].

Професор Томас Ковен вважає, що основна відмінність між традиційною та публічною історіями полягає у способах взаємодії та співпраці. Обидві базуються на дослідженнях, архівах та джерелах, але публічна історія включає в себе активний контакт із великою аудиторією та співпрацю і з істориками, і з неісториками задля збору та поширення історичної інформації серед широкого загалу [9].

Інтерес науковців до питань волонтерства зростає з кожним роком. Правові засади волонтерської діяльності висвітлено в монографії П. Горінова. У книзі авторами визначено такі характеристики волонтерської діяльності: благодійна допомога, відсутність прибутковості, спрямованість на соціальні потреби та особисту мотивацію, результативність для окремих осіб та суспільства загалом, надання допомоги тільки тим, хто її потребує [1].

Волонтери та волонтерські організації відіграли невід’ємну роль у Революції Гідності у 2013–2014 роках. Без їхньої масштабної та координованої підтримки функціонування Майдану було б неможливим. Вони стали чудовим прикладом самоорганізації для досягнення головної мети – зміни в Україні та перетворення її на справжню європейську правову державу з ефективною соціальною політикою. Отже, виникнення потужного волонтерського руху стало одним із найбільш значимих результатів Революції Гідності. Відповідно зібрано та опубліковано значну кількість свідчень про волонтерську діяльність, проте в просторі публічної історії проблема волонтерства недостатньо висвітлена.

Метою дослідження є аналіз можливостей публічної історії для висвітлення діяльності волонтерів.

Публічна історія є новою областю досліджень, у межах якої науковці прагнуть з’ясувати, як історія може існувати поза академічними установами. Велика увага спрямована на те, як історію представляють у громадській сфері – у масовій культурі, медіа, образотворчому мистецтві, кіно, літературі, музеях, урбаністиці та ін. В Україні уявлення про історію часто ґрунтуються на вже сформованій інтелектуальній традиції. Проте чи відповідають ці уявлення викликам сучасності? Оскільки значна частина суспільства не готова читати товсті книги чи об’ємні наукові дослідження, публікації в наукових журналах.

Волонтерство є невід’ємною частиною соціокультурного розвитку цивілізації, це спостерігаємо на конкретних історичних прикладах. Протягом історії людства мало суспільств, яким би не були відомі ідеї добровільної та безкорисливої допомоги. Завжди знайдуться люди, для яких самореалізація та самовдосконалення можливі лише через працю на благо інших. Протягом віків релігія та церква стимулювали людей до благодійництва та волонтерства, сприяючи формуванню альтруїстичної свідомості.

Організація Об’єднаних Націй у 2001 році визначила три ключові елементи волонтерства: діяльність не повинна здійснюватися *насамперед* заради фінансової винагороди (хоча витрати та «деякі символічні платежі» можуть бути дозволені); це повинно здійснюватися за власним бажанням особи (хоча елемент примусу може бути прийнятним у певних схемах, як-от громадські роботи учнів); і ця діяльність має приносити користь комусь, крім волонтера [6].

Маємо підкреслити, що волонтерство – це будь-яка діяльність, під час якої час вільно приділяється для користі іншій людині, групі чи справі. Волонтерство є частиною допомоги, що передбачає більше зобов'язань, ніж спонтанна допомога, але вужче за обсягом, ніж догляд, який надається родині та друзям.

Теорії, які пояснюють волонтерство, вказуючи на індивідуальні якості, можна згрупувати за протилежністю: ті, які наголошують на мотивах або саморозумінні, і ті, які наголошують на раціональних діях та аналізі витрат і вигод. Інші теорії намагаються доповнити цей фокус на чинниках індивідуального рівня, вказуючи на роль соціальних ресурсів, зокрема соціальних зв'язків та організаційної діяльності, як пояснення волонтерства. Підтримку знайшли всі теорії, хоча багато питань залишилися невирішеними. Вікові, гендерні та расові відмінності у волонтерській діяльності можна пояснити в основному через відмінності в саморозумінні, людському капіталі та соціальних ресурсах. Менше уваги приділялося контекстуальним впливам на волонтерство, і, хоча докази неоднозначні, вплив організаційних, громадських і регіональних характеристик на індивідуальні рішення щодо волонтерства залишається плідним полем для дослідження. За умови, що волонтерство є корисним і для того, хто допомагає, і для тих, кому допомагають, у низці досліджень розглянуто вплив волонтерства на суб'єктивне та об'єктивне благополуччя. Позитивний вплив явища виявлено для задоволення життям, самооцінкою, а також для освітніх і професійних досягнень, функціональних здібностей. Дослідження молоді також показують, що волонтерство знижує ймовірність девіантної поведінки, як-от прогули школи та зловживання наркотиками [10]. Як бачимо, у зарубіжному вивченні волонтерству приділяють значну увагу та висвітлюють його різносторонньо.

Як відомо, розвиток волонтерства мав свої злети та падіння протягом історії людства. Як зазначив Артур Джиллетт, суспільства доіндустріальної епохи були здебільшого згуртованими, аграрними або кочовими спільнотами. Життя в таких маленьких громадах вимагало командної роботи та самовідданості. Скажімо, хтось допоміг вам із міркувань альтруїзму відремонтувати зламаний віз. Після промислової революції ці малі громади почали зникати, оскільки вони еволюціонували до більш ефективних конвеєрних товариств, які працювали в компанії. Поділ праці розколов громади, і панував індивідуалізм. Здавалося, тісно згуртовані спільноти, які підтримують одна одну, залишилися в минулому. Волонтерство знову з'явилося в 1920-х роках, після Першої світової війни. Жахи війни змусили людей зі змучених битвами країн об'єднатися та заснувати першу зареєстровану добровільну організацію Service Civil International (SCI) у Франції. Організація швидко розвивалася протягом 1930-х років, поширювала волонтерську діяльність по всьому континенту, що постраждав від війни. Потім цю організацію наслідували в інших країнах, як на краще, так і на гірше. У Сполучених Штатах програми, подібні до SCI, забезпечували молодих безробітних повноцінною соціальною роботою під час Великої депресії.

Очевидно, що найважливішою подією в міжнародному волонтерстві стало народження Програми волонтерів ООН (UNV). До UNV волонтери були організовані на національному рівні. Кожна країна мала власну волонтерську організацію, наприклад, Британську волонтерську програму, Корпус миру США та ін. Отже, кожна країна має різну історію та різні перспективи, коли йдеться про волонтерство. Ці організації продовжували функціонувати під час Другої світової війни та після неї, надаючи допомогу у післявоєнній відбудові. Співпраця між волонтерами в усьому світі зросла під час холодної війни, коли волонтери зі Сходу та Заходу збиралися разом, щоб «розірвати залізну завісу», як писав Джиллетт. Також були спроби політизувати волонтерство, зробити волонтерів солдатами під час холодної війни.

Для запобігання використання волонтерів як солдатів за підтримки ООН було створено добровільний корпус. Під керівництвом ЮНЕСКО корпус починався з невеликих команд, що склалися переважно з американських волонтерів, які працювали в арабських країнах і Латинській Америці. На початку 1970-х років було офіційно створено UNV, що стало глобальною спробою координації волонтерів. Відтоді незліченна кількість неурядових організацій набирає волонтерів, щоб створювати більше добра у світі, надавати людям у всьому світі можливість допомагати один одному в далеких країнах [8].

У 1859 році відбувся винятковий момент, коли відчайдушна битва при Сольферіно (найбільша битва Австро-італо-французької війни) вразила Анрі Дюрана, французького письменника й журналіста. Під враженням страшних наслідків цієї сутички він виніс ідею створення благодійної організації Червоного Хреста. Ця організація мала б працювати за принципами волонтерства, надавши першу медичну допомогу пораненим і полоненим. Ідеї, які він сформулював, стали основою для волонтерських груп у всьому світі.

Сучасний волонтер – це доброволець, який надає безоплатну допомогу людям у скрутних ситуаціях. Їх можна зустріти в лікарнях, будинках-інтернатах, а також вони підтримують військових та переселенців.

Зазвичай в Україні люди, які займалися суспільно-корисною діяльністю, були відомі як філантропи, доброти, альтруїсти, громадські діячі та меценати. Серед них були також приватні благодійники, як Терещенко, Семеренко та Броцькі [6, с. 152]. Доповнюючи автора, згадаємо гетьмана Івана Мазепу як мецената.

Перші оформлені благодійні організації в Україні з'являються у XX ст. У 1987 році в Одесі було створено першу волонтерську організацію в Україні під назвою «Молодіжний телефон довіри». Її головною метою було надання психологічної допомоги людям у кризових ситуаціях. Пізніше, у 1989 році, аналогічні організації з'явилися в Києві та Полтаві. Організації працювали як медико-психологічні служби, спрямовані на допомогу людям у складних емоційних ситуаціях. З метою розширення своєї діяльності у квітні 1998 року за підтримки Міністерства юстиції України була створена Всеукраїнська асоціація телефонних консультантів [2]. Під час Помаранчевої революції і Революції Гідності кількість волонтерських організацій зростає.

У період збройної російської агресії проти України відбулися дві хвилі розвитку волонтерства. Перша почалася під час Революції Гідності і тривала до 2016 року, коли збройний конфлікт перейшов у «заморожену» фазу. Після початку повномасштабної російської агресії у 2022 році розпочалася друга хвиля волонтерської активності, яка виявилася масовою, енергійною та потужною. Ця друга хвиля волонтерського руху в Україні, хоча мала міцне підґрунтя в набутому досвіді громадської самоорганізації з 2014 до 2016 року, відрізнялася новою силою та інтенсивністю [4, с. 113].

Зазначимо й той факт, що й держава надала підтримку волонтерській діяльності. Маємо на увазі, що розвиненою стала система законодавчої регламентованості волонтерської діяльності, протидія шахрайству окремих псевдоволонтерів, посилення соціального захисту і прав волонтерів в умовах бойових дій, передбачена одноразова грошова допомога членам сім'ї загинлого волонтера тощо.

Публічна історія відкриває безліч можливостей для висвітлення діяльності волонтерів шляхом документування їхніх історій, досягнень та впливу на громаду. Історії успіху волонтерів можуть слугувати натхненням для інших та підкреслювати важливість громадської активності. Використання різноманітних медіаформатів, від фільмів до соціальних мереж, дає змогу залучити увагу широкої аудиторії та підвищити усвідомленість про волонтерські ініціативи. Публічна історія може стати могутнім інструментом для підтримки та популяризації волонтерства, а це стане запорукою майбутньої перемоги України над агресором.

Наведемо приклади популярних фільмів, що є потужними інструментами публічної історії. Так, «Сни волонтерів», 2021 рік. Фільм створено режисером-військовим, старшим лейтенантом Олексієм Гончаруком. У сюжеті показано життєві історії волонтерів з різних міст України. Прем'єра стрічки відбулася в Міжнародний день волонтерів – 5 грудня. Також, наприклад, «Дев'ять життів», 2022 рік. Фільм присвячено волонтерам, які рятували тварин, ризикуючи власним життям, на початку повномасштабного вторгнення росії [3].

Отже, можна зробити висновок, що одним із важливих наслідків розбудови громадянського суспільства в Україні став активний розвиток волонтерства. Для підтримки і популяризації волонтерів під час російсько-української війни велике значення мають засоби публічної історії. Публічна історія дасть змогу не тільки здобути сучасне уявлення про те, що таке волонтерство, а й з'ясувати, як воно функціонує тепер під час воєнного стану.

Публічна історія виявляється не лише ефективним засобом підтримки й популяризації волонтерського руху під час російсько-української війни (2014–2024), але й сприяє формуванню

глибшого розуміння сутності та значення цієї діяльності для суспільства загалом. Шляхом розкриття історій успіху волонтерів та їхнього внеску в різні аспекти життя країни публічна історія створює можливість підтримки та подальшої мобілізації громади для суспільно корисних справ. До того ж вона сприяє формуванню позитивного образу волонтерства як важливого чинника розвитку громадянського суспільства, що може слугувати прикладом для інших країн та спонукати до подібних ініціатив у майбутньому. Отже, публічна історія виступає важливим інструментом не лише для збереження історичної пам'яті про волонтерський рух, а й для його подальшого зміцнення та розвитку.

Бібліографічні посилання

1. Горінов, П., Драпушко, Р. (2022). Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики.
2. Наказ про створення спеціальної служби «Телефон Довіри» при УДЦССМ від 30.04.99. № 52 (1999). *Довіра і надія*, 3, с. 35.
3. Лиховоз, А. (14.11.2023). Топ 10 фільмів про волонтерство. URL: <https://universe.zp.ua/top-10-filmiv-pro-volonterstvo/>
4. Панькова, О. В., Касперович, О. Ю. (2022). Українське волонтерство в умовах збройної російської агресії: зміцнення потужностей через залучення ресурсів цифровізації, платформізації, ІКТ та мережових технологій. *Економічний вісник Донбасу*, 2(68), 113–123.
5. Тимченко, С. С., Шмаріна, А. В. (2015). Історія волонтерської діяльності у світі та в Україні. Міжнародна науково-практична конференція «Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи» (17–18 квітня 2015 р., Харків). Харків, 151–154. URL: <http://surl.li/qotok>
6. Brindle, D. (2015). A history of the volunteer: how active citizenship became the big society. *GuardianSupport the Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/voluntary-sector-network/2015/jun/01/a-history-of-the-volunteer-how-active-citizenship-became-the-big-society>
7. Cauvin, T. (2016). *Public history: a textbook of practice*. URL: <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/45124>
8. History of volunteering. URL: <https://volunteerprogramsbal.org/history-of-volunteering/>
9. University of Louisiana at Lafayette (2016). Meet Public History Professor Thomas Cauvin [online]. URL: <https://gradschool.louisiana.edu/blog/meet-public-history-professor-thomas-cauvin>
10. Wilson, J. (2000). Volunteering. *Annual Review of Sociology*, 26, 215–240. URL: <http://www.jstor.org/stable/223443>

References

1. Horinov, P., Drapushko, R. (2022). Volonterska diialnist v Ukraini: sotsialno-pravove doslidzhennia: monohrafiia [Voluntary activity in Ukraine: a socio-legal study]. Kyiv: Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky [in Ukrainian].
2. Nakaz pro stvorennia spetsialnoi sluzhby «Telefon Doviry» pry UDTsSSM vid 30.04.99 № 52 (1999). [Order on the creation of a special service «Telefon Dovira»]. *Dovira i nadiia*, 3, s. 35 [in Ukrainian].
3. Lykhovoz, A. (14.11.2023). Top 10 filmiv pro volonterstvo [Top 10 films about volunteering]. Retrieved from <https://universe.zp.ua/top-10-filmiv-pro-volonterstvo/> [in Ukrainian].
4. Pankova, O. V., Kasperovych, O. Yu. (2022). Ukrainske volonterstvo v umovakh zbroinoi rosiiskoi ahresii: zmitsnennia potuzhnostei cherez zaluchennia resursiv tsyvrovizatsii, platformizatsii, IKT ta merezhevykh tekhnolohii [Ukrainian volunteering in conditions of armed Russian aggression: strengthening capacities through the involvement of resources of digitalization, platformization, ICT and network technologies]. *Ekonomichniy visnyk Donbasu*, 2(68), s. 113–123 [in Ukrainian].
5. Tymchenko, S. S., Shmarina, A. V. (2015). Istoriia volonterskoï diialnosti u sviti ta v Ukraini [The history of volunteering in the world and in Ukraine]. *Volonterskyi ruh: istoriia, suchasnist, perspektyvy: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (17–18 kvitnia 2015 r., Kharkiv), 151–154. Retrieved from <http://surl.li/qotok> [in Ukrainian].

6. Brindle, D. (2015). A history of the volunteer: how active citizenship became the big society. *GuardianSupport the Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/voluntary-sector-network/2015/jun/01/a-history-of-the-volunteer-how-active-citizenship-became-the-big-society> [in English].
7. Cauvin, T. (2016). *Public history: a textbook of practice*. Retrieved from <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/45124> [in English].
8. History of volunteering. Retrieved from <https://volunteerprogramsballi.org/history-of-volunteering/> [in English].
9. University of Louisiana at Lafayette (2016). Meet Public History Professor Thomas Cauvin [online]. Retrieved from <https://gradschool.louisiana.edu/blog/meet-public-history-professor-thomas-cauvin> [in English].
10. Wilson, J. (2000). Volunteering. *Annual Review of Sociology*, 26, 215–240. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/223443> [in English].

Ольга Сухобокова

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
olga.sukhobokova@knu.ua
ORCID: 0000-0002-4140-3231
Researcher ID: W-1566-2019

**ВОЛОНТЕРСЬКА ДОПОМОГА
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США І КАНАДИ УКРАЇНІ В УМОВАХ
ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022–2023 РР.**

Olga Sukhobokova

PhD History, Associate Professor,
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
olga.sukhobokova@knu.ua
ORCID: 0000-0002-4140-3231
Researcher ID: W-1566-2019

**VOLUNTARY ASSISTANCE
OF THE UKRAINIAN DIASPORA OF THE USA AND CANADA TO UKRAINE
IN THE CONDITIONS OF A FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN 2022–2023**

Abstract. *The publication analyzes volunteer aid to Ukraine from the Ukrainian diaspora in the United States and Canada during the full-scale Russian-Ukrainian war in 2022–2023.*

The continuity of the tradition of volunteering of the Ukrainian diaspora in America to help the motherland since the First World War, as well as its volunteer activity since the beginning of the Russian-Ukrainian war in 2014, has been traced. With the beginning of the full-scale Russian invasion of Ukraine on February 24, 2024, the help increased significantly, in the Ukrainian in the US and Canadian diaspora, new public organizations, charitable foundations and private initiatives for volunteer assistance to the homeland appeared.

The main directions of assistance provided to Ukraine by the Ukrainian diaspora in the USA and Canada are defined: humanitarian, medical, advocacy of Ukraine's interests in the country of residence, assistance to refugees, participation in the defense of Ukraine. Most of these directions existed until February 24, 2024, but under the conditions of a full-scale war, new important directions of Ukraine's needs appeared, in particular, the mass emigration of Ukrainian refugees and their need for housing, legal and medical assistance, and employment. The need for humanitarian and medical aid has increased (primarily at the front and near the front line), so volunteer organizations of the Ukrainian diaspora have developed new methods of work to effectively collect funds for aid and quickly transfer it to Ukraine. Also, assistance in advocating the interests of Ukraine has become massive, involving not only Ukrainian public organizations in North America, but also the majority of ordinary American Ukrainians in all states, who put pressure on their congressmen and senators to increase US financial and military aid to Ukraine. A separate important direction of volunteering of the Ukrainian diaspora is participation in the defense of Ukraine at the front, which has great symbolic significance.

Keywords: *volunteering, Ukrainian diaspora in the USA and Canada, Russian-Ukrainian war, aid to Ukraine.*

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2024 р. активізувало та згуртувало українців як в Україні, так і в діаспорі. Саме це й стало головною передумовою того, що Україна та українські Збройні Сили змогли дати відсіч окупантам, стримати їх наступ на багатьох напрямках, а згодом – і визволити значну частину окупованих наприкінці лютого – початку бе-

резня 2022 р. територій. Важливу роль відіграла українська діаспора як українське лобі в найширшому сенсі – і як «голос» української нації у світі та представник України перед владою та суспільствами країн проживання, і як надзвичайно потужна мережа волонтерів, які збирали гуманітарну та фінансову допомогу для Батьківщини, а також їхали сюди, щоб особисто взяти участь у її захисті на полі бою та надавати допомогу постраждалим в Україні й біженцям за кордоном.

Вже традиційно (зважаючи на історію української діаспори ХХ століття) провідні позиції у допомозі Батьківщині належать українській громаді США та Канади – найбільших та найвпливовіших країн, учасників «Великої сімки», в яких мешкає найчисельніша українська діаспора і де розташована штаб-квартира головної організації української спільноти за кордоном – Світового конгресу українців (СКУ).

Миттєва реакція і злагоджена волонтерська робота української діаспори США та Канади пояснюється її активною залученістю до допомоги Україні від 2014 року. По суті, це було продовженням поширеної з кінця ХІХ ст. практики допомогових організацій з метою матеріальної підтримки співвітчизників в Україні. У роки Першої світової війни було започатковано низку волонтерських кампаній української діаспори у США і Канаді, спрямованих на допомогу українському народу у найважчі періоди. І за 100 років у відповідь на російське вторгнення у 2014 р. українці США та Канади знову вдалися до збору та передачі в Україну грошей та гуманітарної допомоги, створення міжнародних благодійних фондів та волонтерських організацій [6].

Потужний волонтерський рух української діаспори відтоді фактично не припинявся до початку нової, тепер вже повномасштабної, фази війни в лютому 2022 р. Ба більше, за ці роки вибудувалася його структура (здебільшого – горизонтальна), з'явилися і зміцніли великі волонтерські організації з величезними бюджетами, допомога Батьківщині стала невід'ємним складником громадської діяльності практично всіх українських організацій у США та Канаді. З весни 2014 р. на найвищому рівні цю діяльність координує СКУ, а також Злучений український американський допомоговий комітет у США (ЗУАДК) та Суспільна служба українців Канади. Репрезентантами допомоги в Україні стали державні військові та медичні установи (Міністерство оборони України, Штаб ЗСУ, Прикордонна служба, госпіталі тощо), добровольчі військові формування, волонтерські організації в Україні, переселенці з окупованих територій та зони АТО, окремі сім'ї (наприклад, загиблих та поранених в АТО) чи особи [6].

І хоча підтримка України діаспорою не припинялася до 2022 р., напередодні повномасштабного вторгнення українська діаспора США та Канади ще більше згуртувалася задля підтримки Батьківщини, не лише вимагаючи від урядів провідних країн світу та міжнародного співтовариства її політичної та військово-технічної підтримки на мітингах, організованих в майже всіх осередках діаспори, та у петиціях, відкритих листах тощо, а й готуючись збільшити обсяги своєї допомоги. Водночас основні напрями волонтерської допомоги української діаспори США та Канади Україні у 2022–2023 рр. не змінилися: купівля необхідних речей для українських військовиків (бронежилети, каски, тактичний одяг, медичні і технічні засоби, генератори тощо), гуманітарна допомога для постраждалих внаслідок воєнних дій (передусім у прифронтових районах), медична допомога (від кровоспинних засобів для фронту до машин швидкої допомоги і дороговартісного медичного обладнання для госпіталів), а також особиста участь в обороні України як добровольців.

Під час повномасштабної війни, відповідно до значно більших потреб, кожен із цих напрямів збільшився за обсягом допомоги, кількістю залучених людей до збору і передачі допомоги в Україну, з'явилися і стали найбільш затребуваними нові позиції в межах кожного напрямку. Так, на якісно новий рівень вийшла адвокація інтересів України, до якої залучено безпрецедентно велику кількість українських волонтерських організацій, громад та просто звичайних американських українців-волонтерів. Також додався новий напрям роботи – з українськими біженцями, мільйони яких у перші тижні і місяці повномасштабної війни вийшли до різних країн Європи, США і Канади.

Усвідомлюючи невідворотність повномасштабного вторгнення РФ в Україну, ще наприкінці 2021 р. Конгрес українців Канади (провідна парасолькова організація українців Канади,

що з 1940 р. координує діяльність усієї діаспори та комунікує з вищою владою країни) та Канадсько-українська фундація (благодійна організація, заснована у 1995 р. для надання допомоги Україні) створили спеціальну платформу «Гуманітарний заклик» (Ukraine Humanitarian Appeal), яка одразу взялася за збір коштів та гуманітарної допомоги. Завдяки цьому вже 25–26 лютого канадські українці відправили перші вантажі в Україну. «З того часу кількість допомоги, яку відправили КУФ та КУК, вже рахується в тисячах тон. А зібрані на допомогу кошти – в десятках мільйонів доларів», – зазначає українська журналістка в Канаді А. Рінгіс [3]. Так, за даними голови правління Канадсько-української фундації Віктора Гетьманчука, насамперед було налагоджено доставку продовольчих наборів для внутрішніх переселенців та у деокуповані регіони – 160 тонн продуктів (набори з їжею, що давали змогу прожити двом людям три тижні) на 7 млн канадських доларів протягом 2022 р., закуплених в українських виробників (що також є допомогою українцям), і ліків на суму 700 тисяч доларів. Окремо фундація надає допомогу людям похилого віку – від їжі до ремонту їх пошкоджених будинків, закуповує пічки та генератори, що було особливо важливо під час блекаутів взимку 2022–2023 рр. Про всеосязність допомоги свідчить прагнення волонтерів з діаспори забезпечити будь-які запити українців. До прикладу, влітку 2022 р. «Гуманітарний заклик» на прохання Посольства України закупив у канадського фермера 140 т насіння гречки для посіву в Україні понад 70-ма українськими фермерами [3].

У США лідерські позиції у волонтерській допомозі Україні займає благодійний фонд «Разом для України» (Razom for Ukraine), який з 2014 р. безперервно надає допомогу українським військовим медикам, військовикам та постраждалим від війни. Пріоритетом організації є оперативна реакція та передача допомоги в Україну, її добре відлагоджена і потужна мережа дає змогу якнайшвидше доставляти набори тактичної медицини, засоби захисту, дрони, автомобілі швидкої допомоги, гуманітарну допомогу для цивільних, покривати значну кількість людей на фронті та у «мирних» містах і їхні запити [12].

З повномасштабним вторгненням суттєво зросла та розширилася і громадська благодійна організація «Нова Україна» (Nova Ukraine) – найбільша волонтерська організація української діаспори на західному узбережжі США, яка з 2014 р. активно допомагає Україні. Її заснував один із найвідоміших українських та американських програмістів і фахівців з кібербезпеки з Кремнієвої долини, уродженець Харкова Нік Білогорський, колишній директор з безпеки «Google», який розпочав громадську і волонтерську діяльність на благо України під час Революції Гідності 2013–2014 рр. Організований ним Євромайдан у Сан-Франциско – рух «Майдан Сан-Франциско», до якого долучилися тисячі українців Каліфорнії (цей штат входить у п'ятірку лідерів за кількістю українців у США), у 2015 р. трансформувався в «Нову Україну» – некомерційну організацію, що ставить за мету підвищення обізнаності про Україну за кордоном, зміцнення в ній громадянського суспільства та надання їй гуманітарної допомоги.

Вплив організації поширився на сусідні мегаполіси та штати, зокрема Вашингтон, Неваду, Юту, Нью-Йорк, а також країни Європи. В Україні вона має свої офіси та склади, що дає змогу самостійно вибудовувати всю логістику та контроль над гуманітарною допомогою. Волонтери «Нової України» об'єднані у команди за напрямками: фінанси, медицина, логістика, наземні операції, підтримка біженців, освіта та культура, збір коштів і написання грантів, донорські операції, кадри, вебсайти, соціальні мережі, маркетинг і реклама, захист тварин, а також команди спеціальних проєктів. З 24 лютого 2022 р. до кінця 2023 р. організація передала до України різноманітної допомоги (гуманітарної, медичної тощо) на 83 млн доларів. Причому це переважно по жертви звичайних українців зі США, які найбільш активними були у перші місяці повномасштабної війни. Так, за словами співзасновника «Нової України» Остапа Коркуни, завдяки масовим донатам по 20–30–50 доларів у перші дні збирали до мільйона доларів [8].

З весни 2022 р. «Нова Україна» активно допомагає українським біженцям у Європі та США. До того, як українським біженцям дозволили іммігрувати до США за програмою «U4U», активісти забезпечували табори біженців у Тіхуані та Мехіко (Мексика), зустрічали біженців на прикордонному переході з боку Сан-Дієго та забезпечували їх одягом і тимчасовим житлом, допомагали подати документи на гуманітарний пароль тощо. Волонтери «Нової України»

були одними з перших, хто активно включився у надання допомоги постраждалим від підриву окупантами Каховської ГЕС 6 червня 2023 р. Вони дісталися до зони лиха протягом доби. Лише в межах цієї акції організація передала більше 35 т продуктів харчування та питної води понад 12 000 постраждалим від повені [11].

У 2022 р. «Нова Україна» приєдналася до Американської коаліції за Україну для участі в адвокаційних ініціативах України, до яких так чи інакше залучена майже вся українська діаспора. Відстоювання інтересів України, адвокація запитів на фінансову та військово-технічну допомогу уряду США здійснюється через механізми громадського активізму та вироблені ще з середини ХХ ст. практики взаємодії української діаспори з американською владою. Йдеться про велелюдні мітинги у Вашингтоні, Нью-Йорку та інших містах, зустрічі керівників провідних українських організацій, передусім – Українського конгресового комітету Америки як координаційної парасолькової структури української діаспори у США, подібної до Конгресу українців Канади, з чиновниками найвищого рангу, парламентарями, участь у слуханнях Конгресу щодо допомоги Україні тощо, а також зустрічі українських громад з конгресменами, сенаторами і представниками виконавчої влади на рівні штатів.

Координацію адвокаційної волонтерської діяльності у США здійснює «Американська коаліція за Україну», що складається з 62 організацій. До неї фактично долучилися українські громади у всіх штатах. Їх представники практично щотижня (або і частіше) мають зустрічі з сенаторами та конгресменами для просування інтересів України. У травні 2023 р. благодійний фонд «Разом для України» та його партнери з «Американської коаліції за Україну» провели у Вашингтоні вже другий форум з адвокації громадської підтримки України «Український саміт дій». Учасники саміту (понад 300 з різних штатів) зустрілися з представниками 160 офісів Конгресу США, і обговорили, як Конгрес може допомогти Україні (визнати вторгнення в Україну геноцидом, а «вагнерівців» – іноземною терористичною організацією, посилити та військову підтримку України тощо) [7].

У штаті Масачусетс у 2022 р. американка українського походження Маріанна Епштейн започаткувала проєкт «Емпатія для України» (Empthy for Ukraine) – мережу волонтерів у всіх штатах, які щодня надсилають американським конгресменам листи з англومовними перекладами найбільш емоційно сильних статей про постраждалих в Україні (від професійних журналістських публікацій до постів очевидців у фейсбуку) [8]. Доволі поширеним явищем у США є телефонні дзвінки до своїх представників у Конгресі: на заклик очільників громади українці, користуючись своїм правом доручити представникам свого виборчого округу реалізувати волю виборців, телефонують до їхніх офісів з вимогою проголосувати за той чи інший законопроект, спрямований на допомогу Україні. Така форма адвокації інтересів батьківщини у роки повномасштабного вторгнення стала надзвичайно популярною та дієвою, а в поєднанні з іншими формами громадського активізму доповнює зусилля українських дипломатів і допомагає залучити більшу підтримку.

Українська діаспора США і Канади на постійній основі залучена до волонтерської підтримки України й поза згаданими організаціями та проєктами. Переважно йдеться про збір коштів та гуманітарної допомоги, організований при українських церквах (всіх деномінацій) та суботніх школах, а також серед друзів і колег, краудфандинг через соціальні мережі. Наприклад, ще з 2014 р. доволі поширеним є збір коштів на допомогу Україні з нагоди дня народження чи весілля, що оголошується користувачами фейсбука. При церквах і школах волонтери часто збирають речі для передачі в Україну та для новоприбулих біженців, допомагають їм знайти житло і роботу, вирішити питання зі школою, страховими компаніями тощо, готують вареники та інші українські смаколики на продаж, а виручені кошти йдуть на допомогу в Україну. Також традиційно волонтерський збір коштів на підтримку Батьківщини проводиться на українських фестивалях у містах із чисельною діаспорою, благодійних культурних заходах, спеціальних аукціонах (зокрема й онлайн) тощо. Водночас такі ініціативи виконують і завдання культурної дипломатії, міжкультурної комунікації, що теж є дуже важливим для формування позитивного іміджу України, популяризації її культури.

На волонтерських засадах українська діаспора Північної Америки реалізовує кілька великих проєктів з надання медичної допомоги постраждалим від війни, і чимало окремих амери-

канських і канадських українців із власної ініціативи також долучаються до цього, надаючи організаційну, фінансову та фізіотерапевтичну допомогу. Однією з найуспішніших та найбільш ініціатив із закупівлі медобладнання для лікування поранених українців є проєкт «Підтримай госпіталі в Україні» (Support Hospitals in Ukraine), що ефективно працює з 2014 р. і відтоді передав Україні допомоги на 5,8 млн доларів США. Характерно, що фінансується проєкт через пожертви звичайних громадян Канади, США, організацій тощо [14].

Аналізуючи волонтерські ініціативи української діаспори з допомоги Україні у медичній сфері, бачимо, що значний обсяг становить закупівля і передача наборів тактичної медицини для ЗСУ. Цей напрям представлений у роботі майже всіх великих фондів, а також організацій, які спеціалізуються на цьому. Наприклад, благодійна фундація «Лелека» (Leleka Foundation), заснована українцями в Каліфорнії у 2014 р., маючи своїх представників в Україні і постійно контактуючи з лікарями прифронтових та фронтових госпіталів, польовими медиками, під індивідуальне замовлення швидко доставляє необхідну допомогу. З 24 лютого 2022 р. до початку 2024 р. волонтери «Лелеки» переслали на фронт понад 7 тисяч військових медичних рюкзаків та 18 тисяч індивідуальних аптечок. Загалом надали допомогу на 7 млн доларів. Для збільшення пожертв та привернення уваги до потреби допомагати Україні фундація проводить публічні заходи, панельні дискусії, благодійні вечори [9].

Також із 2014 р. діє створена Уляною та Марком Супрунами під егідою СКУ громадська організація «Захист патріотів» (Patriot Defence), яка має на меті розвиток тактичної медицини та невідкладної допомоги в Україні, зокрема здійснює підготовку українських військовиків за світовими стандартами тактичної медицини і забезпечує їх тактичними аптечками [1]. У 2022 р. СКУ заснував кампанію «Єднайся з Україною» (Unite With Ukraine) для забезпечення сил територіальної оборони ЗСУ усім необхідним. За півтора роки завдяки жертвам і невтомній праці волонтерів із діаспори вдалося закупити й надіслати спорядження на десятки мільйонів доларів: індивідуальні аптечки першої допомоги, бронежилети та шоломи, окуляри нічного бачення, комунікаційне обладнання, паливо та ін. [4].

Згадувана вище Канадсько-українська фундація, яка ще до повномасштабного вторгнення мала досвід організації надання медичної допомоги українцям, постраждалим внаслідок війни, у 2022–2023 рр. організувала хірургічні місії в Україну (Canada-Ukraine Surgical Aid Program) відомого канадського пластичного хірурга українського походження Олега Антонішина з Торонто. Він двічі на рік із командою колег бере відпустку, щоб приїхати в Україну як волонтер і допомогти важкопораненим українцям зі щелепно-лицевими травмами. Загалом із 2014 р. завдяки О. Антонішину та його команді канадським хірургом в Україні прооперовано 286 пацієнтів [2]. Також на додачу до заснованої ще у 2015 р. програми психологічної допомоги українським дітям з 2022 р. фундація фінансує дворічну програму для 120 психологів для дорослих українців [3].

Волонтерська допомога української діаспори Батьківщині включає також і безпосередню участь у воєнних діях на боці України. Перші добровольці українського походження зі США та Канади долучилися до українських захисників ще в 2014 р. (найвідомішими стали двоє українців з США – Марко Паславський («Франко») та Володимир Питак, які взяли українське громадянство, щоб захищати землю своїх прадідів, і в 2014 р. віддали за це свої життя), а в 2022 р. їх кількість значно зросла. Значна частина їх увійшла до Інтернаціонального легіону територіальної оборони Збройних Сил України, створеного Урядом України для військовиків-добровольців з інших країн наприкінці лютого 2024 р. Так, до 3 березня 2024 р. заяви на вступ до нього подали понад 3 000 громадян США, зокрема й українського походження [13]. Значна кількість канадців, які виявили бажання захищати Україну у складі Інтернаціонального легіону (приблизно 1 000), зумовила формування Канадсько-української бригади з переважно канадських колишніх військовиків, частина з яких також є етнічними українцями [10].

Протягом 2022–2023 рр. всього загинуло 33 американці та 8 канадців [5], із них, за нашими підрахунками, щонайменше семеро – представники української діаспори в США та Канаді: нащадок емігрантів з України у третьому поколінні Люк Мітчел Луцишин (1991–2022), позивний «Скайвокер», який був американським поліцейським, а в Україні служив у бригаді особ-

ливого призначення ЗСУ імені Івана Богуна, загинув 18 липня 2022 р. внаслідок танкової атаки на Донбасі; 28-річний Грег Цехмістренко, який змалку жив у Канаді, але приїздив відстоювати свободу України під час Революції Гідності та в повномасштабній російсько-українській війні, загинув у Бахмуті 15 січня 2023 р.; 38-річна уродженка м. Броди на Львівщині Юлія Войтович-Нельсон, яка з 5 років жила у США, загинула у Бахмуті 21 травня 2023 р.; 42-річний уродженець м. Космача на Івано-Франківщині Михайло Яворський (позивний «Чикаго»), який 20 років прожив у США, 4 роки служив в Армії США; служив у 67-й окремій механізованій бригаді, загинув 26 травня 2023 р. під Кременною на Луганщині; 23-річний Алекс Брендон Коберн – українець, усиновлений американцями в ранньому дитинстві, загинув 4 вересня 2023 р. під Роботиним на Запоріжжі; 59-річний американський далекобійник українського походження Володимир МIRONЮК (позивний «Джон»), загинув 30 вересня 2023 р. під Курдюмівкою на Донеччині; 26-річний морський піхотинець з Огайо Девід Батурін, який емігрував до США в 4 роки й повернувся захищати Україну у 2022 р. та загинув 7 жовтня 2023 р. (місце загибелі невідоме) [5].

Узагальнених статистичних даних про обсяги і результати волонтерської діяльності української діаспори в США та Канаді в 2022–2023 рр. наразі немає навіть на рівні допомоги від громадських організацій, благодійних фондів (зрозуміло, що коректні підрахунки допомоги на рівні приватних волонтерських ініціатив взагалі є неможливими), але можемо скласти уявлення про це на основі навіть наведених вище кількох прикладів і дійти висновку, що її значення неможливо переоцінити. Також важливим моментом у волонтерстві української діаспори є її усвідомлення, що вона представляє Україну, весь український народ. Відчуття цієї відповідальності як представниками великих волонтерських організацій, так і окремими, ситуативними волонтерами, мотивує їх до постійної щоденної діяльності, пошуку нових джерел фінансування підтримки Батьківщини. Водночас це суттєво впливає і на сприйняття американським чи канадським суспільством (і світом) українців загалом, не дає змоги змістити фокус із питання необхідності допомагати Україні, а отже, – впливає і на діяльність суто американських чи канадських волонтерських фондів та ухвалення відповідних рішень щодо підтримки України на найвищому рівні.

Бібліографічні посилання

1. Громадська організація «Захист Патріотів». (n. d.). *Уляна Супрун. Офіційний сайт*. URL: <http://surl.li/pfmdt> [in Ukrainian] (дата звернення: 10.01.2024).
2. Канадсько-українська програма хірургічної допомоги постраждалим від війни українцям втретє відбувається в Польщі (2023, 1 травня). *Canada-Ukraine Foundation*. URL: <http://surl.li/pfmdo> [in Ukrainian] (дата звернення: 13.01.2024).
3. Pihric, A. (2023, 10 січня). «Потрібно готуватися до Перемоги, а опісля – до важкої праці». Голова Канадсько-української фундації про допомогу від діаспори. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/10/252227/> [in Ukrainian] (дата звернення: 10.01.2024).
4. Укрінформ (2013, 5 грудня). СКУ привітав волонтерів з професійним святом. URL: <http://surl.li/qgeda> [in Ukrainian] (дата звернення: 12.01.2024).
5. Список іноземних добровольців, загиблих під час російського вторгнення в Україну (Україна). (2023, 15 червня). *Вікіпедія*. URL: <http://surl.li/pfmdl> [in Ukrainian] (дата звернення: 11.01.2024).
6. Сухобокова, О. О. (2015). Волонтерська допомога Україні від української діаспори США і Канади під час проведення АТО. *Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (17–18 квітня 2015 р.). Харків, 143–147. URL: https://keui.files.wordpress.com/2015/04/40_suhobokova.pdf [in Ukrainian] (дата звернення: 10.01.2024).
7. Українці у США зібралися на «Український саміт дій» та провели зустрічі з представниками 160 офісів Конгресу США (2023, 1 травня). *Official site of Razom for Ukraine*. URL: <http://surl.li/qqedl> [in Ukrainian] (дата звернення: 12.01.2024).

8. Шевченко, Б., Шевченко, Х. (2024, 10 січня). Як волонтери за кордоном збирають кошти для допомоги Україні попри хвилю виснаження у суспільстві. *Голос Америки українською*. URL: <http://surl.li/qqueek> [in Ukrainian] (дата звернення: 10.01.2024).

9. Шевченко, Б., Шевченко, Х. «Лелека»: волонтери з Каліфорнії постачають в Україну засоби тактичної медицини (2024, 8 січня). *Голос Америки українською*. URL: <https://www.facebook.com/holosameryky/videos/342067305355801> [in Ukrainian] (дата звернення: 10.01.2024).

10. Blackwell, T. (2022, March 9). Exclusive: So many Canadian fighters in Ukraine, they have their own battalion, source says. *National Post*. URL: <http://surl.li/pfmds> [in English] (дата звернення: 12.01.2024).

11. Nova Ukraine (2015). [Official site]. Retrieved from www.novaukraine.org [in Ukrainian].

12. Razom for Ukraine (2014). [Official site]. URL: <https://www.razomforukraine.org/ua/pro-nas> [in English] (дата звернення: 13.01.2024).

13. Shull, A. (2022, March 3). Ukraine says 3,000 Americans have volunteered to fight Russian invaders. *Business insider*. URL: <http://surl.li/pfmei> [in English] (дата звернення: 11.01.2024).

14. Support Hospitals in Ukraine (n. d). [Official site]. URL: <https://www.uahospitals.org> [in English] (дата звернення: 11.01.2024).

References

1. Hromadska orhanizatsiia «Zakhyst patriotiv» [Public organization «Protection of Patriots»] (n. d.). *Uliana Suprun. Ofitsiyni sait*. Retrieved from <http://surl.li/pfmdt> (accessed January 10, 2024) [in Ukrainian].

2. Kanadsko-ukrainska prohrama khirurhichnoi dopomohy postrazhdalym vid viiny ukrainsiam vtrete vidbuvaietsia v Polshchi [The Canadian-Ukrainian program of surgical assistance to Ukrainians affected by the war is taking place in Poland for the third time] (2023, May 1). *Kanadsko-ukrainska fundatsiia. Ofitsiyni sait*. Retrieved from <http://surl.li/pfmdo> (accessed January 13, 2024) [in Ukrainian].

3. Rinhis, A. (2023, January 10). «Potribno hotuvatysia do Peremohy, a opislia – do vazhkoï pratsi». Holova Kanadsko-ukrainskoi fundatsii pro dopomohu vid diaspori [«It is necessary to prepare for Victory, and then – for hard work»]. Head of the Canadian-Ukrainian Diaspora Aid Foundation]. *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/10/252227/> (accessed January 10, 2024) [in Ukrainian].

4. SKU pryvitav volonteriv z profesiynym sviatom [SCU congratulated the volunteers on their professional holiday] (2013, December 5). *Ukrinform*. Retrieved from <http://surl.li/qqeda> (accessed January 12, 2024) [in Ukrainian].

5. Spysok inozemnykh dobrovoltsiv, zahyblykh pid chas rosiiskoho vtorhnennia v Ukrainu (Ukraina) [List of foreign volunteers who died during the Russian invasion of Ukraine (Ukraine)]. (2023, June 15). *Vikipediia*. Retrieved from <http://surl.li/pfmdl> (accessed January 11, 2024) [in Ukrainian].

6. Sukhobokova, O. O. (2015). Volonterska dopomoha Ukraini vid ukrainskoi diaspori SSHa i Kanady pid chas provedennia ATO [Voluntary aid to Ukraine from the Ukrainian diaspora in the USA and Canada during the Anti-terrorist operation]. *Volonterskyi rukh: istoriia, suchasnist, perspektyvy: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (17–18 kvitnia 2015 r., Kharkiv)*. Kharkiv, 143–147. Retrieved from https://keui.files.wordpress.com/2015/04/40_suhobokova.pdf (accessed January 10, 2024) [in Ukrainian].

7. Ukrainsi u SSHa zibralsia na «Ukrainskyi samit dii» ta proveli zustrichi z predstavnykamy 160 ofisiv Konhresu SSHa [Ukrainians in the USA gathered at the «Ukrainian Action Summit» and held meetings with representatives of 160 offices of the US Congress] (2023, May 1). *Ofitsiyni sait Razom dlia Ukrainy*. Retrieved from <http://surl.li/qqedl> (accessed January 12, 2024) [in Ukrainian].

8. Shevchenko, B., Shevchenko, Kh. (2024, January 10). Yak volonter y za kordonom zbyraiut koshty dlia dopomohy Ukraini popry khvyliu vysnazhennia u suspilstvi [How volunteers abroad raise funds to help Ukraine despite a wave of exhaustion in society]. *Holos Ameryky ukrainskoiu*. Retrieved from <http://surl.li/qqueek> (accessed January 10, 2024) [in Ukrainian].

9. Shevchenko, B., Shevchenko, Kh. (2024, January 8). «Leleka»: volonterzy z Kalifornii postachaiut v Ukrainu zasoby taktychnoi medytsyny [«Stork»: volunteers from California deliver tactical medicine to Ukraine]. *Holos Ameryky ukrainskoiu*. Retrieved from <https://www.facebook.com/holosameryky/videos/342067305355801> (accessed January 10, 2024) [in Ukrainian].
10. Blackwell, T. (2022, March 9). Exclusive: So many Canadian fighters in Ukraine, they have their own battalion, source says. *National Post*. Retrieved from <http://surl.li/pfmds> (accessed January 12, 2024) [in English].
11. Nova Ukraine (2015). [Official site]. Retrieved from www.novaukraine.org [in Ukrainian].
12. Razom for Ukraine (2014). [Official site]. Retrieved from <https://www.razomforukraine.org/ua/pro-nas> (accessed January 13, 2024) [in English].
13. Shull, A. (2022, March 3). Ukraine says 3,000 Americans have volunteered to fight Russian invaders. *Business insider*. Retrieved from <http://surl.li/pfmei> (accessed January 11, 2024) [in English].
14. Support Hospitals in Ukraine (n. d.). [Official site]. Retrieved from <https://www.uahospitals.org> (accessed January 11, 2024) [in English].

Ольга Федоренко

кандидат із соціальних наук,
асистент кафедри соціальних структур та соціальних відносин,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
oo.fedorenko@knu.ua
ORCID: 0000-0001-7373-2200

СУБ'ЄКТНІСТЬ ВОЛОНТЕРІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: КЕЙС ЗООВОЛОНТЕРІВ

Olha Fedorenko

PhD in Sociology,
assistant of the department of social structures and social relations,
Taras Shevchenko Kyiv National University
oo.fedorenko@knu.ua
ORCID: 0000-0001-7373-2200

**SUBJECTNESS OF VOLUNTEERS IN MODERN UKRAINE:
THE CASE OF ANIMAL VOLUNTEERS**

Abstract. *The military conflict in Ukraine has catalyzed the emergence of social subjectness among individuals and groups, evidencing the evolution of civil society and volunteer practices. This article examines the heuristic potential of the theory of social subjectness through the example of animal volunteers. Drawing on the concepts of dispositional and actualized subjectness, we analyze the characteristics of animal volunteers, including their motives (altruistic, instrumental and motives of duty), values (universalist post-materialist), and life strategies (stable and situational subjectness depending of internal or external factors). Furthermore, we examine how animal volunteers mobilize public support, influence other subjects, and utilize social (bonding, bridging, linking) and incorporate cultural capital to advance their cause. Future investigations will delve deeper into the subjectness of animal volunteers, exploring their challenges and contributions in more detail.*

Keywords: *subjectness, animal volunteers, volunteering, Ukraine.*

Actuality. The military conflict in Ukraine affected all spheres of society, in particular contributing to the activation of the processes of formation of social subjectness at the individual and group levels. These processes are an important factor and at the same time evidence of the development of civil society in Ukraine, contributing to the development of volunteer practices. In particular, animal volunteerism has gained popularity, focusing the community's attention on issues of animal care and environmental well-being.

Animal protection activities have been present in Ukraine for a long time, but previously they were less visible and less discussed among the public. Since the beginning of the war, the activity of protecting and rescuing animals has moved to another level. Many NGOs that help animals have been formed, and those that existed before are expanding their sphere of influence, self-organized groups and volunteers who act within other entities, organizations, and initiatives are also emerging. Animal protection activities are now actively covered in the mass media [1; 2; 3], and discussed in social networks, in 2023 the First All-Ukrainian Animal Protection Award was held, at which volunteers and animal protectionists were nominated [4], animal protection projects were supported by both Western partners and, for example, the First Lady of Ukraine [5]. The Ukrainian public opinion research center "Socioinform" conducted a census of shelters for dogs and cats at the request of the Kormotech company to determine the urgent needs of animals and assess the scale of the impact of a full-scale invasion [6].

The relevance of the study of this direction of volunteering is not only of scientific interest but also of public interest. At first glance, in a situation of war and social turbulence, it is more important to focus efforts on helping people – military personnel, IDPs, victims of the conflict. This requires a wide range of social interventions aimed at improving the quality of life and restoring stability in the

affected regions. On the other hand, some volunteers choose animal protection activities and actively help animals from the combat zone: evacuation, food and medicine for shelters, etc. Such a contradiction can lead to misunderstandings and conflicts in society. Some may question the importance of helping animals when there are dire social problems among humans. Others, on the contrary, may believe that animals also deserve protection, especially in the context of hostilities.

Analysis of publications. As a social phenomenon of modern society, volunteerism and its various aspects have become the subject of research by some foreign scientists. Individual aspects of volunteering were studied by H. Anheier, A. Omoto, L. Salamon, J. Wilson, R. Jennifer, F. Lammertin, R. Lynch, N. McDuff, S. McCarley, M. Musick, K. Navaratnam, M. Niland, S. O'Donohoe, D. Smith, R. Stebbins, M. Hilding, M. Sherr, et al.

The problems of volunteering were considered in the works of such Ukrainian researchers as L. Bevzenko, I. Bilich, R. Vynola, S. Gorbunova-Ruban, O. Ishchenko, O. Kasperovych, O. Pankova, V. Pogribna, O. Strelnikova, O. Khizhnyak, N. Chernysh, M. Chukhrai, I. Yurchenko, and others.

There is a certain number of foreign works devoted to animal volunteerism. For example, K. Guenther investigates why animal volunteering can hinder political activism [7], a similar work of J. Greenebaum [8], which also examines the difference between dog rescue volunteers and public activists for animal rights, I. Jonkers [9] emphasizes the motivation of volunteers in animal shelters. But can we use these approaches to research animal volunteerism in Ukraine? Do these concepts explain why Ukrainians began to get more involved in helping animals?

In our opinion, one of the theories that has heuristic potential for the study of animal volunteering is the theory of the social subjectness of the individual. Prominent researchers such as R. Barth, W. Beck, E. Giddens, E. Durkheim, M. Foucault, P. Stompka, and others made a great contribution to this discourse. The issue of the subject and subjectness received special emphasis in the post-Soviet sociological discourse presented by such scientists as T. Zaslavska, O. Zlobina, R. Ryvkina, L. Sokuryanska, V. Yadov, and others.

The literature on volunteering confirms the existence of certain studies of the social subjectness of volunteers. For example, O. Protsenko's research is aimed at researching such subjectness in volunteers, but a separate specific group of IDP volunteers was selected by her. However, existing scientific research is mainly focused on the general aspects of volunteering practices, leaving out the specifics of animal volunteering. Thus, there is an important gap in the sociological understanding of the subjectness of animal volunteers in Ukraine.

Therefore, **the aim of the article** is to reveal the heuristic potential of the theory of social subjectness of the individual using the example of animal volunteers.

In general, the subject is a carrier of activity, an actor. An important property, the essential quality of the subject is its social subjectness. L. Sokuryanska defines it as "the essential quality of the subject (individual, group, etc.), which is primarily manifested in his value orientations, strategic life choices, socially creative self-activity, purposeful activity" [10, p. 155]. The researcher singles out two levels of the structure of social subjectness: subject disposition (or dispositional subjectness) and actualized social subjectness. O. Protsenko uses this classification to highlight the subjectness of volunteers, including volunteers from the IDPs. The scientist refers to the dispositional characteristics: the presence of certain personal motives, oriented towards the implementation of volunteer activities, her value orientations; the ability to adjust life strategies under the influence of the external environment; result orientation; a vision of one's problems and the possibilities of their solution; civil responsibility. The characteristics of actualized subjectness include: creating or joining volunteer organizations, initiatives; formation and incorporation of social and cultural capital; self-transcendence (the ability to go beyond one's limits, break through difficulties with the help of training, training, etc.); the ability to influence other subjects; establishment of social ties with the authorities. O. Protsenko substantiates that volunteer practices contribute to the development of the potential of social subjectness of an individual. We agree with the position of the researcher, and therefore we believe that animal volunteers also have this characteristic.

Taking into account the determination of social subjectness by specific historical and sociocultural conditions and its dynamic nature, significant factors for its development and strengthening

should be considered both the surge of activation due to the war of volunteering in general and animal volunteering as its separate subspecies.

Animal volunteers have all the signs of both dispositional and actualized social subjectness. The voluntary nature of volunteering indicates the psychological readiness of the individual and a certain ability to take risks (such as during the evacuation of animals from combat zones and temporarily occupied territories (TOT)). Animal volunteers often have the psychological resilience and emotional maturity that allows them to effectively deal with the stress and challenges that can arise when working with animals. They usually have a certain level of theoretical knowledge and practical skills about animals, their behavior, physiology, and needs, which allows them to effectively care for animals and understand their needs.

Animal volunteers understand the importance of their role in protecting and helping animals in crisis. They take responsibility for the results of their activities, whether it is providing medical care to animals, supporting their lives in war, or helping to restore their habitat.

Volunteer activity often becomes relevant in the conditions of social and political crises, changes, natural disasters, as it happens in modern Ukrainian society. This indicates a high adaptive-innovative potential, including animal volunteers. They quickly react to unforeseen circumstances, and adapt their activities to new conditions and challenges, using different methods and strategies to assist animals and their owners. For example, the animal protection organization UA Animals has existed since 2016, but since the beginning of the full-scale invasion, it has focused its efforts on rescuing animals from combat zones and TOT and launched an international campaign #StopEcocideUkraine [11]. Animal volunteers actively cooperate with other public organizations, local authorities, and volunteer groups to jointly solve problems related to the protection of animals in crisis conditions. They create adaptive networks that enable efficient coordination of efforts and response to challenges.

Volunteers, as subjects of volunteer activity, have specific life strategies. We understand life strategy as “an individual biographical project that is implemented in a certain sociocultural and economic situation and involves resource management, that is, the mobilization of personal and environmental resources and their optimal use” [12, p. 52]. Life strategies are studied through the choices that a person makes, and the specific result of their implementation is a certain set of choices of a person, connected by the general logic of his behavior. According to L. Sokuryanska, there are two types of social subjectness: situational (reactive) and stable. Situational subjectness is actualized under the influence of external factors, and stable subjectness is determined by internal factors. Taking into account the study of the subjectness of volunteers among IDPs [12, p. 161–162] we can also assume the presence of these two types of subjectness in animal volunteers. Stable subjectness presupposes a certain experience of public activity and an active position in life. Such volunteers could be involved in helping animals before a full-scale invasion. Another type of subjectness includes those who joined volunteer practices after a full-scale invasion under the influence of the existing situation.

Another argument that animal volunteers have social subjectness is the presence of certain values and value orientations. Before talking about the values of animal volunteers in modern Ukrainian society, we want to return to the historical context. In the Soviet Union, relations with animals were different. Living space in cities was limited and apartments were small, leaving no room for pets. In addition, there was a shortage of food and other goods, which made it difficult to keep a pet, because it had to be fed, cared for, etc. There weren't many veterinary clinics, there weren't any special feeds, and owning a pet meant taking on a lot of responsibility and required a lot of resources. Despite these obstacles, pets such as dogs, cats, fish, birds, rodents, etc. were bred in Soviet times. Animals were bred as watchdogs, for hunting, to provide communication and comfort. They were also bred to demonstrate a certain status, although the Soviet authorities did not encourage owning pets, because it was a symbol of capitalism and a waste of resources. After gaining independence, Ukraine declared its intention to integrate into the European community, which meant compliance with certain standards, including regarding animals. For example, in 2006, the Verkhovna Rada passed a law that prohibits the cruel treatment of animals and provides for humane methods of regulating their number, the same as in the countries of the European Union. The openness of Ukrainian society to Western

markets has led to the appearance of grooming salons, numerous pet stores, where you can buy any goods from professional feed to toys, clothing for animals, etc. Ukrainian society has “caught up” with world trends in the protection of animal rights, which began in the 60s of the last century. Currently, veganism is developing in Ukraine [13], a movement against testing products on animals, a movement against the exploitation of animals for entertainment (zoos, circuses). Animal volunteers advocate the ethical and humane treatment of animals, including their rights to life, liberty, and protection from any form of violence or abuse. So, in our opinion, animal volunteers show universalist post-materialist values.

Regarding the motives of animal volunteers, the most complete, in our opinion, is the classification of H. Anheier and L. Salamon. Scientists distinguish three groups of motives: altruistic, instrumental, and duty motives [14]. Altruistic motives, according to the authors, include helping the disadvantaged, compassion for the needy, identification with the victims, etc. Instrumental motives are associated with the acquisition of new experience and skills, the desire to do something worthwhile in free time, the opportunity to meet people, personal satisfaction from activities, etc. Motives of duty are associated with the possibility of realizing moral, religious, civic duty, as well as the desire to contribute to the development of the local community, etc. It should be emphasized that the listed groups of motives can rarely be found, so to speak, in their “pure” form. In practice, these motives are “entwined” by the dominance of one of them [12, p. 151–152].

In our opinion, animal volunteers can have all the listed types of motives. Animal volunteers may wish to help animals without any beneficial consequences for themselves. For example, they may feel compassion for the suffering of animals and strive to make their lives better by using their skills and resources. Some animal volunteers may have instrumental motives, using their efforts to achieve personal goals. For example, they may see animal volunteering as a convenient way to increase their portfolio or resume for a future career in animal husbandry or ecology. Other animal volunteers may perform their work out of a duty to society or themselves, considering it their moral or ethical duty. They may feel obligated to help these animals because they understand that animals need protection and support during difficult times.

Animal volunteers engage in socially useful activities, encourage others to do so, and therefore influence other subjects. They can mobilize public support to protect animals and help those affected by war. Animal volunteers can use social networks (for example, posts on Facebook, Instagram), public events (for example, Comic Con Ukraine [15], Atlas Weekend, etc.), and other forms of communication to spread information about the needs of animals and ways to help them (for example, cooperation with various businesses such as pet stores, banks, media services, etc.).

By engaging in animal volunteering practices, individuals form and incorporate social and cultural capital. Social capital includes interaction, trust, and mutual support between people in a community at different levels. In our opinion, animal volunteers can possess three types of social capital: bonding capital – animal volunteers are part of a community or group of people who have common interests and values related to helping animals; bridging capital – establish connections with various groups and organizations, such as animal shelters, veterinary clinics, public associations; linking capital – cooperate with various government structures, businesses to achieve their goal. Cultural capital can be defined as a set of knowledge, skills, preferences, traditions, and other cultural resources that a person can possess. Animal volunteers actively use cultural media such as art, photography, and literature to raise awareness of animal issues. They organize exhibitions, workshops, and other cultural events that help to engage the public in the discussion of this issue and attract support for animal rescue and adoption.

So, we revealed the heuristic potential of the theory of social subjectness of the individual using the example of animal volunteers. In further investigations on this topic, we plan to investigate in more detail the subjectness of animal volunteers in the modern context, to single out possible features of this characteristic at the dispositional and actualized levels, namely motives, values, and life strategies, to investigate the influence of participation in volunteer practices on the acquisition by animal volunteers of social, cultural and reputational capital, to highlight the challenges and obstacles that animal volunteers face in the course of their activities.

References

1. Zhuravel, D. (2022, February 10). Chym zaimaiutsia zoozakhysni orhanizatsii ta yak yikh pidtrymaty [What animal protection organizations do and how to support them]. #SHOTAM. Retrieved from <https://shotam.info/chym-zaymaiutsia-zoozakhysni-orhanizatsii-ta-ikh-pidtrymaty/> [in Ukrainian].
2. “Lapa dobra”: u Kropyvnytskomu nabyraie obertiv zoozakhysne volonterstvo [“Paw of kindness”: animal protection volunteerism is gaining momentum in Kropyvnytskyi]. (2022, February 23). *Moe misto*. Retrieved from <https://moemisto.org.ua/2022/02/23/lapa-dobra-u-kropyvnytskomu-nabyraie-obertiv-zoozakhysne-volonterstvo/> [in Ukrainian].
3. Osadcha, Ya. (2022, March 17). “Vony meni yak dity. Ditei zhe ne kydaiut”. Istoriia Anastasii Tykhai, яка vyvezla z Irpenia ponad 20 tvaryn [“They are like children to me. Children are not abandoned.” The story of Anastasia Tikhaya, who took more than 20 animals from Irpen]. *Ukrainian Pravda*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/17/247846/> [in Ukrainian].
4. V Ukraini vidznachyly 20 volonteriv, yaki riatuiut tvaryn [20 volunteers who save animals were recognized in Ukraine]. (2023, February 3). *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3665031-v-ukraini-vidznacili-20-volonteriv-aki-ratuut-tvarin.html> [in Ukrainian].
5. Chorna, O. (2023, April 7). Ukrainski kinematohafisty stvoryly sotsialnyi proiekt pro volonteriv, yaki riatuiut tvaryn, postrazhdalyykh vid viiny [Ukrainian filmmakers created a social project about volunteers who rescue animals affected by the war]. *Detector Media*. Retrieved from <https://cutt.ly/jwNe7TlW> [in Ukrainian].
6. Doslidzhennia: yak viina vplynula na prytulky dlia tvaryn [Research: How War Affected Animal Shelters]. (2023, February 1). *Save Pets of Ukraine*. Retrieved from <https://shorturl.at/sHX27> [in Ukrainian].
7. Guenther, K. M. (2016). How volunteerism inhibits mobilization: A case study of shelter animal advocates. *Social Movement Studies*, 16, 240–253. <https://doi.org/10.1080/14742837.2016.1252668>
8. Greenebaum, J. (2009). “I’m Not an Activist!”: Animal Rights vs. Animal Welfare in the Purebred Dog Rescue Movement. *Society and Animals*, 17, 289–304. <https://doi.org/10.1163/106311109X12474622855066>
9. Jonkers, I. (2017). Animal shelter volunteer motivations: An emotional affinity toward animals: Student report, Wageningen University. Retrieved from <https://edepot.wur.nl/422170>
10. Sokuryanskaya, L. G. (2006). Studentstvo na shliakhu do inshoho suspilstva: tsinnisnyi dyskurs perekhodu [Studentship on the way to another society: A value discourse of transition] (p. 576). V. N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian].
11. Yak ziauyvsia UAnimals [How UAnimals came to be]. (2024). *UAnimals*. Retrieved from <https://uanimals.org/about-us/>
12. Protsenko, O. (2021). Volonterski praktyky v umovakh vymushenoї mihratsii v suchasniї Ukraini: chynnyky ta naslidky aktualizatsii [Volunteering practices under conditions of forced migration in contemporary Ukraine: factors and consequences of their actualization: PhD thesis, V. N. Karazin Kharkiv National University]. Retrieved from <http://dissertations.karazin.ua/sociology/resources/63da6158a48d6278a76b54342851f98c.pdf> [in Ukrainian].
13. Kozachok, A. (2021, January 20). Yak ukraintsi stavliatsia do roslynnoi yizhi: rezultaty doslidzhennia [How Ukrainians feel about plant-based food: research results]. *UA Plant-Based*. Retrieved from <https://uaplantbased.com.ua/blog/rezultaty-doslidjennia> [in Ukrainian].
14. Anheier, H. K., & Salamon, L. M. (1999). [Volunteering in cross-national perspective: initial comparisons]. *Law and contemporary problems*, 62, 43–66. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/fdee/2b0da61da94a2e9fe9322570e8ef6f4f9a3d.pdf>
15. Dereva, bezkhatni tvaryny, sortuvannia smittia. Yaki sotsialni initsiatyvy pokazhut sebe hostiam Comic Con Ukraine [Trees, homeless animals, garbage sorting. What social initiatives will show themselves to the guests of Comic Con Ukraine]. (2021, September 3). *Media detector*. Retrieved from <https://cs.detector.media/community/texts/184540/2021-09-03-dereva-bezkhatni-tvaryny-sortuvannya-smittya-yaki-sotsialni-initsiatyvy-pokazhut-sebe-gostyam-comic-con-ukraine/> [in Ukrainian].

Анна Політова

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
Маріупольський державний університет
politova1954@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7351-7110
Web of Science ResearcherID: F-6157-2016
Scopus Author ID: 57216183003

РОЛЬ СПЕЦІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ У ПРОТИДІЇ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОМУ НАСИЛЬСТВУ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ (ВОЄННОГО СТАНУ)

Anna Politova

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Law Department,
Mariupol State University
ORCID: 0000-0002-7351-7110
Web of Science ResearcherID: F-6157-2016
Scopus Author ID: 57216183003

ROLE OF SPECIAL SUBJECTS IN COUNTERING GENDER-BASED VIOLENCE DURING THE ARMED CONFLICT (MARTIAL LAW)

Abstract. *This article is concerning on the actual problem of determining the role of special subjects in countering gender-based violence during the armed conflict (martial law). The existing approaches to the definition of the subjects of crime prevention have been considered, the point of view regarding understanding them as state agencies, public organizations, social groups, officials or citizens who direct their activities to the development and implementation of measures related to the prevention, limitation, elimination of criminogenic phenomena and processes that give rise to criminality and crimes (as well as their debarment at various stages in connection with which they have rights, obligations and bear responsibility) has been supported. It has been noted that special subjects in combating gender-based violence during the armed conflict (martial law) include the Department for Combating Crimes Committed during Armed Conflict of the Prosecutor General's Office, the National Police of Ukraine, the Security Service of Ukraine, and the Field Office of the International Criminal Court. It has been stressed that the complexity of the activities of these subjects is related to the fact that pre-trial investigation for committed criminal offenses related to gender-based violence (mutilation or damage to genitals, forced exposure, threats and attempted rape, forced to watch sexual abuse of loved ones, sexual violence) is conducted in absentia when the perpetrator is established or when such a person is not known. Conviction in absentia does not allow the perpetrator to be brought to justice and punished. Similarly the prosecution of the highest leadership in the International Criminal Court will also not have any positive results.*

Keywords: *subjects of crime counteraction, gender-based violence, Prosecutor General's Office, National Police of Ukraine, Security Service of Ukraine, International Criminal Court.*

Вступ. 24 лютого 2022 року російська федерація продовжила свою війсьну агресію щодо України через повномасштабне вторгнення. Гібридний формат збройного конфлікту, який тривав із 2014 до 2021 року, мав на меті анексію Автономної Республіки Крим та дестабілізацію обстановки у Донецькій і Луганських областях шляхом створення «псевдореспублік» днр та лнр. Зокрема, у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 року про територіальну цілісність України та від 19 грудня 2016 року про стан прав людини в АР Крим і Севастополі, у постанові Парламенту асамблеї Ради Європи «Про недавні події в Україні» від 9 квітня 2014 року, резолюції Європейського парламенту від 17 квітня 2014 року щодо російського тиску на країни Східного партнерства, у постанові Парламенту асамблеї ОБСЄ «Про

продовження чітких, важких і хибних порушень зобов'язань ОБСЄ та міжнародних норм з боку Російської Федерації» від 8 липня 2015 року, резолюції Парламенту асамблеї Ради Європи «Про гуманітарний стан українських біженців та переміщених осіб» (2015), доповіді Міжнародного кримінального суду від 14 листопада 2016 року зазначалося саме про порушення територіальної цілісності України.

Варто зазначити, що в Донецькій та Луганській областях вже під час гібридного конфлікту існувала практика гендерно зумовленого насильства, що потребувала фіксації випадків насильства та проведення їх ефективного розслідування. Водночас у дослідженні ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив» зазначено: «кількість внесених випадків про вчинені злочини до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а також кількість переданих до суду обвинувальних актів та розглянутих судами кримінальних проваджень є малою. Із цього можна зробити висновок, що до відповідальності притягується лише незначна кількість осіб, які вчинили гендерно обумовлене насильство, у т. ч. сексуальне насильство. Притягнення до відповідальності винних осіб ускладнює те, що зазвичай жертва насильства не може повідомити достатню інформацію для ідентифікації злочинців. Саме ж насильство відбувалось в умовах, які не дозволяли зберегти достатньо доказів події злочину» [1, с. 129].

Саме тому сьогодні, коли збройний конфлікт між Україною та російською федерацією набув значних масштабів, – окупація більших територій та численні порушення прав людини, міжнародного права і міжнародного гуманітарного права через вчинення гендерно зумовленого насильства у різних формах (видах) щодо цивільного населення та військовополонених, важливою є роль спеціальних суб'єктів у протидії такому насильству.

Літературний огляд. Варто зазначити, що комплексної роботи, присвяченої ролі спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану) на рівні дисертаційного дослідження, не проводилося.

Єдиною комплексною роботою в Україні, яка присвячена саме проблемі гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту, є дисертаційне дослідження на тему «Сексуальне і гендерно-обумовлене насильство, пов'язане з конфліктом, як міжнародний злочин», де зазначено про практику міжнародних та інтернаціоналізованих кримінальних трибуналів і судів щодо розслідування сексуального та гендерно обумовленого насильства, пов'язаного з конфліктом, як міжнародного злочину; обов'язок держави щодо розслідування сексуального та гендерно обумовленого насильства, пов'язаного з конфліктом, як міжнародного злочину та внесок недержавних акторів; проблеми відповідальності за сексуальне та гендерно обумовлене насильство, пов'язане зі збройним конфліктом на території України (І. Заворотко, 2020) [2, с. 3].

Комплексно питання форм (видів) гендерно зумовленого насильства і кримінальної відповідальності за протиправні діяння проти статевої свободи та статевої недоторканості особи були розглянуті такими вченими: (І. Бандурка, 2010) [3], (О. Дудоров, 2018) [4], Г. Мартинишин (2017) [5], В. Омединська (2019) [6], і окремих склад кримінальних правопорушень – зґвалтування: Д. Бакаєв (2020) [7]; насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом: Д. Москаль (2011) [8]; примушування до вступу в статевий зв'язок: І. Воскресенська (2016) [9], П. Камінський (2022) [10], К. Плутицька (2016) [11]; розбещення неповнолітніх: В. Фурса (2021) [12]; вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку: С. Чмут (2010) [13]. Але у своїх дослідженнях науковці порушували питання кримінальної відповідальності та кримінологічну характеристику цих кримінально протиправних діянь, а також не торкалися питань кваліфікації таких діянь в умовах збройного конфлікту.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є визначення кола спеціальних суб'єктів та їх ролі у протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану), а також пропозицій щодо удосконалення їх діяльності.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- виділити спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану);
- встановити проблеми, які виникають у діяльності спеціальних суб'єктів під час розслідування кримінально протиправних діянь, які належать до гендерно зумовленого насильства, та запропонувати шляхи підвищення їх діяльності.

Матеріали і методи. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Під час підготовки дослідження застосовувалися логіко-семантичний, феноменологічний, компаративістський, герменевтичний, догматичний (формально-логічний), прагматичний методи, а також методи системного аналізу. Зокрема, методологія прагматизму застосована для вивчення визначення суб'єктів протидії злочинності. Герменевтичний метод знадобився для аналізу діяльності спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту (воєнного стану). Метод системного аналізу використовувався для дослідження кількості облікованих випадків сексуального насильства, пов'язаних з насильством, та кількості постраждалих від гендерного насильства в умовах збройного конфлікту в зарубіжних країнах. Вказані методи дали можливість багатосторонньо та ґрунтовно розглянути підняту проблему та розкрити роль спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту (воєнного стану).

Результати дослідження та їх обговорення. Поняття та система суб'єктів протидії злочинності залишається дискусійним питанням. Так, наприклад, В. Голіна визначає суб'єктів запобігання злочинності в якості державних органів, громадських організацій, соціальних груп, службових осіб чи громадян, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних з випередженням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ та процесів, що породжують злочинність і злочини, а також на їх недопущення на різних злочинних стадіях, у зв'язку з чим мають права, обов'язки і несуть відповідальність [14, с. 166]. Натомість О. Бандурка і О. Литвинов визначають поняття суб'єкта протидії злочинності в межах системного підходу, спираючись на концепцію функціонування соціальних систем. Суб'єкта протидії злочинності науковці визначають як будь-яке системне утворення, що існує в межах єдиної системи протидії злочинності та реалізовує в цій сфері одне з таких завдань: визначення провідних напрямів, завдань, форм і методів діяльності, здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення, виявлення криміногенних факторів і реалізація заходів з протидії злочинності [15, с. 83].

Узагальнюючи наукові підходи до визначення суб'єктів протидії злочинності (запобігання злочинності, профілактики злочинів (кримінальних правопорушень)), В. Бутенко зазначає: «дослідники розглядають його у різний спосіб: як окрему кримінологічну категорію, так і шляхом простого переліку суб'єктів протидії, в залежності від їхніх функцій, рівня функціонування та інших ознак; як сукупність відповідних суб'єктів, об'єднаних за характером виконаної соціальної функції, так і системно, тобто в якості соціально обумовленої ієрархічної системи. Перша група науковців розглядає суб'єктів протидії злочинності як певну сукупність державних органів, державних та приватних установ, окремих індивідів, які в межах своєї компетенції або наданих їм прав здійснюють вплив на кримінально протиправні прояви з метою зниження їх інтенсивності, усунення причин та умов злочинності. Друга група науковців розглядає суб'єктів протидії злочинності не лише в їх сукупності, яку можна визначити через виконувані ними функції у вказаній сфері, а в якості системного утворення, що має відповідні якісні ознаки» [16, с. 116–117].

З огляду на вищевикладене ми підтримуємо тих вчених, які під суб'єктами запобігання злочинності розуміють державні органи, громадські організації, соціальні групи, службових осіб чи громадян, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних з випередженням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ та процесів, що породжують злочинність і злочини, а також на їх недопущення на різних злочинних стадіях, у зв'язку з чим мають права, обов'язки і несуть відповідальність [17, с. 326]. Систему суб'єктів протидії злочинності розуміємо як сукупність суб'єктів, об'єднаних за функціонально-структуровою ознакою, що здійснюють цілеспрямований взаємоузгоджений вплив, спрямований на зниження інтенсивності кримінально протиправних проявів, усунення причин та умов злочинності [18, с. 112].

В узагальненому виді система суб'єктів протидії злочинності охоплює органи й організації, які:

– визначають провідні напрями, завдання, форми та методи протидії злочинності в країні;

- здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення протидії злочинності;
- виявляють криміногенні фактори й сигналізують про них;
- безпосередньо реалізують заходи з реагування на окремі злочини, а також заходи з усунення, послаблення або нейтралізації криміногенних факторів, зокрема і з корекції особистісних деформацій та усунення обставин, що їх сформували [19, с. 165].

Залежно від цілей і завдань, а також функціональних обов'язків суб'єктів протидії злочинності, їх можна поділити на дві групи:

- суб'єкти, які діють на загальносоціальному рівні;
- спеціальні суб'єкти.

До спеціальних суб'єктів протидії злочинності зазвичай відносять державні, спеціально утворені для боротьби зі злочинністю органи (органи, що діють у межах кримінального судочинства – правоохоронні органи); органи, які діють за межами кримінального судочинства [19, с. 165].

З початком повномасштабного вторгнення країни-агресора Указом Президента України на всій території України було запроваджено воєнний стан – особливий правовий режим, що вводиться у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Враховуючи це, до спеціальних суб'єктів у протидії злочинності в умовах збройного конфлікту (воєнного стану) нами віднесено:

- Офіс Генерального прокурора України;
- Національну поліцію України;
- Службу безпеки України;
- Національне антикорупційне бюро України;
- Державне бюро розслідувань.

Водночас серед зазначених нами вище суб'єктів діяльність не всіх пов'язана саме з гендерно зумовленим насильством. Отже, до спеціальних суб'єктів з протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану) належать:

- Офіс Генерального прокурора України;
- Національна поліція України;
- Служба безпеки України.

Зупинимось на аналізі діяльності зазначених спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану).

Офіс Генерального прокурора України. Важливу роль у розслідуванні воєнних злочинів російської федерації в Україні відіграє Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту (реорганізовано у 2019 р. з Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту), у структурі якого виділено Управління процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані із сексуальним насильством.

Процесуальне керівництво щодо розслідування кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку КК України здійснює Офіс Генерального прокурора України. Органи прокуратури представляють сторону обвинувачення у судах та слідкують за дотриманням законів, міжнародних норм та практик під час документування воєнних злочинів. Отже, ці докази можуть бути представлені як в українських, так і в міжнародних судах. До того ж 99 % усіх воєнних злочинів розслідують і будуть розслідувати в Україні, і винні в цих злочинах також будуть покарані в Україні. Тільки за 1 %, або навіть менше, допомагатимуть наші міжнародні партнери, бо їх функція допоміжна [20].

Станом на 1 лютого 2024 року в Україні Офісом Генеральної прокуратури обліковано 105 102 злочинів агресії та воєнних злочинів, з яких зафіксовано 270 фактів сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Серед них: зґвалтування, каліцтво або насильство над статевими органами, примусове оголення, погрози та спроби зґвалтування, примус дивитися на сексуальні знущання над близькими особами [21]. Найбільша кількість випадків сексуального насильства наразі зафіксована в Херсонській області – 79. Водночас у Київській області зафіксовано 53 такі злочини, у Донецькій – 73, у Харківській – 27, у Запорізькій – 17, у Миколаївській – 105, у Чернігівській – 6, у Луганській – 3, у Сумській – 2. За облікованими кримінальними воєнними злочинами винесено 50 вироків, серед яких два вирoki стосуються саме сексуального насильства, за яке засуджено 2 осіб [22].

Аналізуючи наукову літературу з питань гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту, можна зауважити, що здебільшого увага приділяється саме сексуальному насильству. Окремі дослідники зазначають, що загалом 43,3 % (2 241 / 5 171) жінок зазнали хоча б одного виду гендерного насильства. Випадки сексуального, фізичного та психологічного насильства, зґвалтувань серед жінок репродуктивного віку становлять 9,7 % (500 / 5 171), 28,6 % (1 480 / 5 171), 40,4 % (2 090 / 5 171) та 7,9 % (411 / 5 171) відповідно. Серед тих, хто пережив сексуальне насильство, зґвалтування становило 82,2 % (411 / 500) випадків, з яких 68,4 % (247) повідомили про групове зґвалтування. Найбільше від сексуального насильства постраждали молоді жінки (віком 15–24 років) – 29,2 % (146 / 500). Серед поширених проблем, пов'язаних із сексуальним і гендерним насильством, у 23,8 % (533 / 2 241) були фізичні травми, у 16,5 % (68 / 411) – інфекції, що передаються статевим шляхом, у 2,7 % (11 / 411) – ВІЛ-інфекція, у 9,5 % (39 / 411) – небажана вагітність, і у 19,2 % (431 / 2 241) – депресія. Більшість постраждалих (89,7 %) не отримували жодної медичної чи психологічної підтримки після насильства [23, с. 1].

Визначити точну кількість потерпілих від гендерно зумовленого насильства в умовах гібридного та повномасштабного вторгнення російської федерації можна буде лише після звільнення всіх окупованих територій України та повернення українців з-за кордону. Поки наведені Офісом Генеральної прокуратури України є лише «маленькою верхівкою великого айсберга».

Національна поліція України. В Україні існує єдиний облік заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події з використанням інформаційно-телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України». Цей порядок регламентується Кримінальним процесуальним кодексом України (ч. 1 ст. 214) та наказом Міністерства внутрішніх справ від 8 лютого 2019 р. № 100 «Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та події».

Джерелом інформації про кримінальні правопорушення та інші події є:

- заяви (повідомлення) осіб, які надходять до органу (підрозділу) поліції, особи, уповноваженої на здійснення досудового розслідування, або службової особи, уповноваженої на прийняття та реєстрацію заяв (повідомлень);

- самостійно виявлені слідчим (дознавцем) або іншою посадовою особою органу (підрозділу) поліції з будь-якого джерела обставини кримінального правопорушення;

- повідомлення осіб, які затримали підозрювану особу під час учинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється в його вчиненні;

- інше [24].

Саме органи та підрозділи Національної поліції України здійснюють облік заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, зокрема пов'язані з гендерно зумовленим насильством. Проте це дуже складно і неможливо, якщо потерпіла особа перебуває на окупованій території. Але це лише одна сторона того, з чим в умовах збройної агресії росії стикаються працівники Національної поліції України. Іншим важливим аспектом є те, що слідчих Національної поліції включено до спільної робочої групи з виявлення, фіксації злочинів, пов'язаних з сексуальним насильством, пов'язаного з конфліктом. Також слідчі Національної поліції України долуч-

чаються до підслідності цих кримінальних правопорушень віднесених до Служби безпеки України (слідчі можуть долучитися лише після спеціальної підготовки – проходження тренінгів за участю міжнародних фахівців).

Служба безпеки України. П. 2 ч. 1 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України визначає підслідність Служби безпеки України щодо досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109, 110, 110-2, 111, 111-1, 111-2, 112, 113, 114, 114-1, 114-2, 201, 258-258-6, 265-1, 305, 328, 329, 330, 332-1, 332-2, 333, 334, 359, 422, 435-1, 436, 436-2, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 447 Кримінального кодексу України. Зазначимо, що серед зазначених вище кримінальних правопорушень значна частина кримінально протиправних діянь віднесена до кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Тож якщо врахувати той аспект, що ст. 438 КК України, за якою кваліфікується сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, підслідна слідчим Служби безпеки України, то у повноваженнях Управління організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях органів безпеки про злочини, пов'язані із сексуальним насильством Департаменту протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора України є зміна підслідності. Саме тому слідчі Національної поліції України мають повноваження на проведення досудового розслідування.

Водночас 23 березня 2023 р. у будівлі Міжнародного кримінального суду в Гаазі Генеральний прокурор України А. Костін підписав угоду про відкриття в Україні Представництва МКС [25]. До того ж Україна розглядає дві моделі трибуналів щодо вищого керівництва Російської Федерації. Перший передбачає міжнародний договір. Він простий з погляду того, що на рівні міжнародного права країни, які підписали такий договір, можуть застосувати будь-яку практику, яка існувала до того, починаючи з Нюрнберга. Проблема такого міжнародного договору стосується наявності політичної волі у тих країнах, які підтримують ідею трибуналу. Якщо застосовувати модель Спеціального трибуналу, побудовану на міжнародному договорі, то вона передбачає необхідність ратифікації в парламентах цих країн. Тобто можна підписати договір з виконавчою владою країни, але законодавча влада має його обов'язково підтвердити. Друга модель побудована на угоді між Генеральним секретарем ООН та Україною, але для цього вона має бути підтримана в Раді безпеки ООН [26]. Але проблема обліку даних вчинених воєнних злочинів взагалі, а особливо сексуального насильства, полягає в тому, що потерпілі не повідомляють у правоохоронні органи про вчинені щодо них протиправні діяння. Саме тому вважаємо, що Представництво Міжнародного кримінального суду також варто відносити до спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленому насильству в умовах збройного конфлікту (воєнного стану), адже саме прокурори Міжнародного кримінального суду долучаються до досудового розслідування щодо сексуального насильства.

Висновки. До спеціальних суб'єктів у протидії гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту (воєнного стану) належать: Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора України, Національна поліція України, Служба безпеки України та Представництво Міжнародного кримінального суду. Серед проблем, які виникають у діяльності зазначених суб'єктів, можна виділити те, що за вчинені кримінальні правопорушення, пов'язані з гендерно зумовленим насильством (каліцтво або насильство над статевими органами, примусове оголення, погрози та спроби зґвалтування, примус дивитися на сексуальні знущання над близькими особами, сексуальне насильство), проводиться заочне досудове розслідування, коли винна особа встановлена або така особа не відома. Заочне засудження не дає змоги покарати винних та реально притягнути до відповідальності. Не буде мати позитивного результату і притягнення до відповідальності вищого керівництва у Міжнародному кримінальному суді.

Бібліографічні посилання

1. Альохін, А., Кириченко, С., Кориневич, А. та ін. (2017). Війна без правил: гендерно-обумовлене насильство, пов'язане зі збройним конфліктом на сході України (за заг. ред. В. Щербаченко, Г. Янової). ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив». Київ.

2. Заворотько, І. Г. (2020). Сексуальне і гендерно-обумовлене насильство, пов'язане з конфліктом, як міжнародний злочин: дис. ... д-ра філос.: 293 «Міжнародне право» (29 – Міжнародні відносини) / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Київ.
3. Бандурка, І. О. (2010). Кримінально-правова характеристика злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Класичний приватний університет. Запоріжжя.
4. Дудоров, О. О. (2018). Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практичний посібник. Сєвєро-донецьк: ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка.
5. Мартинишин, Г. Я. (2017). Статева недоторканість як об'єкт кримінально-правової охорони в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ЛьвДУВС. Львів.
6. Омецинська, В. Ю. (2019). Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканості дитини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ЛьвДУВС. Львів.
7. Бакаєв, Д. І. (2020). Кримінально-правова характеристика зґвалтування за законодавством України та країн Південно-Східної Європи: дис. ... д-ра філос.: 081 «Право» (08 – Право) / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса.
8. Москаль, Д. П. (2009). Кримінально-правова характеристика зґвалтування та насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ.
9. Воскресенська, І. В. (2016). Кримінально-правова характеристика примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків.
10. Камінський, П. В. (2022). Кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження: дис. ... д-ра філос.: 081 «Право» (08 – Право) / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса.
11. Плутицька, К. М. (2016). Запобігання примушуванню до вступу в статевий зв'язок: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Класичний приватний університет. Запоріжжя.
12. Фурса, В. В. (2021). Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро.
13. Чмут, С. В. (2010). Кримінальна відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Класичний приватний ун-т. Запоріжжя.
14. Голіна, В. В., Головкін, Б. М., Валуїська, М. Ю. та ін. (2014). Кримінологія: підручник (за ред. В. В. Голіної, Б. М. Головкіна). Харків: Право.
15. Бандурка, О. М., Литвинов, О. М. (2011). Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія. Харків. ун-т внутр. справ. Харків.
16. Бутенко, В. Б. (2021). Сучасний погляд на систему суб'єктів протидії злочинності. *Європейські перспективи*, 3, 115–120.
17. Голіна, В. В., Головкін, Б. М. (2014). Кримінологія: Загальна та Особлива частини: навчальний посібник. Харків.
18. Бутенко, В. Б. (2022). Класифікація суб'єктів протидії злочинності: науково-методологічний аналіз. *Наше право*, 1, 111–117.
19. Литвинов, О. М. (ред.). (2018). Кримінологія. Академічний курс. Київ.
20. Керівник департаменту війни: 99 % усіх воєнних злочинів розслідують і розслідуватимуть в Україні. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/926529.html> (дата звернення 15.02.2024).
21. Самченко, В., Сингаївська, М. Сексуальне насильство на окупованих територіях – елемент тероризму і пригнічення спротиву. Як покарати злочинців? URL: <http://surl.li/nxaxts> (дата звернення 15.02.2024).
22. Бобровицький районний суд Чернігівської області від 25 листопада 2022 р. Справа № 729/592/22 провадження 1-кп/729/85/22р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107503138>

23. Fisseha, G., Gebrehiwot, T. G., Gebremichael, M. W., Wahdey, S., Meles, G. G., Gezae, K. E., Legesse, A. Y., Asgedom, A. A., Tsadik, M., Woldemichael, A., Gebreyesus, A., Abebe, H. T., Haile, Y. A., Gezahegn, S., Aregawi, M., Berhane, K. T., Godefay, H., & Mulugeta, A. (2023). War-related sexual and gender-based violence in Tigray, Northern Ethiopia: a community-based study. *BMJ global health*, 8(7), e010270. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2022-010270>

24. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та події: наказ Міністерства внутрішніх справ від 08 лютого 2019 р. № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#Text> (дата звернення 15.02.2024).

25. В Україні з'явиться офіс Міжнародного кримінального суду (23.03.2023). URL: <https://armyinform.com.ua/v-ukrayini-zyavuytsya-ofis-mizhnarodnogo-kryminalnogo-sudu/> (дата звернення 15.02.2024).

26. Дві моделі спецтрибуналу для рф (15.08.2023). URL: <https://lexinform.com.ua/v-ukrayini/dvi-modeli-spetstrybunalu-dlya-rf/> (дата звернення 15.02.2024).

References

1. Aliokhin, A., Kyrychenko, S., Korynevych, A. ta in. (2017). *Viyina bez pravyly: henderno-obumovlene nasylstvo povyazane zi zbroynym konfliktom na skhodi Ukrainy* [War without rules: gender-based violence related to the armed conflict in the East of Ukraine] (za zag. red. V. Shcherbachenko, G. Yanovoi). *Skhidnoukrainskyi tsentr hromadskykh initsiatyv Kyiv* [in Ukrainian].
2. Zavorotko, I. H. (2020). *Seksualne i henderno-obumovlene nasylstvo, poviazane z konfliktom, yak mizhnarodnyi zlochyn* [Sexual and gender-based violence related to the armed conflict as an international crime]: dys. ... d-ra filos.: 293 «Mizhnarodne pravo» (29 – Mizhnarodni vidnosyny) / Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia». Kyiv [in Ukrainian].
3. Bandurka, I. O. (2010). *Kryminalno-pravova kharakterystyka zlochyvyn proty moralnosti u sferi statevykh stosunkiv* [Criminal legal characteristics of crimes against morality in the sphere of sexual relations]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 / Kласychnyi pryvatnyi universytet. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
4. Dudorov, O. O. (2018). *Zlochyvyn proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti osoby (osnovni polozhennia kryminalno-pravovoi kharakterystyky): praktychnyi poradnyk* [Crimes against sexual freedom and sexual integrity (main provisions of criminal legal characteristics): practical guide]. Sievierodonetsk: LDUVS im. E. O. Didorenka [in Ukrainian].
5. Martynshyn, H. Ya. (2017). *Stateva nedotorkanist yak ob'ekt kryminalno-pravovoi okhoro-ny v Ukraini*: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 [Sexual impunity as an object of criminal legal protection in Ukraine: dissertation ... Candidate of Legal Sciences: 12.00.08]. Lviv, LvDUVS [in Ukrainian].
6. Ometsynska, V. Yu. (2019). *Kryminalno-pravova okhoro-na statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti dytyny*: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 [Criminal legal protection of sexual freedom and sexual integrity of a child: dissertation ... Candidate of Legal Sciences: 12.00.08]. Lviv, LvDUVS [in Ukrainian].
7. Bakaiev, D. I. (2020). *Kryminalno-pravova kharakterystyka zgvaltuvannia za zakonodavstvom Ukrainy ta krain Pivdenno-Skhidnoi Yevropy*: dys. ... d-ra filos.: 081 «Pravo» (08 – Pravo) [Criminal legal characteristics of rape according to the legislation of Ukraine and countries of South Eastern Europe: dissertation ... PhD: 081 «Law» (08 – Law)]. Odesa, Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia» [in Ukrainian].
8. Moskal, D. P. (2009). *Kryminalno-pravova kharakterystyka zgvaltuvannia ta nasylnytskoho zadovolennia statevoi prystrasti nepryrodnym sposobom*: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 [Criminal legal characteristics of rape and violent satisfaction of sexual passion in an unnatural way: thesis of dissertation ... Candidate of Legal Sciences: 12.00.08]. Kyiv, NAVS [in Ukrainian].
9. Voskresenska, I. V. (2016). *Kryminalno-pravova kharakterystyka prymushuvannia do vstupu v statevyi zviazok (st. 154 KK Ukrainy)*: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 [Criminal legal

- characteristics of coercion to enter into the sexual intercourse (Art. 154 of CC of Ukraine): thesis of dissertation ... Candidate of Legal Sciences: 12.00.08]. Kharkiv, KhNUVS [in Ukrainian].
10. Kaminskyi, P. V. (2022). Kryminalno-pravova kharakterystyka prymushuvannya do shliubu: porivnialno-pravove doslidzhennia: dys. ... d-ra filos.: 081 «Pravo» (08 – Pravo) [Criminal legal characteristics of forced marriage: comparative legal research: dissertation ... PhD: 081 «Law» (08 – Law)]. Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia». Odesa [in Ukrainian].
11. Plutytska, K. M. (2016). Zapobihannya prymushuvanniu do vstupu v statevyi zviazok: avto-ref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 [Prevention of coercion to enter into the sexual intercourse: thesis of dissertation ... Candidate of Legal Sciences: 12.00.08]. Zaporizhzhia, Klasychnyi pryvatnyi universytet [in Ukrainian].
12. Fursa, V. V. (2021). Kryminalna vidpovidalnist za rozbeshchennia nepovnolitnikh: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 [Criminal responsibility for statutory rape: dissertation ... Candidate of Legal Sciences: 12.00.08]. Dnipro, DDUVS [in Ukrainian].
13. Chmut, S. V. (2010). Kryminalna vidpovidalnist za statevi znosyny z osoboiu, yaka ne dosiahla statevoi zrilosti: avto-ref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 [Criminal responsibility for sexual intercourse with a person who has not reached sexual maturity: thesis of dissertation ... Candidate of Legal Sciences: 12.00.08]. Zaporizhzhia, Klasychnyi pryvatnyi universytet [in Ukrainian].
14. Holina, V. V., Holovkin, B. M., Valuiska, M. Yu. ta in. (2014). Kryminolohiia: pidruchnyk [Criminology: textbook] (za red. V. V. Holinoi, B. M. Holovkina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
15. Bandurka, O. M., Lytvynov, O. M. (2011). Protydiia zlochynnosti ta profilaktyka zlochyniv: monohrafiia [Crime counteraction and prevention of crimes: monograph]. Kharkiv, KhNUVS [in Ukrainian].
16. Butenko, V. B. (2021). Suchasnyi pohliad na systemu subiektiv protydii zlochynnosti [A modern view of the system of crime counteraction subjects]. *Yevropeiski perspektyvy*, 3, 115–120 [in Ukrainian].
17. Holina, V. V., Holovkin, B. M. (2014). Kryminolohiia: Zahalna ta Osoblyva chastyny: navchalnyi posibnyk [Criminology: General and Special parts: manual]. Kharkiv [in Ukrainian].
18. Butenko, V. B. (2022). Klasyfikatsiia subiektiv protydii zlochynnosti: naukovy-metodolohichniy analiz [Classification of crime prevention subjects: scientific and methodological analysis]. *Nashe pravo*, 1, 111–117 [in Ukrainian].
19. Lytvynov, O. M. (zah. red.). (2018). Kryminolohiia. Akademichnyi kurs [Criminology: academic course]. Kyiv [in Ukrainian].
20. Kerivnyk departamentu viiny: 99 % usikh voiennykh zlochyniv rozsliduiut i rozsliduvalymut v Ukraini [Head of War Department: 99 % of all war crimes are investigated and will be investigated in Ukraine]. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/926529.html> (data zvernennya 15.02.2024) [in Ukrainian].
21. Seksualne nasylstvo na okupovanykh terytoriakh – element teroryzmu i pryhnychennia sprotyvu. Yak pokaraty zlochyntsyv? [Sexual violence on the occupied territories – an element of terrorism and resistance suppression. How to punish perpetrators?]. URL: <http://surl.li/nxaxts> (data zvernennya 15.02.2024) [in Ukrainian].
22. Bobrovytskyi raionnyi sud Chernihivskoi oblasti vid 25 lystopada 2022 r. [Bobrovytskyi district court of Chernihiv region dated from November 25th, 2022]. Sprava № 729/592/22 provaldzhennya 1-kp/729/85/22r. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107503138> (data zvernennya 15.02.2024) [in Ukrainian].
23. Fisseha, G., Gebrehiwot, T. G., Gebremichael, M. W., Wahdey, S., Meles, G. G., Gezae, K. E., Legesse, A. Y., Asgedom, A. A., Tsadik, M., Woldemichael, A., Gebreyesus, A., Abebe, H. T., Haile, Y. A., Gezahegn, S., Aregawi, M., Berhane, K. T., Godefay, H., & Mulugeta, A. (2023). War-related sexual and gender-based violence in Tigray, Northern Ethiopia: a community-based study. *BMJ global health*, 8(7), e010270. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2022-010270> (Accessed at 15.02.2024) [in English].
24. Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia yedynoho obliku v orhanakh (pidrozdilakh) politsii zaiaiv i povidomlen pro kryminalni pravoporushennia ta podii: nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav

vid 08 liutoho 2019 r. № 100 [On approval of the procedure for keeping a unified record of statements and reports about criminal offences and other events in the bodies (units) of police: order of the Ministry of Internal Affairs dated from February 8th, 2019, № 100]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#Text> (data zvernennya 15.02.2024) (Accessed at 15.02.2024) [in Ukrainian].

25. V Ukraini zavytsia ofis Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu [A Field Office of the International Criminal Court will be opened in Ukraine]. (23.03.2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/23/v-ukrayini-zyavytsya-ofis-mizhnarodnogo-kryminalnogo-sudu/> (Accessed at 15.02.2024) [in Ukrainian].

26. Dvi modeli spetstrybunalu dlia rf [Two models of special tribunal for the rf]. (15.08.2023). URL: <https://lexinform.com.ua/v-ukraini/dvi-modeli-spetstrybunalu-dlya-rf/> (Accessed at 15.02.2024) [in Ukrainian].

**PART 3. THE HISTORICAL / CULTURAL HERITAGE
AND CRIMES DOCUMENTATION: CHALLENGES OF THE WAR /
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ / КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ТА ДОКУМЕНТАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ**

Роман Литвиненко

доктор історичних. наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології,
Донецький національний університет імені Василя Стуса;
провідний науковий співробітник
відділу археології енеоліту-бронзової доби
Інституту археології НАН України
r.litvinenko@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2034-4305

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ВІЙНИ

Roman Lytvynenko

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Acting Head of World History and Archeology Department,
Vasyl' Stus Donetsk National University;
Leading researcher
Department of Archeology of the Eneolithic – Bronze Age
Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
r.litvinenko@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2034-4305

UKRAINE'S ARCHAEOLOGICAL HERITAGE: CHALLENGES OF WAR

Abstract. *The article is devoted to various challenges that Russia's aggressive war has created for the archaeological heritage of Ukraine.*

First of all, this is an attempt by the occupiers to return to Crimea, annexed by Russia, the artifacts of the local museums, which were in 2014 at exhibition "Crimea – a Golden Island in to the Black Sea" in the countries of Western Europe. Only after the full-scale aggression of 2022, the Amsterdam court in June 2023 dared to end this epic by ruling in favor of Ukraine, and in December 2023 the artifacts were returned to Kyiv.

Secondly, as a result of the annexation of Crimea and parts of Donetsk and Luhansk oblasts, powerful archaeological collections of three oblasts, as well as a number of regional and city local history museums, came under the control of the Russian aggressors. In addition, in 2014, Ukraine lost significant archaeological collections from the funds and specialized archaeological museums of four national universities – Tavriyskyi, Donetsk, Luhansk named after Taras Shevchenko and Volodymyr Dahl. In 2022, archaeological materials from the city and district local history museums of Starobilsk, Lysychansk, Bakhmut, Mariupol, Berdyansk, Melitopol, Pology, Kherson, as well as Mariupol and Berdyansk universities were added to these losses. Some archaeological collections were damaged by shelling, destruction and fires (Lysychansk, Bakhmut, Donetsk, Mariupol and others). Some of the archaeological materials were stolen and taken away (Kherson, Kamyana Mohyla).

Thirdly, thousands of archaeological monuments from the territories of Eastern, Southern Ukraine and Crimea came under the control of the Russian occupiers. Among these sights there are many museumized complexes, especially in Crimea. As a result of the illegal economic and construction activities of the Russian occupying power and its army, a large part of the archaeological sites were destroyed or were threatened with destruction. Among them are monuments included in the list of UNESCO World Heritage Sites, such as Chersonesus Tavia.

Fourthly, hundreds or even thousands of archaeological monuments in the battle zones were destroyed by the fighting and the construction of engineering fortifications on them and around them.

Fifth, the russian aggressor threw an unexpected challenge to the archeological heritage of Ukraine by blowing up the dam of the Kakhovka hydroelectric power station, as a result of which the Kakhovka reservoir on the Dnieper disappeared and hundreds of archaeological objects that were under water opened up and began to collapse.

All of the listed challenges of Russian armed aggression require the search for current and promising answers on the part of Ukraine and Ukrainian archaeologists and, possibly, their foreign partners.

Keywords: war, russian armed aggression, archeological heritage of Ukraine.

The war against Ukraine launched by Russia in 2014 posed considerable challenges to the country's historical and culture heritage. Since the military aggression started, Ukraine's archaeological heritage has been under threat of destruction and robbery.

One of the first attempts to seize someone else's property was a loud and brazen international resonance action, during which 4 museums in the Russian-occupied Crimea began to demand the return of the exhibits that they provided, together with the Ukraine's History National Museum, in order to organize the Ukrainian exhibition "Crimea – a Golden Island in the Black Sea" in the several Western European countries capitals (Fig. 1). After our state's counterclaim to return all the Ukrainian museums' exhibits, including the Crimean ones, under Ukraine's jurisdiction, the case moved to the judicial delay level and remained in this state until Russia's full-scale military aggression in 2022, after which its proceedings were revived and reached a lawful conclusion on June 9, 2023 with the final court decision on all the archaeological collections to be returned to Ukraine.



Fig. 1. Exhibition "Crimea – a Golden Island in the Black Sea" in Amsterdam

2014 was marked by huge Ukraine's archaeological heritage losses, primarily due to the Crimea annexation by Russia and capturing Luhansk and Donetsk regions significant territory parts along with their administrative centers. Therefore, thousands of archaeological monuments manifesting regional, national and world importance came under the occupier's control. In Crimea, this list included numerous museumized archaeological complexes and reserves, in particular, those included in the UNESCO World Heritage List – ancient Tavrian Chersonesus, Kalos-Limen, Kerkinitida, Scythian

Naples, Pantikapei, Genoese fortresses in Sudak, Feodosia, Gurzuf, Eski-Kermen medieval cave cities and the monasteries, Mangup, Kiz-Kermen, Chufut-Kale, Bakla, Tepe-Kermen, Suren, Kalamita, Kachikalyon, North and South Mangup, Chilter-Koba, Chilter-Marmara, Zahaitanskyi, Inkermanskyi and many others (Fig. 2). In addition, the rich archaeological collections of several state local history and history museums – the Central Tavriada Museum in Simferopol, the Kerch Museum, the Feodosia Museum, the Alushta Museum, the Yalta Museum, and others – came under the occupiers' control in Crimea. In Ukraine's eastern part, namely, the Donetsk and Luhansk regional local history museums' powerful archaeological collections, as well as non-major archaeological collections from some district and city museums, are added to this list. The significant archaeological collections of four universities – Volodymyr Vernadskyi Tavriysk National University, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Taras Shevchenko Luhansk National University and Donetsk National University as well as Donbas State Technical University's collection (Alchevsk, Luhansk Region) should be by all means included in the list. Each of the education institutions mentioned above used to have excellent archaeological funds and even archaeological museums in the pre-war period.

The certain Ukraine's territories having got under the russian occupiers' actual control in 2014, among other aspects, had negative consequences for these regions' archaeological heritage. The aggressor country, realizing its actions illegality, quickly began implementing a program to transform the captured lands, primarily the Crimean Peninsula, into a completely militarized zone. The implementation of this and related economic and transport, and logistics projects was accompanied by large-scale constructions which numerous archaeological objects Crimea is rich in, underwent as well. In this regard, Crimea was flooded by numerous new russian archaeological expeditions. At the same time, hundreds of diggers with and without academic degrees came from Russia to help the Crimean archaeologists-collaborators, who were unable to excavate this mass of objects. Therefore, archaeology was subordinated to goals far, if not diametrically opposite, from scientific ones. Excavations were also carried out in accordance with such goals and the accelerated pace of work, which could not but affect their quality. The real damage to Crimea's archaeological heritage can be assessed later.

Another problem unfortunately being irreparable, was caused by the Russian occupiers when implementing their painful great-power ideas on the so-called culture and ideology front. The most odious examples in this regard are the construction of numerous immovable objects on the Chersonese Tavriyskyi reserve territory, which the occupation authorities turned into a "historical and archaeological park". These large-scale structures being constructed, in particular the new amphitheater, destroys the entire culture and archaeological landscape, which openly violates all the norms put forward for monuments included in the UNESCO World Heritage List [11]. At the same time, UNESCO itself behaves passively, similarly to the toothless UN response to Russian aggression in Ukraine. These international organizations being inactive only encourage the aggressor to commit new international law violations. But unfortunately, these are the 21st century real events.

The archaeological heritage losses list has significantly increased since the beginning of full-scale Russian aggression in February 2022, when major southern territories, as well as Ukraine's east and north were rapidly occupied. During the Russian offensive, the occupiers, in particular, captured the Kherson regional museum, as well as the Melitopol and Berdiansk city museums, numerous regional local history museums, as well as the national historical and archaeological Park "Stone Tomb", where considerable archaeological collections were kept. Despite the aggressor country's loud statements on the conquered territories having been annexed "forever", the occupiers immediately and hastily began to take away the most valuable archaeological funds, including gold Scythian, Sarmatian and Hunnic artifacts from the Melitopol Museum [5]. They have always performed these thief-like actions all the time and continue to commit the same actions at present. The events in Kherson, captured "forever" by the Russians, developed somewhat differently. When, in the autumn of 2022, Ukrainian troops slowly but steadily approached the administrative center, the occupiers, realizing the city being lost, began to take everything they could out of it, including the historical and culture values that belonged to the regional archive institution and several museums. For two days, on October 24–25, they looted the Kherson Regional Local Lore Museum, among other things, taking archaeological collections to Simferopol [4]. These crimes are proved by eloquent photos displaying the devastated shop windows in the archaeological exhibition halls (Fig. 3).



1



2



3



4



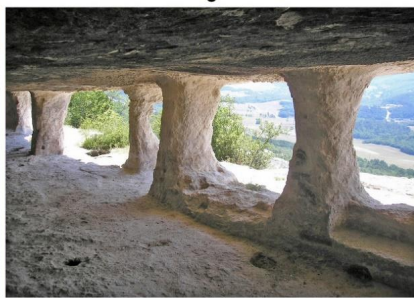
5



6



7



8

Fig. 2. Archaeological heritage of Crimea, annexed by Russia: 1 – Paleolithic cave Fatma-Koba; 2 – Paleolithic cave Kiyik-Koba; 3 – Tavrian Chersonesus; 4 – Pantikapei; 5 – Medieval Genoese fortress of Kafa (Feodosia); 6 – Medieval Genoese fortress in Sugdei (Sudak); 7 – Medieval fortress city Chafut-Kale; 8 – Chilter-Marmara cave monastery

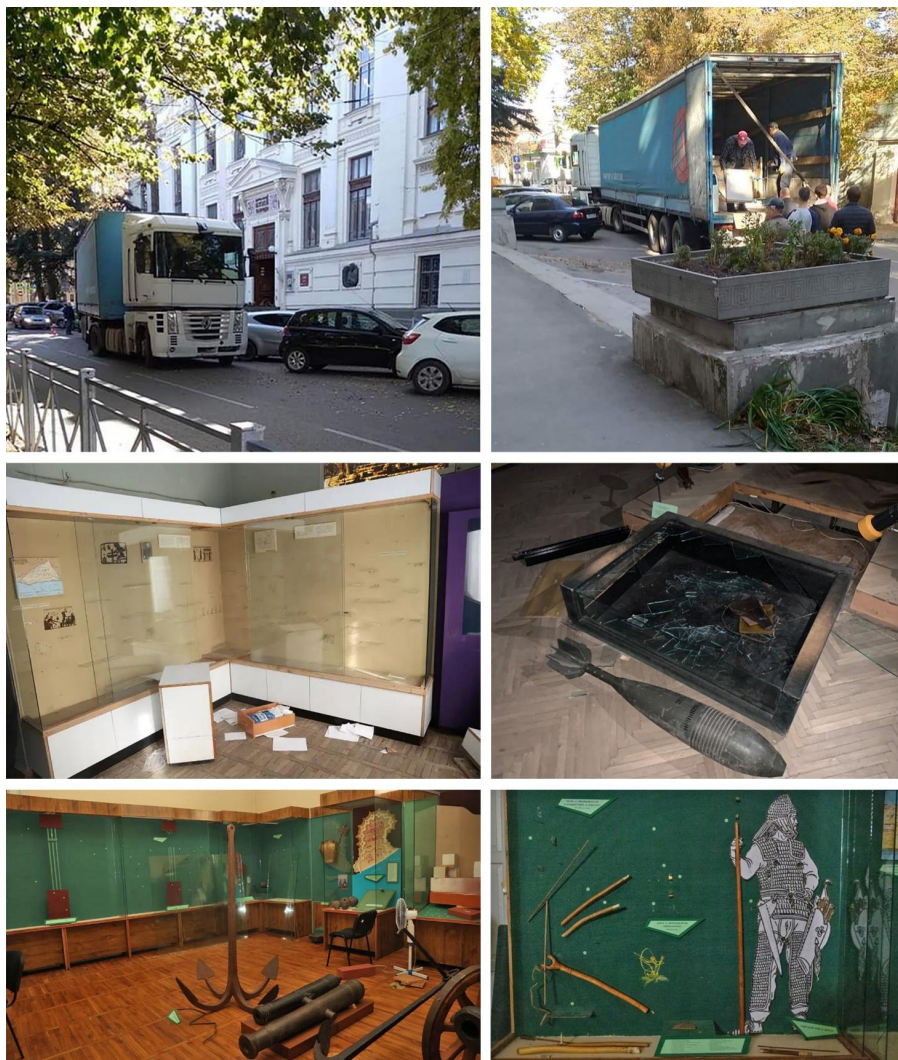


Fig. 3. Robbery by the russian occupiers of the Kherson Regional Museum of Local History

But there were other, no less tragic, stories of Ukraine's archaeological treasures loss. In those localities where the occupiers offered decent resistance, such as Mariupol and Bakhmut, the local city museums were destroyed by the aggressor's frantic rocket and fire artillery, as well as bombardment (in this regard one can view, in particular, the oldest museum in Donetsk region which had undoubtedly great and interesting archaeological collections, accumulated thanks to the Ukrainian archaeologists' several generations researches) (Fig. 4). The physically surviving museums, such as the Lysychansk City Local History Museum, which kept an interesting archaeological collection, or the Mariupol State University History and Archeology Museum were looted by the russian occupiers.



Fig. 4. Destruction of museums and archaeological heritage by the Russian occupiers: 1, 2 – Donetsk Regional Museum of Local History (2014); 3, 4 – Mariupol Museum of Local History (2022); 5 – Medieval stone statues near the town of Izyum (2023); 6 – lined with sandbags stone statues near Dnipropetrovsk National Historical Museum named after Dmytro Yavornytskyi (2022)

Another type of threats to Ukraine's archaeological heritage is related to the hostilities destructive impact on the archaeological sites themselves. The archaeological sites that were in the active hostilities zone suffer the most from the war. In the conditions of extremely high battles intensity, which are not inferior to and sometimes even exceed the fire impression level and the destruction scale of both world wars battles, almost all the archaeological monuments types – in particular, settlements, hillforts, cemeteries and others – suffer severely from them. The highest destruction level is caused by the war for mounds, which the Black Sea Region Southern Steppe is very much rich in. The active burial mounds destruction began in 2014 and continued with varying intensity degrees

during the Anti-Terrorist Operation and the United Forces Operation. Taking into account the mound dominant topographic localization and the shape itself as an artificial high rise, ancient kurgans are quite often used to arrange defense points or lines. This was the case on Ukraine's territory during the Second World War, and the same situation can be observed now, during the Russia-Ukraine war. Therefore, among the rest of the archaeological monuments, the barrows suffer the most from the fighting, being cut by trenches, dugouts, caponiers for equipment, as well as mutilated funnels from the mortar mines explosions, artillery shells, aerial bombs and other destruction means (Fig. 5).

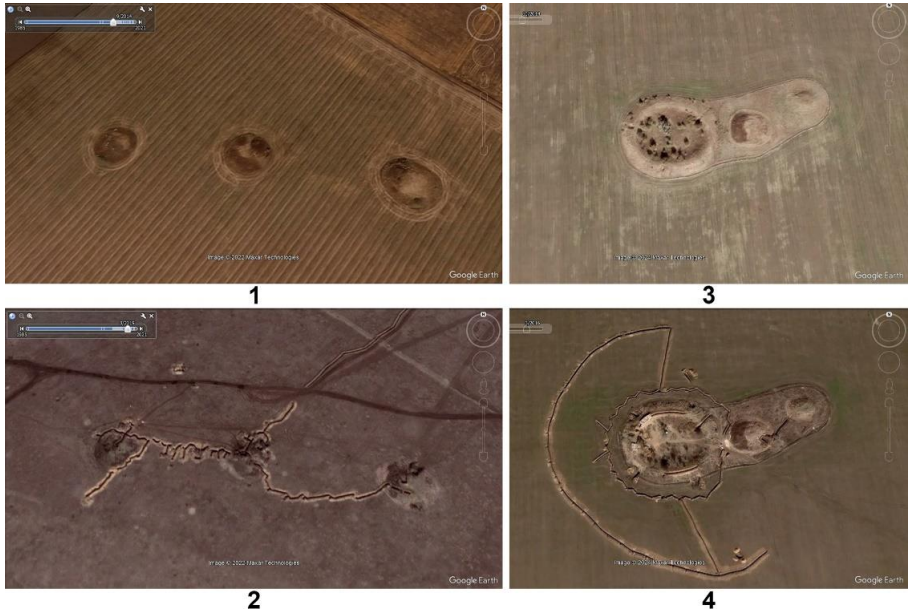


Fig. 5. Kurgans damaged by fortifications of pro-Russian illegal armed formations in Donetsk region: 1, 2 – Dokuchaevsk; 3, 4 – Lukove

There are registered cases of the Ukrainian military's dignified and responsible treatment towards archaeological monuments, the militaries collected archaeological funds from the destroyed monuments and handed them over to local authorities or museums. One may observe even the rescue archaeological research cases carried out by Ukrainian archaeologists who are fighting in the ranks of Ukraine's Armed Forces [7, c. 32–34; 12; 15]. But such positive examples are objectively rare and I will be disingenuous if denying the opposite type cases. Such is the war reality.

Another unexpected challenge for Ukraine's archaeological heritage to be observed was thrown by the Russian occupiers by blowing up the Kakhovka Hydroelectric Power Station dam on June 6, 2023, thereby causing the largest artificial ecological and humanitarian disaster in recent decades, which can be considered a war crime. The draining of water from the Kakhovskiy Reservoir resulted in the Dnipro returning to its natural bed, which existed until 1955. As a result, huge Dnipro flood-plain areas, about 2 000 square km, were released from under water, and hundreds of archaeological monuments related to different chronological periods and cultures (settlements, cemeteries, sanctuaries, etc.) were discovered in these areas. A significant number of these sites were known even before the reservoir appearance, but before its construction, full-scale excavations were not carried out, and the Soviet leadership was limited to only selective field studies in the future flooding zone, carried out during 1951–1953 [1]. One can only imagine how many archaeological sites in general were flooded due to the implementation of the Soviet authorities' yet another construction and economic project, if only on the already existing Kakhovskiy Reservoir perimeter 57 Late Bronze Age settle-

ments were discovered by reconnaissance in 1955–1957 [14, p. 12–13, fig. 1]. The receding water revealed a huge number of objects at the former Kakhovskiy Reservoir bottom, among which there were many archaeological finds, dilapidated objects that require urgent protective measures or rescue research (Fig. 6) [6]. These measures implementation is currently impossible in most cases, in particular, due to the deadly threat from the russian occupiers, who are constantly shelling the Dnipro Right Bank entire section within the Zaporizhzhia, Dnipropetrovsk, and Kherson regions boundaries. Obviously, these large-scale archaeological works will have to be carried out later. But the lost time will have a negative effect on the state of archaeological sites, given the natural factors, as well as the illegal, but the so-called “black diggers” dynamic activity, those having rushed with shovels and metal detectors to the Lower Dnipro areas freed from water.



Fig. 6. Archaeological artifacts from the bottom of the Kakhovskiy Reservoir on the Dnieper, which merged after russian troops blew up the dam of the Kakhovka Hydroelectric Power Station (2023)

In such the difficult circumstances, Ukrainian archaeologists are looking for real practice solutions to the challenges posed by russian armed aggression. It is clear that the possibilities of scholars

and archaeological heritage guardians are currently limited by the war conditions. However, the National Academy of Sciences Archaeology Institute, as a leading institution, constantly carries out information work both within Ukraine and at the international level, holding conferences, round tables, using mass media [2; 3; 9; 16]. Active practical work is also being conducted. Before the full-scale Russian invasion in 2022, numerous activities (lectures, booklets) were held to disseminate information among the military personnel about the certain practical actions to be performed when discovering archaeological objects [13]. In particular, the Ukraine's National Academy of Sciences Archaeology Institute scholars, as well as archaeologists in the regions, examine the territories liberated from the occupiers, discover and register archaeological objects destruction cases collaborating with the National Police [8; 10; 16]. Monitoring the archaeological monuments state in the temporarily occupied territories and the active hostilities zone, which was previously carried out by archaeologists on a volunteer basis, is being brought to a qualitatively new level. In order to arrange these activities, available space photography resources are involved, in particular *Google Earth* and others, which allow to record the damage and destruction of archaeological objects due to the defense and fortification structures construction, as well as conducting hostilities, with a certain calendar accuracy. Multifaceted work continues, its nature and content will be determined by further war developments. We do believe in VICTORY! GLORY TO UKRAINE! SLAVA UKRAINI!

References

1. *Arkheolohichni pamiatky URSR* [Archaeological monuments of the Ukrainian SSR]. (1961). Vol. 10. Kyiv [in Ukrainian].
2. *Arkheolohiia Ukrainy u chas viiny: problemy i perspektyvy: materialy preskonferentsii* [Archeology of Ukraine during the war: problems and prospects. Materials of the press conference]. (10.11.2023). Retrieved from <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/News/Pages/View.aspx?MessageID=10749> [in Ukrainian].
3. Buisykh, A., Ivakin, V., Shydlovskiy, P., Zotsenko, I. (2023). *Pamiatky arkheolohii pid chas viiny: polovyi dosvid ta yurydychnyi aspekt* [Monuments of archeology during the war: field experience and the legal aspect]. *Vita Antiqua*, 14, 36–59 [in Ukrainian].
4. Butsko, D. (24.11.2022). *Kraina maroderiv: yak rosiiski zaharbnyky pohrabuvaly khersonski muzei* [The country of marauders: how the Russian invaders looted Kherson museums]. *Arhument*. Retrieved from <https://argumentua.com/stati/kra-na-maroder-v-yak-ros-isky-zagarniki-pograbuvali-khersonsk-muze> [in Ukrainian].
5. *Istoriia skifskoho zolota z Melitopolia, yake ukraintsi znaisly, potim zakopaly ta ne zmohly vriatuvaty vid Rosii* [The history of Scythian gold from Melitopol, which the Ukrainians found, then buried and could not save from Russia]. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/11/13/251290/> [in Ukrainian].
6. Korba, H. *Arkheolohichni klondaik. Shcho vidkryly vody Kakhovskoho moria ta chym tse zahrozuie* [Archaeological Klondike. What the waters of the Kakhov Sea have discovered and what threatens it]. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cj7r9y25vd0o> [in Ukrainian].
7. Lytvynenko, R. O. (1923). *Povoienna arkheolohiia Donechchyny: zavdannia y perspektyvy riativnykh doslidzhen* [Postwar archeology of Donetsk region: tasks and prospects of rescue research]. *Kraieznavchyi rukh na Donechchyni: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii* [Local history movement in Donetsk region: materials of the All-Ukrainian scientific and practical online conference]. Kramatorsk, 31–36 [in Ukrainian].
8. *Monitorynh arkheolohichnykh obektiv pid chas viiny v Ukraini* [Monitoring of archaeological sites during the war in Ukraine]. Retrieved from <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=10220> [in Ukrainian].
9. *Okhorona ta zberezhennia arkheolohichnoi spadshchyny Ukrainy: tezy dopovidei naukovo-praktychnoho seminaru* [Protection and preservation of the archaeological heritage of Ukraine: abstracts of reports of the scientific and practical seminar]. Kyiv: Center for Conservation of Archeology Objects, 2022 [in Ukrainian].
10. *Pecherskyi, A. Arkheolohiia na mistsiakh boiv: ArmiiInform vziala uchast v ekspeditsii na Kyivshchyni* [Archeology at the battlefields: ArmyInform took part in an expedition in the Kyiv re-

gion]. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2023/06/02/arheologiya-na-misczyah-boyiv-armiyainform-vzyala-uchast-v-ekspedycyi-na-kyivshyni/> [in Ukrainian].

11. Rosiiany zvodiat novyi amfiteatr u Khersonesi – Spilka arkeolohiv Ukrainy [Russians are building a new amphitheater in Chersonese – Union of Archaeologists of Ukraine]. (2023, August 10). Retrieved from <https://ua.krymr.com/a/news-novy-amfiteatr-v-khersonesi-tavriyskomu-spilka-arkheolohiv/32542083.html> [in Ukrainian].

12. Stetsiuk, V. (2018, August 12). Rozkopky bilia vorozhykh pozytsii [Excavations near enemy positions]. *Den'.* Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/rozkopky-bilya-vorozhyh-pozyciy> [in Ukrainian].

13. Telizhenko, S. (2020). Arkheolohichni pamiatky i viina [Archaeological sites and war]. Retrieved from <https://www.academia.edu/77162779> [in Ukrainian].

14. Sharafutdinova, I. N. (1961) Novi pamiatky epokhy piznoi bronzы v Nyzhnomu Podniprovi [New sights of the Late Bronze Age in Lower Dnipro]. *Arkheolohichni pamiatky URSR* [Archaeological monuments of the Ukrainian SSR]. Vol. 10. Kyiv, 12–25 [in Ukrainian].

15. Shevchenko, I. (2017). Riatsuvalni rozkopky pokhovannia periodu piznoi bronzы na Donechchyni u zoni aktyvnykh dii ATO [Rescue excavations of a Late Bronze Age burial in Donetsk region in the active area of the Anti-Terrorist Operation]. *Arkasivski chytannia: istorychni doslidzhennia na suchasnomu etapi rozvytku humanitarnoi nauky: materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Arkasiv readings: historical studies at the current stage of the development of humanitarian science: materials of the VII International Scientific and Practical Conference]. Mykolaiv, 35–36.

16. Shulikin, D. Ukrainska arkeolohichna spadshchyna: pid zahrozoiu viiny [Ukrainian archaeological heritage: under threat of war]. Retrieved from <http://surl.li/qmfpf> [in Ukrainian].

17. Ivakin, V., Shydlovskiy, P. (2022). Ukrainian archaeological heritage under threat of Russian aggression: problems and prospects. *The Protection of Heritage in Time of Conflict*, RESQUE Annual General Meeting Conference, 12–15. Retrieved from <https://rescue-archaeology.org.uk/2022/08/rescue-agm-2022/>

18. Shydlovskiy, P., Telizhenko, S. Ivakin, V. (2022) Archaeological Heritage as a Target During War. *The European Archaeologist*, European Association of Archaeologists, iss. 74, 36–43. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7492858>.

Забавін В'ячеслав

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та археології,
Маріупольський державний університет;
науковий співробітник Інституту археології,
Словацька академія наук
zabavinmdu@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-7546-8319,
Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/18546278>,
Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57221587469>

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я: ВИКЛИКИ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ

Viacheslav Zabavin

PhD in History, Associate Professor,
Associate Professor of History and Archaeology Department,
Mariupol State University;
Researcher at the Institute of Archaeology,
Slovak Academy of Sciences⁴
zabavinmdu@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-7546-8319,
Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/18546278>,
Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57221587469>

THE NORTH AZOV REGION ARCHAEOLOGICAL HERITAGE: CHALLENGES OF MODERN WARFARE

Abstract. *The article is devoted to the enormous challenges posed by the modern Russia-Ukraine war to Ukraine's historical and culture heritage, including its integral part, the North Azov region archaeological heritage. From the very beginning of the war, eastern Ukraine's archaeological sites were the first to experience the Russian aggression destructive power. Particular attention is paid to the state of the burial mounds, which are primarily affected by the hostilities. It is noted that not only archaeological sites are being destroyed regarding the Russian military aggression developments. Museums are being ruined and stolen, including the North Azov region archaeological collections. Emphasis is placed on the real threat to the preservation of Ukraine's national culture heritage and its cultural values after the enemy's gross violation of the basic principles and generally recognised international law norms.*

Keywords: North Azov region, culture heritage, archaeological heritage, Mariupol State University.

Today, Ukraine's national culture heritage including its integral part, the archaeological heritage, is suffering from the enormous challenges posed by the Russia-Ukraine war that has been going on since 2014. Since the war started, eastern Ukraine's archaeological sites were the first to experience the Russian aggression destructive power.

The North Azov terrains within the Donetsk region in the country's eastern part are considered one of Ukraine's most archaeologically rich regions. In early 2021, according to the archaeological sites regional electronic database, more than 9800 archaeological heritage objects were officially registered in Donetsk region. Among the archaeological sites, mounds occupy a prominent place (over 90 % of the registered archaeological sites total number). This figure should also include the estimated large number of undiscovered sites [9, p. 16].

⁴ This work was supported by the Institute of Archaeology, SAS and Recovery plan Slovakia, call code 09/03-03-V01 and by the grant project VEGA 2/0017/24.

Research interest in the North Azov region barrow antiquities has had a long tradition. Initially, it was manifested through treasure hunting and the pursuit of ancient artefacts. Numerous scattered and fragmentary information about plundering and amateur excavations of burial mounds has been preserved. Further in the late 18th century, information about the mounds was mentioned by related professions specialists: geographers, geologists, and ethnographers. One can consider the mounds being significant as an archaeological source from the middle of the 19th century. As well since the late 19th century, the North Azov region antiquities – the mounds – have been studied as a specific archaeological source. Finally, the early 1970s in Azov archaeology were characterised by a sharp increase in the source base represented by the kurgan burial grounds materials investigated during new construction works in the reclamation zones, with further comprehension and comprehensive study. The materials obtained during the field research at new buildings of the 20th century last decades were mostly favourably distinguished by the perfection of excavation methods, the recording level, and, particularly, the field and reporting documentation high quality [6].

According to our calculations, starting from the research in the late 19th century and up to the present time, about 930 burial mounds have been fully investigated by excavations in the Donetsk region [9, p. 16]. As a result, over a century and a half of research, a significant quantitative source base has been accumulated that characterises the North Azov region and adjacent territories barrows. It is the burial mounds, concentrated mainly on watershed ridges and plateaus, that are primarily affected by the hostilities. Given the dominant topographical location on the ground and the shape of the mound itself as an artificial high rise, ancient mounds were often used to set up defence posts or lines (Fig. 1). This was the case in Ukraine during the Second World War. The same is happening during the current Russia-Ukraine war. Therefore, the mounds are perhaps the most affected by the fighting among other archaeological objects. However, the war has not spared other types of archaeological sites, as there are numerous destruction or damage cases to archaeological settlements, burial grounds, stone sculptures, etc. (Fig. 2) [3, p. 32].

Steppe mounds are archaeological objects that have always evoked the scholarly interest, at the same time drawing robbers' attention. They were always in plain sight and have always been an indispensable attribute of the North Azov region historical and culture landscape.



Fig. 1. An example of a 3 mounds kurgan group location surrounded by fortifications on Google Maps. Mariupol District, Chermalyk Village Council



Fig. 2. Destruction on the local significance archaeological site territory of "Kalmius Settlement" after the enemy bombardment

Over the centuries, mounds have suffered the most from anthropogenic impact among archaeological sites. The issue of looting at burial mounds and ancient settlements, which has become a nationwide disaster, has been discussed many times. Sad statistics display an exponential increase in the scale of this disaster, which primarily affects the steppe zone mounds.

Recently, new factors of archaeological heritage objects destruction and new threats have emerged, which have been multiplied during the hostilities. Regarding the treasure hunters' actions during the war states that under the military aggression conditions not only the military resistance issues but also the problems of preserving Ukraine's culture heritage are strategically important. These problems are directly related to the national identity issue, whose destruction is one of the enemy's main objectives. Archaeological heritage is Ukraine's culture heritage important and integral part. During the hostilities archaeological sites suffer irreparable damage [4].

Today, one can sadly state that not only archaeological sites are being destroyed under the Russian military aggression conditions. Museums, including the North Azov region archaeological collections, are being destroyed and stolen. The collection of sources on the Azov steppes ancient population history previously accumulated by many researchers at the beginning of the war was kept in various institutions and museum collections in different cities. The largest artefacts collection obtained by the Donetsk State University expedition stuff in the North Azov region burial mounds was kept within the Donetsk National University collections.

The fate of the collection itself after the 2014 occupation is unknown. In addition, part of the source case was kept in the museum institutions collections in other cities: The Melitopol Local Lore Museum, The State History and Archaeology Museum-Reserve "Stone Tomb" (Melitopol), and The Berdiansk Local Lore Museum. The fate of these collections after the large-scale invasion and occupation by the enemy in 2022 as well remains unknown to us.

In early 2022, the Mariupol Local Lore Museum was the most powerful museum institution in the North Azov region, with archaeological collections in its holdings. The Mariupol Local Lore Museum collection basis, founded in 1920, was an archaeological funds collection from the Historical-Church-Archaeological Museum at the Mariupol Men's Alexander Gymnasium. Since then, the funds have been regularly replenished with the archaeological research materials in the Azov region (Fig. 3).



Fig. 3. Remains of the Mariupol Local Lore Museum archaeological collection

Thus, as of 1 January 2013, the museum's archaeological collection consisted of 2,689 main storage fund museum items and 670 scientific and auxiliary storage fund museum items. Materials from 16 Donetsk and neighbouring regions districts: Rostov, Luhansk, Zaporizhzhia, and Crimea are represented in the collection. The most voluminous collections are those of the Upper Palaeolithic – 1 077 items, Bronze Age – 889 items. The stone statues collection is significant – 38 units, 1 stele, 37 photo negatives of the 1930s. The Scythians, Sarmatians and the early Middle Ages were under-represented in the museum's collections. The Cossack period collection was rapidly replenished due to the ongoing excavations. There were 660 items on display, representing 21.7 % of the total archaeological collection and 26.2 % of the main storage collection. The “new building” period of archaeological research in the Azov region is mainly represented in the museum by the materials from the Mariupol archaeological expedition excavations, obtained under V. Kulbaka's leadership (607 items were included in the museum's collections) [2].

Spontaneous looting by the troops and organized removal of the valuables from the enslaved territories to the imperial centre are the two Ukrainian exhibits main sources which ended up in Russia. The pattern has remained the same for many centuries. Special decrees and orders were followed in the Russian Empire, and archaeological expeditions were systematically arranged to extract historical heritage from the colonized territories. Later, this practice continued in the Soviet Union. Private individuals would also contribute to the removal of valuables from Ukraine to Russia by selling and taking them when moving to Russia [1]. For example, M. Makarenko's, V. Yevseyev's, and P. Pinevych's archaeological collections were separated and partially deported before the current war outbreak. Back in the 1930s, the most interesting exhibits were transferred from the Mariupol museum to Leningrad and Moscow museums. In 1956 some of the materials were transferred to the Donetsk Regional Local Lore Museum collections [7].

Another museum institution that housed archaeological collections from the North Azov region is the Mariupol State University History and Archaeology Museum, which was established in 2016. The museum's funds were based on a small archaeological collection acquired during the Mariupol Archaeological Expedition and the University's expedition research activities. Despite the relatively

young age of MSU archaeology researches, the university expedition experienced its formation stage in Soviet times, as it is a direct successor of the Mariupol Archaeological Expedition (MAE), which existed in the last century 80s – early 90s. Mariupol archaeologist V. Kulbaka's activity (1954–2009) is inextricably linked with the Mariupol Archaeological Expedition. During its full existence period, the expedition investigated mainly such specific archaeological objects as burial mounds.

The works were carried out mostly in the North-Eastern Azov region. During the 1984–1995 period, the expedition investigated 62 burial mounds and one medieval earth cemetery. A total of 274 burials were discovered, dating from the Eneolithic to the late Middle Ages. In 1997, having moved to teaching at Mariupol State University, and being supported by the educational institution management, V. Kulbaka created a permanent archaeological expedition. During 25 years of archaeology development at Mariupol State University, his expeditions explored many ancient sites and accumulated a considerable sources fund. In general, the barrows study results carried out by the university expedition enrich the source fund for researching the Azov steppes ancient population and contribute to the archaeological heritage preservation and protection – an integral part of the humanity's culture heritage, a unique and irreplaceable knowledge source about the historical past [8].

Since the Russian full-scale invasion started in 2022, the Mariupol State University History and Archaeology Museum has not existed physically: the exhibition space was destroyed and the remaining collection as well as the funds were looted by the Russian military or looters (Fig. 4). The archaeological collection kept in the city museum also suffered a disappointing fate, unfortunately, after the Mariupol Local Lore Museum having been destroyed. All three institution buildings were ruined during the enemy bombardment, many exhibits were either burnt or stolen, and the fate of 60,000 exhibits is currently unknown.



Fig. 4. The Mariupol State University History and Archaeology Museum

Under the Russian aggression conditions, the National Council for Ukraine's Recovery from the War Consequences has developed a "Draft Plan for Ukraine's Recovery". The materials of the workgroup formulated the main problems to be solved within the Recovery Plan framework in the "Culture Heritage Preservation" direction. For Ukraine's archaeological heritage, among the key challenges due to the enemy's gross violation of the basic principles and generally recognised inter-

national law norms, it is necessary to emphasise: a real threat to the national culture heritage and its cultural values preservation; the Russian occupiers' illegal, violent and unjust actions against Ukraine's culture heritage and its cultural values [5].

At all archaeological sites damaged during the war, rescue research, large-scale and complex in its algorithm, will subsequently have to be carried out. Therefore, taking into account the existing and possible factors that currently affect the archaeological heritage preservation state, it is imperative to develop an action protocol at the legislative, methodological and practical levels to address the challenges of preserving Ukraine's culture and historical (archaeological) heritage. These tasks should be implemented within the national programme framework, with both national archaeological staff and foreign partners involved. In any case, future rescue archaeological research after the war should be preceded by large-scale demining of all Ukrainian territories and field surveys to inventory archaeological sites and monitor the condition of objects damaged during the hostilities.

In this regard among the key challenges posed by the enemy's gross violation of the basic principles and universally recognised international law norms, emphasis should be placed on: a real threat to Ukraine's national culture heritage and its cultural values preservation; the Russian occupiers' illegal, violent and unjust actions against Ukraine's culture heritage and its cultural values.

References

1. Gadzynska, I., Romanenko, N., Kelm, N., Drozdova, Ye. (2023). *The stolen treasures*. Available at: https://texty.org.ua/d/2023/stolen_heritage/en/ (accessed January 29, 2024).
2. Kuchuhura, L. I. (2001). Nauchnaya spravka na temu: Istoriya arheologicheskoy kollektsii Mariupol'skogo kraevedcheskogo muzeya. Sobirатели. Issledovateli (s dopolnениями 2006 g. i 2013 g.) [Scientific reference on the topic: History of the Mariupol Local Lore Museum archaeological collection. Collectors. Researchers (with additions of 2006 and 2013)]. *Scientific archive of the Mariupol Museum of Local Lore*. Case I-15/2001. Mariupol [in Russian].
3. Lytvynenko, R. O. (2023). Povoienna arkeolohiia Donechchyny: zavdannia i perspektyvy riaduvannykh doslidzhen [The Donetsk region postwar archaeology: rescue research tasks and prospects]. *Kraieznavchyi ruh na Donechchyni: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii*. Kramatorsk, p. 31–36 [in Ukrainian].
4. *Open appeal of the NGO "Union of Archaeologists of Ukraine" regarding the actions of treasure hunters during the war*. Available at: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/zvernennya/1261zvernennia-vijna-skarboshukachi> (accessed January 29, 2024).
5. *Project of the Recovery Plan of Ukraine. Materials of the working group "Culture and Information Policy"*. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/culture-and-information-policy.pdf> (accessed January 29, 2024).
6. Zabavin, V. (2012). History of researching burial sites of the Upper Azov Zrubna culture. *Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Studies*, vol. 4/5, p. 73–87.
7. Zabavin, V. O. (2020). Kharakterystyka dzherelnoi bazy zrubnykh starozhytnosti Pivnichnoho Pryazovia [Source database characteristics of the North Azov region Zrubna culture antiquities]. *Mariupol u kraieznavchomu vymiri*. Mariupol, p. 89–93 [in Ukrainian].
8. Zabavin, V. (2023). 25 years of barrow archaeology at MSU. *Aktualni problemy nauky ta osvity*. Zbirnyk materialiv XXIV pidsumkovoi naukovo-praktychnoi konferentsii vykladachiv MDU. Kyiv, p. 125–128.
9. Zabavin, V., Bulyk, M., Nebrat, S. (2023). To the archaeological map of the Northern Azov sea region (based on materials of MSU expedition in 2021). *Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Studies*, vol. 33–34, p. 16–30.

Микола Бривко

доктор філософії, науковий співробітник,
Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»
niksneg425@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7959-8505

ЗЛОЧИНИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Mykola Bryvko

PhD, Researcher,
National historical memorial reserve «Graves of Bykivnya»
niksneg425@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7959-8505

CRIMES OF TOTALITARIAN REGIMES OF THE TERRITORY OF UKRAINE: HISTORICAL PARALLELS

Abstract. *This work draws a historical parallel between the crimes committed by Stalin's regime in the 1930s and by Putin's against Ukrainians in modern times. Examples of disregard for humanitarian law and attempts to deny crimes and hide them by totalitarian regimes are cited. An attempt is made to study and draw certain parallels in the discovered places of mass burials of victims of crimes of two regimes, both Stalinist in Bykivna and Russian in Bucha, Izyum, etc. Individual quantitative indicators and examples of victims of crimes of two totalitarian regimes and individual impressions of officials of both Ukraine and the world community are given.*

Keywords: *crimes, mass graves, Bykivnia, Bucha, Stalin's regime, Putin's regime, totalitarianism.*

Сьогодні більшість демократичного світу вже не дивує той факт, що путінський режим намагається знищити українців як націю, знищити тисячолітню культуру і історію українського народу, вбиваючи людей, передусім мирне населення, під час своїх терористичних нападів, водночас цинічно заявляє: «Під час спецоперації ... суворо дотримуємося норм гуманітарного права. [...] При цьому все робиться, щоб уникнути жертв серед мирних громадян» [1].

Відомі чисельні факти масових злочинів з боку російських військових на всій території України, які є прямим доказом не тільки порушення міжнародного гуманітарного права, а й геноциду українського народу. У цьому контексті Президент України Володимир Зеленський 15 вересня 2022 року дуже влучно зазначив у своєму відеозверненні з приводу виявленого масового поховання у місті Ізюмі: «Росія всюди залишає по собі смерть ...» [2]. На це прес-секретар президента Російської Федерації Дмитро Песков цинічно, як зазвичай, заявив: «... Це брехня» [3].

Проте у звіті Інституту вивчення війни за 16 вересня 2022 року вказується: «Відкриття масових поховань мирних жителів і камер тортур у щойно звільненому Ізюмі підтверджують попередні оцінки ISW про те, що звірства в Бучі були не поодинокими військовими злочинами, а радше мікрокосмосом російських звірств на окупованих Росією територіях» [4]. Цей висновок найбільш яскраво констатує всю сутність російського режиму, коріння якого ми спостерігаємо у далекому минулому, зокрема у сталінські часи, коли відбувався геноцид українського народу, чи то під час Голодомору 1932–1933 років, чи то під час Великої терору 1937–1938 років. Про це промовисто свідчать місця масових поховань жертв радянського режиму майже на всій території колишнього СРСР, зокрема біля Харкова, Одеси, Львова, Києва, де розташоване найбільше місце масового поховання жертв сталінських політичних репресій 1937–1941 років в Україні.

Порівнюючи злочини сталінського і путінського режиму, ми запитуємо себе, а чи є відмінності між ними? Відповідь – ні. Про це свідчать злочини, які відкривають нам знайдені поховання у Бучі, Ізюмі, Лимані або інших українських містах, демонструючи нам історичні

паралелі злочинів двох тоталітарних людиноненависницьких режимів. І певним підтвердженням цьому є думка Михайла Гордієнка, що російський тоталітаризм – це калька радянського режиму, який консервував соціально-політичні відносини імперського типу, що і успадкувала сучасна Росія [5, с. 92]. Це потребує ще ґрунтовного дослідження, попри наявні напрацювання науковців.

Саме у добу радянського тоталітарного режиму, як і сьогодні у Російській Федерації, попри декларування демократичних, правових норм, влада своїми діями ці норми попирала і ігнорувала, знищуючи тисячі людей. Так, 3 березня 1937 року у своїй доповіді «Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників» Й. Сталін фактично оголосив так званих «троцькістів» ворогами радянської держави, які, на його думку перетворилися: «... у безпринципну і безідейну банду шкідників, диверсантів, шпигунів, вбивць, що працюють по найму в іноземних розвідувальних органах» [6, с. 1]. Водночас закликав «в боротьбі з сучасним троцькізмом» застосовувати «не старі методи, не методи дискусій, а нові методи, методи викорчовування й розгрому» [6, с. 1].

Це стало чіткою вказівкою не тільки керівництву НКВС щодо знищення «ворогів народу», а й поштовхом нової масштабної хвилі політичних репресій, а саме Великого терору. Як наслідок, приймається ціла низка оперативних наказів НКВС із репресування великої кількості громадян СРСР позасудовими органами, зокрема і в Україні.

Схожі заклики ми бачимо сьогодні і у промовах вже російських державних діячів, політиків та пропагандистів. Зокрема, депутат Держдуми РФ від «Єдиної Росії» Олег Матвейчев заявив про необхідність ліквідації понять «Україна» і «українці» у День пам'яті жертв війни з гітлерівськими нацистами 8 травня 2022 року [7], коли мільйони українців спільно з іншими народами СРСР, зокрема і росіянами, боронили весь світ від нацизму.

До цього можна додати і заклики російського політтехнолога Тімофія Сергєйцева у статті «Що Росія має зробити з Україною» (2022), де вказано: «[українці – прим. автора], які взяли в руки зброю, повинні бути максимально знищені на полі бою. [...] Всі вони однаково причетні до позамежної жорстокості щодо мирного населення, і винні в геноциді російського народу, не дотримуються законів і звичаїв війни. [...] Має бути проведена тотальна люстрація. [...] крім верхівки, винна і значна частина народної маси, яка є пасивними нацистами, посібниками нацизму. [...] Україна, як показала історія, неможлива як національна держава, а спроби “побудувати” таке закономірно призводять до нацизму» [8]. І ця заява відбулася на тлі відкриття для усієї світової спільноти жахливого злочину російських військових у Бучі. 4 квітня 2022 року Президент України Володимир Зеленський наголосив: «З квітня, коли світ жахнувся, побачивши тіла убитих в Бучі, на сайті російської державної інформаційної агенції “РІА Новини” була опублікована стаття з обґрунтуванням геноциду українців. [...] В статті описується чіткий і прорахований порядок знищення усього, що робить українців українцями та і самих наших людей ...» [9].

Фактично ми спостерігаємо явище, коли Російська Федерація намагається скопіювати найгірше зі сталінського режиму і застосувати його в новій, більш жорстокій формі, зокрема використовуючи фізичні методи впливу на людину. Показовим у цьому сенсі є лист-роз'яснення Й. Сталіна від 10 січня 1939 року секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ, начальникам УНКВС, де вказується, що застосування фізичного впливу в практиці НКВС було допущено з 1937 року за дозволом ЦК ВКП(б) і наголошувалося, що: «метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватися і надалі, у вигляді винятку, у відношенні [...] “ворогів народу”» [10, арк. 145–146].

Практичне застосування цих методів ми спостерігаємо в чисельних свідченнях і спогадах репресованих. Так, письменниця Зінаїда Тулуб у своєму листі до Генеральної прокуратури СРСР у жовтні 1946 року вказувала, що: «слідчий сипав брутальною лайкою і погрозами по боїв. Допити тривали 2–3 доби безперервно, без сну, майже без їжі...» [11, с. 276].

Про застосування тортур і знущань з боку слідчих НКВС зазначала і Лія Дашевська під час допиту 11 листопада 1955 року, де вона вказувала, що: «Наді мною знущалися слідчі, ставили мене на багато годин по стійкій стрімко. Кинули до мене у камеру мою грудну дитину ...» [12, арк. 193в.].

«Вправними учнями» і спадкоємцями минулого сьогодні стали саме російські військові, які подекуди перевершили радянських катів. Про це свідчать громадяни України, які перебували під окупацією чи у полоні. Так, Белкіс Вілле, старша дослідниця криз і конфліктів міжнародної неурядової організації «Human Rights Watch», зазначає, що: *«жорстоке насильство та жорстоке поводження в Ізюмі не були випадковими інцидентами. [...] таке поводження було частиною політики та плану цих сил»* [13].

Підтвердженням цьому, наприклад, є свідчення мешканця міста Ізюма Миколи, якого російські військові катували понад 5 годин. За його свідченням, один з «катів» брав дерев'яний брус і бив *«ним по нозі, не просто так, а з усієї сили. [...] Потім дивлюся, а там відро. Повне відро води, й мене підтягують і опускають. Ну тобто топлять. [...] Опускали так разів 6–7»* [14]. Відбувається це за прямими вказівками російської влади, про що свідчать вже положені російські військові українським правоохоронцям [15].

Загалом, як підсумовує британський адвокат Вейн Джордаш: *«Камери масових тортур, які оплачує російська держава, є не випадковими, а скоріше, частиною ретельно продуманого і фінансованого плану з чіткою метою знищення української національної та культурної ідентичності»* [16].

Прямими наслідками таких злочинів, а точніше, намаганням їх приховати, з боку як радянського, так і російського режиму, і є поява місць масового поховання жертв. Так, 20 березня 1937 року президія Київської міської ради прийняла рішення про виділення землі для спецпогреб НКВС у Биківнянському лісі [17, арк. 15], де з літа 1937 до вересня 1941 року здійснювали таємне поховання розстріляних у в'язницях Києва жертв політичних репресій.

Варто зазначити, що історична паралель існує і у процесі виявлення та заперечення існування цих місць. Зокрема, це відбувалося у 1941 році, коли німецькі військові викрили місце масових поховань у Биківнянському лісі. Дещо подібне відбувається і сьогодні.

Спільним є і намагання оприлюднити ці злочини суспільству, про що свідчать публікації 1941 року щодо Биківнянського поховання німецького військового кореспондента Пітера Коллмуса як у європейських країнах [18, с. 7; 19, с. 2; 20, с. 3], так і в Україні у газетах «Львівські вісті» [21, с. 3] чи «Українське слово» [22, с. 2]. Та все ж таки те, що бачили місцеві мешканці та військові, як і німецькі у далекому 1941 році, так і українські сьогодні, у 2022–2023 роках, вражає своєю жорстокістю.

І це попри те, що подібне німецькі військові бачили й в інших місцях, зокрема чи не першим таке місце поховання було знайдено у Львові у липні 1941 року. Лейтенант Лоренц Вехтер у листі до політичного лідера у Нойнкірхені 20 серпня 1941 році писав: *«Я дійсно не можу описати те, що ми бачили у Лемберзі (Львів). Набагато гірше, що німецькі газети спромоглися описати. Потрібно це було побачити. Навіть смороду трупів, помітного далеко за стінами в'язниці, було достатньо, щоб захворіти. І сама сцена. Сотні вбитих чоловіків, жінок та дітей були страшенно понівечені...»* [23].

Щодо поховання у Биківнянському лісі, то військовий кореспондент Пітер Коллмус описував це так: *«...Після декількох хвилин старанного розкопування, з приблизно півметрової глибини лопати підняли нагору частини одягу, що вразило усіх; почувся сильний сморід розкладання. Страшна знахідка! Лопати натикалися на мертві тіла, жахливі спотворені трупи. Було знайдено місце вбивств у виконанні ГПУ. [...] Третя спроба в іншому місці на площі приблизно 15 000 квадратних метрів привела до того ж результату. Знову трупи людей, вбитих з нелюдською жорстокістю катами ГПУ»* [20, с. 3].

Учасник цих перших пошуково-ексгумаційних робіт 1941 року Петро Куковенко вже у 1990 році журналісту Сергію Кисельову розповідав, що: *«Почали копати і досить швидко, бо землі зверху мало було, викопали яму десь два на три метри. Бачимо, а там повно трупів – свіжіє це. Витягли зверху труп молодого такого чоловіка років двадцяти п'яти в синіх діюганалевих штанах, спідній сорочці без коміра. Німець нас поставив біля нього, сфотографував і пішов...»* [24, с. 62].

Інший свідок цих робіт, Анатолій Іванович Здебський, у своїх спогадах додавав, що: *«Видкопували ями та запрошували мешканців подивитися на трупи закатованих, фотографували.*

Люди бачили також наших солдатів, що були відкопані, а в потилиці кожного була дірка від кулі» [25, арк. 265].

Подібні знахідки бачили і під час пошуково-ексгумаційних робіт державних урядових комісій у 1971, 1987 та 1988–1989 роках, а також слідчі прокуратури у 1988–2001 років та українсько-польські археологи під час археологічно-пошукових експедицій.

У протоколі огляду місця масового поховання залишків людей у Биківнянському лісі від 22 квітня 1971 року вказується про виявлення 207 могил із залишками 3 805 людей, з них 3 049 чоловіків, 105 жінок і 651 осіб невідомої статі [26, арк. 65]. Зокрема, у могилі № 117 виявлено рештки 9 осіб, в одного з них руки були зв'язані мотузкою [26, арк. 65]. Це зафіксовано було і в Акті про результати виявлення місця поховання і дослідження останків людей від 28 квітня 1971 року [27, арк. 105].

Схожість із боку російських військових злочинців спостерігаємо і сьогодні у виявлених місцях поховання на всій території України. Так, під час виявлення поховань у Київській області начальник Головного управління Національної поліції у Київській області Андрій Небитов повідомив, що: *«7 цивільних громадян росіяни катували, а потім жорстоко стратили пострілами в голову. Це масове заховорення розстріляних мирних жителів виявили сьогодні [...] У багатьох жертв були зв'язані руки та прострелені коліна» [28].*

Подібне ми чуємо і від голови Харківської обласної військової адміністрації Олега Синєгубова щодо поховань в Ізюмі, який вказував, що: *«є кілька тіл із зав'язаними за спиною руками, а одна людина похована з мотузкою на шії. Очевидно, цих людей катували та стратили...» [29].*

Це ж стверджує і керівник Харківської обласної прокуратури Олександр Фільчаков, який повідомляв, що: *«Були виявлені трупи з мотузкою на шії, з переломами кінцівок, ... а також з вогнепальними пораненнями» [30].*

Загалом же лише у Бучанському районі за період 33-денної окупації, за даними Офісу Генерального прокурора України, було вбито понад 1 400 мирних мешканців, з них 37 дітей [31]. Щодо Бучі, то генеральний прокурор України Андрій Костін повідомляв, що в місті вбито 637 мирних громадян [32].

Якщо ж розглядати масове поховання у Биківнянському лісі, то орієнтовна кількість похованих становить орієнтовно 35 тисяч осіб [33]. На превеликий жаль, сьогодні ми можемо ідентифікувати лише невелику частину жертв масових політичних репресій, похованих у Биківнянському лісі, за речовими артефактами, і переважну більшість за наявними архівними та архівно-кримінальними справами.

Відповідно до «Висновків та пропозицій Урядової комісії» від 11 квітня 1989 року: *«...під час розслідування за речами з індивідуальними ознаками [...] та архівними справами встановлені прізвища 10 осіб, репресованих і розстріляних у 1937–1938 рр. у м. Києві» [34, арк. 7].* Серед них за гробінцем була ідентифікована Валентина Макарівна Прокопович, за мундштуком Володимир Антонович Бриль та ще низка інших осіб.

Процес ідентифікації осіб за речовими артефактами відбувається і до сьогодні. Так, у 2021 році науковці Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» змогли точно встановити, а далі й вивчити архівно-кримінальну справу, ідентифікувавши за речовим артефактом (особистим гробінцем) Ногу Марію Володимирівну, яку було розстріляно 25 вересня 1938 року в одній із в'язниць міста Києва і таємно поховано на території колишньої спецділянки НКВС у Биківнянському лісі [35]. За результатами вивчення наявних джерел з'ясовано не тільки точне місце поховання (гребінець Марії Ногі був знайдений 6 червня 2011 року у могилі № 60, у якій було ще поховано 14 осіб), а й дослідити перебіг слідства, звинувачення та окремі фрагменти біографії репресованої жінки [35, с. 112].

У цьому контексті щодо ідентифікації жертв російської окупації в Бучі чи Ізюмі ситуація значно краща, що пов'язано не тільки з розвитком сучасної криміналістики та медичних досліджень, а й із коротким часом між скоєнням цих злочинів російськими військовими та виявленням місць поховання жертв цих злочинів. Зокрема, попри наявні труднощі, станом на кінець грудня 2022 року серед ідентифікованих 451 особи, знайдених у похованні в Ізюмі, було

встановлено 290 анкетних даних [36]. А у масовому похованні у Бучі правоохоронним органам вдалося ідентифікувати 412 осіб [37]. Ці цифри не є остаточними і з кожним днем уточнюються та змінюються.

Загалом можна констатувати, що сучасний режим В. Путіна в Російській Федерації перетворився у тоталітарний режим, який повністю наслідує і копіює сталінський режим у найгірших його проявах. І у цьому сенсі не можна не погодитися з коментарем Міністерства закордонних справ України до Дня пам'яті жертв Великого терору 30-х років XX століття від 5 серпня 2022 року, який констатує той факт, що російська влада продовжує політику радянського режиму, вийшовши на новий рівень цинізму та жорстокості, а відтак: «*настав час рішуче визнати, що Російська Федерація, що успадкувала найгірші сталінські традиції, стала державою-терористом, що становить небезпеку для всього світу*» [38]. Знайдені місця масових поховань жертв, як-от у Биківнянському лісі, Бучі, Ізюмі чи інших українських містах, повністю підтверджують це, демонструючи нам трансформацію усієї країни у злочинця, який жорстоким поводженням і тортурами мирного населення нехтує елементарними правами і свободами людини і доводить нам, що зло повинно бути завжди покаране і засуджене.

Бібліографічні посилання

1. Лотоцька, Н. (2022, 25 серпня). Шойгу вирішив пояснити провали окупантів в Україні прагненням «уникнути жертв серед мирних громадян». *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2022/08/25/527334_shoygu_virishiv_royasnit_i_provali.html
2. Офіційне інтернет-представництво Президента України (2022, 15 вересня). Масмо показати, що на кожен прояв терору Росії буде жорстка й принципова реакція – звернення Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mayemo-pokazati-sho-na-kozhen-proyav-teroru-rosiyi-bude-zhor-77825>
3. *Интерфакс* (2022, 19 серпня). Песков назвал враньем обвинения РФ в военных преступлениях на северо-востоке Украины. URL: <https://www.interfax.ru/russia/862827>
4. Lawlor, K., Mappes, G., Clark, M., & Kagan, F. W. (2022, 16 September). *Russian offensive campaign assessment, September 16*. Institute for the study of War. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-16>
5. Гордієнко, М. (2016). Тоталітарний синдром Росії: від комунізму до екзальтованого рашизму. *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (упоряд. П. Гай-Нижник). МП Леся (с. 89–98).
6. Сталин, И. В. (1937). О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников: Доклад на Пленуме ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 года. *Коммунист, 29 марта*, с. 1.
7. «Понятий “Украина” и “украинцы” не должно существовать в будущем», – депутат Госдумы РФ Матвейчев. ВИДЕО (2022, 8 мая). *Цензор.нет*. URL: https://m.censor.net/ru/video_news/3339951/ponyatiyi_ukraina_i_ukrainets_ne_doljno_suschestvovat_v_buduschem_deputat_gosdumy_rf_matveyichev_video
8. Сергейцев, Т. (2022, 3 апреля). Что Россия должна сделать с Украиной. *WayBackMachine*. URL: <https://web.archive.org/web/20220403212023/https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
9. Прищета, Я. (2022, 5 квітня). Зеленський: стаття РІА Новості «Що Росія повинна зробити з Україною» – доказ геноциду для трибуналу. *Суспільне Новини*. URL: <https://suspilne.media/225218-zelenskij-statta-so-rosia-povinna-zrobiti-z-ukrainou-e-dokazom-genocidu-dla-tribunalu/>
10. Шифротелеграма І. В. Сталина секретарям обкомів, крайкомів і керівництву НКВД–УНКВД о примененні мер фізического въздействія в отношении «врагов народа» (Фонд 3, описание 58, дело 6). *Архив Президента Российской Федерации*, Москва.
11. Ільєнко, І. (1995). У жорнах репресій. Оповіді про українських письменників (за архівами ДПУ–НКВС) (передм. М. Жулинського). Київ: Веселка.
12. Протокол допроса свидетеля Дашевская Лия Моисеевна (1955, 11 ноября). (Фонд 6, описание 1, дело 38871фп, том 2, л. 19–22). *Отраслевой государственный архив Службы безопасности Украины*. Киев.

13. Україна: російські війська катували затриманих в Ізюмі (2022, 21 жовтня). *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/uk/news/2022/10/21/ukraine-russian-forces-tortured-izium-detainees>
14. Росіяни понад п'ять годин катували 61-річного чоловіка на Харківщині, якого їм могли видати односельці (2022, 28 жовтня). *Zmina*. URL: <https://zmina.info/news/rosiyan-ponad-ryat-godyn-katuvaty-61-richnogo-cholovika-na-harkivshyni-yakogo-yim-mogly-vydaty-odnoselczy/>
15. Армія РФ має прямий наказ розстрілювати цивільних українців (2022, 8 березня). *Український кризовий медіа-центр*. URL: <https://uacrisis.org/uk/voyenni-zlochyny-rf-15>
16. Росія застосує проти українців тортури для отримання розвіданих чи за підтримку України – ООН (2023, 15 червня). *Голос Америки*. URL: <https://www.holosameryky.com/a/oon-sturbovana-torturamy-u-rosiji/7139011.html>
17. Протокол засідання Президії Київської міської ради (1937, 20 березня). (Фонд Р-1, опис 1, справа 9686). *Державний архів міста Києва*. Київ.
18. Kollmus, A. P. (1941a). GPU-Morde auch in Kiew aufgedecrt. *Innsbrucker Nachrichten*, 29 September (№ 229), s. 7.
19. Kollmus, A. P.. (1941b). GPU-Morde auch in Kiew aufgedecrt. *Wiener Neueste Nachrichten*, 29 September, s. 2.
20. Kollmus, A. P. (1941d). GPU-Morde auch in Kiew: Hunderte der zu Tode Gequälten verschartt. *Berliner Börsen-Zeitung*, 30 September (№ 456), s. 3.
21. Звістка енкаведистів у Києві (1941). *Львівські вісті*, 4 жовтня, с. 3.
22. Шляхом мордувань (1941). *Українське слово*, 8 жовтня (№ 25), с. 2.
23. German Soldiers in the Soviet Union. Letters From The East (1941). *German Propaganda archive*. URL: <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/feldpost.htm>
24. Кисельов, С. (1990). Архіпелаг Биківня. *Сучасність*, 10, 58–62.
25. Ями (1987). Справа з матеріалами про результати розкриття місць поховань та дослідження залишків трупів у Дарницькому лісовому масиві («Биківня»). (Фонд 13, опис 1, справа 518, арк. 262–268). *Галузевий державний архів Служби безпеки України*. Київ.
26. Протокол огляду місць масового поховання трупів людей в районі сел. Биківня Дніпровського району міста Києва (1971, 22 квітня). Справа з матеріалами про результати розтину місць поховання та дослідження залишків трупів у Дарницькому лісовому масиві («Биківня»). (Фонд 13, опис 1, справа 518, арк. 3–103). *Галузевий державний архів Служби безпеки України*. Київ.
27. Акт про результати розтину місць поховання і дослідження залишків людей, виявлених у Дарницькому лісовому масиві (1971, 28 квітня). Справа з матеріалами про результати розкриття місць поховань та дослідження залишків трупів у Дарницькому лісовому масиві («Биківня»). (Фонд 13, опис 1, справа 518, арк. 105–108). *Галузевий державний архів Служби безпеки України*. Київ.
28. Катували і жорстоко стратили: під Бучею знайшли ще одне масове поховання (2022, 13 червня). *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/13/novyna/suspilstvo/katuvaty-zhorstoko-stratyly-bucheyu-znajshly-shhe-odne-masove-pohovannya>
29. Масове поховання в Ізюмі: з'явилися нові моторошні подробиці про вбитих (2022, 16 вересня). *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/16/novyna/suspilstvo/masove-pohovannya-izyumi-zyavlyysya-novi-motoroshni-podrobyczy-pro-pohovanyx>
30. В Ізюмі виявили нові масові поховання, які почали розминувати для дослідження (2022, 24 вересня). *Україна неймовірна*. URL: <https://amazing-ukraine.com/v-izyumi-viyavlyly-novi-masovi-pokhovannia-iaki-pochaly-rozminovuvaty-dlia-doslidzhennia/>
31. Расенко, Е. (2023, 1 квітня). Підсумки 31.03: Буча рік по тому і закрита лавра. *Кореспондент.net*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/4577141-pidsumky-3103-bucharik-po-tomu-i-zakryta-lavra>
32. У Бучі під час російської окупації було вбито 637 мирних жителів – Генпрокурор (2023, 25 листопада). *Арміяinform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/11/25/u-buchi-pid-chas-rosijskoyi-okupaciyi-bulo-vbyto-637-myrnyh-zhyteliv-genprokuror/>

33. Амонс, А. (2021). Биківнянські колекції катинського злочину: книга – фотоальбом зі стислими архівними матеріалами про жертв сталінського режиму. Київ: Прінтеко.
34. Выводы и предложения правительственной комиссии (1989, 11 апреля). Материалы работы правительственной комиссии по факту выявленных остатков людей в лесном массиве Днепропетровского района г. Киева. (Фонд 3, описание 1, дело 740, лист 6–9). *Отраслевой государственный архив Министерства внутренних дел*. Киев.
35. Бривко, М. & Полідович, О. (2022). Справа Марії Ноги: «іменний артефакт», як свідок злочину НКВС. *Биківня – від території смерті до місця пам'яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції* (Київ, 23 вересня 2021 р.) (упоряд. Р. Подкур, Т. Шептицька). Київ: Інститут історії України НАН України, с. 107–118.
36. Солодовнік, М. Масове поховання в Ізюмі: слідчі встановили імена 290 загиблих, ДНК-експертизи дали 5 збігів (2022, 21 грудня). *Суспільне Новини*. URL: <https://susplne.media/342982-masove-pohovanna-v-izumi-slidci-vstanovili-anketni-dani-290-zagiblih-dnk-ekspertiza-dala-5-zbigiv/>
37. Злочини катування під час збройного конфлікту Росії проти України: міжнародний гуманітарний аспект (2022, 7 грудня). *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/zlochyny-katuvannia-pid-chas-zbroynoho-konfliktu-rosii-proty-ukrainy-mizhnarodnyy-humanitarnyy-aspekt/>
38. Коментар МЗС до Дня пам'яті жертв Великого терору 30-х років XX століття (2022, 5 серпня). *Офіційне інтернет-представництво Міністерства закордонних справ України*. URL: <https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-do-dnya-pamyati-zhertv-velikogo-teroru-30-h-rokiv-hh-stolittya>

References

1. Lototska, N. (2022, 25 serpnia). Shoihu vyrishyv poiasnyty provaly okupantiv v Ukraini prahenniam «unyknuty zhertv sereb mymykh hromadian». *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/society/2022/08/25/527334_shoygu_virishiv_poyasniti_provali.html [in Ukrainian].
- [Lototska, N. (2022, August 25). Shoigu decided to explain the failures of the occupiers in Ukraine with the desire to «avoid casualties among peaceful citizens». *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/society/2022/08/25/527334_shoygu_virishiv_poyasniti_provali.html
2. Maiemo pokazaty, shcho kozhen proiav teroru Rosii bude zhorstka y pryntsyypova reaktsiia – zvernennia Prezydenta Ukrainy (2022, 15 veresnia). *Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/mayemo-pokazati-sho-na-kozhen-proyav-teroru-rosiyy-bude-zhor-77825> [in Ukrainian].
- [We must show that every manifestation of Russia's terror will be met with a tough and principled response – an appeal by the President of Ukraine (2022, September 15)]. *Official online representation of the President of Ukraine*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/mayemo-pokazati-sho-na-kozhen-proyav-teroru-rosiyy-bude-zhor-77825>
3. Interfaks (2022, 19 sentiabria). Peskov nazval vranem obvineniia RF v voennykh prestupleniakh na severo-vostoke Ukrainy. Retrieved from <https://www.interfax.ru/russia/862827> [in Russian].
- [Interfax (2022, 19 September). Peskov called the accusations against the Russian Federation of war crimes in the north-east of Ukraine a lie. Retrieved from <https://www.interfax.ru/russia/862827>].
4. Lawlor, K., Mappes, G., Clark, M., & Kagan, F. W. (2022, 16 September). *Russian offensive campaign assessment, September 16*. Institute for the study of War. Retrieved from <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-16> [in English].
5. Hordienko, M. (2016). Totalitarnyi syndrom Rosii: vid komunizmu do ekzaltovanoho rashy-zmu. *Rosiiska okupatsiia i deokupatsiia Ukrainy: istoriia, suchasni zahrozy ta vyklyky sohodennia: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (uporiad. P. Hai-Nyzhnyk) (s. 89–98). MP Lesia [in Ukrainian].

[Hordienko, M. (2016). Russia's Totalitarian Syndrome: From Communism to Exalted Racism. *Russian occupation and de-occupation of Ukraine: history, modern threats and challenges: materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (edit P. Gai-Nizhnyk). (p. 89–98). MP Lesya].

6. Stalin, I. V. (1937). O nedostatkakh partiinoi raboty i merakh likvidatsii trotskistskikh i inykh dvurushnikov: Doklad na Plenum TSK VKP(b) 3 marta 1937 goda. *Kommunist*, 29 marta, s. 1 [in Russian].

[Stalin, I. V. (1937). About the mistakes of party work and measures to eliminate Trotskyist and other doubles. Comrade's report Stalin at the Plenum of the Central Committee of the CPSU(b) on March 3, 1937. *Communist*, March 29, p. 1].

7. «Poniatii "Ukraina" i "ukraintsy" ne dolzhno sushchestvovat v budushchem», – deputat Gosdumy RF Matveychev. VIDEO (2022, 8 maia). *Tsenzor.net*. Retrieved from https://m.censor.net/ru/video_news/3339951/ponyatiyi_ukraina_i_ukrainets_ne_doljno_suschestvovat_v_buduschem_deputat_gosdumy_rf_matveychev_video [in Russian].

[«The concepts of "Ukraine" and "Ukrainians" should not exist in the future», – Deputy of the Parliament of the Russian Federation Matveychev. Video (2022, May 8). *Censor.net*. Retrieved from https://m.censor.net/ru/video_news/3339951/ponyatiyi_ukraina_i_ukrainets_ne_doljno_suschestvovat_v_buduschem_deputat_gosdumy_rf_matveychev_video].

8. Sergeitsev, T. (2022, 3 apreliia). Chto Rossiia dolzhna sdelat s Ukrainoi. *WayBackMachine*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20220403212023/https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html> [in Russian].

[Sergeitsev, T. (2022, April 3). What Russia should do with Ukraine. *WayBackMachine*]. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20220403212023/https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>].

9. Pryshchepa, Ya. (2022, 5 kvitnia). Zelenskyi: stattia RYA Novosti «Shcho Rosiia povynna zrobyty z Ukrainoiu» – dokaz henotsydu dlia trybunalu. *Suspilne Novyny*. Retrieved from <https://suspilne.media/225218-zelenskij-statta-so-rosia-povinna-zrobiti-z-ukrainou-e-dokazom-genocidu-dla-tribunalu/> [in Ukrainian].

[Prishchepa, Ya. (2022, April 5). Zelensky: the RIA Novosti article «What Russia should do with Ukraine» is evidence of genocide for the tribunal. *Public News*]. Retrieved from <https://suspilne.media/225218-zelenskij-statta-so-rosia-povinna-zrobiti-z-ukrainou-e-dokazom-genocidu-dla-tribunalu/>].

10. Shifrotelegramma I. V. Stalina sekretariam obkomov, kraikomov i rukovodstvu NKVD–UNKVD o primenenii mer fizicheskogo vozdeistviia v otnoshenii «vragov naroda» (Fond 3, opisaniie 58, delo 6). *Arkhiv Prezidenta Rossiiskoi Federatsii*, Moskva [in Russian].

[J. Stalin's explanatory letter to the secretaries of regional committees, regional committees, the Central Committee of the National Communist Party, People's Commissars of Internal Affairs, and heads of NKVD departments on the use of physical influence on the arrested, dated January 10, 1939. (1939). (Foundation 3, description 58, file 6). *Archive of the President of the Russian Federation*, Moscow].

11. Ilienکو, I. (1995). U zhornakh represii. Opovidi pro ukrainskykh pysmennykiv (za arkhivamy DPU–NKVS). (peredm. M. Zhulynskoho). Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

[Ilyenko, I. (1995). In the millstones of repression. Stories about Ukrainian writers (according to the archives of the DPU–NKVS). (prev. M. Zhulynskyi). Kyiv: Veselka].

12. Protokol doprosa svidetelia Dashevskaiia Liia Moiseevna (1955, 11 noiabria). (Fond 6, opisaniie 1, delo 38871fp, tom 2, l. 19–22). *Otraslevoi gosudarstvennyi arkhiv Sluzhby bezopasnosti Ukrainy*. Kiev [in Russian].

[The protocol of the interrogation of the witness Dashevskaiia Liia Moiseivna (1955, November 11). (Foundation 6, description 1, file 38871fp, volume 2, sheets 19–22). *Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine*. Kiev].

13. Ukraina: rosiiskii viiska katuvaly zatrymanykh v Iziiumi (2022, 21 zhovtnia). *Human Rights Watch* [in Ukrainian].

[Ukraine: Russian troops tortured detainees in Izyum (2022, October 21). *Human Rights Watch*. Retrieved from <https://www.hrw.org/uk/news/2022/10/21/ukraine-russian-forces-tortured-izium-detainees>].

14. Rosiiany ponad piat hodyn katuvaly 61-richnoho cholovika na Kharkivshchyni, yakoho yim mohly vydaty odnoseltsi (2022, 28 zhovtnia). *Zmina* [in Ukrainian].
[For more than five hours, the Russians tortured a 61-year-old man in the Kharkiv region, who could be handed over to them by fellow villagers (2022, October 28). *Zmina*. Retrieved from <https://zmina.info/news/rosiiany-ponad-pyat-godyn-katuvaly-61-richnogo-cholovika-na-harkivshhyni-yakoho-yim-mogly-vydaty-odnoselczy/>].
15. Armiia RF maie priamyi nakaz rozstriliuvaty tsyvilnykh ukraintsiiv (2022, 8 bereznia). *Ukrainskyi kryzovyi media-tsentr*. Retrieved from <https://uacrisis.org/uk/voyenni-zlochyny-rf-15>] [in Ukrainian].
[The Russian army has a direct order to shoot Ukrainian civilians (2022, March 8). *Ukrainian Crisis Media Center*. Retrieved from <https://uacrisis.org/uk/voyenni-zlochyny-rf-15>].
16. Rosiia zastosovuie proty ukraintsiiv tortury dlia otrymannia rozviddanykh chy za pidtrymku Ukrainy – OON (2023, 15 chervnia). *Holos Ameryky*. Retrieved from <https://www.holosameryky.com/a/oon-sturbovana-torturamy-u-rosiji/7139011.html>] [in Ukrainian].
[Russia uses torture against Ukrainians to obtain intelligence or to support Ukraine – the UN (2023, June 15). *Voice of America*. Retrieved from <https://www.holosameryky.com/a/oon-sturbovana-torturamy-u-rosiji/7139011.html>].
17. Protokol zasidannia Prezydii Kyivskoi miskoi rady (1937, 20 bereznia). (Fond R-1, opys 1, sprava 9686). *Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva*, Kyiv [in Ukrainian].
[Minutes of the meeting of the Presidium of the Kyiv City Council (1937, March 20). (Fund R-1, description 1, file 9686). *State Archive of the City of Kyiv*, Kyiv].
18. Kollmus, A. P. (1941a). GPU-Morde auch in Kiew aufgedecrt. *Innsbrucker Nachrichten*, 29 September (№ 229), s. 7 [in Austrian].
19. Kollmus, A. P. (1941b). GPU-Morde auch in Kiew aufgedecrt. *Wiener Neueste Nachrichten*, 29 September, s. 2 [in Austrian].
20. Kollmus, A. P. (1941d) GPU-Morde auch in Kiew: Hunderte der zu Tode Gequälten verschart. *Berliner Börsen-Zeitung*, 30 September (№ 456), s. 3 [in German].
21. Atrocities of Enkavedists in Kyiv (1941). *Lviv news*, October 4, p. 3 [in Ukrainian].
[Zvirstva enkavedystiv u Kyievi (1941a). *Lvivski Visti*, October 4, p. 3].
22. [Shlyakhom morduvan (1941). *Ukrainian slovo*, October 8, p. 2] [in Ukrainian].
[By making faces (1941). *Ukrainian slovo*, October 8 (№ 25), p. 2].
23. German Soldiers in the Soviet Union. Letters From The East (1941). *German Propaganda archive*. Retrieved from <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/feldpost.htm> [in German].
24. Kyselov, S. (1990). Arkhipelah Bykivnia. *Suchasnist*, 10, s. 58–62 [in Ukrainian].
[Kiselyov, S. (1990). Bykivnia Archipelago. *Modernity*, 10, p. 58–62].
25. Yamy (1987). Sprava z materialamy pro rezultaty roztynu misty pokhovannia ta doslidzhenia zalyshkiv trupiv u Darnytskomu lisovomu masyvi («Bykivnia»). (Fond 13, opys 1, sprava 518, ark. 262–268). *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy*, Kyiv [in Ukrainian].
[Pits (1987). The case with the materials on the results of the autopsy of the burial sites and the examination of the remains of the corpses in the Darnytsky forest massif («Bykivnia»). (Foundation 13, description 1, case 518, sheet 262–268). *Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine*, Kyiv].
26. Protokol ohliadu misty masovoho pokhovannia trupiv liudei v raioni sel. Bykivnia Dniprovskoho raionu mista Kyieva (1971, 22 kvitnia). Sprava z materialamy pro rezultaty roztynu misty pokhovannia ta doslidzhenia zalyshkiv trupiv u Darnytskomu lisovomu masyvi («Bykivnia»). (Fond 13, opys 1, sprava 518, ark. 3–103). *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy*, Kyiv [in Ukrainian].
[Protocol of inspection of places of mass burial of human corpses in the area of villages. The bull farm of the Dnipro district of the city of Kyiv (1971, April 22). The case with the materials on the results of the autopsy of the burial sites and the examination of the remains of the corpses in the Darnytsky forest massif («Bykivnia»). (Fund 13, description 1, file 518, sheet 3–103). *Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine*, Kyiv].

27. Akt pro rezultaty roztynu mists pokhovannia i doslidzhennia zalyshkiv liudei, vyiavlennykh u Darnytskomu lisovomu masyvi (1971, 28 kvitnia). Sprava z materialamy pro rezultaty roztynu mists pokhovannia ta doslidzhennia zalyshkiv trupiv u Darnytskomu lisovomu masyvi («Bykivnia»). (Fond 13, opys 1, sprava 518, ark. 105–108). *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy*, Kyiv [in Ukrainian].

[Act on the results of the autopsy of burial sites and the study of human remains discovered in the Darnytsia forest massif (1971, April 28). The case with the materials on the results of the autopsy of the burial sites and the examination of the remains of the corpses in the Darnytsky forest massif («Bykivnia»). (Fund 13, inventory 1, file 518, sheet 105–108). *Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine*, Kyiv].

28. Katuvaly i zhorstoko stratyly: pid Bucheu znashly shche odne masove pokhovannia (2022, 13 chervnia). *Slovo i dilo*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/13/novyna/suspilstvo/katuvaly-zhorstoko-stratyly-bucheyu-znashly-shhe-odne-masove-poxovannia>] [in Ukrainian].

[They were tortured and brutally executed: another mass burial was found near Bucha (2022, June 13). *Word and deed*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/13/novyna/suspilstvo/katuvaly-zhorstoko-stratyly-bucheyu-znashly-shhe-odne-masove-poxovannia>].

29. Masove pokhovannia v Iziumi: ziavylysia novi motoroshni podrobytsi pro vbytykh (2022, 16 veresnia). *Slovo i dilo*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/16/novyna/suspilstvo/masove-poxovannia-izyumi-zyavylsya-novi-motoroshni-podrobyczy-pro-poxovanykh>] [in Ukrainian].

[Mass burial in Izyum: new creepy details about the murdered have appeared (2022, September 16). *Word and deed*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/16/novyna/suspilstvo/masove-poxovannia-izyumi-zyavylsya-novi-motoroshni-podrobyczy-pro-poxovanykh>].

30. V Iziumi vyiavyly novi masovi pokhovannia, yaki pochaly rozminovuvaty dlia doslidzhennia (2022, 24 veresnia). *Ukraina neimovirna*. Retrieved from <https://amazing-ukraine.com/v-iziumi-vyiavyly-novi-masovi-pokhovannia-iaki-pochaly-rozminovuvaty-dlia-doslidzhennia/>] [in Ukrainian].

[New mass graves were discovered in Izyum, which began to be demined for research (2022, September 24). *Ukraine is incredible*. Retrieved from <https://amazing-ukraine.com/v-iziumi-vyiavyly-novi-masovi-pokhovannia-iaki-pochaly-rozminovuvaty-dlia-doslidzhennia/>].

31. Rasenko, E. (2023, 1 kvitnia). Pidsumky 31.03: Bucha rik po tomu i zakryta lavra. *Korrespondent.net*. Retrieved from <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/4577141-pidsumky-3103-bucha-rik-po-tomu-i-zakryta-lavra>] [in Ukrainian].

[Rasenko, E. (2023, April 1). Results 31.03: Bucha a year later and the Lavra is closed. *Correspondent.net*. Retrieved from <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/4577141-pidsumky-3103-bucha-rik-po-tomu-i-zakryta-lavra>].

32. U Buchi pid chas rosiiskoi okupatsii bulo vbyto 637 myrnykh zhyteliv – Henprokuror (2023, 25 lystopada). *Armiiainform*. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2023/11/25/u-buchi-pid-chas-rosijskoyi-okupacziyi-bulo-vbyto-637-myrnyh-zhyteliv-genprokuror/>] [in Ukrainian].

[637 civilians were killed in Buchi during the Russian occupation – Prosecutor General (2023, November 25). *Armyinform*. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2023/11/25/u-buchi-pid-chas-rosijskoyi-okupacziyi-bulo-vbyto-637-myrnyh-zhyteliv-genprokuror/>].

33. Amons, A. (2021). Bykivnianski kolektsii katynskoho zlochynu: knyha – fotoalbum zi styslymy arkhivnymy materialamy pro zhertv stalinskoho rezhymu. Kyiv: Printeko [in Ukrainian].

[Ammons, A. (2021). Bykivnya collections of the Katyn crime: a book – a photo album with condensed archival materials about the victims of the Stalinist regime. Kyiv: Printeko].

34. Vyvody i predlozheniia pravitelstvennoi komissii (1989, 11 aprelia). Materialy raboty pravitelstvennoi komissii po faktu vyiavlennykh ostatkov liudei v lesnom massive Dneprovskogo raiona g. Kiev. (Fond 3, opisaniie 1, delo 740, list 6–9). *Otraslevoi gosudarstvennyi arkhiv Ministerstva vnutrennikh del*. Kiev [in Russian].

[Conclusions and proposals of the Government Commission (1989, April 11). Materials of the work of the Government commission on the fact of discovered human remains in the forest massif of the Dnipro district of Kyiv. (Fund 3, description 1, file 740, sheets 6–9). *State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine*. Kiev].

35. Bryvko, M. & Polidovych, O. (2022). Sprava Marii Nohy: «imennyy artefakt», yak svydok zlochynu NKVS. *Bykivnia – vid terytorii smerti do mistsia pamiati (do 20-richchia zasnuvannia Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka «Bykivnianski mohyly»): zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Kyiv, 23 veresnia 2021 r.). (uporiad. R. Podkur, T. Sheptytska). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 107–118 [in Ukrainian].

[Bryvko, M. & Polidovych, O. (2022). The case of Maria Noga: a «name artifact» as a witness to the crime of the NKVD. *Bykivnia – from the territory of death to the place of memory (to the 20th anniversary of the foundation of the National Historical and Memorial Reserve «Bykivnya Graves»): a collection of articles based on the materials of the International Scientific Conference* (Kyiv, September 23, 2021). (edit R. Podkur, T. Sheptytska). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, p. 107–118].

36. Solodovnik, M. Masove pokhovannia v Iziumi: slidchi vstanovyly imena 290 zahyblykh, DNK-ekspertyzy daly 5 zbihiv (2022, 21 hrudnia). *Suspilne Novyny* [in Ukrainian].

[Solodovnik, M. Mass burial in Izyum: investigators identified the names of 290 dead, DNA tests yielded 5 matches (2022, December 21). *Public News*. Retrieved from <https://suspilne.media/342982-masove-pohovanna-v-izumi-slidci-vstanovili-anketni-dani-290-zagiblih-dnk-ekspertiza-dala-5-zbihiv/>

37. Zlochyny katuvannia pid chas zbroinoho konfliktu Rosii proty Ukrainy: mizhnarodnyi humanitarnyi aspekt (2022, 7 hrudnia). *Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny* [in Ukrainian].

[Torture crimes during Russia's armed conflict against Ukraine: international humanitarian aspect (2022, December 7). *Ukrainian Helsinki Union for Human Rights*. Retrieved from <https://www.helsinki.org.ua/articles/zlochyny-katuvannia-pid-chas-zbroynoho-konfliktu-rosii-proty-ukrainy-mizhnarodnyy-humanitarnyy-aspekt/>].

38. Komentar MZS do Dnia pamiati zhertv Velykoho teroru 30-kh rokiv KhKh stolittia (2022, 5 serpnia). *Ofitsiine internet-predstavnytstvo Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-do-dnya-pamyati-zhertv-velikogo-teroru-30-h-rokiv-hh-stolittya>].

[Commentary of the Ministry of Foreign Affairs on the Day of Remembrance of the Victims of the Great Terror of the 1930s. (2022, August 5). *Official online representation of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-do-dnya-pamyati-zhertv-velikogo-teroru-30-h-rokiv-hh-stolittya>].

Михайло Акімов

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права,
Національна академія внутрішніх справ
mykhailo.akimov@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7715-0259

**ДО ПИТАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ
З МІЖНАРОДНИМИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
У РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ**

Mykhailo Akimov

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Criminal Law Department,
National Academy of Internal Affairs
mykhailo.akimov@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7715-0259

**ON THE ISSUE OF COOPERATION BETWEEN UKRAINE
AND INTERNATIONAL LAW ENFORCEMENT ORGANIZATIONS
IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES**

Abstract. *Issues of Ukraine's cooperation with international law enforcement organizations (on the examples of Interpol and Europol) in the investigations of war crimes have been examined. Topical legal problems of this cooperation on the global level have been highlighted – namely restrictions put by the Art. 3 of the Statute of the Interpol. Certain perspective fields of interaction between Ukrainian law enforcement agencies and Europol have been referred. It has been stated that international law enforcement cooperation is an essential part of the efforts to investigate war crimes and bring perpetrators to justice. The necessity of promote and develop such cooperation has been emphasized.*

Keywords: *war crimes, international law enforcement cooperation, Interpol, Europol.*

Збройна агресія проти України обумовила – вперше в історії вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність – масштабне практичне застосування статті 438 «Порушення законів та звичаїв війни» Кримінального кодексу (далі – КК) України [1]. Правоохоронні органи та спеціальні служби України опинилися в ситуації, коли рахунок жертв йде на тисячі людей, а матеріальних збитків – на мільярди гривень. На окупованих та анексованих територіях військовослужбовці держави-агресора чинять вбивають, гвалтують та грабують цивільне населення і військовополонених; територія України щоденно зазнає ракетно-артилерійських обстрілів і повітряних бомбардувань, що знищують та пошкоджують житлову забудову, об'єкти промисловості, транспорту, зв'язку, іншої критичної інфраструктури, освіти та науки, культури і охорони здоров'я.

Належне розслідування воєнних злочинів та притягнення винних у їх вчиненні до відповідальності – справа честі правоохоронних органів та судів України. Проте враховуючи величезний масив таких злочинів, характер та обсяг роботи з фіксації доказової інформації, неможливо буде обійтися без допомоги компетентних органів іноземних держав та міжнародних правоохоронних організацій – Інтерполу та Європолу.

Як відомо, Інтерпол був заснований у 1923 році як Міжнародна комісія кримінальної поліції (на честь його 100-ліття Генеральна Асамблея ООН визначила 7 вересня щорічним Міжнародним днем поліцейського співробітництва [2]) та набув сучасної назви (Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол) у 1956 році під час затвердження нового Статуту. Організація функціонує для забезпечення підтримки взаємної допомоги і співробітництва органів кримінальної поліції держав-учасників у межах національного законодавства та в дусі

Загальної Декларації прав людини, створення та розвитку всіх інституцій, які можуть ефективно сприяти попередженню та припиненню загальнокримінальних злочинів. Сьогодні Інтерпол нараховує 196 держав-учасників і є найбільшою міжнародною організацією у світі; наша держава була прийнята до його складу на 61-й сесії Генеральної Асамблеї цієї організації в Дакарі (Сенегал) в листопаді 1992 року, а 25 березня 1993 року, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 220, було утворене Національне центральне бюро Інтерполу в Україні [3].

Згідно з ч. 1–3 ст. 6 КК України, винні у вчиненні воєнних злочинів особи повинні бути притягнуті до відповідальності в Україні. Проте у багатьох випадках підозрювані особи не просто перебувають, переховуючись від правосуддя, на території держави-агресора чи третьої держави, але й безперешкодно пересуваються світом. Звісно, виникає запитання: чому ж їх – оголошених у розшук правоохоронними органами України, а іноді і заочно взятих під варту – не затримують та не видають до України для притягнення до відповідальності?

Саме за організаційної та координаційної допомоги Інтерполу правоохоронні органи України могли б співпрацювати з компетентними органами іноземних держав у розшуку, затриманні та екстрадиції осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів. Проте це унеможливило стаття 3 Статуту Інтерполу, згідно з якою цій організації заборонено будь-яке втручання чи діяльність політичного, військового, релігійного або расового характеру [4].

З огляду на невизначеність положень вказаної статті (формулювання якої, а надто практики застосування, має оціночний характер), кожна конкретна справа, у якій можливе застосування статті 3 Статуту Інтерполу, потребує всебічного аналізу ситуації, що склалася (починаючи навіть зі встановлення того, про який саме злочин ідеться – воєнний як різновид міжнародного чи військовий).

Типовими ситуаціями, що виникають у справах, за якими можливе здійснення співробітництва каналами Інтерполу, є:

- вчинення військового кримінального правопорушення;
- розгляд кримінальної справи військовим судом (трибуналом);
- вчинення кримінально протиправного діяння (загальнокримінального) спеціальним суб'єктом (військовослужбовцем);
- вчинення кримінального правопорушення під час збройного конфлікту;
- вчинення воєнного злочину під час збройного конфлікту.

У випадку, коли справа стосується більшості діянь, передбачених розділом XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» Особливої частини КК України, – наприклад, непокоря (ст. 402), невиконання наказу (ст. 403), самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407), дезертирство (ст. 408), ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409) тощо, – Інтерпол відповідно до усталеної практики не здійснює співробітництва (адже йдеться саме про військове кримінальне правопорушення). Утім існують і певні винятки з цього правила (про них ітиметься далі).

Якщо певне кримінальне правопорушення розглядається військовим судом (трибуналом), положення статті 3 Статуту Інтерполу застосовуються з огляду на обставини цієї справи. При надходженні відповідного запиту Національного центрального бюро держави Генеральний Секретаріат Інтерполу обов'язково з'ясовує причини розгляду справи саме у військовому суді (трибуналі). Якщо спрямованість та обставини вчинення кримінального правопорушення свідчать про його загальнокримінальний характер, Інтерпол співпрацює із ініціатором запиту. Натомість якщо встановлюється одна з таких обставин:

- процедура судового розгляду не відповідає положенням чи духowi Загальної Декларації прав людини (тобто суперечить статті 2 Статуту Інтерполу);
- справа розглядається спеціальним судом (державної безпеки, національної безпеки тощо);
- виникають обґрунтовані сумніви у дотриманні в такому суді мінімальних гарантій кримінального провадження, визначених статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року [5],
- застосовується стаття 3 Статуту Інтерполу і співробітництво не здійснюється.

При вчиненні загальнокримінального діяння спеціальним суб'єктом (військовослужбовцем) першочергове значення для Інтерполу мають міжнародно-правові норми щодо екстрадиції (з огляду саме на характер кримінального правопорушення, а не на особу підозрюваного). Інакше кажучи, якщо один військовослужбовець посягає на життя, здоров'я, статеву свободу та ін. іншого військовослужбовця, співробітництво каналами Інтерполу здійснюється. Проте якщо особу переслідують за вчинення декількох кримінальних правопорушень, хоча б одне з яких має політичний (державна зрада) або військовий (дезертирство) характер, співробітництво не здійснюється.

У переважній більшості випадків Інтерпол не здійснює співробітництво у справах про кримінальні правопорушення, вчинені під час збройних конфліктів. Причиною цього є не стільки характер конкретних діянь, що здебільшого мають політичний чи військовий характер, скільки те, що вони, будучи вчиненими під час бойових дій (вбивство противника, знищення його бойової техніки та ін.), взагалі не є кримінально каранними, а отже, не утворюють підставу для співробітництва відповідно до статті 2 Статуту Інтерполу.

Виятком з викладеного вище є воєнні злочини. Вони (на відміну від військових кримінальних правопорушень) є різновидом міжнародних злочинів (як і злочини проти людяності, геноцид, і агресія), серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, діяннями, на які не розповсюджуються строки давності. Беручи до уваги їх особливості, а також суттєвий розвиток міжнародного гуманітарного права після Другої світової війни, Генеральна Асамблея Інтерполу ще у 1994 та 2004 роках відповідно схвалила співробітництво у справах про серйозні порушення міжнародного гуманітарного права з Міжнародним Трибуналом для колишньої Югославії [6] та Міжнародним кримінальним судом [7] і констатувала, що злочини, які належать до юрисдикції Міжнародного кримінального суду, підпадають під цілі Інтерполу, визначені у статтях 2 та 3 його Статуту.

Для України в умовах стримування та відсічі збройної агресії має значення те, що співробітництво каналами Інтерполу здійснюється за умови ґрунтовної перевірки кожного діяння, про яке йдеться, і врахування таких обставин:

- воєнні злочини походять не з національного кримінального або військового права, а з міжнародного гуманітарного права;
- воєнні злочини, як визначено міжнародним гуманітарним правом, передбачають екстрадицію особи і не розглядаються як діяння політичного, релігійного чи іншого подібного характеру, при яких в екстрадиції може бути відмовлено;
- співробітництво зазвичай здійснюється у разі, якщо ініціатором запиту виступає будь-який міжнародний судовий орган, створений під егідою ООН, чи інший орган, що діє від імені міжнародного співтовариства (це свідчить про відсутність підстав для застосування статті 3 Статуту Інтерполу);
- співробітництво не здійснюється у разі, якщо йдеться про громадянина однієї держави, який перебуває на території іншої держави (адресата запиту), і держава, громадянином якої є фігурант, протягом 30 днів після її інформування Генеральним Секретаріатом Інтерполу про надходження відповідного запиту, заперечує проти його виконання [8].

Зважаючи на подальший розвиток теорії та особливо практики міжнародного гуманітарного права наприкінці XX – на початку XXI століть та на досвід функціонування створених ООН міжнародних трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди, можна констатувати, що сфера діяльності Інтерполу для реалізації статутних завдань зазнає поступової трансформації, розширюючись завдяки діянням, що є міжнародними злочинами. Водночас кількість випадків відмови у співробітництві каналами Інтерполу з посиланням на статтю 3 його Статуту зменшується. Відтак дієвість Інтерполу у забезпеченні міжнародного співробітництва у кримінальному переслідуванні винних у вчиненні воєнних злочинів в умовах збройного конфлікту в Україні лише зростає, що обумовлює потребу більш ретельного документування таких діянь і активного залучення допомоги з-за кордону.

На додачу до цього, нашою державою живляються заходи як щодо зміцнення власного становища у міжнародних правоохоронних організаціях, так і щодо припинення спроб держа-

ви-агресора використати їх можливості у власних цілях. Ще у 2021 році Україну було обрано до складу Європейського комітету Інтерполу [9], що дало змогу долучитись до визначення стратегічних пріоритетів протидії злочинності на континенті та до формування порядку денного вирішення наявних проблем міжнародного правоохоронного співробітництва.

Після початку збройної агресії проти нашої держави для упередження спроб зловживання інструментами Інтерполу (зокрема оповіщеннями про міжнародний розшук певних осіб з метою арешту та екстрадиції) Виконавчий комітет Інтерполу наклав на Національне центральне бюро Інтерполу держави-агресора обмеження (санкції) щодо їх використання. Відтепер публікацію оповіщень здійснює лише Генеральний секретаріат Інтерполу та виключно після погодження з Комісією з контролю за файлами [10].

Крім міжнародного рівня, вітчизняні правоохоронці співпрацюють з іноземними партнерами і на регіональному рівні. Йдеться про взаємодію України з Агентством ЄС зі співробітництва правоохоронних органів (або Європолом). Започаткований у 1993 році на виконання Маастрихтського договору як поліцейська служба Європи з боротьби з незаконним обігом наркотиків, Європол розпочав роботу у 1998 році в Страсбурзі (Франція), а нинішнього статусу і назви набув у 2010 році з переїздом до Гааги (Нідерланди).

Відповідно до Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14 грудня 2016 року [11], сторони співпрацюють з метою взаємної підтримки в запобіганні і боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом та іншими формами міжнародної злочинності (тобто у сферах, що прямо чи побічно стосуються і злочинності, пов'язаної зі збройним конфліктом). Отже, на відміну від співробітництва з Інтерполом, що здебільшого полягає у міжнародному розшуку осіб, взаємодія з Європолом здійснюється за напрямками протидії окремим видам злочинності.

Варто віддати належне європейським партнерам: після початку збройної агресії проти України Європол разом з вісьмома іншими агентствами ЄС у сфері юстиції та внутрішніх справ виступив зі спільною заявою про підтримку нашої держави та запевнення у наданні всієї необхідної допомоги [12, с. 2]. На реалізацію цих намірів Європол:

- здійснює систематичний операційний та стратегічний аналіз ключових загроз організованої злочинності та тероризму, пов'язаних зі збройним конфліктом в Україні (торгівля людьми та незаконний обіг зброї, боєприпасів і вибухових речовин);
- проводить постійний збір та обробку інформації, отриманої від правоохоронних органів держав-учасників ЄС, для виявлення загроз окремим видам злочинів та осіб, які становлять суспільну небезпеку;
- першочергово опрацьовує запити правоохоронних органів України (насамперед щодо припинення розповсюдження дезінформації та наративів держави-агресора і кіберзагроз);
- реалізує за участю України п'ятнадцять операційних планів заходів у межах Європейської мультидисциплінарної платформи проти кримінальних загроз (ЕМРАСТ);
- забезпечує виявлення та розшук активів, що належать фізичним і юридичним особам держави-агресора, а також припинення спроб обходу (уникнення) накладених за рішеннями відповідних держав і Європейського Союзу обмежувальних заходів (санкцій);
- підтримує правоохоронні органи України в розслідуванні воєнних злочинів шляхом моніторингу інформації з відкритих джерел та її використання через аналітичний проєкт «Основні міжнародні злочини».

Підсумовуючи, варто зауважити, що підтримка, яку надають нашій державі міжнародні правоохоронні організації, є неоціненним внеском у справу протидії воєнним злочинам та притягнення осіб, винних у їх вчиненні, до відповідальності. Тому українським правоохоронцям треба більш активно та наполегливо використовувати можливості, що їх надає сприяння іноземних партнерів.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 09.02.2024).

2. International Day of Police Cooperation: Resolution A/Res/77/241 adopted by the United Nations General Assembly on December 16th, 2022. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/766/70/pdf/n2276670.pdf?token=EoQmgxE729WGLihwGI&fe=true> (дата звернення: 09.02.2024).
3. Про Національне центральне бюро Інтерполу: постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 1993 року № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.02.2024).
4. Статут Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол: прийнятий 13 червня 1956 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_142#Text (дата звернення: 09.02.2024).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року: ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 09.02.2024).
6. Application of Article 3 of the Constitution in the context of serious violations of international humanitarian law: Resolution AGN/63/RES/9 adopted on 63rd INTERPOL General Assembly Meeting, September 28th – October 4th, 1994, Rom, Italy. URL: <http://i247.ip/i247/Secure/Secure-General-Assembly/General-Assembly-Resolutions/Resolutions-1990-to-1999/1994-AGN63> (дата звернення: 09.02.2024).
7. Co-operation Agreement with the International Criminal Court: Resolution AG-2004-RES-16 adopted on 74th INTERPOL General Assembly Meeting, October 5th–8th, 2004, Cancun, Mexico. URL: <http://i247.ip/i247/Secure/Secure-General-Assembly/General-Assembly-Resolutions/Resolutions-2000-to-2009/2004-AGN73> (дата звернення: 09.02.2024).
8. Co-operation with new requests concerning genocide, crimes against humanity and war crimes: Resolution AG-2010-RES-10 adopted on 79th INTERPOL General Assembly Meeting, November 8th–11th, 2010, Doha, Qatar. URL: <http://i247.ip/i247/Secure/Secure-General-Assembly/General-Assembly-Resolutions/Resolutions-2010-to-present/2010-AGN79> (дата звернення: 09.02.2024).
9. Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14 грудня 2016 року: ратифіковано Законом України від 12 липня 2017 року № 2129-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-16#Text (дата звернення: 09.02.2024).
10. Contributing to the EU's solidarity with Ukraine: Justice & Home Affairs Agencies' Network Joint Statement. The Hague: Europol (2022).
11. Голова Нацполіції виступив на Європейській регіональній конференції Інтерполу. URL: <https://i-ua.tv/news/38005-holova-natspolitsii-ukrainy-vystupyv-na-yevropeiskii-rehionalnii-konferentsii-interpolu> (дата звернення: 09.02.2024).
12. Ukraine: INTERPOL Secretariat General Statement. URL: <https://www.interpol.int/News-and-Events/News/2022/Ukraine-INTERPOL-General-Secretariat-statement> (дата звернення: 09.02.2024).

References

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05 kvitnia 2001 roku № 2341-III [Criminal code of Ukraine: Law of Ukraine dated from April 5th, 2001 № 2341-III]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].
2. International Day of Police Cooperation: Resolution A/Res/77/241 adopted by the United Nations General Assembly on December 16th, 2022. Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/766/70/pdf/n2276670.pdf?token=EoQmgxE729WGLihwGI&fe=true> [in English].
3. Pro Natsionalne tsentralne biuro Interpolu: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25 bereznia 1993 roku № 220 [On National Central Bureau of the Interpol: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated from March 25th, 1993 № 220]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-93-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
4. Statut Mizhnarodnoi orhanizatsii kryminalnoi politsii – Interpol: pryiniaty 13 chervnia 1956 roku [The Statute of the International Criminal Police Organization – Interpol: adopted on June 13th, 1956]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_142#Text [in Ukrainian].

5. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava vid 16 hrudnia 1966 roku: ratyfikovano Ukazom Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR vid 19 zhovtnia 1973 roku [International Covenant on Civil and Political Rights dated from December 16th, 1966: ratified by the Order of the Presidium of the Supreme Council of the Ukrainian SSR dated from October 19th, 1973 № 2148-VIII]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].

6. Application of Article 3 of the Constitution in the context of serious violations of international humanitarian law: Resolution AGN/63/RES/9 adopted on 63rd INTERPOL General Assembly Meeting, September 28th – October 4th, 1994, Rom, Italy. Retrieved from <http://i247.ip/i247/Secure/Secure-General-Assembly/General-Assembly-Resolutions/Resolutions-1990-to-1999/1994-AGN63> [in English].

7. Cooperation Agreement with the International Criminal Court: Resolution AG-2004-RES-16 adopted on 74th INTERPOL General Assembly Meeting, October 5th–8th, 2004, Cancun, Mexico. Retrieved from <http://i247.ip/i247/Secure/Secure-General-Assembly/General-Assembly-Resolutions/Resolutions-2000-to-2009/2004-AGN73> [in English].

8. Cooperation with new requests concerning genocide, crimes against humanity and war crimes: Resolution AG-2010-RES-10 adopted on 79th INTERPOL General Assembly Meeting, November 8th–11th, 2010, Doha, Qatar. Retrieved from <http://i247.ip/i247/Secure/Secure-General-Assembly/General-Assembly-Resolutions/Resolutions-2010-to-present/2010-AGN79> [in English].

9. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym politseiskym ofisom pro operatyvne ta stratehichne spivrobitnytstvo vid 14 hrudnia 2016 roku: ratyfikovano Zakonom Ukrainy vid 12 lypnia 2017 roku № 2129-VIII [Agreement on Operational and Strategic Cooperation between Ukraine and the European Police Office dated from December 14th, 2016: ratified by the Law of Ukraine dated from July 12th, 2017 № 2129-VIII]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-16#Text [in Ukrainian].

10. Contributing to the EU's solidarity with Ukraine: Justice & Home Affairs Agencies' Network Joint Statement. The Hague: Europol (2022).

11. Holova Natspolitsii vystupyv na Yevropeiskii rehionalnii konferentsii Interpolu [The Head of National Police spoke at the Interpol European Conference]. Retrieved from <https://i-ua.tv/news/38005-holova-natspolitsii-ukrainy-vystupyv-na-yevropeiskii-rehionalnii-konferentsii-interpolu> [in Ukrainian].

12. Ukraine: INTERPOL Secretariat General Statement. URL: <https://www.interpol.int/News-and-Events/News/2022/Ukraine-INTERPOL-General-Secretariat-statement> (дата звернення: 09.02.2024).

Ірина Пятницькова

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки,
Донецький національний університет імені Василя Стуса

ORCID: 0000-0002-5809-5212

ipiatnickova@gmail.com

Researcher ID: https://www.researchgate.net/profile/Iryna_Piatnytskova2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОКУМЕНТАЦІЙНИХ ІНІЦІАТИВ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ

Iryna Piatnytskova

candidate of Historical Sciences (PhD),

associate professor at the History of Ukraine and History Auxiliary Sciences Department

Vasyl' Stus Donetsk National University

ipiatnickova@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5809-5212

Researcher ID: https://www.researchgate.net/profile/Iryna_Piatnytskova2

METHODOLOGY OF DOCUMENTATION INITIATIVES RUSSIAN WAR AGAINST UKRAINE

Abstract. *The article analyzes the methodology of documentation projects aimed at recording the events of the Russian war against Ukraine, the experiences of experiencing the war. The study is based on the materials of projects that have a historical, sociological research perspective. It was determined that the documentation initiatives «24.02.22, 5 am: Testimony from the war» of the Center for Urban History of Central-Eastern Europe are aimed at the formation of sources of oral history. On the basis of their study, it is possible to study a wide range of problems of war and its experiences. These materials have great potential for reproducing both the factual component of events and everyday worldviews and experiences. The result of Cedos projects are analytical conclusions about people's experiences and their transformations during the development of war events. They illustrate the multiplicity of experiences of experiencing war and can serve as a basis for conceptualizing research on the history of war. Documentation initiatives of the "War Archives" are focused on the formation of databases of photo and video materials, social network posts illustrating Russia's war crimes. The materials collected within these projects have a great informational potential for reproducing the events of the war. The collected material can become a source science basis not only for historical science. However, working with it requires the development of a scientific and methodological toolkit, broad involvement of an interdisciplinary approach.*

Keywords: *methodology, documentation projects, Russia's war against Ukraine.*

Російська війна проти української державності, українського народу є злочином виняткової жорстокості. Вона призвела до величезних людських втрат. Російська армія чинила наругу, насильства над населенням, через що абсолютно виправданою є необхідність визнання цієї війни геноцидом українського народу. Величезними є матеріальні, інфраструктурні втрати України. Цілі міста, як-от Авдіївка, Бахмут, Маріуполь, Мар'їнка, велика кількість сіл були просто знищені країною-терористом. Незліченними є культурні втрати, завдані злочинним російським режимом. Російська армія грабувала українські музеї, книгозбірні, як це було у Херсоні, Маріуполі, Мелітополі. З України були вивезені десятки тисяч унікальних мистецьких творів, історичних експонатів. Російська армія цілеспрямовано випалювала своїми ракетами українські музеї, серед яких музей Г. Сковороди на Харківщині, М. Приймаченко на Київщині. Найстрашніше, що через поступливість західного світу ці злочини продовжуються. Україна продовжує втрачати свій людський потенціал, матеріальні ресурси, історичні та культурні пам'ятки, що є генетичним кодом нації.

З початку російської воєнної агресії 2022 р. українські науковці, правозахисники, журналісти, митці почали фіксувати злочини російської влади, досвіди переживання українцями війни. Наразі в Україні реалізується ціла низка проєктів, які за метою, спрямуванням можна умовно розділити на правничі, створенні для документування злочинів війни та формування доказової бази для міжнародних судових інстанцій; журналістські для фіксації подій війни та поширення інформації про неї у світі; проєкти з фіксації історико-культурних втрат; мистецькі проєкти, що відтворюють переживання війти у мистецьких творах; історико-соціальні, що мають на меті документувати переживання подій війни.

У цій роботі буде проаналізована методологія проєктів з документування останньої групи. У їх дослідницькому фокусі перебуває фіксація з позиції безпосередніх очевидців подій війни, переживань, практик виживання, пристосування до воєнних реалій, адаптації у новому соціально-культурному середовищі. Вони мають великий інформаційний потенціал для подальших історичних та соціологічних досліджень війни.

Великий дослідницький потенціал має проєкт «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни», який з березня 2022 р. реалізовує Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Він отримав підтримку міжнародних партнерів, серед них Інститут філософії та соціології Польської академії наук, Польське товариство усної історії, Університет Сент-Ендрюс, Центр сучасної та цифрової історії Люксембурзького університету [1]. Головною дослідницею проєкту є українська соціологиня Наталія Отрищенко.

Проєкт спрямований на документування усних оповідей про переживання війни людей, які вимушені були залишити свої домівки, та волонтерів. Його організатори головним своїм завданням вбачають створення непублічної документальної бази, яка надалі, з дотриманням всіх вимог законодавства щодо збереження та використання особистих даних, буде використана виключно з науковою метою.

Реалізація «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» дала змогу зібрати матеріал у період безпосереднього розгортання подій, коли респонденти будували свої розповіді на власних відчуттях і переживаннях з мінімальним впливом на їх розповіді суспільного наративу.

Протягом першого етапу документальної ініціативи (з березня до вересня 2022 р.) учасники команди, які працювали у Центрі міської історії у м. Львові, зібрали приблизно 150 усних оповідей від людей, які різняться за своїми соціально-демографічними характеристиками (статтю, віком, освітою, професійною діяльністю). Автори оповідей характеризуються широкою географією проживання та переміщення. Важливим є те, що в опитуванні взяли участь люди не лише з безпосередньо охоплених воєнними діями регіонів, а й віддалених від лінії фронту центральних та західних областей України. Однією з груп, яка була опитана, були волонтери. У призмі їх історій відтворені потреби населення, розвиток волонтерства, його напруги, включеність населення у волонтерські практики.

Окремий напрям проєкту був спрямований на документування усних історій викладачів різних закладів вищої освіти України. Під час цього було дотримано репрезентативну географічну вибірку. Своїми історіями поділилися викладачі з переміщених у 2014 р., двічі переміщених (у 2014 р. і 2022 р.) університетів; закладів вищої освіти, які працюють у наближених до безпосередньо воєнних дій регіонів; віддалених від фронту областей. У цих історіях були відтворені процеси адаптації вищої освіти до умов війни, досвіди переходу на онлайн- або змішану систему навчання, способи комунікації між студентством та закладом освіти, розкриті внутрішньоколективні відносини.

Методологія проєкту «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» відповідає усноісторичним дослідженням. Проєкт побудований на записі проблемних індивідуальних інтерв'ю. Вибірка учасників відбувалася здебільшого на особистих контактах з урахуванням географічної репрезентативності. Відповідно до методології усноісторичних досліджень на етапі підготовки інтерв'ю потенційних респондентів повідомляли про мету проєкту, умови зберігання та подальшого використання записаних усних історій. Під час цього враховувався психолого-емоційний стан респондентів, готовність їх говорити. Для організаторів проєкту важливим було додатково не травмувати авторів усних історій. Тому на будь-якому етапі інтерв'ювання за бажанням респондента запис можна було зупинити.

Учасники проєкту детально розробили питальник. Він мав напівструктурований характер, водночас доповнювався, змінювався під час реалізації документування. Важливим є те, що інтерв'юери у кожному конкретному випадку могли виходити за межі визначеного питальника, доповнюючи його питаннями, що дозволяли у більшій мірі розкрити досвід переживання війни респондентів. Перший блок питань був спрямований на встановлення контакту з респондентами. Він містив питання про респондента, про його життя до 24 лютого 2022 р. Ще один блок питань розкривав події, які почалися в житті оповідача після початку повномасштабного вторгнення. Респондентів просили розповісти проте, як вони дізналися про початок воєнних дій, де і з ким перебували у цей час, якими були їх перші думки та дії.

Наступний блок питань розкривав подальше розгортання подій у житті оповідачів. Питання цього блоку варіювали залежно від того, залишалася особа вдома чи переміщувалася до іншої місцевості, країни. Під час опитування волонтерів цей блок питань був спрямований на те, щоб розкрити їх напрями роботи та потреби населення. Для викладачів питання цього блоку стосувалися організації навчального процесу в умовах війни, блекаутів, облаштування сховищ, підтримки зв'язку зі студентами, залученості університетів до волонтерства.

Заключний блок був спрямований на те, щоб розкрити проблему того, як війна вплинула на трансформацію сприйняття простору, часу, зміну соціального середовища. Він містив питання про планування та бачення особистого майбутнього і майбутнього України.

Кожен респондент заповнював біограму, в якій вказував свої особисті дані (стать, вік, освіту, місце роботи, місто народження, географію переміщення), важливі для подальшого опрацювання інтерв'ю та спроби їх групування за соціальними характеристиками. Центр міської історії Центрально-Східної Європи разом з партнерами розробили, відповідно до чинного українського та європейського законодавства, інформовану згоду на зберігання та використання записаних розмов. Після запису всі інтерв'ю були транскрибовані, класифіковані за ключовими тегами та збережені на носіях Центру міської історії Центрально-Східної Європи та його партнерів із реалізації цієї документаційної ініціативи.

Оскільки особисті свідчення з часом змінюються, викристалізовуючись в інституційних формах та формалізуючись у висловлюванні, документаційна ініціатива «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» передбачає запис повторних інтерв'ю з респондентами. Це має виключно важливе значення для вивчення механізмів функціонування пам'яті, процесів її трансформації та факторів, що їх зумовлюють.

Внаслідок реалізації проєкту «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» було зібрано та збережено цінну базу усної історичної пам'яті. Вона є доволі репрезентативною у відтворенні подій війни з позиції безпосередніх свідків, практик виживання, переживань цих подій. Створена проєктом джерелознавча база може стати підґрунтям для соціологічних, історичних досліджень війни.

«Центр дослідження суспільства» (Cedos) реалізував цілу низку дослідницьких проєктів, що спрямовані не лише на фіксацію, а й дослідження переживання війни. Серед них: «Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії», «Три місяці повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії», «Шість місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії», «Дев'ять місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії», «Рік повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії» [2].

Метою опитування стала фіксація та аналіз змін переживання війни. У дослідницькій опції проєкту питання посвяджалися та побуту, емоційних переживань, досвіди вимушеного переселення, питання про вплив відключення електроенергії, повітряних тривог, обстрілів на роботу, зміну уявлень щодо майбутнього роботи або професії, основні турботи, питання публічного виміру.

Методом збору інформації стало проведення опитування шляхом Google-форм у вигляді відкритих питань, що змінювалися, доповнювалися на кожному етапі. Описуючи методологію проведеної роботи, учасники проєкту вказували на те, що опитування має обмежену репрезентативність. Опитування у Google-формі має свої переваги у доступності, необмеженості у часі респондента, можливості його саморефлексувати та не перебувати під впливом інтерв'юера.

Проте така форма опитування робить його обмеженим для людей, які не мають технічної можливості, чи осіб старшої вікової категорії, які не є активними користувачами інтернету. До того ж дослідники проєкту зазначають високий ступінь наративізації отриманих відповідей, необхідність врахування того, що самі дослідники пережили досвід війни, що не могло не вплинути на їх аналітичні висновки.

Все ж на основі отриманих даних команді проєкту вдалося зробити висновки, що ілюструють зміни у сприйнятті українським суспільством війни та наявність множинності досвідів її переживання. Так, для опитаних у безрізні характерні складні емоційні стани, особливо гостре відчуття тривоги за безпеку себе та своїх близьких і за майбутнє загалом, спроби зробити щось, що допомогло б їм адаптуватися до нової реальності. Водночас аналітики фіксують, що механізми адаптації були представлені широким спектром практик. Для когось це могло бути реалізовано шляхом зв'язку та комунікації з рідними та близькими; для інших – було пов'язано з розв'язанням робочих питань чи складанням речей до «тривожної валізи», або облаштування побути чи переміщення у пошуку безпечних місць [3, с. 8–10].

За аналітичними висновками учасників проєкту, матеріали другої хвилі опитування демонстрували те, що більшість опитаних почали усвідомлювати масштаб подій, зокрема що війна не завершиться за місяць, а триватиме значний час, і суттєво вплине як на їхнє життя, так і на життя всієї країни. На тлі цього усвідомлення значна частина опитаних намагалася давати раду емоціям, стабілізувати й нормалізувати повсякдення, планувати майбутнє і жити у теперішньому, яким воно було. Водночас інша частина опитаних перебувала в шоку від усвідомлення масштабу подій, не могла прийняти нове повсякдення, відкидала нову реальність, не могла та/або не хотіла будувати плани, відчувала спустошення та сум за минулим [4, с. 70].

Порівняно з першою хвилею опитування, результати другої хвилі демонстрували більшу виключність респондентів у розв'язанні питань щодення. За визначенням, поданим в аналітичній записці, «повсякдення поступово поверталось у довоєнний стан» [4, с. 70]. Респонденти більшою мірою ілюстрували зайнятість професійною діяльністю, вирішення питань фінансового характеру, звертали увагу на стан здоров'я себе та рідних, планували майбутнє, хоча б у найближчій перспективі [4, с. 66–68]. Важливим є те, що автори аналітичної записки дослідження не намагаються занадто узагальнити поведінкові та емоційні реакції учасників опитування, привертають увагу до їх можливих варіацій.

Цей підхід був властивий і аналізу матеріалів, отриманих за результатами третьої хвилі дослідження. Його учасники одночасно відчували як **налагодження (усталення) повсякдення** й повернення до звичних рутин, так і **емоційну нестабільність і життєву невизначеність**. Для визначення стабілізації повсякдення частини людей дослідники застосували термін **«сталість у мінливості»** через відчуття тривожної реальності, готовності до непередбачуваних подій та неможливості довгостроково планувати [5].

Відповіді на питальник дослідження вказували на те, що люди почали жити з усвідомленою думкою про **довготривалість** війни [6, с. 54]. Водночас респонденти фіксували ситуації різних емоційних станів, їх мінливість та різні способи нормалізації емоційного стану. Зокрема, через надію на завершення війни, проведення часу, спілкування з близькими людьми, роботу, домашні клопоти, прогулянки на природі, психологічну допомогу, фільми, книжки, музику, улюблені хобі, їжу, алкоголь [6, с. 50–58]. Для третьої хвилі опитування характерно те, що його учасники фіксували також **приємні і довгоочікувані події в їх житті** [6, с. 70]. Проте їх супровідниками залишалися турботи про війну, здоров'я і добробут, невизначеність майбутнього, відчуття самотності та розлуки, що, на думку аналітиків, вказує на те, що навіть в умовах начебто «нормального» життя з частковим відновленням звичного повсякдення люди боляче переживали війну як трагічну подію [6, с. 77].

Аналітичні дослідження «Cedos» слугують певним дороговказом для подальших досліджень у цьому напрямі. Вони вказують на широту проблемного поля, можливість дослідження різних аспектів прийняття ситуації війни для українського суспільства. На прикладі свої досліджень демонструють наявність множинності досвідів переживання війни.

Cedos також провели низку досліджень про воєнне сьогодення українського суспільства, що присвячені проблемам міграції, освіти, соціального захисту та житла [2].

Одна з ініціатив з документування війни належить громадській організації «Docudays.ua». Проєкт розпочався у березні 2022 р., і на початковому етапі отримав назву «Енциклопедія війни», згодом був перейменований в «Архів війни» [7]. Він полягає у зборі фото-, відео-, аудіоматеріалів, що фіксують життя та побут під час війни; опір цивільного населення агресору; евакуацію, перебування в бомбосховищах; руйнування майна, насилля та інші злочини, здійснені російською армією на території України. Проєкт також передбачає проведення інтерв'ю з очевидцями. Сьогодні онлайн-платформа «Архіву війни» включає орєнтовно 6,8 млн медіафайлів. Її специфіка полягає у тому, що документальна база формується через надсилання матеріалів телеграм-ботом. Це дає змогу швидко та зручно передавати відзняті відео- та аудіоматеріали, проте ставить цілу низку питань щодо авторства джерела, його хронологічного та локального визначення.

«Docudays.ua» метою формування своєї документальної бази передбачає створення інструменту протидії війні проти України в інформаційному, мистецькому та правовому полі. Партнери об'єднання залучають зібрані матеріали для підготовки судових позовів проти воєнних злочинців росії. Умовами проєкту визначено, що з матеріалами «Архіву війни» можуть працювати юристи та правозахисники, дослідники, журналісти, митці.

Українці вже два роки живуть у стані війни. Справжньої війни, де межа між життям і смертю позначена звуком сирени. За цей час у кожного сформувався свій досвід переживання і адаптації до війни. Він не може бути уніфікованим, він доволі варіативний і залежить від різних факторів.

Бібліографічні посилання

1. 24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни. URL: <https://www.lvivcenter.org/updates/testimonies-from-the-war/>
2. Дослідження. *Cedos – аналітичний центр і спільнота*. URL: <https://cedos.org.ua/>
3. Боброва, А., Лазаренко, В., Хассай, С., Філіпчук, Л., Сирбу, О., Ломоносова, Н., Назаренко, Ю. (2022). Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Перші результати дослідження: аналітична записка. *Cedos*. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/persh-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-2.pdf>
4. Боброва, А., Лазаренко, В., Хассай, С., Філіпчук, Л., Сирбу, О., Ломоносова, Н., Назаренко, Ю. (2022). Три місяці повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Результати другої хвилі дослідження: аналітична записка. *Cedos*. URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/try-mislyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini_dumky-perezhyvannya-diya_.pdf
5. Боброва, А., Хассай, С., Філіпчук, Л., Сирбу, О., Ломоносова, Н., Назаренко, Ю. (02.11.2022). Шість місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Результати третьої хвилі дослідження: аналітична записка. *Cedos*. URL: <https://cedos.org.ua/researches/shist-mislyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diya/>
6. Боброва, А., Хассай, С., Філіпчук, Л., Сирбу, О., Ломоносова, Н., Назаренко, Ю. (2022). Шість місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Результати третьої хвилі дослідження: аналітична записка. *Cedos*. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/shist-mislyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-pdf-1-1.pdf>
7. Архів війни. *ГО «Докудейз»*. URL: <https://docudays.ua/2022/news/kino/we-are-launching-the-archive-of-war-telegram-bot/>

References

1. 24.02.22, 5 ranku: Svidchennia z viiny [24.02.22, 5 am: Testimonies from the War]. Retrieved from <https://www.lvivcenter.org/updates/testimonies-from-the-war/>
2. Doslidzhennia. *Cedos – analitychnyi tsentr i spilnota* [Research. Cedos – think tank and community]. Retrieved from <https://cedos.org.ua/>

3. Bobrova, A., Lazarenko, V., Khassai, Y., Filipchuk, L., Syrbu, O., Lomonosova, N. & Nazarenko, Y. (2022). *Pershi dni povnomasshtabnoi viiny v Ukraini: dumky, perezhyvannia, dii. Pershi rezultaty doslidzhennia: analitychna zapyska* [The first days of the full-scale war in Ukraine: thoughts, experiences, actions. The first results of the research: an analytical note]. *Cedos*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-viiny-v-ukrayini-2.pdf>
4. Bobrova, A., Lazarenko, V., Khassai, Y., Filipchuk, L., Syrbu, O., Lomonosova, N. & Nazarenko, Y. (2022). *Try misiatsi povnomasshtabnoi viiny v Ukraini: dumky, perezhyvannia, dii. Rezultaty druhoi khvyli doslidzhennia: analitychna zapyska* [Three months of full-scale war in Ukraine: thoughts, experiences, actions. Results of the second wave of research: analytical note]. *Cedos*. Retrieved from https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/try-misyaczzi-povnomasshtabnoyi-viiny-v-ukrayini_-dumky-perezhyvannia-diyi_.pdf
5. Bobrova, A., Khassai, Y., Filipchuk, L., Syrbu, O., Lomonosova, N. & Nazarenko, Y. (02.11.2022). *Shist misiatsiv povnomasshtabnoi viiny v Ukraini: dumky, perezhyvannia, dii* [Six months of full-scale war in Ukraine: thoughts, experiences, actions]. *Cedos*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/researches/shist-misyacziv-povnomasshtabnoyi-viiny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannia-diyi/>
6. Bobrova, A., Lazarenko, V., Khassai, Y., Filipchuk, L., Syrbu, O., Lomonosova, N. & Nazarenko, Y. (2022). *Rezultaty tretioi khvyli doslidzhennia: analitychna zapyska* [Results of the third wave of the study: analytical note]. *Cedos*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/shist-misyacziv-povnomasshtabnoi%CC%88-viiny-v-ukrai%CC%88ni-dumky-perezhyvannia-pdf-1-1.pdf>
7. Arkhiv viiny. *HO «Docudays»* [War archive. *PO «Docudays»*]. Retrieved from <https://docudays.ua/2022/news/kino/we-are-launching-the-archive-of-war-telegram-bot/>

Ірина Похиленко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук і права,
Київський національний університет будівництва і архітектури
pokhilenko_i@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5409-7408
Researcher ID: HSH-3128-2023

ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Iryna Pokhilenko

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Political Science and Law,
Kyiv National University of Construction and Architecture
pokhilenko_i@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5409-7408
Researcher ID: HSH-3128-2023

THE PRINCIPLES OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Abstract. *The armed aggression of Russia against Ukraine has caused significant destruction of cultural heritage objects. Protecting cultural heritage in times of war is a complex and responsible task that requires clear organization and coordinated efforts of state authorities, civil society organizations and the international community.*

Objective: To identify principles and measures for protecting cultural heritage in times of war.

Results: The principles of protecting cultural heritage in times of war, as established in international law and national legislation, have been examined, the procedure for conducting various types of work on cultural heritage sites in times of war has been analyzed, the main scientific approaches to defining and preserving cultural heritage have been considered, principles and measures for protecting cultural heritage in times of war have been proposed.

Conclusions:

Protecting cultural heritage in times of war is a priority of state policy, The protection of cultural heritage should be based on principles of priority, comprehensiveness, legality and involvement of the public, Implementation of these principles involves assessing the state of cultural heritage, taking measures to protect and restore it.

Keywords: *principles, cultural heritage, state of war.*

Культурна спадщина є важливим компонентом національної ідентичності та духовності будь-якого народу. Вона відображає його історію, культуру, традиції та цінності. Під час воєнних дій культурна спадщина може зазнавати значних руйнувань, що є не тільки матеріальною втратою, але й духовним ударом для народу.

Захист культурної спадщини в умовах воєнного стану є складним і відповідальним завданням. Він вимагає чіткої організації та злагодженої роботи державних органів, громадських організацій та міжнародної спільноти. Раніше питання, присвячені правовому регулюванню культурної спадщини в умовах російсько-української війни, вже досліджувалися в роботах автора [4], проте питання визначення принципів захисту культурної спадщини досі окремо не розглядалося.

Аналізуючи останні дослідження і публікації за відповідною тематикою, треба звернути увагу, що вивченню питання захисту культурної спадщини, зокрема в умовах воєнного стану, були присвячені праці як вітчизняних науковців (М. Акімова, І. Ігнатченко, Т. Каткової, Б. Криволапова, Д. Ковалю, Н. Кудерської, Т. Курило, І. Мельничук, Б. Одайник, І. Пивовара, О. Усенко, так і зарубіжних вчених (Дж. Блейк, І. Ріццо, Д. Тросбі), проте низка їх положень має дискусій-

ний характер. До того ж сучасним відносинам в умовах збройного конфлікту притаманні постійні зміни, що обумовлює постійне оновлення наукових підходів та вдосконалення законодавства.

Методи дослідження. У роботі було використано поєднання різноманітних загальнонаукових прийомів і методів. Серед загальнонаукових методів застосовано аналіз і синтез, дедукцію, індукцію, прогнозування, моделювання, аналогії та діалектичні методи. Під час комплексного аналізу розглянутої теми метод системного аналізу та синтезу дав змогу визначити основні принципи захисту культурної спадщини. Діалектичний метод використовувався для отримання нових результатів, що дає можливість переходу від уже відомого до невідомого. Отже, дослідження передбачає не лише трансформацію раніше створених теоретичних знань, а й формування їх нової модифікації шляхом систематичного доповнення новими теоретичними положеннями.

До того ж використовувалися спеціальні правові методи, а саме порівняльно-правовий, формально-юридичний тощо. Формально-юридичний метод застосовано для визначення змісту основних понять та систематизації матеріалу для отримання узагальнюючих висновків у рамках розглянутих питань. Порівняльно-правовий метод допоміг виявити спільні та відмінні риси низки ключових положень у контексті охорони культурної спадщини. У роботі також використано системно-структурний, комплексний та цілісний підходи до дослідження. Формулювання та обґрунтування теоретичних положень, пропозицій, практичних рекомендацій і висновків базується на зазначених методах і підходах.

Мета роботи полягає у визначенні основних принципів захисту культурної спадщини в умовах воєнного стану, характеристичні заходів, які можуть бути здійснені для реалізації цих принципів, аналізі міжнародного і національного законодавства, яке регулює захист культурної спадщини в умовах воєнного стану.

Захист культурної спадщини в умовах воєнного стану регулюється міжнародним правом і національним законодавством.

Основним міжнародним документом, який визначає принципи захисту культурної спадщини в умовах збройних конфліктів, є Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. Це перша міжнародна угода, в якій об'єднано правові норми щодо охорони культурної спадщини у світовому масштабі; вона розроблена на основі «Пакту Реріха», висунутого відомим художником і громадським діячем М. Реріхом. Відповідно до положень конвенції, об'єктами міжнародної охорони є такі культурні цінності (рухомі або нерухомі, будь-якого походження та приналежності), що мають особливе значення для культурної спадщини кожного окремого народу. Це пам'ятки архітектури, історії та мистецтва, релігійні чи світські, археологічні пам'ятки, рукописи, архіви, колекції, музеї, бібліотеки, а також центри, де зосереджені культурні цінності.

На підставі Другого Протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року можна виділити такі принципи захисту культурної спадщини в умовах воєнного стану:

1. Повага до культурної спадщини. Усім сторонам збройного конфлікту забороняється вчиняти дії, спрямовані на пошкодження або знищення культурної спадщини, а також використовувати її для військових цілей.

2. Захист культурної спадщини, яка має особливе значення. Культурні цінності, які мають особливе значення для людства, можуть бути взяті під посилені захист. Це означає, що такі цінності мають бути особливо захищені від будь-якого пошкодження або знищення.

3. Кримінальна відповідальність за порушення правил захисту культурної спадщини. Особи, які навмисно вчиняють порушення правил захисту культурної спадщини, підлягають кримінальній відповідальності.

В Україні захист культурної спадщини в умовах воєнного стану регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану», Законом України «Про охорону культурної спадщини» та іншими нормативно-правовими актами.

Аналізуючи положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану», варто зазначити, що він не містить положень, які б прямо закріплювали принципи захисту культурної спадщини, проте низка його статей містить певні застереження, зокрема:

1. В Україні або в окремих її місцевостях, де запроваджено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) може самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, регулювання у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, роботи закладів культури, проводити евакуацію матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, у разі виникнення загрози їх пошкодження або знищення згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України (ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

2. У період дії воєнного стану сільський, селищний, міський голова територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів), виключно для здійснення заходів правового режиму воєнного стану може прийняти рішення, з обов'язковим інформуванням начальника відповідної обласної військової адміністрації протягом 24 годин, щодо демонтажу будівель і споруд, які за результатами обстеження визнані аварійно небезпечними і такими, що становлять загрозу життю людей, *крім об'єктів культурної спадщини* (виділено автором – І. П.) – ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Інакше кажучи, об'єкти культурної спадщини не можуть бути демонтовані як аварійно небезпечні будівлі і споруди, що може бути представлено як додатковий захист цих об'єктів у період воєнного стану.

Отже, хоча Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не містить прямих позицій щодо захисту культурної спадщини, він передбачає певні положення, які впливають на захист культурної спадщини.

Досліджуючи положення Закону України «Про охорону культурної спадщини», що регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь, можна виділити такі основні принципи:

1. Пріоритетність збереження культурної спадщини, де держава визнає культурну спадщину національним багатством і гарантує її збереження для майбутніх поколінь, а власники та користувачі об'єктів культурної спадщини зобов'язані вживати заходів для їх збереження.

2. Науковий підхід до охорони культурної спадщини знаходить прояв у тому, що всі роботи з об'єктами культурної спадщини повинні проводитися з урахуванням їх історичної, наукової, культурної та архітектурної цінності. Заходи з охорони культурної спадщини повинні ґрунтуватися на наукових дослідженнях.

3. Доступність культурної спадщини для громадян. Громадяни України мають право на доступ до культурної спадщини. Держава забезпечує доступність об'єктів культурної спадщини для відвідування.

4. Міжнародне співробітництво у сфері охорони культурної спадщини. Україна співпрацює з іншими державами та міжнародними організаціями у сфері охорони культурної спадщини. Україна бере участь у міжнародних конвенціях та угодах з питань охорони культурної спадщини.

5. Фінансування охорони культурної спадщини. Охорона культурної спадщини фінансується з державного бюджету, а також з інших джерел, не заборонених законом. Власники та користувачі об'єктів культурної спадщини зобов'язані брати участь у їх фінансуванні.

6. Громадський контроль за охороною культурної спадщини. Громадськість має право на участь у процесі охорони культурної спадщини. Держава забезпечує прозорість і відкритість інформації про стан охорони культурної спадщини.

7. Відповідальність за порушення законодавства про охорону культурної спадщини. Особи, винні у порушенні законодавства про охорону культурної спадщини, несуть відповідальність згідно з законом.

У 2022 році Кабінет Міністрів України прийняв Порядок проведення окремих видів робіт на об'єктах культурної спадщини в умовах воєнного стану (далі – Порядок). Цим документом

визначається механізм оперативного реагування виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, військових адміністрацій, центральних органів виконавчої влади, органів управління та уповноважених органів охорони культурної спадщини, спрямований на ліквідацію наслідків збройної агресії, пов'язаних із пошкодженням об'єктів культурної спадщини, на територіях, на яких відсутні або завершено активні фази бойових дій.

На основі аналізу відповідних положень можна виділити такі основні моменти:

1. Оперативне реагування. Передбачено механізм для ліквідації наслідків пошкодження об'єктів культурної спадщини внаслідок воєнних дій, який поширюється на протиаварійні, невідкладні консерваційні та ремонтні роботи. Діє на територіях, де відсутні або завершені активні фази бойових дій.

2. Збереження автентичності. Роботи не повинні змінювати або погіршувати стан автентичних конструкцій, матеріалів, деталей об'єкта. Дозволено лише роботи, що не впливають на предмет охорони та не шкодять автентичності.

3. Категоризація пошкоджень. Визначення виду робіт на основі обстеження та категоризації пошкоджень. Категорії: частково пошкоджені (можливий поточний ремонт); значні пошкодження (можливий капітальний ремонт); незначні пошкодження (можливий реставраційний ремонт); значні пошкодження (потрібні протиаварійні чи невідкладні консерваційні роботи).

4. Обстеження пошкоджених об'єктів. Проводиться за рішенням уповноваженого органу, передбачається створення комісії з фахівців, складання акта огляду технічного стану, виносяться рішення щодо виду робіт.

5. Дозвільний характер робіт знаходить свій вияв у тому, що протиаварійні та невідкладні консерваційні роботи здійснюються на підставі висновку в акті огляду технічного стану, поточний ремонт – на підставі дефектного акта та кошторисної документації, капітальний ремонт – на підставі погодженої проєктної документації, реставраційний ремонт – на підставі погодженої науково-проєктної документації.

Отже, Порядок визначає принципи та механізми захисту культурної спадщини в умовах воєнного стану, акцентуючи на оперативному реагуванні, збереженні автентичності та документації проведених робіт.

Аналізуючи наукові підходи, треба згадати Дж. Блейк [3], яка досліджувала визначення «культурної спадщини». Дослідниця зазначає, що Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року є найбільш раннім із сучасних міжнародних актів, що був розроблений у відповідь на руйнування та пограбування пам'ятників і творів мистецтва під час Другої світової війни. Також Дж. Блейк [3] зазначає, що міжнародне право, пов'язане з охороною культурної спадщини, почалося з порівняно вузьких цілей – захисту культурних цінностей під час війни.

І. Ріццо та Д. Тросбі [5] демонстрували, як економічна теорія та аналіз державної політики можуть висвітлити процес прийняття рішень щодо культурної спадщини. Вони стверджували, що з економічного погляду належною є концептуалізація спадщини як капітального активу. Розгляд спадщини як культурного капіталу вимагає розгляду аспектів стійкості, паралельно з розглядом природного капіталу в економічній теорії, що дало їм змогу вивести правило сталості для накопичення культурного капіталу. Обговорювалося застосування аналізу витрат і вигод до оцінки інвестицій у спадщину, з особливою увагою до оцінки неринкових вигод. Звертаючись до питань політики, автори досліджували способи втручання урядів у ринки спадщини, приділяючи особливу увагу внесенню до списку та іншим формам регулювання. Дослідники акцентували на інституційному дизайні, фінансуванні та реалізації політики в межах кількох юрисдикцій, і, нарешті, розглядали роль приватного сектору з наголосом на можливості витіснення та стимулюючих впливах державної політики на поведінку приватних осіб у спадщині.

М. Акімов, І. Похиленко, І. Чернікова та З. Буряк [1], вивчаючи актуальні проблеми кримінально-правової охорони культурної спадщини, мали на меті забезпечити всебічну перевірку норм Кримінального кодексу України, які стосуються охорони української культурної спадщини. Досліджувалися статті 178, 193, 201, 298, 307, 316 КК України. В контексті статті 178 КК України зазначено, що поняття предмета цього кримінального правопорушення – культова

споруда чи культове місце – набагато вужче за поняття «культурна спадщина». Водночас ст. 193 та 201 КК України визначено, що предметом може бути лише річ, пов'язана з об'єктами нематеріальної культурної спадщини. Ч. 2 ст. 298 КК України безпосередньо стосується кримінально-правової охорони культурної спадщини в Україні. За підсумками аналізу санкції цієї частини згаданої статті надано рекомендації щодо призначення покарання. У роботі також описуються порушення законодавства щодо побудови складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 298 КК України, та надаються рекомендації щодо їх усунення.

Л. Романюк, О. Курок, А. Грищенко, Н. Ткаченко та О. Чумаченко [6] наголошують на важливості культурної спадщини в сучасній політиці, зокрема на використанні інструментів м'якої сили та розумінні культурної спадщини як основи побудови добросусідських відносин. Важливо виділити цифровізацію сучасних процесів роботи з культурною спадщиною, що відіграє важливу роль у її збереженні та сприяє поширенню інформації про країну у всьому світі. Зазначається, що сучасна Україна поступово прогресує в усіх цих сферах. Автори також вказують на можливу необхідність вирішення питання повернення українських культурних цінностей, які були викрадені та знаходяться на території держави-агресора.

М. Акімов [2] зазначає, що протидія незаконному обігу культурної спадщини була, є і залишатиметься одним із пріоритетних напрямів діяльності Інтерполу; ефективність міжнародної співпраці каналами Інтерполу є загально визнаною, а роль цієї організації у боротьбі з контрабандою культурних цінностей, викрадених під час збройних конфліктів, є вирішальною.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що захист культурної спадщини в умовах воєнного стану повинен ґрунтуватися на таких принципах:

Принцип пріоритетності. Захист культурної спадщини є пріоритетом державної політики в умовах воєнного стану. Він повинен здійснюватися на всіх рівнях із використанням усіх наявних ресурсів.

Принцип комплексності. Захист культурної спадщини повинен бути комплексним і включати в себе заходи щодо її збереження, захисту та відновлення.

Принцип законності. Захист культурної спадщини повинен здійснюватися відповідно до міжнародного права і національного законодавства.

Принцип залучення громадськості. Захист культурної спадщини повинен здійснюватися із залученням громадськості, включно з представниками наукових установ, культурних організацій та громадських ініціатив.

Реалізація цих принципів передбачає проведення таких заходів:

Оцінка стану культурної спадщини. Першочерговим завданням є проведення оцінки стану культурної спадщини, яка зазнала руйнувань внаслідок воєнних дій. Ця оцінка має включати в себе визначення: складу і розташування об'єктів культурної спадщини; їх цінності; можливих загроз.

Захист об'єктів культурної спадщини. Для захисту об'єктів культурної спадщини від руйнувань можуть застосовуватися такі заходи: евакуація об'єктів культурної спадщини в безпечні місця; укріплення об'єктів культурної спадщини; надання першої допомоги об'єктам культурної спадщини, які зазнали пошкоджень.

Відновлення об'єктів культурної спадщини. Після завершення воєнних дій необхідно буде відновити пошкоджені об'єкти культурної спадщини. Цей процес може бути тривалим та складним і вимагатиме значних ресурсів.

Висновки. Захист культурної спадщини в умовах воєнного стану є важливим завданням, яке має вирішуватися на всіх рівнях. Реалізація принципів, викладених у цій статті, допоможе забезпечити ефективний захист культурної спадщини від знищення. Все це стане можливим за умови проведення інформаційної кампанії з метою підвищення обізнаності про важливість залучення міжнародної спільноти до допомоги в захисті української культурної спадщини, розробки та впровадження комплексної програми з відновлення пошкоджених об'єктів культурної спадщини.

Бібліографічні посилання

1. Akimov, M., Pokhylenko, I., Chernikova, I., Buryk, Z. (2024). Current Issues in the Criminal Legal Protection of Cultural Heritage in Ukraine. *Ad Alta. Journal of Interdisciplinary Research*, 14(1), Special XXXIX, 167–170 [in English].
2. Акімов, М. О. (2022). Сучасні аспекти діяльності Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол у протидії злочинам проти культурної спадщини. *Права людини в епоху цифрових трансформацій: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, Національний авіаційний університет, 25 лютого 2022 р.). Т. 1. Тернопіль: Вектор, 279–181.
3. Blake, J. (2000). On defining the cultural heritage. *International & Comparative Law Quarterly*, 49(1), 61–85 [in English].
4. Pokhylenko, I. (2022). Legal regulation of cultural heritage in the conditions of the Russian-Ukrainian war. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 1256–1261 [in Ukrainian].
5. Rizzo, I., & Throsby, D. (2006). Cultural heritage: economic analysis and public policy. *Handbook of the Economics of Art and Culture*, 1, 983–1016 [in English].
6. Romaniuk, L., Kurok, O., Hrysenko, A., Tkachenko, N., Chumachenko, O. (2023). Transformation of Ukrainian cultural heritage against the background of historical and cultural changes: international aspects. *Synesis*, 15(4), 374–391 [in English].

References

1. Akimov, M., Pokhylenko, I., Chernikova, I., Buryk, Z. (2024). Current Issues in the Criminal Legal Protection of Cultural Heritage in Ukraine. *Ad Alta. Journal of Interdisciplinary Research*, 14(1), Special XXXIX, 167–170 [in English].
2. Akimov, M. (2022). Suchasni aspekty diialnosti Mizhnarodnoi orhanizatsii kryminalnoi politsii – Interpol u protyidii zlochinam proty kulturnoi spadshchyny. *Prava liudyny v epokhu tsyfrovyykh transformatsii: materialy XII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Kyiv, Natsionalnyi aviatsiynyi universytet, 25 liutoho 2022 r.), t. 1. Ternopil: Vektor, 279–181 [in Ukrainian].
- [Akimov, M. (2022). Modern aspects of the activities of the International Criminal Police Organization – Interpol in combating crimes against cultural heritage. *Human rights in the era of digital transformations: materials of the XII International Scientific and Practical Conference* (Kyiv, National Aviation University, February 25, 2022), vol. 1. Ternopil: Vector, 279–181].
3. Blake, J. (2000). On defining the cultural heritage. *International & Comparative Law Quarterly*, 49(1), 61–85 [in English].
4. Pokhylenko, I. (2022). Legal regulation of cultural heritage in the conditions of the Russian-Ukrainian war. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 1256–1261 [in Ukrainian].
5. Rizzo, I., & Throsby, D. (2006). Cultural heritage: economic analysis and public policy. *Handbook of the Economics of Art and Culture*, 1, 983–1016 [in English].
6. Romaniuk, L., Kurok, O., Hrysenko, A., Tkachenko, N., Chumachenko, O. (2023). Transformation of Ukrainian cultural heritage against the background of historical and cultural changes: international aspects. *Synesis*, 15(4), 374–391 [in English].

Євгенія Пшемицька

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
e.procenko@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-0190-5787

**ПРОЄКТИ З ФІКСАЦІЇ РУЙНУВАНЬ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Yevgeniia Pshemytska

PhD in History,
Senior Lekturer of World History and Archeology Department,
Vasyl' Stus Donetsk National University
e.procenko@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-0190-5787

**PROJECTS TO DOCUMENT THE DESTRUCTION OF UKRAINE'S CULTURAL
HERITAGE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the projects of recording the destruction of cultural heritage sites in Ukraine during the Russian-Ukrainian war.*

It has been established that most modern Ukrainian projects and programmes are aimed at registering existing cultural sites, restitution issues, and learning from the experience of other countries. Project areas of work: maintaining statistics on losses, creating data-free materials, preparing various materials dedicated to both recording destruction and protecting cultural sites, and analysing foreign experience. Among the main problems and difficulties in the work of the projects are the lack of proper communication with the public, non-working websites and platforms. That is why there is a need to improve the work on recording the destruction of cultural heritage.

The study developed recommendations: improving the maintenance of electronic registers of cultural monuments; establishing cooperation between local authorities, relevant bodies and cultural institutions, and individual scholars. In the future, it is worth considering the creation of a separate unit, a structure that would unite military and civilian specialists; work with the public (informing the population about the need to maintain registers of cultural monuments, their preservation, recording destruction, involving volunteers and activists in this work, if possible); improving the conditions of storage of cultural monuments; conducting courses and lectures for specialists on registration, preservation of cultural property and recording destruction; exchange of experience with European and/or international organisations; improvement of Ukrainian legislation; improvement of financing conditions and technical equipment.

Keywords: *cultural heritage, project, site, fixing damage.*

Російсько-українська війна, яка розпочалась у 2014 році, а особливо повномасштабне вторгнення росії у 2022 році, поставили перед українськими науковцями низку важливих завдань, пов'язаних зі збереженням культурно-історичної спадщини України. Культурні об'єкти масово зазнають руйнації під час бойових дій та відходу військ. На 26 липня 2023 року ЮНЕСКО підтвердила пошкодження з 24 лютого 2022 року в Україні 274 об'єктів – 117 релігійних об'єктів, 27 музеїв, 98 будівель, що мають історичну та/або мистецьку цінність, 19 пам'ятників, 12 бібліотек, 1 архів. Тому фіксація руйнувань культурної спадщини України в умовах війни є нагальним питанням та потребує відповідної реакції спеціалістів. Фіксація руйнувань важлива з погляду збереження наявної культурної спадщини та в майбутньому доведення фактів знищення культурних об'єктів, притягнення до відповідальності винуватців.

Мета статті – аналіз проєктів, спрямованих на фіксацію руйнувань культурних об'єктів в умовах війни. Головна увага приділяється інтернет-проєктам, електронним посібникам та пам'яткам.

Насамперед треба зазначити, що питанням культурної спадщини займається ЮНЕСКО: In the face of war, UNESCO's action in Ukraine. Станом на сьогодні ЮНЕСКО розробляє разом зі своїми партнерськими організаціями механізм незалежної скоординованої оцінки даних в Україні, включно з аналізом супутникових знімків, відповідно до положень Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. Також ЮНЕСКО проводить попередню оцінку збитків, завданих культурним цінностям, шляхом перехресної перевірки повідомлень про інциденти з кількох надійних джерел [1].

В Україні фіксація знищення культурних цінностей відбувається в межах різноманітних *інтернет-проектів, програм*, серед яких варто виділити *спрямовані на*: 1) документацію злочинів росіян, у тому числі в сфері культури; 2) власне фіксацію руйнувань історико-культурної спадщини України. *За рівнем реалізації* проекти можна поділити на 2 групи: державні та ініціативні. Серед ініціативних проектів найчастіше зустрічаються дослідницькі (від різноманітних установ, груп) та громадські. До того ж можна виділити *територіальний принцип поділу*: дослідження втрат та руйнувань культурної спадщини на всій території України або охоплення частини держави, окремих регіонів чи областей.

Єдиним державним ресурсом виступає **warcrimes.gov.ua** [2]. Це своєрідний доказовий хаб, з яким працюють всі правоохоронні та державні органи. На сайті розташована анкета, яка пропонує надати інформацію про воєнний злочин, серед запропонованих варіантів також є «пошкодження культурних об'єктів». Ресурс інтегрований з базою даних I-DOC – це інструмент, який дає змогу аналізувати та систематизувати воєнні злочини та злочини проти людяності. Дані, отримані за його допомогою, можна використовувати для розгляду справ у національних та міжнародних судах. I-DOC допомагає переводити в цифровий формат матеріали кримінальних проваджень, що стосуються порушень міжнародного гуманітарного права [3; 4; 5]. Сайт ресурсу не направлений на ознайомлення відвідувачів із матеріалами, передбачається, що з усіма матеріалами працюватимуть спеціалісти.

Перспективним державним проектом мав стати сайт **War Evidence** від Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, однак проект сьогодні не дійсний, сайт і чат-бот не працюють. На жаль, ініціатива від Українського культурного фонду «**Мапа культурних втрат**» також припинила діяльність.

Окремо варто зупинитись на фіксації руйнувань археологічної спадщини. В умовах війни пам'ятки археологічної спадщини опинились в особливо загрозливому стані через такі чинники:

1. У мирний час не було проведено паспортизації археологічної спадщини на належному рівні, що призвело до «випадіння» більшості археологічних об'єктів – поселень, городищ, стоянок, курганів та могильників – з Державного реєстру нерухомих пам'яток України та регіональних списків пам'яток.

2. Об'єкти археологічної спадщини знаходяться у «непроявленому стані», тому висновок про наявність чи відсутність археологічних шарів на певній території можливо зробити виключно через натурне обстеження спеціалістами.

3. На територіях, пов'язаних з веденням воєнних дій, відбуваються активні ландшафтні перетворення, пов'язані як із прямими наслідками ураження вибуховими засобами – мінами, снарядами, ракетним вогнем тощо, так і з облаштуванням вогневих та спостережних пунктів, фортифікаційних споруд, прокладанням комунікаційних шляхів.

4. Під час воєнних дій відбувається посилення діяльності мародерських та грабіжницьких груп щодо предметів археологічної спадщини. Водночас треба констатувати практичну відсутність контролю за станом археологічних пам'яток з боку державних органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Через те, що і за міжнародними конвенціями, і за вітчизняним законодавством охорона культурної спадщини покладається на державу та Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, основним координатором, замовником та реалізатором програм із моніторингу руйнації археологічної спадщини виступає Міністерство культури та інформаційної політики України разом зі структурними підрозділами – Департаментом культурної спадщини (у сфері ведення обліку, паспортизації, документального супроводу й оцінки шкоди та збитків, завданих воєнними діями) та Українським державним інститутом культурної спад-

щини (у сфері натурального дослідження стану пам'яток археології, встановленням масштабів руйнації пам'яток). Укладені меморандуми про співробітництво між Інститутом археології НАН України та Українським державним інститутом культурної спадщини, між Інститутом археології НАН України та Національним університетом оборони України [6]. Результати моніторингових об'єктів є у вільному доступі, сьогодні діє міжгалузєва робоча група **Archaeological Landscapes Monitoring Group (ALMG)**, метою діяльності якої є виявлення, фіксація та дослідження зруйнованих внаслідок воєнних дій археологічних об'єктів та територій і формування бази даних за ними [7].

На особливу увагу заслуговує пам'ятка з охорони культурних цінностей для військово-службовців Збройних сил України, які виконують оперативні завдання з протидії російській агресії на Сході України **«Археологічні пам'ятки і війна»**. Пам'ятка була розроблена спілкою археологів України в межах проекту за підтримки Українського культурного фонду. Особлива увага в посібнику приділена курганам, наводяться приклади, коли кургани були перетворені на військові об'єкти. Піднімаються питання щодо археологічних артефактів, знайдених в умовах воєнних дій, та передачі їх у музеї [8].

Натомість успішно діють ініціативні проекти, зосереджені на фіксації різноманітної інформації щодо подій війни. Це, зокрема, ініціатива української ГО «Докудейз» та британської некомерційної організації Infoscope під назвою **«Архів війни»** [9], яка являє собою об'єднану базу відео- та аудіоматеріалів про війну в Україні. Відправити матеріали може будь-хто через чат-бот в телеграмі або ж на сайті проекту. Форма, запропонована на сайті та чат-бота, зручна, швидка у використанні: пропонується вказати авторів матеріалів, джерело, історію створення, локацію, опис, надати персональні дані тощо [10]. На сайті проекту розміщена методологія, детальний опис роботи з надісланими матеріалами. «Архів війни» не є публічним ресурсом, для отримання доступу необхідно заповнити відповідну форму, перевага надається спеціалістам, які займаються дослідженням сучасної-російсько-української війни, фіксацією втрат та злочинів. Після отримання доступу дослідники мають змогу сортувати матеріали за ключовими словами та кількістю збігів, обирати пріоритети для подальшого дослідження, створювати власні колекції з відібраних матеріалів та експортувати їх для зовнішнього використання. Платформа «Архів війни» успішно справляється з поставленою метою – створенням єдиного реєстру матеріалів війни.

Створенням єдиного реєстру російських злочинів займається також ініціатива **«Розірвати коло безкарності за воєнні злочини Росії»** (стисла назва **«Трибунал для Путіна»**) [11]. Охочим долучитися до проекту пропонується заповнити форму на сайті, де серед різноманітних подій зазначені «пошкодження чи знищення історичних пам'яток, лікарень, релігійних споруд, закладів освіти, науки, мистецтва». Важливо, що кожен із учасників ініціативи документує злочини в окремому регіоні України, на сайті зазначені філіали Української гельсінської спілки з прав людини. Ініціатива не передбачає надання доступу до реєстру зафіксованих проєктом злочинів.

Важливо звернути увагу на **Truth Hounds** – це команда фахівців і фахівчинь з прав людини, яка з 2014 року документує та розслідує міжнародні злочини у контексті війни. Серед напрямів роботи: документування, моніторинг, розслідування, збереження і систематизування, робота з акторами правосуддя (представниками прокуратури, слідчими Національної поліції, СБУ та суддями) та навчання. На сайті проекту розміщена методологія документування, етичний кодекс документатора, щорічні звіти, які дають змогу ознайомитися детально з результатами роботи, всі задокументовані матеріали вносяться до бази даних I-DOC. До того ж вона дає змогу ефективніше використовувати докази, зібрані під час розслідування кримінальних справ. Із 2018 року було зафіксовано інформацію про 1 767 інцидентів, що мають ознаки воєнних злочинів. Вільного доступу до бази не передбачається, однак у межах проекту є доступ до портфолію, щорічних звітів, методології документування, команда активно веде сторінки соціальних мереж, де розміщує різноманітну інформацію – від аналітики до результатів проведеної роботи [12]. Заслуговує на увагу розроблений командою **посібник «Як правильно документувати руйнування культурних цінностей»**, покликаний передусім допомогти працівникам установ культури, а також представникам неурядових організацій, які здійснюють

документування міжнародних злочинів, у належний спосіб реагувати на пошкодження чи руйнування культурних цінностей унаслідок збройного конфлікту. Посібник знаходиться у вільному доступі, містить практичні рекомендації та є зручним у використанні [13].

Серед проєктів, націлених на фіксацію втрат саме культурних цінностей, варто виділити **Штаб порятунку спадщини (Heritage Rescue Emergency Initiative, HERI)** – це волонтерська експертна ініціатива, яку заснували ГО «Тустань», Державний заповідник «Тустань» та Національний музей Революції Гідності (Музей Майдану), щоб сприяти збереженню культурної спадщини в умовах війни та її післявоєнному відновленню. Важливо, що команда активно звітує про свою роботу та надає детальну інформацію про культурні втрати в соцмережах, зокрема у Facebook, ознайомлюючи населення з втратами культурних цінностей [14].

Після заходів першочергової допомоги інституціям культури та їх працівникам команда ГО «Тустань», як один із засновників та провайдерів HERI, зосередилась на документуванні втрат та ушкоджень культурної спадщини, а також на створенні комплексної **інформаційної системи моніторингу стану культурної спадщини України – HeMo (Ukrainian Heritage Monitoring Lab – «Моніторинг спадщини заради відновлення»)**. У команді працюють архітектори, реставратори, мистецтвознавці, фотографи, оператори БПЛА, юристи, IT-фахівці та інші експерти. Мета – створити комплексну інформаційну систему про стан об'єктів культурної спадщини в Україні. У ній акумулюється інформація із зовнішніх відкритих джерел – сайта «Зруйнована культурна спадщина України» Міністерства культури та інформаційної політики (<https://culturecrimes.mkp.gov.ua>), переліку Пошкоджених пам'яток культури в Україні, перевірених ЮНЕСКО (<https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>), з інформації від партнерів – міжнародних організацій, обласних військових адміністрацій, інших ініціатив, а також з інформації, зібраної під час власних експедицій з документування втрат та пошкоджень культурної спадщини. Зібрана та опрацьована інформація відображена у формі електронних довідників, а також нанесена окремими шарами на карті. Тож обравши певну пам'ятку, можна отримати профайл з усіма наявними про неї даними, зокрема й моделлю 3D. Інформаційна система наповнюється результатами обстежень, фіксації, опису пошкоджень та втрат об'єктів нерухомої культурної спадщини (будівель, визначних місць), об'єктів рухомої спадщини (музейних та інших зібрань і колекцій), а також культурних інституцій, які ними опікуються. На січень 2024 року дослідницька група обстежила 784 об'єкти у 12 областях України [15].

Серед ініціативних інтерактивних проєктів виділяється **SaveArtUA**, який висвітлює воєнні злочини проти культурної спадщини в Україні на мапі. Варто зауважити, що також надається інформація за Донецькою та Луганською областями, що є цінним, враховуючи складність опрацювання інформації за цими територіями через їх знаходження в окупації з 2014 року. За кожної пам'яткою надається коротка інформаційна довідка та пропозиція надіслати донат для відновлення [16].

Цікавим є проєкт «**Листівки з України**» від Українського інституту, який фіксує та демонструє шкоду, завдану українській культурній спадщині російськими військами внаслідок бомбардувань та обстрілів за допомогою листівок. Кожен об'єкт зображується у початковому вигляді та після руйнування з короткою інформаційною довідкою. Важливо, що листівки використовуються поза межами сайта, наприклад, у соціальних мережах, адже є інформативними та яскравими [17].

Окремо варто зупинитися на платформах і проєктах, які охоплюють та спеціалізуються на певних територіях. Зокрема, це міждисциплінарний проєкт із дослідження та переосмислення різноманітних аспектів міської культурної спадщини великих міст Східної та Південної України (Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси й Харкова) – «**Місто і війна**». Мета проєкту – зафіксувати погляди експертів (науковців, працівників музеїв, архівів та бібліотек, журналістів, письменників, художників, фотографів та ін.) на процеси руйнування, збереження та переосмислення міської культурної спадщини в Україні, спровоковані російською воєнною агресією. Проєкт являє собою відкриту мережу, до складу якої входять переважно викладачі й студенти українських університетів, які працюють у тісній співпраці заради розроблення нових підходів до культурної спадщини та забезпечення стійкого розвитку в Україні [18].

Варто відзначити також «Каталог документальних ініціатив» [19], який об'єднує 92 проекти, що стосуються окремих областей України. Особливо цінним є намагання залучити, хоч і частково, територію АР Крим, адже ця територія найгірше представлена в дослідженнях щодо стану культурної спадщини через свою недоступність для українських спеціалістів [20].

Висновки. Встановлено, що більшість сучасних українських проектів та програм спрямовані на ведення статистики втрат, створення баз даних, підготовку різноманітних матеріалів, присвячених як фіксації руйнувань, так і захисту культурних об'єктів, аналіз закордонного досвіду. **Серед основних проблем та складнощів:** відсутність належної комунікації з громадськістю; неробочі сайти та платформи; не всі сайти проектів містять інформацію про методологію; незрозуміло, як відбувається верифікація надісланих матеріалів та свідчень. Вважаємо, що більш детальний опис методів та підходів дав би змогу дослідникам та спеціалістам зацікавитись, а користувачам зрозуміти, які саме матеріали та в якому вигляді надсилати. Зі зрозумілих причин (недоступність цих територій для українських фахівців та активістів, волонтерів) найменше інформації щодо руйнувань культурної спадщини відомо за територіями АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Під час дослідження було напрацьовано такі рекомендації: покращення ведення електронних реєстрів культурних пам'яток; налагодження співпраці місцевої влади, відповідних органів та культурних установ, окремих науковців; створення окремого осередку, структури, яка об'єднала б військових і цивільних фахівців; робота з громадськістю (інформування населення про необхідність ведення реєстрів культурних пам'яток, їх збереження, фіксації руйнувань, залучення волонтерів, активістів до цієї роботи за можливості); вдосконалення та більш активне проведення курсів і лекцій для спеціалістів щодо фіксації руйнувань; подальший обмін досвідом з європейськими та/або міжнародними організаціями; вдосконалення українського законодавства; покращення умов фінансування та технічного оснащення; збільшення кількості проектів, спрямованих на створення 3D-реконструкцій об'єктів культурної спадщини.

Бібліографічні посилання

1. In the face of war, UNESCO's action in Ukraine. URL: <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/damages-and-victims?hub=66116>
2. War.crime. URL: <https://warcrimes.gov.ua/>
3. Інформаційна система моніторингу культурної спадщини – HeMo (Heritage Monitoring). URL: <https://tustan.org.ua/programa4>
4. Базу даних I-DOC використовують для створення санкційних списків – представниця Норвезького Гельсінського комітету. URL: <https://zmina.info/news/bazu-danyh-i-doc-vykorystovuyut-dlya-stvorennya-sankcijnyh-spyskiv-predstavnyczya-norvezkogo-gelsinskogo-komitetu/>
5. Warcrimes.gov.ua – головна платформа збору доказів злочинів РФ. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/warcrimesgovua-golovna-platforma-zboru-dokaziv-zlociniv-rf>
6. Моніторинг археологічних об'єктів під час війни в Україні. URL: <https://www.old.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10220>
7. Archaeological Landscapes Monitoring – presentation of activities and results. URL: <https://vovkcenter.org.ua/en/2023-almg/>
8. Археологічні пам'ятки і війна. URL: http://vgosau.kiev.ua/txt/SAU_war.pdf
9. Архів війни. URL: <https://ukrainewararchive.org/#about>
10. Warcrime. URL: <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSekz-Qb2xK6kydCaEjZugLEBLwCMVbWMKgf5SE0wXOJZd5rbw/viewform>
11. Трибунал для Путіна. URL: <https://www.helsinki.org.ua/nashi-proekty/tribunal-for-putin/>
12. Truth Hounds. URL: <https://truth-hounds.org/>
13. Посібник з документування руйнувань та пошкоджень культурних цінностей внаслідок збройного конфлікту. URL: <https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2022/11/yak-pravylno-dokumentuvaty-rujnuvannya-kulturnyh-cinnostej.pdf>
14. Тустань. URL: <https://tustan.org.ua/>
15. HeMo: Ukrainian Heritage Monitoring Lab. URL: <https://www.heritage.in.ua/>

16. SaveArtUA. URL: <https://saveartua.com/ua/>
17. Листівки з України. URL: <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua/>
18. Місто і війна. URL: <https://www.cityface.org.ua/projectheritage.html>
19. Каталог документальних ініціатив. URL: <https://mostdocumentedwar.org/karta/>
20. Комітет ухвалив рішення про захист культурної спадщини в Криму. URL: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/komitet-uxvaliv-rishennya-pro-zaxist-kulturno%d1%97-spadshhini-v-krimu.html>

References

1. In the face of war, UNESCO's action in Ukraine. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/damages-and-victims?hub=66116> [in English].
2. War.crime. Retrieved from <https://warcrimes.gov.ua/> [in English].
3. Informatsiina systema monitorynhu kulturnoi spadshchyny – HeMo (Heritage Monitoring) [Cultural heritage monitoring information system – HeMo (Heritage Monitoring)]. Retrieved from <https://tustan.org.ua/programa4> [in Ukrainian].
4. Bazu danykh I-DOC vykorystovuiut dlia stvorennia sanktsiinykh spyskiv – predstavnytsia Norvezkoho Helsinskoho komitetu [I-DOC database is used to create sanctions lists – representative of the Norwegian Helsinki Committee]. Retrieved from <https://zmina.info/news/bazu-danyh-i-doc-vykorystovuyut-dlya-stvorenniya-sankcijnyh-spyskiv-predstavnyczya-norvezkogo-gelsinskogo-komitetu/> [in Ukrainian].
5. Warcrimes.gov.ua – holovna platforma zboru dokaziv zlochyniv RF. Retrieved from <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/warcrimesgovua-golovna-platforma-zboru-dokaziv-zlochyniv-rf> [in English].
6. Monitorynh arkhеolohichnykh ob'ektiv pid chas viyny v Ukraini [Monitoring of archaeological sites during the war in Ukraine]. Retrieved from <https://www.old.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10220> [in Ukrainian].
7. Archaeological Landscapes Monitoring – presentation of activities and results. Retrieved from <https://vovkcenter.org.ua/en/2023-almg/> [in English].
8. Arkheolohichni pamiatky i viina [Archaeological sites and war]. Retrieved from http://vgosau.kiev.ua/txt/SAU_war.pdf [in Ukrainian].
9. Arkhiv viyny [War Archive]. Retrieved from <https://ukrainewararchive.org/#about> [in Ukrainian].
10. Warcrime. Retrieved from <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSekz-Qb2xK6kydCaEjZugLEBLwCMVbWMKgf5SE0wXOJZd5rbw/viewform> [in English].
11. Trybunal dlia Putina [A tribunal for Putin]. Retrieved from <https://www.helsinki.org.ua/nashi-proekty/tribunal-for-putin/> [in Ukrainian].
12. Truth Hounds. Retrieved from <https://truth-hounds.org/> [in English].
13. Posibnyk z dokumentuvannia ruinuvan ta poshkodzen kulturnykh tsinnostei vnaslidok zbroinoho konfliktu [Guidelines for documenting destruction and damage to cultural property as a result of armed conflict]. Retrieved from <https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2022/11/yak-pravylny-dokumentuvaty-rujnuvannya-kulturnykh-czinnoстей.pdf> [in Ukrainian].
14. Tustan [Tustan]. Retrieved from <https://tustan.org.ua/> [in Ukrainian].
15. HeMo: Ukrainian Heritage Monitoring Lab. Retrieved from <https://www.heritage.in.ua/> [in English].
16. SaveArtUA. Retrieved from <https://saveartua.com/ua/> [in English].
17. Lystivky z Ukrainy [Postcards from Ukraine]. Retrieved from <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua/> [in Ukrainian].
18. Misto i viina [City and War]. Retrieved from <https://www.cityface.org.ua/project-heritage.html> [in Ukrainian].
19. Katalog dokumentatsiinykh initsiatyv [Catalogue of Documenting Initiatives]. Retrieved from <https://mostdocumentedwar.org/karta/> [in Ukrainian].
20. Komitet ukhvalyv rishennia pro zakhyst kulturnoi spadshchyny v Krymu [The Committee decided to protect cultural heritage in Crimea.]. Retrieved from <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/komitet-uxvaliv-rishennya-pro-zaxist-kulturno%d1%97-spadshhini-v-krimu.html> [in Ukrainian].

Ольга Гончарова

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
olia.goncharova2016@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8697-3211
Researcher ID: АБУ-5383-2022

РУЙНУВАННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В РОКИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПРОБЛЕМА ЇХ ЗАХИСТУ

Olha Honcharova

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Department of History of Ukraine,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
olia.goncharova2016@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8697-3211
Researcher ID: АБУ-5383-2022

DESTRUCTION OF CULTURAL HERITAGE OBJECTS OF UKRAINE DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND THE PROBLEM OF THEIR PROTECTION

Abstract. *The article attempts to comprehend the extent of destruction during the Russian-Ukrainian war of monuments that constitute the cultural heritage of Ukraine and to track changes in the state's approach to their preservation in temporarily occupied territories and those that suffered as a result of constant shelling. Legal acts related to the protection of cultural values in the event of an armed conflict, adopted at the international and national levels and the effectiveness of their application, were analyzed. It is concluded that there is a purposeful destruction of the historical heritage of the Ukrainian people, the elimination of everything that reflects the Ukrainian identity: cultural monuments are destroyed, antiques are stolen and taken away, and what does not arouse interest is destroyed. It is noted that the scale of the destruction of the cultural heritage of Ukraine is increasing every day, and the state is looking for the necessary resources for the development of important projects aimed at the preservation, minimization of losses and the return of illegally exported movable objects of cultural heritage, takes into account international proposals for further improvement and increasing the effectiveness of measures for its preservation. It is considered expedient at the current stage to deepen cooperation with the countries of the EU and the USA, which will contribute to the development of new mechanisms for the protection of cultural heritage objects and the detailed recording of all cases of their damage, which will later be presented to the international tribunal during the consideration of the issue of war crimes committed by the Russian Federation regarding Ukraine.*

Keywords: *cultural heritage, object of cultural heritage, cultural monument, Russian-Ukrainian war.*

У 2014 році Російська Федерація розпочала війну, спрямовану на знищення незалежності України та позбавлення її народу національної ідентичності. Ця війна призвела до серйозного пошкодження або знищення тисяч пам'яток культурної спадщини України, що відображали багатовікову історію українського народу та інших народів, які мешкали на території нашої держави з давніх часів. Втрачені безцінні культурні пам'ятки, які не можуть бути відновлені. Враховуючи це, дуже важливим є адекватне розуміння і науковий аналіз ролі Української держави та підтримки з боку європейських країн у збереженні і захисті культурної спадщини в умовах війни та поверненні незаконно вивезених рухомих експонатів.

Означені питання вже привертали увагу українських науковців. Проблема втрати доступу до культурних пам'яток, розташованих на тимчасово окупованих територіях анексованого

Криму та захоплених частинах східних областей України, була предметом досліджень А. Грubbінки, В. Дідушина [7], О. Задорожного [9], а також обговорювалась учасниками круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення», що відбувся в Києві 12 листопада 2015 року [14]. На увагу заслуговують також роботи К. Білаш [1], М. Пасіковської-Шнасс [16], у яких порушуються питання втрати історичної та культурної спадщини України після активізації воєнних дій 24 грудня 2022 р. Однак це лише перші кроки на шляху до вивчення цієї проблеми, і подальшого дослідження потребують масштаби втрачених пам'яток культури та змін у підходах держави до їх збереження на тимчасово окупованих територіях і тих, що постраждали внаслідок постійних обстрілів. Деяких аспектів цього питання й планується торкнутися у цій публікації.

Перед початком війни вже існували розроблені правові норми, що стосувались захисту культурних цінностей у разі виникнення збройного конфлікту на міжнародному рівні. Одним із таких документів є Гаазька конвенція 1954 року [12], у якій ідеться про важливість збереження культурних цінностей та їх значення для всього світу. Цей документ закликає країну-агресора утримуватися від крадіжок, грабежів або незаконного захоплення культурних цінностей, а також від ворожих або репресивних дій проти них. Він визначає заходи щодо захисту культурних цінностей, які повинна здійснювати держава на своїй території у разі можливого збройного конфлікту у його перебігу. Згідно з Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 року, Генеральна конференція Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури визначила, що культурні об'єкти, занесені до Міжнародного Реєстру, користуються імунітетом від будь-яких актів ворожого впливу або агресивних дій, спрямованих проти них. Цей імунітет призначений для запобігання руйнуванню або знищенню культурних цінностей під час воєнного конфлікту [6]. Обидва ці документи були підписані не лише Україною, а й Російською Федерацією, однак остання їх не дотримується, що засвідчують події російсько-української війни. До початку конфлікту було розроблено відповідні законодавчі акти щодо захисту культурних цінностей у разі збройних протистоянь і у вітчизняному законодавстві. Зокрема, це стосується Закону України «Про охорону культурної спадщини» [18], Закону України «Про охорону археологічної спадщини» [17], а також Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року [10]. Ці документи відповідають міжнародним стандартам і встановлюють процедури для запобігання руйнуванню, викраденню та умисному пошкодженню культурних об'єктів під час конфліктів. До того ж вони встановлюють дії щодо забезпечення ефективного захисту, консервації, реєстрації та відновлення об'єктів культурної спадщини. Ці документи також визначають процедури щодо створення укриттів для культурних цінностей, їх ідентифікації та реєстрації, а також ознайомлення з нормами міжнародного гуманітарного права військових та працівників культури. Головною метою цих документів є запобігання та мінімізація можливих збитків для культурної спадщини під час воєнних дій.

Анексія Російською Федерацією Криму та розв'язані нею воєнні дії на Сході України у 2014 р. продемонстрували, що не було здійснено завчасної підготовки об'єктів культурної спадщини до надзвичайних ситуацій чи збройного конфлікту, і велика їх кількість опинилась на тимчасово окупованій території. Згідно з оцінками експертів, на територіях, які опинились під контролем окупантів, на літо 2016 року функціонувало 99 музейних установ із більш ніж 2 мільйонами експонатів. Із них 39 музеїв розташовувалися в Криму та м. Севастополі, маючи на своєму обліку 1 мільйон 200 тисяч музейних предметів. Понад 4 тисячі пам'яток культури знаходилися у музейних установах на окупованій території Донецької області, а понад 6 тисяч – Луганської області [14, с. 5]. На момент анексії Криму Російською Федерацією на обліку тут були пам'ятки історії, археології, архітектури, містобудування та монументального мистецтва, загальна чисельність яких – 3 772 одиниці. Враховуючи, що більшість із них є архітектурними комплексами або ансамблями, до яких входить кілька об'єктів, загальна кількість таких пам'яток зростає до 8 693 одиниць. Зокрема, пам'ятки археології становили 2 037 (або 5 106, враховуючи комплекси), історії – 962 (або 2 582, враховуючи комплекси), монументального

мистецтва – 260, архітектури та містобудування – 512 (або 61, враховуючи комплекси), науки та техніки – 1 [4]. Серед них є й низка унікальних об'єктів, як-от давні стоянки; залишки античних грецьких міст-колоній на Північному Причорномор'ї (Тірітака, Мірмекій, Пантікапей, Німфей, Парфеній); відомі скіфські кургани і середньовічні печерні міста-фортеці (Чуфут-кале і Мангуп-кале). Також до них належать комплекси ханського палацу у Бахчисарай, розкішні палаци в Алушті та Лівадії, меморіальні музеї видатних поетів, письменників та художників, а також поховання великих діячів світової культури, як-от І. Айвазовський, М. Волошин, О. Грін, М. Самокиш, Леся Українка, А. Чехов та інші. Також до втрачених пам'яток належить Херсонес Таврійський та його хора, засновані у V ст. до н. е., об'єкт культурної спадщини, який внесений до списку об'єктів, що перебувають під охороною ЮНЕСКО.

У зв'язку з такою ситуацією Україна вирішила вжити відповідних заходів. Верховна Рада України 14 квітня 2014 року прийняла Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Згідно зі статтею 5 цього закону, «Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права» [9, с. 109]. Однак виконання цієї норми зіштовхнулося зі значними перешкодами, основною з яких було те, що Російська Федерація заперечувала наявність своїх військових на території України. Неоднозначність формулювань та відсутність чітких нормативно-правових положень щодо культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях призвели до суперечливої ситуації щодо повернення в Україну виставки з фондів українських музеїв під назвою «КримМосква: золотий острів у Чорному морі. Греки–Скіфи–Готи». Вона мистила експонати, що були надані чотирма кримськими музеями: Бахчисарайським державним історико-культурним заповідником, Керченським державним історико-культурним заповідником, Центральним музеєм Тавриди в Сімферополі та Національним заповідником «Херсонес Таврійський». Серед експонатів були унікальні артефакти, як-от церемоніальний скіфський шолом, предмети зі славнозвісного «скіфського золота», мечі, панцири, а також речі побутового вжитку давньогрецького та скіфського походження. Виставка експонувалася спочатку в музеях Федеративної Республіки Німеччина, а з 6 лютого 2014 року Королівства Нідерланди й 28 травня 2014 року мала залишити країну. Під час наближення цієї дати виникла активна дискусія щодо місця, куди повернути експонати – в Україну, Російську Федерацію або до музеїв, які надали їх. Лише після численних судових процесів колекція змогла повернутися в Україну [5].

Російська Федерація проігнорувала міжнародні правові норми і тоді, коли 20 жовтня 2015 року включила до Єдиного списку пам'яток історії та культури федерального значення 220 об'єктів культурної спадщини Криму і Севастополя [14, с. 27]. За словами Д. Медведева, «це дозволить створити правові умови для збереження, популяризації та державної охорони кримських пам'яток культури». Такі дії викликали негативну реакцію України, і Міністерство культури нашої країни заявило про незаконність такого рішення, наголосивши, що всі ці об'єкти вже включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, тож Російська Федерація несе відповідальність за їх збереження і не має права привласнювати. Навіть усвідомлення того, що такі рішення є порушенням міжнародного права, не зупинили Росію: у травні 2014 року її уряд передав управління всіма державними природними заповідниками, заказниками та національними парками на окупованих територіях федеральним органам. Це стосується шести державних заповідників, які займають майже 64 тисячі гектарів: Кримський у м. Алушті, Ялтинський гірсько-лісовий у м. Ялті, Мис Март'ян у смт Никита, Карадагський у Феодосії, Казантипський та Огупський; Никитський ботанічний сад, Форосський, Алупкінський, Місхорський, Лівадійський, Харакський, Массандрівський, Гурзуфський, Кипарисний на території «Артеку», Карасанський парки на території санаторію «Утес». Предмети з музейного фонду України, які належали установам на території Криму у 2014 році, були також включені до музейного фонду Російської Федерації. До того ж Російська Федерація незаконно присвоїла Музейно-виставковий комплекс Міжнародного дитячого центру «Артек», а також музей-філії Музею Збройних Сил України у Балаклаві та в Севастополі «Михайлівська батарея» [8, с. 96]. Відомо, що культурні цінності вивозяться з музеїв Криму і демонструються в Російській Феде-

рації. Наприклад, у 2016 році в Третьяковській галереї була проведена виставка робіт І. Айвазовського, на якій були представлені 38 картин, доставлених із феодосійського музею художника. Також у 2018 році в музеї-заповіднику «Казанський Кремль» на виставці «Золота Орда та Чорне море. Уроки імперії Чингізидів» було представлено вирізьблене з каменю обрамлення криничі з XIII–XIV ст., взятє з колекції Ялтинського музею історії та літератури [7, с. 22].

Інформація про стан зберігання пам'яток культури на території анексованого Російською Федерацією Криму є недостатньою, але уривчасті дані вказують на окремі факти їх руйнування. Наприклад, вночі з 16 на 17 листопада 2015 року частина давньої вежі № 19 Генуезької фортеці в Судаку обвалилася через відсутність реставраційних робіт. Також з'явилася в пресі інформація про плани незаконного будівництва на території національного заповідника «Судацька фортеця» [16]. Громадськість обурена також непрофесійною реставрацією Бахчисарайського палацу кримських ханів, що призвело до зруйнування автентичних елементів споруди. Те ж саме стосується античних сходів Мітрідата у Керчі. Дослідницька служба Європейського парламенту зафіксувала факти незаконних розкопок у багатому на археологічні об'єкти Криму і передачі артефактів до Російської Федерації чи їх продажу на чорному ринку. Так, лише за період з 1 травня 2016 до 1 травня 2017 року у Криму було знайдено 7 592 цінні артефакти, подальша доля яких залишається в Україні невідомою. Під час будівництва Керченського мосту та транскримської автомобільної траси «Таврида» також пошкоджені археологічні об'єкти Криму. Знищується унікальна культурна спадщина кримських татар [13, с. 34]. Такий стан справ викликає тривогу у світовій громадськості та міжнародних структур, покликаних захищати культурну спадщину. Комітет Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО на 196-й сесії виконавчої ради 16 квітня 2015 року прийняв резолюцію про продовження моніторингу ситуації у Криму.

Ситуація зі збереженням пам'яток культури в Донецькій та Луганській областях відрізнялася від кримської через бойові дії. Так, Донецький краєзнавчий музей зазнав значних руйнувань. 25 його залів із 29 були зруйновані під час обстрілу, що призвело до втрати значної частини експонатів. Пощастило вціліти лише колекції золотих та інших коштовних предметів, щоправда, де вона зараз та у якому стані, – невідомо. Віктор Тригуб, редактор журналу «Музеї України», заявив на прес-конференції в Києві 2 листопада 2015 року, що унікальні експонати зброї та скіфського золота, які оцінюються в десятки мільйонів доларів, зникли [3, с. 36]. Також під загрозою знищення виявилися експонати Горлівського музею мініатюрної книги ім. В. О. Разумова, де було зібрано 7 тисяч міні- та мікрокниг із 59 країн на 102 мовах [15]. Не проявлялася повага й до інших культурних цінностей. Були випадки влучення у будівлі та історичні пам'ятки; перетворення їх на військові об'єкти; відбувалися акти пограбування об'єктів культури, релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності. Наприклад, під час бойових дій у червні–серпні 2014 року було розгромлено меморіальний комплекс «Савур-Могила», який згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928 був визнаний пам'яткою історії національного значення. Також 14 липня 2014 року був зруйнований фасад пам'ятника містобудування та архітектури 1880-х років, у якому на момент удару знаходився Музей історії і культури міста Луганська. Доля унікальних експонатів із його фондів залишається невідомою, зокрема скіфського акінака з художньою рукояттю, половецької скульптури з дитиною-дівчинкою, прикрас із поховання половчанки, скарбу з 35 срібних монет XVII століття, кубку від Фаберже, російської медалі 1904 року машиніста крейсера «Варяг» та першої луганської гармати «кріпосний єдинокор» 1814 року. Будівля Луганської обласної університетської бібліотеки, зведена в кінці XIX століття, постраждала від обстрілів 22 липня 2014 року. Внаслідок обстрілів 19 та 27 січня 2015 року була зруйнована будівля залізничної станції у Дебальцево, зведена у той же час. Кам'яна православна церква села Троїцького, споруджена у 1840 році, також не витримала обстрілів. На багатозаровому поселенні Капітанове (Новоайдарський район), поселенні Занівське-I (Сіверодонецька міськрада), поблизу курганів, розташованих на околицях селищ Тошківка та Врубівка виявлені численні вирви від снарядів. Україна регулярно повідомляла Центр всесвітньої спадщини ЮНЕСКО про небезпечну ситуацію на тимчасово окупованій території [3, с. 39].

Внаслідок постійних обстрілів українських міст, які агресор веде з 24 лютого 2022 року, кількість об'єктів культурної спадщини, що були знищені чи зазнали часткових руйнувань,

постійно зростає. Так, якщо на початок липня 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики України виявило 400 фактів пошкоджень та руйнувань таких об'єктів [16], то на 25 липня 2023 року ця цифра досягла вже 763 одиниць, серед яких 105 є об'єктами національного значення, 595 – місцевого значення, а 63 – щойно виявленими. Також із них пам'ятками архітектури є 241 об'єкт, архітектури та містобудування – 218, історії – 185, архітектури та історії – 28, монументального мистецтва – 19, містобудування та монументального мистецтва – 17, археології – 18, архітектури, містобудування та історії – 27, містобудування – 5, науки і техніки – 2, садово-паркового мистецтва – 1, архітектури, містобудування та монументального мистецтва – 1, архітектури та монументального мистецтва – 1. 23 з них повністю зруйновано, 625 зазнали часткових ушкоджень, ступінь ушкодження 115 ще потребує уточнення [11].

Найбільше випадків руйнування об'єктів культурної спадщини зафіксовано у Харківській області – 207. Так, наслідком ракетного удару, що стався 1 березня 2022 року, стала руйнація будівлі Харківської обласної державної адміністрації, яка має історичне значення як пам'ятка архітектури радянської епохи. У той самий день значні пошкодження також отримала інша історична споруда – будівля середини XIX століття, де розташовувалася Харківська філармонія. На 7 березня 2022 року припадає обстріл будинку «Слово», де майже кожна квартира нагадує про поетів і письменників, які стали жертвами тоталітарного режиму часів «розстріляного відродження», як-от Володимир Сосюра, Микола Куліш, Павло Тичина. У той же день зазнали значних пошкоджень фасад та вікна будівлі Харківського художнього музею, спорудженого у 1912 році за проєктом відомого архітектора Олександра Бекетова. Експонати музею, зокрема відомі картини Дюрера, Рєпіна, Семирадського, Полєнова та оригінальна голландська графіка, залишилися без пошкоджень.

12 березня 2022 року будівля одного з найдавніших музичних театрів та першого стаціонарного оперного театру в Україні – Харківського національного театру опери та балету імені Миколи Лисенка – отримала значні пошкодження від ворожих обстрілів. На наступний день під обстріл потрапила одна з найбільших і найбільш значимих бібліотек України та Європи – Харківська державна наукова бібліотека імені Короленка. Обсяг фондів цієї бібліотеки становить 7 мільйонів примірників друкованих видань різними мовами, серед яких є унікальні рідкісні видання. Ушкодження внаслідок обстрілу зазнали центральний корпус бібліотеки, що розташований у будинку, спорудженому в кінці XIX – на початку XX століття за проєктом вже згаданого архітектора Олександра Бекетова, а також два книгосховища. Хоча книги залишилися неушкодженими, утім відсутність належних умов для подальшого їх зберігання стала серйозною проблемою. Російські військові знищили будинок № 8 на вулиці Свободи шляхом цілеспрямованого ракетного удару. Ця унікальна будівля, споруджена у 1911 році у стилі харківського модерну, була прибутковим будинком купця Масловського. Вона зводилася за проєктом архітектора Михайла Мелетинського.

Під час бомбардування центру Харкова була знищена ще одна значна архітектурна спадщина міста – будинок № 3 на площі Конституції. Він був спроектований у 1894 році як житловий будинок із магазином для товариства «Пономарьов та Рижов». Ворог атакував артилерією також і Палац Праці – надзвичайну споруду початку XX століття, зведену у стилях модерну і неокласицизму. Зазнали значних ушкоджень меморіальний центр Голокосту в Дробичьому яру, де нацисти вбили тисячі євреїв під час Другої світової війни.

Локальні пошкодження внаслідок російських бомбардувань також отримав Успенський собор – один із архітектурних шедеврів міста. Повністю зруйновано будинок XVIII століття в селі Сковородинівка під Харковом, де розташовувався літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди. Це сталося 7 травня 2022 року, коли російський снаряд пробив дах будівлі, і вогонь охопив весь музей [1]. І вже коли готувалася ця публікація, місто зазнало нових втрат. 24 січня 2024 року внаслідок обстрілу Харкова було пошкоджено приблизно 40 історичних об'єктів, серед яких Національна академія правових наук України, що розміщувалася у будинку кінця XIX ст., Благовіщенський собор цього ж періоду побудови, житлові будинки у стилі модерн та конструктивізму початку XX ст. [2].

Не менш трагічними є наслідки війни і для інших областей України. Так, на 25 липня 2023 року у Донецькій області зазнали ушкодження чи зруйновані 100 об'єктів культурної

спадщини, у Херсонській – 76, у Київській – 69, в Одеській – 69, у Чернігівській – 63, у Запорізькій – 35, у Львівській – 32, у Дніпропетровській – 28, у Луганській – 25, у Сумській – 25, у Миколаївській – 22, у Хмельницькій – 6, у Вінницькій – 4, у Житомирській – 2 [11]. Постраждали, зокрема, такі об'єкти: дерев'яний храм у селі Заворичах, який збудували у 1873 році, та Вознесенська церква в селі Лук'янівка на Київщині; частина старовинного мастку Олексія Голіцина XVIII століття та Кадетського корпусу імені І. Г. Харитоненка початку XX століття на Сумщині; церква Святого Миколая 1797 року побудови в Бахмуті; Всіхсвятський скит Святогірської лаври в селі Тетянівці; Лисичанська гімназія кінці XIX століття; будинок Василя Тарновського XIX ст. та будівлі Єлецького Успенського монастиря XVII ст. у Чернігові; зазнала ушкоджень дерев'яна Покровська церква 1862 року у с. В'язівці на Житомирщині; Костел Воздвиження Чесного Хреста 1771 року побудови в селі Берездівці Львівської області; Спасо-Преображенський собор у м. Одесі, збудований на початку XIX ст. [1]. І цей сумний перелік можна ще продовжувати.

Трагічною є і доля експонатів багатьох музеїв України. І якщо щодо пам'яток архітектури важко здійснити якісь дії на випередження, то тут шанси були, і залежали вони від своєчасного прийняття рішення про евакуацію, захист та забезпечення можливості їх відновлення після війни. Ставлення окупантів на захоплених українських територіях Криму та Сходу України, інформація про ймовірну підготовку Російською Федерацією нового вторгнення на початку 2022 року, на жаль, не змусили керівництво нашої держави та відповідних відомств, до компетенції яких належала охорона культурної спадщини, провести такі заходи. Тож ми маємо велику кількість фактів втрати унікальних музейних колекцій. Так, 28 лютого 2022 року Іванківський історико-краєзнавчий музей, розташований на північ від Києва, зазнав пошкоджень. У музейній колекції на той час було 25 картин відомої української народної художниці Марії Примаченко. Врятувало їх від знищення лише те, що деякі з них перебували на виставці у Києві, а інші були врятовані місцевими жителями від пожежі, яка охопила будівлю музею. Доля решти експонатів невідома, а це місцеві артефакти різних історичних епох, зокрема кістки мамонта, монети з Бронзової доби, посуд Черняхівської культури, козацька зброя та стародавні ікони [20]. 9 березня 2022 року повністю було знищено Міський краєзнавчий музей у місті Охтирці, що розташовувався у двоповерховій будівлі кінця XIX – початку XX століття. У музеї було зібрано приблизно 10 тисяч предметів старовини, пов'язаних із місцевою історією. Серед них були особисті речі письменника Івана Багряного, артефакти слобідських козацьких полків Сумщини, а також костюми аматорського театру, який діяв тут на початку XX століття. Руїнація художнього музею імені Архипа Куїнджі в Маріуполі, що був розміщений у колишній «садибі Гіацинтова», зведеної у 1902 році в стилі модерн, призвела до втрати значної кількості цінних експонатів. У музеї було приблизно 2 тисячі експонатів, серед яких значна частина стосувалася життя та творчості самого художника та унікальних оригіналів робіт українських художників – Івана Айвазовського, Миколи Глуценка, Тетяни Яблонської, Михайла Дергуса та інших. На щастя, під час прямого попадання російської авіабомби у будівлю музею оригіналів робіт Куїнджі там не було. Утім доля інших експонатів поки що невідома. Окупанти пограбували музей-садибу Попових у Василівському районі Запорізької області. Після обстрілів, які пошкодили стіни споруди, військові Російської Федерації винесли з неї все, що могли, зокрема і мармуровий унітаз часів графів Попових [11]. І цей список можна продовжувати, доповнюючи десятками пограбованих музеїв та приватних колекцій. Росія не просто руйнує українські міста та села, а й послідовно знищує українську культурну спадщину.

Міжнародне співтовариство відреагувало на загрозу знищення культурної спадщини України, спричинену воєнним конфліктом. Засідання Комітету ЮНЕСКО 18 березня 2022 року було важливим кроком у реагуванні на цю ситуацію. На ньому було підкреслено важливість збереження культурних цінностей України «як свідчення минулого, але також як каталізатор миру і згуртованості в майбутньому, які міжнародне співтовариство зобов'язане захищати і зберігати». Комітет, виділивши 50 000 доларів США на вживання надзвичайних заходів щодо охорони культурних цінностей України, також передбачав можливість включення деяких об'єктів культурної спадщини України до Міжнародного списку культурних цінностей, що перебувають під посиленою охороною [16]. Значні зусилля задля їх захисту роблять і україн-

ські структури, до компетенції яких належать питання дослідження, вивчення та збереження об'єктів культури. Розпочалася робота з евакуації рухомих об'єктів і консервації нерухомих, де це можливо, створення реєстру ушкоджених та знищених. З метою допомоги державним структурам у питаннях захисту і збереження історико-культурних пам'яток та для більш тісної співпраці з міжнародними організаціями і досягнення позитивних результатів у Львові в березні 2022 року було створено громадську ініціативу «Центр порятунку культурної спадщини України» [19]. Є сподівання, що спільними зусиллями вдасться не допустити повного винищення культурної спадщини України.

Отже, проведений аналіз підкреслює серйозність і неприпустимість руйнування культурної спадщини України, яке відбувається внаслідок воєнного конфлікту, спровокованого Російською Федерацією. Через постійні обстріли міст і сіл руйнуються об'єкти, що становлять величезну культурно-історичну цінність, розкрадаються та вивозяться предмети старовини, а те, що не викликає зацікавленості, – знищується. Уже ні в кого не викликає сумнівів, що йде цілеспрямоване нищення історичної спадщини українського народу, ліквідація всього того, що відображає українську ідентичність. Державні структури та громадськість України намагаються перешкодити цьому, однак масштаби цього процесу потребують залучення міжнародних інструментів захисту. Доцільною є передача найбільш цінних пам'яток під охорону міжнародних структур. Туди має спрямовуватися вся інформація про відомі порушення, зокрема до ЮНЕСКО та Ради Безпеки ООН. Також важливо надсилати відповідні запити й до Російської Федерації та фіксувати відсутність реакції на них, що може бути доказом неповаги до міжнародних правових норм. Ця стратегія може виявитися важливою надалі, коли буде розглядатися відповідальність Російської Федерації за порушення міжнародного права, зокрема захист культурної спадщини, перед міжнародним трибуналом.

Бібліографічні посилання

1. Білаш, К. (2022, березень, 31). Втрати історичної та культурної спадщини України під час війни. *Район. Історія*. Retrieved from <http://surl.li/cibbp>
2. Близько 40 історичних будівель пошкоджені внаслідок ракетних ударів по Харкову 23 січня (2024, січень, 25). *Новини.Кропивницький*. Retrieved from <https://news.kirovograd.ua/post4463965>
3. Бущенко, А. П. (ed.) (2016). *Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України*. Київ: КИТ.
4. Врятувати культурну спадщину України як чинник ідентичності у глобальному світі (2022, листопад, 1). *Офіційний сайт Українського центру культурних досліджень*. Retrieved from <http://surl.li/hcvfw>
5. Гаврилов, Є. (2014, червень, 26). Колекція виставки «Крим – золотий острів у Чорному морі» повертається в Україну. *Дзеркало тижня*.
6. Генеральна конференція Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text
7. Грубінко, А., & Дідушин, В. (2021). Пам'яткоохоронна діяльність у контексті деокупації Криму та частини Донбасу. *Актуальні проблеми правознавства*, 3(27), 20–24.
8. Денисенко, Г. (2015). Що являє собою історико-культурна спадщина Криму? *Історія Криму в запитаннях та відповідях*. Київ: «Наукова думка», 95–98.
9. Задорожній, О. В. (2015). *Анексія Криму – міжнародний злочин*. Київ: К.І.С.
10. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України (2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>
11. Кабацій, М. (2023, серпень, 7). Росія пошкодила 763 об'єкти культурної спадщини в Україні. *Українська правда*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/08/7/255776/>
12. Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта (1954). Retrieved from <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/treaties-cultural-properties-140554.htm>

13. Кот, С. І. (2018). Про стан збереження культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.). Київ: Інститут історії України НАН України.
14. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (м. Київ, 12 листопада 2015 р.) (2016). Київ: Інститут історії України НАН України.
15. Мінкульт порахував музеї, що залишилися під окупантами (2016, червень, 13). *Укр-інформ*. Retrieved from <http://surl.li/qdhuv>
16. Пасіковська-Шнасс, М. (2022, квітень). Війна Росії проти культурної спадщини України. Стилий огляд Дослідницької служби Європейського парламенту. Retrieved from <http://surl.li/dwiwg>
17. Про охорону археологічної спадщини. Закон України (2004, березень, 18). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>
18. Про охорону культурної спадщини. Закон України (2000, червень, 8). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>
19. У Львові створили «Центр порятунку культурної спадщини» (2022, березень, 2). *Район. Історія*. Retrieved from <http://surl.li/qdhve>
20. Щокань, Г. (2023, липень, 19). Росіяни пошкодили в Україні вже 664 об'єкти культурної спадщини – МКПІ. *Українська правда*. Retrieved from <https://life.prawda.com.ua/culture/2023/07/19/255468/>

References

1. Bilash, K. (2022, March, 31). Vtraty istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny Ukrainy pid chas viiny [Losses of the historical and cultural heritage of Ukraine during the war]. *Raion. Istoriia*. Retrieved from <http://surl.li/cibbp> [in Ukrainian].
2. Blyzko 40 istorychnykh budivul poskodzheni vnaslidok raketnykh udariv po Kharkovu 23 sichnia [About 40 historical buildings were damaged as a result of rocket attacks on Kharkiv on January 23] (2024, January, 25). *Novyny.Kropyvnytskyi*. Retrieved from <https://news.kirovograd.ua/post4463965> [in Ukrainian].
3. Bushchenko, A. P. (ed.) (2016). Zi shchytom chy na shchyti?: zakhyst kulturnykh tsinnosti v umovakh zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy [With a shield or on a shield?: protection of cultural values in the conditions of armed conflict in eastern Ukraine]. Kyiv: KYT [in Ukrainian].
4. Vriatuvaty kulturnu spadshchynu Ukrainy yak chynnyk identychnosti u hlobalnomu sviti [To save the cultural heritage of Ukraine as a factor of identity in the global world] (2022, November, 1). *Ofitsiyni sait Ukrainskoho tsentru kulturnykh doslidzhen*. Retrieved from <http://surl.li/hcvfw> [in Ukrainian].
5. Havrylov, Ye. (2014, June, 26). Kolektsiia vystavky «Krym – zoloty ostriv u Chornomu mori» povertaietsia v Ukrainu [The collection of the exhibition «Crimea – a golden island in the Black Sea» returns to Ukraine]. *Dzerkalo tyzhnia* [in Ukrainian].
6. Heneralna konferentsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii z pytan osvity, nauky i kultury pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny (1972). [General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization on the Protection of World Cultural and Natural Heritage]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text [in Ukrainian].
7. Hrubinko, A., & Didushyn, V. (2021). Pamiatkoohoronna diialnist u konteksti deokupatsii Krymu ta chastyny Donbasu [Monument protection activities in the context of the deoccupation of Crimea and part of Donbas]. *Aktualni problemy pravoznavstva*, 3(27), 20–24 [in Ukrainian].
8. Denysenko, H. (2015). Shcho yavliaie soboiu istoryko-kulturna spadshchyna Krymu? [What is the historical and cultural heritage of Crimea?]. *Istoriia Krymu v zapytanniakh ta vidpovidiakh*. Kyiv: «Naukova dumka», 95–98 [in Ukrainian].
9. Zadorozhnii, O. V. (2015). Aneksiia Krymu – mizhnarodnyi zlochyn [The annexation of Crimea is an international crime]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

10. Instruktsiia pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Instructions on the procedure for the implementation of norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine]. (2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> [in Ukrainian].

11. Kabatsii, M. (2023, August, 7). Rosiia poshkodyla 763 obiekty kulturnoi spadshchyny v Ukraini [Russia damaged 763 objects of cultural heritage in Ukraine]. *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/08/7/255776/> [in Ukrainian].

12. Konventsia o zaschite kulturnykh tsennostey v sluchae vooruzhennogo konflikta [Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict] (1954). Retrieved from <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/treaties-cultural-properties-140554.htm> [in Russian].

13. Kot, S. I. (2018). Pro stan zberezheniia kulturnoi spadshchyny Ukrainy (Informatsiino-analitychni materialy do parlamentskykh slukhan «Stan, problemy ta perspektyvy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini» 18 kvitnia 2018 r.) [On the state of preservation of the cultural heritage of Ukraine (Informative and analytical materials for the parliamentary hearings «State, problems and prospects of the protection of cultural heritage in Ukraine» April 18, 2018)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

14. Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: materialy kruhloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezheniia ta vidnovlenniia» (m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r.) (2016). [Cultural values of Crimea and Donbas in conditions of war and occupation: Materials of the Round Table «Historical, cultural and scientific potential of the South and East of Ukraine in conditions of occupation and military operations: threats, losses, prospects for preservation and restoration» (Kyiv, November 12, 2015)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

15. Minkult porakhuvav muzei, shcho zalyshyls pid okupantamy [The Ministry of Culture counted the museums that remained under the occupiers]. (2016, June, 13). *Ukrinform*. Retrieved from <http://surl.li/qdhuv> [in Ukrainian].

16. Pasikovska-Shnass, M. (2022, April). Viina Rosii proty kulturnoi spadshchyny Ukrainy. Styslyi ohliad Doslidnytskoi sluzhby Yevropeiskoho parlamentu [Russia's war against the cultural heritage of Ukraine. Brief overview of the Research Service of the European Parliament]. Retrieved from <http://surl.li/dwiwg> [in Ukrainian].

17. Pro okhoronu arkhеологiчної спадщини. Zakon Ukrainy [On the protection of archaeological heritage. Law of Ukraine]. (2004, March, 18). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> [in Ukrainian].

18. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny. Zakon Ukrainy (2000, June, 8). [On the protection of cultural heritage. Law of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> [in Ukrainian].

19. U Lvovi stvoryly «Tsentr poriatunku kulturnoi spadshchyny» (2022, March, 2). [«Cultural Heritage Rescue Center» was created in Lviv]. *Raion. Istoriia*. Retrieved from <http://surl.li/qdhve> [in Ukrainian].

20. Shchokan, H. (2023, July, 19). Rosiiany poshkodyly v Ukraini vzhe 664 obiekty kulturnoi spadshchyny – MKIP [Russians have already damaged 664 objects of cultural heritage in Ukraine. – MKIP]. *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/07/19/255468/> [in Ukrainian].

Надія Темірова

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
temirova600@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1918-2054
ResearcherID: ACD-9631-2022

ПАМ'ЯТНИКИ ДОНЕЧЧИНИ ЯК МАРКЕР РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Nadiia Temirova

doctor of historical sciences, professor,
professor at the History of Ukraine and History Auxiliary Sciences Department
Vasyl' Stus Donetsk National University
temirova600@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1918-2054
Researcher ID: ACD-9631-2022

MONUMENTS OF DONETSK REGION AS A MARKER OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the situation of the monumental heritage of Donetsk Region due to the Russian military aggression. The study is based on the processing of media reports, statistical materials, and visual sources of information. The research draws on general scientific (analyzed synthesis, generalization) and historical focused (typological historical, historical genetic) approaches. It is based on the concepts of collective memory and places of remembrance, implying that monuments are a vital element of localization of society's notions about the past, affecting the general world perception.*

The greatest loss of monumental historical heritage occurred as a result of scorched earth tactics of the Russian Army in Avdiivka, Bakhmut, Marinka, Mariupol, Soledar, Chasiv Yar and other localities of the region.

Amid the ruined monumental heritage, the study allocates deliberately destroyed objects in the temporarily occupied territories. The Bas-relief to Vasyl Stus in Donetsk, the 1932–1933 Holodomor and Political Repressions Victims Memorial in Mariupol, the Monument to Petro Konashevych-Sahaidachnyi in Manhush, the Monument to Vasyl Slipak in Bakhmut District – this is an incomplete list of deliberately demolished memorials. In exchange, the invaders are installing monuments to individuals related to the Russian / Soviet history.

The research of the situation of the monumental heritage within Donetsk Region as a result of the Russian military aggression showed that the external invasion is followed by destruction affecting the monumental heritage. The occupation policy is the demolition of monuments commemorating significant events and individuals related to Ukraine. Instead of them, new monuments have already appeared targeting at the local residents' mindsets with spreading of the Russian world ideas. These processes are dangerous considering the formation of anti-Ukrainian sentiments on the Ukrainian territory and creating additional challenges in the future liberation of Donetsk Region.

Keywords: *memorial, historical memory, historical politics, historical heritage, ideological aggression.*

Воєнна агресія РФ проти України актуалізувала проблему збереження історико-культурної спадщини українського народу. Найвищий рівень агресивності нападника простежується на Сході України, зокрема у Донецькій області, окремі райони якої перебувають під російською окупацією від 2014 року, а протягом 2022 – початку 2024 року піддаються тотальному

нищенню. Протягом десяти років воєнного вторгнення разом зі зміною зовнішнього вигляду населених пунктів Донеччини зрушень зазнав і її історико-культурний простір. На окупованих територіях знищувалися об'єкти матеріальної історико-культурної спадщини, що засвідчували український характер регіону. Проте зміни в історико-культурному просторі Донецького регіону до цього часу не підлягали спеціальній фіксації, що необхідно для майбутньої деокупації Донецького регіону та відновлення його історико-культурної спадщини, важливо для подолання наслідків руйнівної російської агресії та для забезпечення гуманного майбутнього українського суспільства.

Станом на 10 січня 2024 року ЮНЕСКО підтвердила пошкодження в Україні внаслідок російської агресії 337 об'єктів, що становлять історичний або мистецький інтерес, серед яких 19 пам'ятників. Зокрема, в Донецькій області зафіксовано 87 пошкоджених об'єктів, із яких два монументи [1]. Цифри вражаючі, але реальна картина ще масштабніша.

Тема української історико-культурної спадщини в умовах російської агресії вже порушена в дослідницькому сегменті. Зокрема, в аналітичній доповіді «Культурна спадщина та національна безпека» проведено доречну думку про заперечення російською стороною права українського народу на історичну та культурну самобутність, що виступило підставою відкритої воєнної агресії [2, с. 23]. Науковці акцентують на загрозі тотального знищення будь-яких виявів української культури у російсько-українській війні [3]. Інститутом історії України започатковано серію «Сучасна російсько-українська війна у координатах історії», у межах якої показано загрози російської агресії через призму історії. Однією із загроз Л. Якубова влучно назвала «подальшу інвалідацію історичної свідомості росіян» [4, с. 58]. Проте, якщо концептуальні засади проблеми певною мірою опрацьовані, то масштаби втрат об'єктів історико-культурного значення потребують спеціального опрацювання.

Мета статті полягає в аналізі стану монументальної (пам'ятникової) спадщини Донецької області внаслідок російської воєнної агресії. Розвідка ґрунтується на опрацюванні медійних повідомлень, статистичних матеріалів, візуальних джерел інформації. Дослідження спирається на загальнонаукові (аналізу-синтезу, узагальнення) та спеціальні історичні (історико-типологічний, історико-генетичний) методи. В основу розвідки покладено концепції «колективної пам'яті» та «місць пам'яті», відповідно до яких монументи виступають важливим елементом локалізації уявлень суспільства про минуле, впливаючи на загальне світосприйняття.

Постраждали через російську агресію монументи Донеччини можна звести у два блоки: зруйновані внаслідок воєнних дій та знищені цілеспрямовано. Якщо перші стали заручниками агресивного нападу Росії на Україну, то другі є виявом цілеспрямованої символічної політики окупантів, внаслідок чого здійснюється зачищення / заміщення колективних уявлень про минуле, тобто це є вияв історичної політики загарбника. Чимало населених пунктів Донецької області опинилися в епіцентрі російського вторгнення. Авдіївка, Бахмут, Мар'їнка, Соледар, Часів Яр та інші піддалися тотальному руйнуванню, у вирі якого пошкоджені чи знищені пам'ятникові об'єкти.

У Бахмуті російські окупанти знищили літак-пам'ятник МіГ-17, що вважався одним із символів спротиву міста. Він був встановлений у сквері Дружби на вшанування курсантів Бахмутського аероклубу, які брали участь у Другій світовій війні [5]. Один зі снарядів вибухівки поціпив у статую Федора Сергєєва (Артема), в межах декомунізації переміщену з центральної площі на околицю міста. Водночас у вирі війни дивом встояли пам'ятники керівнику повстання козаків проти Московського царства Кіндрату Булавіну та козаку-солевару, що був відкритий у 2018 році на «Алеї троянд».

Весною 2022 року внаслідок обстрілу Маріуполя віцент зруйновано пам'ятник митрополиту Ігнатію (поблизу Церкви св. Архистратига Михаїла), який опікувався грецькою громадою після її депортації з Криму до Призов'я наприкінці XVIII ст. [6]. Ще один монумент діячу при в'їзді до міста з боку Бердянська пошкоджений. **На початку квітня 2022 року** зі стрілецької зброї у Маріуполі було понівечено погруддя Тараса Шевченка. Зіпсовано пам'ятник письменнику-гуманісту В. Короленку, який був тісно пов'язаний з Україною, але російські літературознавці вважають його російським письменником. Проте таке позиціонування не вберегло монумент, руйнування якого демонструє цинічне варварство агресора. Натомість

окупаційна влада на подвір'ї школи № 7 встановила пам'ятник генералу Роману Кутузову, який брав участь у російській окупації Маріуполя. Це вияв героїзації злочинців, на совісті яких життя мирних містян [7].

Окремий сегмент становлять мозаїки Маріуполя. До початку повномасштабного російсько-го вторгнення місто мало одне з найбільших в Україні зібрань мозаїчної монументалістики, до якого входило 26 значних авторських творів та кілька десятків робіт меншого масштабу. Вони були створені у 1960–1980-х роках відомими у цьому стилі митцями.

Серед них окреме місце займали мозаїки «Боривітер» і «Дерево життя», створені у 1967 році групою художників на чолі з Аллою Горською, спеціально прибулих до Маріуполя. Менш ніж за два місяці у ресторані «Україна» вони створили названі мозаїки, які мали новаторський характер, оскільки вперше в Маріуполі застосували смальтовий набір і використали нестандартні на той час матеріали – шлакоситал і метал. Сміливі фактурні сполучення матеріалів, чергування рельєфів і контррельєфів надавали зображенням особливого ефекту руху та внутрішнього сяяння.

Мозаїчне панно «Боривітер» площею 53 м² символізувало любов до життя і прагнення свободи, уособленням чого став сокіл-боривітер, здатний зависати в повітрі. А з вікна, де розташовувалася мозаїка, відкривався вид на Азовське море. Відповідно до затвердженого ідеологічними інстанціями ескізу, «Боривітер» мав зображувати птаха-борця за соціалістичні ідеали. Але, ризикуючи, митці внесли зміни і з'явилася легка композиція з іншим символічним наповненням. Твір «Дерево життя» символізував єдність світу: *коріння його знаходились під землею, гілки сягали космічного простору, стовбур розташовувався між землею й небом, у кроні дерева заховалося гніздо*. Використовуючи архаїчні символи Світового дерева та птахів, автори мозаїки метафорично переповіли міф про створення Всесвіту. Це панно включене до списку культурних надбань ЮНЕСКО, проте його доля доволі драматична. Після загибелі у 1970 році Алли Горської «Дерево життя» хотіли знищити, але його вдалося зберегти, замурувавши цегляною кладкою. Мозаїку було розкрито лише у 2008 році під час виконання ремонтних робіт.

«Дерево життя» та «Боривітер» зазнали ушкоджень під час штурму Маріуполя російськими окупантами в березні–квітні 2022 року. Втрачено 25–30 % мозаїчного полотна, в опорних конструкціях утворилися тріщини, що очікувано призведе до поступового руйнування [8].

У 1965 році працювати до Маріуполя приїхали київські художники Валерій Ламах, Ернест Котков та Іван Литовченко, відомі, зокрема, оформленням річкового вокзалу у столиці України. У Маріуполі митці зиялася прикрасити новий Палац культури «Іскра» заводу важкого машинобудування. Результатом їхньої творчості стали чотири роботи, які склали монументальний ансамбль. На головному фасаді будівлі з'явилося велике панно «Народ-Герой», виконане з шамоту. У панно «Космос» бригада монументалістів застосувала традиційну керамічну плитку з поєднанням шамоту та кольорових цементів. Чергування глянцевих і матових поверхонь створило нестандартну фактуру. Зображення «Земля», виконане у стриманій колірній гамі, містило жіночу фігуру, що символізувала Батьківщину-домівку. Під час облоги Маріуполя російськими військами Палац культури «Іскра» опинився в зоні бойових дій, де оборонці Маріуполя стримували загопи окупантів. Навесні 2022 року будівля Палацу культури була зруйнована авіаударом, внаслідок чого екстер'єрне панно отримало численні пошкодження, а мозаїки в інтер'єрі були остаточно знищені [9].

Мозаїчне панно «Металурги» площею 110 м² авторства Валентина Константинова та Леся Кузьминкова з 1974 року прикрашало стіну залу очікування на другому поверсі залізничного вокзалу Маріуполя. Крім традиційних кераміки та смальти, художники використали мармур і місцевий граніт. Складна багатофігурна композиція розташована між двох площин вікон, із яких відкривається краєвид на море та місто, завдяки чому мозаїка була залита природним світлом. Жовтогаряча гама відображала процес виплавки сталі у конверторі. Кругове розташування фігур створювало ефект руху навколо полум'я, що наче сакралізує технологічний процес отримання сталі, нагадуючи якісь язичницькі мотиви. Митцям вдалося створити динамічне, емоційно потужне зображення, яке запам'ятовується, тому мозаїку «Металурги» називали однією з візитівок Маріуполя. Під час облоги міста будівля залізничного вокзалу зазнала

значних ушкоджень, пережила пожежу. Згодом російські окупанти демонтували конструкції вокзалу до каркаса, тож панно «Металурги» теж знищене [10].

Серед зруйнованих монументів у межах Донецької області особливо виокремлюються ті, що припинили існування не внаслідок воєнних дій, а цілеспрямовано. Це стосується тимчасово окупованих російським агресором місцевостей.

Серед найперших за часом втрат монументальних об'єктів – барельєф Герою України Василю Стусу. Рішення про відкриття меморіальної дошки видатному українському поету та правозахиснику було ухвалене Донецькою міськрадою в 1994 році, але справа до його реалізації дійшла лише у 2001 році. Барельєфну композицію було встановлено на будівлі філологічного факультету Донецького національного університету, де протягом 1954–1959 років навчався Василь Стус. У 2005 році композицію було доповнено табличкою про присвоєння славетному випускнику звання Героя України. У травні 2015 року у захопленому бойовиками «ДНР» Донецьку барельєф було демонтовано [11, с. 140]. Сьогодні інформація про його місцезнаходження відсутня. Натомість на фасаді корпусу історичного факультету розмістили меморіальну дошку В. Петровському, який вітав окупацію Донецька. Далі на території меморіального комплексу «Твоїм визволителям, Донбасе» було облаштовано «Алею «героїв», де встановлено погруддя російським поплічникам, які вже «відвоювалися». У 2022 році у середмісті Донецька окупанти розмістили «меморіал» «Защитникам Донбасса», що уособлює діда та онука – солдата Червоної армії та бійця «Донбасского ополчения». В іншій частині центру міста розташували пам'ятник П. Судоплатову, вбивці Є. Коновальця та інших лідерів українського національно-визвольного руху [12, с. 126–127].

У пощматованому Маріуполі окупанти зруйнували меморіал на честь містян – захисників України. Він був виготовлений у 2018 році з граніту у формі українського герба, по якому «струмувала» вода як символ пролитих сліз. Натомість окупанти встановили пам'ятник персонажу російської історії Олександру Невському [13]. Цей діяч не мав жодного стосунку до Маріуполя, але є одним із символів російського експансіонізму, уособленням протистояння Росії Заходу, яке начебто відбувається на українських теренах.

В окупованому Маріуполі цілеспрямовано знищено меморіал жертвам Голодомору 1932–1933 років і політичних репресій, встановлений у 2004 році у сквері на вулиці Університетській. Він являв собою гранітну плиту, розділену на чорну та червону частини, як символ української землі та безневинно пролитої крові. На чорній плиті розташувалися три пшеничні колоски, на червоній лежав колючий дріт, що символізував масові репресії. Напис на пам'ятнику промовляв: «Жертвам голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій. Не забудемо трагедії минулого, щоб не пережити їх знову». Меморіал був адресований прийдешнім поколінням, орієнтуючи їх на недопущення насилья. Проте акт вандалізму окупантами було цинічно «аргументовано» тим, що нібито голод – цілком природне явище, яке траплялося щодесять років, а Україна від масового голоду початку 1930-х років постраждала не найбільше, перебуваючи «на передостанньому місці за кількістю постраждалих». А знищений монумент був не монументом жертвам голоду, а пам'ятником дезінформації. Навіть більше, на цинічну думку окупаційних пропагандистів, місту «не треба нагадувати про погане» [14].

У тимчасово окупованому Мангуші Донецької області, що поблизу Маріуполя, у травні 2022 року російські окупанти знесли пам'ятник гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному [15]. Його було відкрито у жовтні 2017 року за ініціатииви Національного корпусу та полку «Азов» та підтримки місцевої влади. Було демонтовано і кам'яний хрест біля меморіалу загиблим у Другій світовій війні, який був встановлений у 2018 році за сприяння батальйону «Азов». Тобто російські загарбники в окупованому Мангуші демонтували монументи, що з'явилися, за їхнім визначенням, за участі «неонацистського “Азову”».

Біля селища Луганське Донецької області окупанти та колаборанти знищили пам'ятник легендарному оперному співаку Василю Сліпаку, який загинув від снайперської кулі у 2016 році у боях за Донбас. У 2017 році він був посмертно нагороджений званням Героя України. Пам'ятник на честь Василя Сліпака у 2016 році було встановлено військовими і волонтерами [16].

Отже, у розвідці до уваги взято факти перекроювання монументально-меморіального простору Донецької області, які наразі доступні у відкритих ресурсах. Вони не є вичерпними чи остаточними, але навіть у такому варіанті демонструють руйнівну сутність російського вторгнення. Дослідження стану пам'ятникової спадщини у межах Донецької області внаслідок російської воєнної агресії дає підстави для кількох висновків. По-перше, за класикою воєнного жанру зовнішнє вторгнення супроводжується руйнуваннями, а у випадку сучасного російського вторгнення агресор практикує не просто руйнування, а тактику випаленої землі, що не може обходити і монументальну спадщину. По-друге, на тимчасово зайнятих теренах Донеччини окупаційна влада проводить політику зачищення світогляду місцевих жителів, перекроювання свідомості в напрямі нищення знакових символів української історії та насадження російських імперських наративів із відвертим українофобським змістом. По-третє, елементом окупаційної політики є знесення пам'ятників, що вшановували жертви Голодомору, визначних українських діячів, знакові для України події. Натомість в окупованих населених пунктах уже з'явилися нові монументи, спрямовані на російську окупацію свідомості їхніх жителів. Ці процеси є надзвичайно небезпечними з огляду на формування антиукраїнських настроїв на українських теренах, що створює додаткові труднощі у процесі деокупації Донеччини внаслідок витіснення російських окупантів за межі суверенної території України.

Бібліографічні посилання

1. Пошкоджені культурні об'єкти в Україні (2024, 11 січня). ЮНЕСКО. Отримано з: unesco.org
2. Потапенко, В. (2023). Культурна спадщина та національна безпека: аналіт. доп. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
3. Рішняк, О. (2022). Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*, 4, 159–173. DOI: 10.15407/uhj2022.04.159.
4. Якубова, Л. (2023). Україна та українці в світоглядній матриці «руського мира»: аналітична записка. Київ: Інститут історії України.
5. Братюк, Ю. (2023, 10 березня). У Бахмуті знищили літак-пам'ятник, який був одним із символів міста. *ZAXID.NET*. Отримано з: https://zaxid.net/u_bahmuti_znishheno_litak_pamyatnik_yakiy_stav_simvolom_oboroni_mista_n1559507
6. Михайлова, О. (2022, 27 квітня). Пам'ятники України, зруйновані та пошкоджені окупантами у перебігу російсько-української війни. Національний інститут стратегічних досліджень. Отримано з: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pamyatnyky-ukrayiny-zruynovani-ta-poshkodzheni-okupantamy-u-perebihu#:~:text=>
7. Кравченко, О. (2023, 17 квітня). Росіяни встановили у Маріуполі пам'ятник генералу-окупанту. *LB.ua*. Отримано з: https://lb.ua/society/2023/04/17/552272_rosiyani_vstanovili_mariupoli.html
8. Станіславський, І. (2023, 2 листопада). Життя та смерть маріупольських шедеврів Алли Горської. *Естет Газета*. Отримано з: <https://www.esthetgazeta.com/post/zhuttya-ta-smert-mariupolskyh-shedevriv-ally-gorskoyi>
9. Станіславський, І. (2023, 25 жовтня). Згасла «Іскра»: історія монументального ансамблю палацу культури Маріупольського заводу «Важмаш». *Естет Газета*. Отримано з: <https://www.esthetgazeta.com/post/zgasla-iskra-istoriya-monumentalnoho-ansamblyu-palacy-kultury-mariupolskoho-zavody-vazhmash>
10. Станіславський, І. (2023, 5 січня). Натхненні та знищені вогнем. Історія мозаїки «Металурги» від створення до загибелі. *Естет Газета*. Отримано з: <https://www.esthetgazeta.com/post/natnheni-ta-znyshcheni-vohnem-istoriya-mozayiky-metalurhy-vid-stvorenniya-do-zagybeli>
11. Темірова, Н. Р. (2022). Монументально-меморіальний простір Донецька в умовах російської окупації. *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції*. Вінниця.

12. Темірова, Н. (2023). Гримаси російської окупації у пам'ятниковому просторі Донецька. *Проблеми і перспективи поствоєнної розбудови України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7–8 грудня 2023 р.). Київ.

13. Окупанти в Маріуполі руйнують меморіал захисникам: хочуть поставити Невського на коні (2022, 3 серпня). *Українська правда*. Отримано з: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/3/7361660/>

14. Железняк, Г., Папіна, О., Мірер, П. (2022, 23 жовтня). Стирають пам'ять про історію: скільки об'єктів культурної спадщини зруйновані у Маріуполі. *Суспільне. Новини*. Отримано з: <https://suspilne.media/298364-stiraut-pamat-pro-istoriu-skilki-obektiv-kulturnoi-spadshini-zruynovani-u-mariupoli/>

15. Орлова, В. (2022, 7 травня). Під Маріуполем окупанти знесли пам'ятник гетьману Сагайдачному. *УНІАН*. Отримано з: <https://www.unian.ua/war/u-mangushi-pid-mariupolem-okupanti-znesli-pam-yatnik-sagaydachnomu-video-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11817264.html>

16. Загарбники зруйнували пам'ятник Герою України Василю Сліпаку (2022, 10 липня). *Укрінформ*. Отримано з: www.ukrinform.ua/rubric-ato/3526199-zagarniki-zruynuvali-pamatnik-gerou-ukraini-vasilu-slipaku.html

References

1. Poshkodzheni kulturni obiekty v Ukraini [Damaged cultural objects in Ukraine] (2024, 11 sichnia). *YuNESKO*. Retrieved from unesco.org [in Ukrainian].

2. Potapenko, V. (2023). Kulturna spadshchyna ta natsionalna bezpeka: analit. dop. [Cultural heritage and national security: analytical report]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [in Ukrainian].

3. Rishniak, O. (2022). Kulturna spadshchyna u voienному konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XX – pochatku XXI st. ta ukrainska diisnist [Cultural heritage in military conflict: international experience of the second half of the 20th – beginning of the 21st century. and Ukrainian reality]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 159–173. DOI: 10.15407/uhj2022.04.159 [in Ukrainian].

4. Yakubova, L. (2023). Ukraina ta ukraintsi v svitohliadnii matrytsi «russkoho myra»: analitychna zapyska [Ukraine and Ukrainians in the worldview matrix of the «Russian world»: analytical note]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

5. Bratiuk, Yu. (2023, 10 bereznia). U Bakhmuti znyshchylit litak-pamiatnyk, yakyi buv odnym iz symboliv mista [In Bakhmut destroyed the plane-monument, which was one of the symbols of the city]. *ZAXID.NET*. Retrieved from https://zaxid.net/u_bahmuti_znishcheno_litak_pamyatnik_yakiy_stav_simvolom_oboroni_mista_n1559507 [in Ukrainian].

6. Mykhailova, O. (2022, 27 kvitnia). Pamiatnyky Ukrainy, zruinovani ta poshkodzheni okupantamy u perebihu rosiisko-ukrainskoi viiny [Monuments of Ukraine destroyed and damaged by the occupiers during the Russian-Ukrainian war]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Retrieved from <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pamyatnyky-ukrayiny-zruynovani-ta-poshkodzheni-okupantamy-u-perebihu/~:text=> [in Ukrainian].

7. Kravchenko, O. (2023, 17 kvitnia). Rosiiany vstanovyly u Mariupoli pamiatnyk heneralu-okupantu [The Russians erected a monument to the occupying general in Mariupol]. *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/society/2023/04/17/552272_rosiyani_vstanovili_mariupoli.html [in Ukrainian].

8. Stanislavskiy, I. (2023, 2 lystopada). Zhyttia ta smert mariupolskykh shedevriv Ally Horskoï [The life and death of Alla Gorska's Mariupol masterpieces]. *Estet Hazeta*. Retrieved from <https://www.esthetgazeta.com/post/zhyttia-ta-smert-mariupolskykh-shedevriv-ally-gorskoyi> [in Ukrainian].

9. Stanislavskiy, I. (2023, 25 zhovtnia). Zghasla «Iskra»: istoriia monumentalnoho ansamblu palatsu kultury Mariupolskoho zavodu «Vazhmash» [The «Spark» has gone out: the history of the monumental ensemble of the Palace of Culture of the Mariupol «Vazhmash» plant]. *Estet Hazeta*. Retrieved from <https://www.esthetgazeta.com/post/zgasla-iskra-istoriya-monumentalnoho-ansamblyu-palacy-kultury-mariupolskoho-zavody-vazhmash> [in Ukrainian].

10. Stanislavskyi, I. (2023, 5 sichnia). Natkhennni ta znyshcheni vohnem. Istoriia mozaiky «Metalurhy» vid stvorennia do zahybeli [Inspired and destroyed by fire. The history of the «Metallurgy» mosaic from creation to death]. *Estet Hazeta*. Retrieved from <https://www.estetegazeta.com/post/natkhennni-ta-znyshcheni-vohnem-istoriya-mozayiky-metalurhy-vid-stvorennia-dozagybeli> [in Ukrainian].
11. Temirova, N. R. (2022). Monumentalno-memorialnyi prostir Donetska v umovakh rosiiskoi okupatsii [Monumental and memorial space of Donetsk under Russian occupation]. *Transformatsii istorichnoi pamiaty*: zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Vinnytsia [in Ukrainian].
12. Temirova, N. (2023). Hrymasy rosiiskoi okupatsii u pamiatnykovomu prostori Donetska [Grimaces of the Russian occupation in the monumental space of Donetsk]. *Problemy i perspektyvy postvoiennoi rozbudovy Ukrainy: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Kyiv, 7–8 hrudnia 2023 r.). Kyiv [in Ukrainian].
13. Okupanty v Mariupoli ruiniuiut memorial zakhysnykam: khochut postavyty Nevskoho na koni [The occupiers in Mariupol are destroying a memorial to the defenders: they want to put Nevsky on a horse] (2022, 3 serpnia). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/3/7361660/> [in Ukrainian].
14. Zhelezniak, H., Papina, O. (2022, 23 zhovtnia). Styraiut pamiat pro istoriiu: skilky obiektiv kulturnoi spadshchyny zruinovani u Mariupoli [Erasing the memory of history: how many objects of cultural heritage have been destroyed in Mariupol]. *Suspilne. Novyny*. Retrieved from <https://suspilne.media/298364-stiraut-pamat-pro-istoriu-skilki-obektiv-kulturnoi-spadsini-zruinovani-u-mariupoli/> [in Ukrainian].
15. Orlova, V. (2022, 7 travnia). Pid Mariupolem okupanty znesly pamiatnyk hetmanu Sahaidachnomu [Near Mariupol the occupiers demolished a monument to Hetman Sahaidachny]. *UNIAN*. Retrieved from <https://www.unian.ua/war/u-mangushi-pid-mariupolem-okupanti-znesli-pam-yatnik-sagaydachnomu-video-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11817264.html> [in Ukrainian].
16. Zaharbnyky zruinuvaly pamiatnyk Heroiu Ukrainy Vasyliu Slipaku [The invaders destroyed the monument to the Hero of Ukraine Vasyl Slipak] (2022, 10 lypnia). *UKRINFORM*. Retrieved from www.ukrinform.ua/rubric-ato/3526199-zagarniki-zruinuvali-pamatnik-gerou-ukraini-vasilu-slipaku.html [in Ukrainian].

Руслана Давидюк

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
Рівненський державний гуманітарний університет (м. Рівне, Україна)
davrus63@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0485-5121

Андрій Жив'юк

кандидат історичних наук, доцент, докторант,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (м. Рівне, Україна)
derzhy60@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9031-880X

СТОЛІТНЯ ВІЙНА ЗА УКРАЇНУ РОДИНИ ПАВЛЮКІВ**Ruslana Davydiuk**

Dr hab. in History, Professor, Professor,
Department of History of Ukraine,
Rivne State Humanitarian University (Rivne, Ukraine)
davrus63@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0485-5121

Andrii Zhyviuk

PhD in History, Docent, Doctoral student
I. Krypiakievych Institute
of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Rivne, Ukraine)
derzhy60@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9031-880X

THE CENTURY WAR FOR UKRAINE OF THE PAVLIUK FAMILY

Abstract. *The article reproduces the chronicle of the Pavliuk family from the village of Ryasnyky in Volyn, based on various sources (archival materials, periodicals, historical research, Internet resources). The participation of representatives of this family in the struggle for Ukrainian statehood over a period of more than a century (beginning of the 20th century – 20s of the 21st century) is characterized. The scientific novelty of the article lies in the found and researched archival documents, interwar periodicals, which made it possible to show the peculiarities of the struggle for the Ukrainian idea on the example of one family.*

The contribution of family members to Ukrainian nation-building during the 20th century is analyzed by considering their social, economic, cultural work, and military service. The activity of the head of the family Pylyp Pavliuk, the author of a number of historical and local studies in interwar periodicals, who devoted his life to enlightening the peasants, spreading knowledge about Ukrainian books, promoting agronomic education and the cooperative movement, is highlighted. The struggle of his son Anton, who joined the Army of the Ukrainian People's Republic as a minor, survived Polish captivity, internment in camps, where he joined cultural and educational work, is traced. At the end of 1922, he emigrated to Czechoslovakia, got a higher education, published poems and prose. Feelings of nostalgia, difficult living conditions, and belief in the «Soviet fairy tale» led to his re-emigration to Soviet Ukraine, which ended in his arrest and conviction. The story of the missing poet was passed down in the family from generation to generation, and after the restoration of the Ukrainian state in 1991, the family annals were widely popularized. It was found out that Taras Pavliuk went to the Russian-Ukrainian war from the Maidan, served in the «Azov» regiment. In 2022, after leaving his job in Belgium, he fought as a volunteer and died on May 27, 2022. The memory of the poet Anton Pavliuk and sergeant Taras Pavliuk is immortalized in their native village in the Rivne region.

The conclusion is made about the importance of studying and popularizing such family stories in the context of the Russian-Ukrainian «civilizational or mental war».

Keywords: Russian-Ukrainian war, Ukrainian statehood, Ukrainian social, economic, cultural movement, Volyn, Pavliuk family.

Повномасштабна війна Росії проти України актуалізувала питання збереження історичної пам'яті, створення національного мартирологу борців за українську незалежність. Сьогодні, як і сто років тому, українці ведуть боротьбу за право на своє існування. Це право виборювали і виборюють воїни, письменники, історики, поети, громадські діячі. Серед них можемо виокремити цілі родини, сини яких віддавали свої знання, свій хист, свою працю, а часто і життя за державницьку ідею. Родина Павлюків, що на Рівненщині, веде свою, столітню, війну за Україну.

Голова родини, Пилип Матвійович Павлюк, за словами старожилів, ймовірно, походив чи то з Рясників, чи то з Гориньграду – сіл поблизу Рівного. Хоча за даними радянських спецслужб, народився він на Полтавщині, був «петлюрівцем» (ймовірно, підтримував УНР у м. Острогор – авт.) [1]. Відомо, що згодом родина жила в Острозі, звідки на початку Першої світової війни була евакуйована на Схід України і повернулася наприкінці 1918 р. У тому ж році Пилип Павлюк почав редагувати громадське видання «Острізька народня газета», а наступного року заснував в Острозі книжкове видавництво «Будуччина». Там же вийшла його книжечка «Червона шапочка й інші казки для дітей», «Оповідання» [2].

Пилип Павлюк завжди цікавився розвитком кооперативного руху, про що свідчить його глибоке розуміння кооперативної справи, її успіхів і прорахунків з часу Російської імперії. У статтях, опублікованих у міжвоєнний час, він фахово аналізує перший період розвитку кооперації на українських землях, характеризуючи різні види кооперації на Волині, наводить багато таблиць, цифр, доходячи висновку: *«Гарний то був образ дисциплінованої, продуманої і планової роботи української споживчої кооперації», що була «під постійним доглядом своїх повітових союзів», які «підлягали своєму губерніальному союзіві, а той останній підлягав Дніпро-союзіві в Києві»* [3]. Розумів П. Павлюк важливість національної боротьби за незалежність і наслідки її поразки: *«Пронеслася світова завірюха. Полетіли шкереберть царські трони. Дихнули й ми повними грудьми свіжого весняного повітря нашої весни – воскресення. Але не надовго! Один раз на повні груди! Завірюха, прокотившись з заходу на схід, там деє відбилася об морські береги й знову покотилася зі сходу на захід, не обминувши і нашої землі, де якраз і найдовше товклася»* [4].

Боліла у нього душа за українське село, працювате, але визискуване московськими поневолювачами: *«Тяжило над нашим селом і ніколи не давало йому спокою те, що московські посіпаки різного кольору: чорні, червоні й білі боялися, як чорт ладану, найменшого нашого прояву національного. Боялися дати для нашого села нашу книжку, часопис, школу. Боялися його освіти – свідомости»* [4]. Все своє життя він присвятив просвітництву селян, пояснював вигоди утворення кооперативів з метою захисту своїх економічних інтересів, розвитку освіти. Після Української революції Пилип Павлюк очолював Острозький союз кооперативів, де працював одночасно з відомим агрономом Євгеном Архипенком, урядовцем періоду УНР. З 1921 р. Є. Архипенко оселився на Волині, був головою наглядової ради Острозького союзу кооперативів, який з часом трансформувався у Кооперативний банк. З 1922 р. Є. Архипенко редагував відновлений часопис «Українське пасічництво», ініціював з'їзд делегатів української кооперації Волинського, Поліського, Люблінського воєводств і діячів галицької кооперації 11 травня 1924 р. у Луцьку [5].

На початку 1920-х рр. Пилип Матвійович із дружиною Варварою Василівною осіли у с. Дермань. На новому місці проживання П. Павлюк побачив нерозвиненість кооперативного і громадського життя: *«Немає в селі ні споживчої, ні кредитової, ні сільськогосподарської кооперації. Нема тут читальні, ні навіть натяку на яке-небудь гуртково-громадське життя нема. [...] Зі своєю нуждою і злиднями кожен зокрема борсається, як риба в неводі, – подумати над тим, щоби зарадити загальному лихові спільним зусиллям якось ніхто не хоче»* [6]. Поступово взявся до роботи, залучаючи односельців до кооперації, до книги: *«Ознайом-*

лення це [з ідеєю кооперації] давалося різними шляхами: через літературу, яка в більший кількості в ті роки почала просочуватися до села, а також через ознайомлення з кооперацією наочно окремих одиниць з сільської інтелігенції поза межами Волині. У творенні кооперації прийняла участь сільська інтелігенція, як переважно т. зв. третій елемент: агрономи, агрономічні старости й інструктори різних галузей, учительство тощо» [4].

Практичну роботу в Дермані розпочав із відкриття книгарні, розуміючи, що «кожна маленька кооперативна комірка села є тим віконцем, через яке пливе до села культура у вигляді доброї книжки, часопису, журналу, а за цим і знання. Вона, ця кооперативна комірка, зв'язує й єднає село зі світом і цивілізацією. Вона поволеньки, але крок за кроком витворює зі своїх невідомих, байдужих членів свідомих і добрих громадян своєї держави» [3]. Завдяки його зусиллям книгарню відкрили у найбільшому громадському будинку села, і там «завирувало життя, тут стало завжди людно, гамірно і якое по-новому привітно, ділово... Юрмились у кооперативі школярі, бо кінчалися уроки і тоді найзручніше можна було їм оглянути та й купити щось потрібне з шкільної приваби: книжки, зошити, календарі, кольорові олівці, перебивні малюнки» [7]. Пилип поширював у селі знання про українські книги, з ним шукали спілкування вчителі, «не було тоді, та й пізніше, у великій школі учня, який би не знав, хто такий А. Кащенко чи А. Чайковський та їх твори, що посередньо чи безпосередньо переходили через руки скромного Пилипа Павлюка» [7].

Поширював П. Павлюк серед селян агрономічні знання: «Наполегливо закликав односельчан сіяти ранній ріпак, який завжди високо оплачувався, не висипався при збиранні і не боявся шкідників... З подякою згадували про це інженер-землемір І. Мартинюк, І. Садовський та ін.». Переконував, що потрібно переходити від аматорства до вирощування промислових садів, і врешті це допомогло нав'язати торговельні контакти з великими містами – Львовом, Данцигом, Познанем, Катовицями. Вже у той час перспективно працювала дерманська овочарня, збуваючи свою високоякісну продукцію (сушені вишні та яблука) тільки у Варшаві [7].

Написав Пилип Павлюк низку історико-краєзнавчих розвідок про історію сіл на Волині, що відзначалися добрим фаховим рівнем і літературним хистом, як то «Історія села Дермані», опублікована львівським часописом «Наш прапор» у січні 1935 р. [8], історію села Степани, що з'явилась у рубриці «Пізнаймо Волинь» у луцькому виданні «Волинське слово» [9]. Допишував П. Павлюк також до часописів «Наше життя» (Холм), «Наша бесіда» (Варшава), у яких публікував краєзнавчі нариси [9], статті про виховання молоді [11], видрукував повість «Козацький монастир» [12] та ін.

До написання історично-краєзнавчих розвідок Пилип Павлюк широко залучав писемні, етнографічні, літературні, усні джерела. Зауважимо, що багато з використаних джерел, як то архів і бібліотека Дерманського монастиря, метричні книги приходської церкви, деякі місцеві перекази та легенди, – є втраченими назавжди, або ж, у кращому разі, недоступними сьогодні для пересічного дослідника-краєзнавця.

Родина Павлюків у Дермані спочатку винаймала хату, а у 1930-х рр. спромоглася мати власну, недалеко від центра села, з невеликим городом поряд. Єдиний син – Антін – у Дермані з батьками вже не жив.

Народився Антін 24 січня 1902 р. на хуторі Ліски поблизу с. Рясники Острозького повіту [13], вчився у 8-річній Острозькій чоловічій гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Долучився до творчості ще у шкільні роки, опублікував перший вірш у літературно-науковому журналі Острозької чоловічої гімназії «Юность» [14], видав у «Будучині» збірку поезій «Сумна радість», куди увійшли твори, написані в 1916–1918 рр. Планував надрукувати нові книжки: «Шлях квітчастий» (поезії), «Біле поле» (оповідання, нариси й поезії в прозі), «Ніч» (поезії під псевдонімом А. Явір), однак здійсненню цих планів, ймовірно, перешкодила війна [2].

Роки національно-демократичної революції не могли не захопити юнака, що виховувався у національно свідомій українській родині. Спочатку зацікавився ідеями анархістів, з червня 1917 р., як він повідомляв в анкеті, долучився до 4-го полку Січових стрільців Євгена Коновальця (ймовірно, видавав себе старшим за віком), був поручником Першої Запорізької дивізії Армії УНР. Дуже складною для Армії УНР була військова кампанія 1919 р., коли довелося вести боротьбу на трьох фронтах: більшовицькому, польському (після Акту Злуки УНР воювала

проти Польщі) та білогвардійському. Антін Павлюк у липні 1919 р. потрапив у польський полон під Бродами та перебував у тюрмі в Острозі, згодом був у таборах у Бересті, Домб'ї, Ланцуті, Вадовицях.

У той час там перебувало багато вояків Армії УНР, більшість із яких інтерновані у листопаді 1920 р. У таборах військові і цивільні українці переживали великі труднощі. Один з інтернованих зафіксував: «У Ланцуті застали дві групи бараків, кожна зокрема обнесена кількома рядами колючого дроту... Баракі з галими нарами. Нари у кілька поверхів. Люди містяться покотом» [15]. Водночас, незважаючи на важкі умови, в таборах українці розгорнули багату за формами культурно-освітню діяльність: відкриття шкіл, курсів, драматичних гуртків, створення художніх колективів, видання часописів, проведення лекцій з української мови, історії й географії України та ін. Настановою для інтернованих були слова Симона Петлюри, який у брошурі «Сучасна українська еміграція», підписаній псевдонімом «О. Ряст», наголошував на важливості наукової, культурної праці [16]. Кульмінацією таборової культурно-освітньої роботи стало заснування в Ланцуті Українського народного університету, ректором якого обрано професора Василя Біднова. У таборах Антін Павлюк налагодив комунікацію з іншими письменниками, які влаштовували різні культурно-освітні акції. Серед них Євген Маланюк, Микола Вороний, Юрій Дараган, котрі у 1922–1923 рр. почали видавати таборовий журнал «Веселка», в якому друкували свої твори.

Виглядає ймовірним, що 1921 р. Антін Павлюк потрапив на короткий час додому: в анкеті власноруч він зазначив, що закінчив гімназійне навчання в Острозі 1921 р. Звідти вирушає до Львова, де долучається до літературної групи письменників-модерністів «Митуса», діячі якої закликали сучасників до нових ідейно-естетичних пошуків. У листопаді 1921 р. проведений «вечір молодого мистецтва», на якому читали твори П. Тичини, Д. Загула, М. Семенка, власні поезії декламували В. Бобинський, О. Бабій, Г. Орлівна, К. Поліщук. Серед організаторів вечора значився А. Павлюк [17].

Цікаво, що в анкетно-реєстраційній картці Антін вказує, що наприкінці грудня 1921 р. він перебрався до Чехословаччини з повстанського загону. Зробимо припущення, що юнак брав участь у Другому зимовому поході. Як відомо, сформований у січні – лютому 1921 р. у Тарнові Повстансько-партизанський штаб, із червня перемістився ближче до кордону, до Львова. Бійці повстанських груп, які вціліли після розгрому військ Ю. Тютюнника 21 листопада 1921 р., частково опинились у таборах інтернованих, частково намагалися знайти інше місце проживання. Серед інтернованих військових і цивільних ширилися бажання і плани потрапити на навчання до Чехословаччини.

Отже, наприкінці грудня 1921 р. Антін Павлюк потрапляє до Чехословаччини, чи не найдемократичнішої країни Європи, президент якої, Томаш Масарик, вважав, що «література і мистецтво, філософія і наука, політика і адміністрація, моральний, релігійний і взагалі духовний характер кожного народу, а отже, й українського, мусить бути національний» [18]. Звичайно, було багато труднощів, але у Чехословаччині налагоджувалась допомога українським емігрантам, біженцям, яких на початок 1922 р. було майже 20 тис. осіб [18]. Антін на початках знайшов опіку і підтримку з боку Українського громадського комітету у Чехословацькій Республіці.

А. Павлюк поринув в українську літературну атмосферу, розпочав навчання, ймовірно, в Українському вільному університеті, переведеному з Відня до Праги. Планував навчатися на електрично-механічному відділенні [13], здобув фах хіміка [2]. Очолив Український союз студентів північно-західних земель України, своєрідне земляцтво у складі Української академічної громади в Чехословаччині [19]. Однак більшу частину його життя займала творчість. 1922 р. у Празі побачив світ редакований ним альманах «Стерні», який видала Українська академічна громада у Чехословаччині [20]. У 1920-х рр. займався перекладацькою справою – перелицьовував українською мовою твори чеських авторів, зокрема Владислава Ванчури [21] та ін.

А. Павлюк друкував свої вірші [22; 23; 24], прозу про події революції [25] у «Літературно-науковому віснику» Д. Донцова. У 1925 р. А. Павлюк видав у Празі першу збірку під назвою «Життя», яка насичена переживаннями, болем про життя людини [26]. Згодом розпочав поле-

міку з Є. Маланюком, звинувачуючи його у «політиканстві». Став керівником «лівої» літературної групи «Жовтневе коло» [20], на противагу так званій «празькій школі» української поезії. Як відомо, це була умовна назва українських поетів міжвоєнного двадцятиліття, які творили переважно в Празі, але не тільки: Є. Маланюк, Ю. Дараган, Л. Мосендз, Ю. Клен, Н. Лівницька-Холодна, О. Ольжич, О. Теліга та ін. Естетична платформа «празької школи» базувалася на спільних ідейно-стильових рисах, націєтворчому пафосі. А. Павлюк цього не сприймав, остаточно віддаляючись від Є. Маланюка і його прихильників. Певним вододілом між поетами було ставлення до політики («українізації») («коренізації» в УСРР). Є. Маланюк вважав це тимчасовим явищем, певним розрахунком більшовицької влади, А. Павлюк широким повірив у національне українське відродження. У статті «Мнімий господін» він писав: *«Право нації на вільне самовизначення було і є непорушним. Тисячі, десятки тисяч шкіл, мільйонів тиражів книжок українською мовою на Україні – найкращий тому доказом, як і мова по урядях та установах»* [27]. Подібні думки посилив приїзд до Праги П. Тичини, В. Поліщука, О. Досвітнього, яких згодом звинуватили у «моральному розкладі молоді» [2].

Друга книжка поезій Антіна Павлюка «Осінні вири» вийшла у 1926 р. і, що показово, мала епіграф із віршів Володимира Маяковського. Поступово, за сприяння свого земляка, поета Валер'яна Поліщука, розпочав співпрацювати з прорадянським журналом «Нові шляхи». Згодом став закордонним членом організації пролетарських письменників «Західна Україна», встановив контакти з членами організації західноукраїнських пролетарських письменників «Горно» у Львові, подекуди публікувався у виданнях підрадянської України.

Врешті почуття ностальгії, характерне для емігрантів, складні умови життя, віра у «радянську казку» склалися воедино і призвели до рееміграції А. Павлюка 1932 р. до УСРР. Він не знав, та й не міг знати, що 20 жовтня 1931 р. у повідомленні Іноземного відділу Державного політичного управління (ІНО ДПУ) УСРР констатувалося, що поет планує виїхати з радянської України, і давалася його характеристика: *«Антон Павлюк, як і його батько, вороги радянської влади»* [1]. Тобто Антона вже «чекали». Відтак доволі швидко він потрапив у «сталінське пекло»: був висланий у Східно-Казахстанську область, де працював лаборантом у санітарній лабораторії. 27 серпня 1937 р. його арештували. Трійка УНКВД по Східно-Казахстанській області 7 грудня 1937 р. засудила українського поета, прозаїка, перекладача до 10 років таборів [28].

Приблизно в цей час батько Антона Пилип писав: *«В ту країну, яку оспівано в поезії і піснях не тільки наших, але й чужих, прийшли нужда і злидні. Ріки попливли людськими слізьми та кров'ю. Завітав цар-голод і повстало найгірше невілництво людське, яке світ коли переживав»* [29]. Частина рукописів А. Павлюка зберігаються у ЦДАВО України у фонді 3 861 «Антін Павлюк, поет і редактор, голова Українського союзу студентів північно-західних земель України», що налічує 17 справ і може стати основою для дослідження його біографії та літературної спадщини. Науковцями з Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України на основі рукописів із цього фонду та опублікованих текстів підготовлено і видано двотомник творів Антона Павлюка [30].

Невідомість щодо долі сина і розуміння її трагічності важко вплинули на старіючих батьків, які до смерті прожили у Дермані і були там поховані. Мати Антіна померла 5 червня 1943 р. у віці 68 років у с. Дермань від інсульту [31]. Батько після війни, у 1947–1949 рр., працював діловодом Дерманської середньої школи [32], очевидно, десь незабаром по тому, маючи приблизно 70 літ, помер.

Батьки, рідні дядьки та їхні діти не знали про долю Антона Павлюка, але його образ жив у родині і передавався з покоління до покоління. У родині рідного брата Пилипа Павлюка, якого звали також Антоном, пам'ятали, а після відновлення Української держави у 1991 р. популяризували родинний літопис. Двоюрідний онук Пилипа і племінник поета Антона, Микола Антонович Павлюк передав своїм синам Ігорю і Тарасу родинну історію про кооператора Пилипа, поета Антона, як і про свого батька, а їхнього діда Антона, котрий був фотографом одного з відділів УПА, що оперував неподалік Рясників і Тучина. Так у родинній історії неперервною ниткою снувався літопис боротьби за Україну. Тому не дивно, що Ігор Павлюк іще за

радянських часів наважився разом з товаришем на відчайдушний вчинок – скинути погруддя Володимира Леніна, встановлене поруч з будівлею сільради у Рясниках. Тоді хлопцям пощастило, що «винуватців» не знайшли.

Початок війни Росії проти України у 2014 р. змінив розмірене, спокійне життя родини Павлюків. Інженер-механік Бабино-Томашівського цукрового заводу Тарас відразу поїхав на Майдан, долучився до Революції Гідності, а звідти пішов на війну, де служив механіком-водієм танкової роти «Холодний Яр» полку «Азов». Згодом повернувся додому, поїхав на роботу до Бельгії, працював водієм сідлового автопоїзда (фури), непогано заробляв. Після початку повномасштабного вторгнення росіян в Україну скасував вигідний контракт і повернувся додому, а в березні 2022 р. пішов добровольцем на фронт. Потрапити до полку «Азов» вже не зміг, був зарахований у бригадну розвідку 24-ї механізованої бригади ім. короля Данила. 27 травня 2022 р., в бою поблизу Комишувахи, що поміж Бахмутом і Сєвєродонецьком, 52-літній Тарас Павлюк загинув [33].

14 жовтня 2022 р. на приміщенні школи с. Рясники відкрито меморіальну дошку поету Антону Павлюку і сержанту Тарасу Павлюку, які загинули за Україну від рук одного загарбника [34].

За особисту мужність і самовідданість, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі у 2023 р. Тарас Павлюк був по смертно нагороджений орденом «За мужність» III ступеня [35].

Життя триває: у Тараса Павлюка підрастає донька і син Антін. Про столітню боротьбу їхньої родини за Україну їм повідає родинний літопис, який веде рідний дядько Ігор Павлюк.

Літопис родини Павлюків є однією з багатьох тисяч подібних історій українців, що наповнюють реальним змістом процес українського націо- і державотворення XX–XXI ст. Вивчення і популяризація цих родинних історій є важливим інструментом задля спростування фальшивих пропагандистських кліше про неісторичність української нації, які використовує російська сторона у війні з Україною.

Бібліографічні посилання

1. О бывших петлюровцах. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. Ф. 1. Спр. 2617. Т. 8. Арк. 108.

2. Дем'янчук, Г. (1998). Антін Павлюк: «Гартував нестерпний боєм спів». *Воскреслі для життя*. Рівне: «Оріана», с. 46–56.

3. Павлюк, П. (1937, 4 лютого). Волинська Українська кооперація у минулому й сучасному. *Волинське слово*, 5, 5.

4. Павлюк, П. (1937, 11 лютого). Волинська Українська кооперація у минулому й сучасному. *Волинське слово*, 6, 5.

5. Давидок, Р. (2023). В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів – учасників Української революції. Рівне-Львів: Простір-М, 15–16.

6. Павлюк, П. (1926, 21 квітня). Дермань на Волині. *Господарсько-кооперативний часопис*, 17, 3.

7. Жив'юк, А. (2011). Просвітитель Пилип Павлюк. *Жив'юк, А., Марчук, І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії». Нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині*. Рівне, с. 11–14.

8. Павлюк, П. (1935, 6–24 січня). Історія села Дермані. *Наш прапор*, 2, 6 січня, 7–8; 3, 13 січня, 2; 4, 17 січня, 2; 5, 20 січня, 5; 6, 24 січня, 2; 7, 27 січня, 2.

9. Павлюк, П. (1937, 25 березня). Пізнаймо Волинь. м. Степань. *Волинське слово*, 12, 5.

10. Павлюк, П. (1926, 12 вересня). Волинська Швейцарія. *Наша бесіда*, 18, 16–17.

11. Павлюк, П. (1926). Про виховання молоді. *Наша бесіда*, 21.

12. Павлюк, П. (1936, 2–14 жовтня). Козацький монастир. *Наш прапор*, 112, 2 жовтня, 4; 113, 5 жовтня, 4; 114, 7 жовтня, 4; 115, 9 жовтня, 4; 116, 12 жовтня, 2; 117, 14 жовтня, 4; 118, 16 жовтня, 4.

13. Анкетно-регістраційна картка. Ч. 979. Павлюк А. П. *Národní archiv – Ruske a ukrajinske emigrantske spolky a organizace v CSR, Praha, Podebrady. inv.č. sign./č.j. obsah datace ukl.j.* Ukrajinský hromadský komitét v ČSR se sídlem v Praze (RUESO) 1921–1925 489 Dotazníky členů Ukrajinského hromadského komitétu v ČSR (později Ukrajinského komitétu v ČSR), řazené podle evidenčních čísel spolku, 4301–4550 1921–1935 ka 89 Reprodukce 496. URL: <http://www.badatelna.eu/fond/982/inventar/?fbclid=IwAR1Mr3SJJaWHGhYrkWmAuJG65arUhAubz001YzuZd9acS3TZkVuYAhBYOVqk8> (дата доступу: 14.06.2020).
14. Павлюк, А. (1919, 14 мая). Похорон. *Юность. Литературно-научный журнал*. Острог, 10.
15. Коляничук, О. (2000). Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів.
16. Петлюра, С. (1993). Сучасна українська еміграція та її завдання. *Симон Петлюра. Статті* (упоряд. О. Климчук). Київ: Дніпро. С. 245.
17. Сирота, Л. (2018). Митуса. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ. URL: <https://esu.com.ua/article-64736> (дата доступу: 10.02.2024).
18. Даниленко, О. (2003). Роль українського громадського комітету в соціальній адаптації емігрантів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 9, 278–295.
19. Антін Павлюк, поет і редактор, голова Українського союзу студентів північно-західних земель України. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*. Ф. 3861. Оп. 1. Спр. 1. 12 арк.
20. Кубійович, В. (ред.). (1996). Павлюк Антін. *Енциклопедія українознавства*. У 10 т. Т. 5. Львів, 1996. С. 1921.
21. Ванчура, В. (1928). Останній ведміль на Шумаві. *Червоний шлях*, 8.
22. Павлюк, А. (1922, серпень). Із циклу «Дні». *Літературно-науковий вісник*, IV, 21.
23. Павлюк, А. (1924, март, цвітень). Сні. *Літературно-науковий вісник*, III–IV, 291.
24. Павлюк, А. (1924, червень). Біль. *Літературно-науковий вісник*, VI, 180.
25. Павлюк, А. (1924, падолист). Жовте сонце. *Літературно-науковий вісник*, IX, 100–113.
26. Павлюк, А. (1925). *Життя*. Прага: Наклад Петра Гладуна.
27. Павлюк, А. (1926). Мнімий господін. *Нове життя*. Прага, 1–2.
28. Павлюк Антон Филиппович. *Бессмертный барак*. URL: <https://web.archive.org/web/20220126185146/https://bessmertnybarak.ru/books/person/1029223/> (дата доступу: 10.02.2024).
29. Павлюк, П. (1936, 6 грудня). Шукаймо нових шляхів до кращого завтра села. *Українська нива*, 24, 4.
30. Радішевський, Р., Артюх, А. (упоряд.). (2012). Павлюк Антін Пилипович. Твори: у 2 т. Київ (Літературні палімпсести).
31. Метрична книга про народження, шлюб, смерть по Свято-Троїцькій церкві с. Дермань (з січня 1937 – 8 грудня 1943). *Державний архів Рівненської області*. Ф. Р-740. Оп. 16. Спр. 71. Арк. 170 зв.–171.
32. Єфімчук, Ф. (2013). Нариси історії дерманських шкіл. Рівне.
33. Свиридович, Р. (2023, 25 червня). Пам'яті загиблого українського воїна Тараса Павлюка. ФОТО репортаж. URL: https://censor.net/ua/photo_news/3426940/pamyati_zagyblogo_ukrayinskogo_voyina_tarasa_pavlyuka_fotoreportaj#:~:text=B8 Дата доступу: 10.02.2024.
34. Гордич, В. (2022, 14 жовтня). Січковий стрілець і доброволець з однієї родини: на Рівненщині відкрили дошку борцям за Україну. URL: <https://suspilne.media/294334-sicovij-strilec-i-dobrovolec-z-odniei-rodini-na-rivnensini-vidkrili-dosku-borcam-za-ukrainu/> (дата доступу: 10.02.2024).
35. Указ Президента України (№ 8/2023). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/82023-45529> (дата доступу: 10.02.2024).

References

1. O byvshikh petliurovtsakh. *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy* [Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine]. F. 1. Spr. 2617. T. 8. Ark. 108 [in Ukrainian].
2. Demianchuk, H. (1998). Antin Pavliuk: «Hartuvav nesterpnyi bolem piv» [Antin Pavliuk: «Singing tempered by unbearable pain»]. *Voskresli dlia zhyttia*. Rivne: «Orian», s. 46–56 [in Ukrainian].
3. Pavliuk, P. (1937, 4 liutoho). Volynska Ukrainka kooperatsiia u mynulomu y suchasnomu [Volyn Ukrainian Cooperation in the Past and Present]. *Volynske slovo*, 5, 5 [in Ukrainian].
4. Pavliuk, P. (1937, 11 liutoho). Volynska Ukrainka kooperatsiia u mynulomu y suchasnomu [Volyn Ukrainian Cooperation in the Past and Present]. *Volynske slovo*, 6, 5 [in Ukrainian].
5. Davydiuk, R. (2023). V interieri mizhvoiennoi Volyni: Biohramy politychnykh emigrantiv – uchasznykiv Ukrainskoi revoliutsii [The interior of interwar Volyn: Biographies of Political Emigrants – Participants of the Ukrainian Revolution]. Rivne-Lviv: Prostir-M, s. 15–16 [in Ukrainian].
6. Pavliuk, P. (1926, 21 kvitnia). Derman na Volyni [Derman in Volyn region]. *Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys*, 17, 3 [in Ukrainian].
7. Zhyviuk, A. (2011). Prosvitytel Pylyp Pavliuk. [Philip Pavliuk, an educator.] *Zhyviuk, A., Marchuk, I. Vid «Dermanskoï respubliky» do «Dermanskoï trahedii». Narysy istorii ukrainskoho vyzvolnoho rukhu v Dermani na Volyni*. Rivne, s. 11–14 [in Ukrainian].
8. Pavliuk, P. (1935, 6–24 sichnia). Istoriia sela Dermani [History of Dermani village]. *Nash prapor*, 2, 6 sichnia, 7–8; 3, 13 sichnia, 2; 4, 17 sichnia, 2; 5, 20 sichnia, 5; 6, 24 sichnia, 2; 7, 27 sichnia, 2 [in Ukrainian].
9. Pavliuk, P. (1937, 25 bereznia). Piznaimo Volyn. m Stepan [Let's get to know Volyn. Stepan]. *Volynske slovo*, 12, 5.
10. Pavliuk, P. (1926, 12 veresnia). Volynska Shveitsariia [Volyn Switzerland]. *Nasha besida*, 18, 16–17 [in Ukrainian].
11. Pavliuk, P. (1926). Pro vykhovannia molodi [About educating young people]. *Nasha besida*, 21 [in Ukrainian].
12. Pavliuk, P. (1936, 2–14 zhovtnia). Kozatskyi monastyr [The Cossack monastery]. *Nash prapor*, 112, 2 zhovtnia, 4; 113, 5 zhovtnia, 4; 114, 7 zhovtnia, 4; 115, 9 zhovtnia, 4; 116, 12 zhovtnia, 2; 117, 14 zhovtnia, 4; 118, 16 zhovtnia, 4 [in Ukrainian].
13. Anketno-rehistratsiina kartka. Ch. 979. Pavliuk A. P. [Questionnaire and registration card № 979. Pavliuk A. P.]. *Národní archiv – Ruske a ukrajinske emigrantske spolky a organizace v CSR, Praha, Podebrady. inv.č. sign./č.j. obsah datace ukl.j.* Ukrajinský hromadský komitét v ČSR se sídlem v Praze (RUESO) 1921–1925 489 Dotazníky členů Ukrajinského hromadského komitétu v ČSR (později Ukrajinského komitétu v ČSR), řazené podle evidenčních čísel spolku, 4301–4550 1921–1935 ka 89 Reprodukce 496. URL: <http://www.badatelna.eu/fond/982/inventar/?fbclid=IwAR1Mr3SJaWHGhYrkWmAtJ65arUhAubz001YzuZd9acS3TZkVuYAhBYOVqk8> (data dostupn 14.06.2020) [in Ukrainian].
14. Pavliuk, A. (1919, 14 maia). Pokhoron [The funeral]. *Iunost. Literaturno-nauchnyi zhurnal*. Ostrog, 10.
15. Koliianchuk, O. (2000). Ukrainka viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939) [Ukrainian military emigration in Poland (1920–1939)]. Lviv [in Ukrainian].
16. Petliura, S. (1993). Suchasna ukrainska emihratsiia ta yii zavdannia [Contemporary Ukrainian emigration and its tasks]. *Symon Petliura. Statti* (uporiad. O. Klymchuk). Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
17. Syrota, L. (2018). Mytusa [Mitusa]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Kyiv. URL: <https://esu.com.ua/article-64736> (data dostupn: 10.02.2024) [in Ukrainian].
18. Danylenko, O. (2003). Rol ukrainskoho hromadskoho komitetu v sotsialnii adaptatsii emigrantiv [The role of the Ukrainian public committee in the social adaptation of emigrants]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 9, 278–295 [in Ukrainian].

19. Antin Pavliuk, poet i redaktor, holova Ukrainskoho soiuzu studentiv pivnichno-zakhidnykh zemel Ukrainy. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy* [Central State Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine]. F. 3861. Op. 1. Spr. 1. 12 ark. [in Ukrainian].
20. Kubiiovych, V. (ed.). (1996). Pavliuk Antin [Pavliuk Antin]. *Entsyklopediia ukraïnoznavstva* (vols. 1–10), v. 5. Lviv, s. 1921 [in Ukrainian].
21. Vanchura, V. (1928). Ostannii vedmit na Shumavi [The last bear on the Shumava]. *Chervonyi shliakh*, 8.
22. Pavliuk, A. (1922, serpen). Iz tsykliu «Dni» [From the series «Days»]. *Literaturno-naukovyi visnyk*, IV, 21 [in Ukrainian].
23. Pavliuk, A. (1924, mart, tsviten). Sny [Dreams]. *Literaturno-naukovyi visnyk*, III–IV, 291 [in Ukrainian].
24. Pavliuk, A. (1924, cherven). Bil [The pain]. *Literaturno-naukovyi visnyk*, VI, 180 [in Ukrainian].
25. Pavliuk, A. (1924, padolyst). Zhovte sontse [The yellow sun]. *Literaturno-naukovyi visnyk*, IX, 100–113 [in Ukrainian].
26. Pavliuk, A. (1925). *Zhyttia* [The life]. Praha: Naklad Petra Hladuna [in Ukrainian].
27. Pavliuk, A. (1926). Mnimyi hospodin [Mr. imaginary.]. *Nove zhyttia*. Praha, 1–2 [in Ukrainian].
28. Pavlyuk Anton Filippovich. *Bessmertnyi barak* [Immortal Barracks. Pavliuk Anton Filippovich]. URL: <https://web.archive.org/web/20220126185146/https://bessmertnybarak.ru/books/person/1029223/> (data dostupu: 10.02.2024).
29. Pavliuk, P. (1936, 6 hrudnia). Shukaimo novykh shliakhiv do krashchoho zavtra sela [Let's look for new ways to a better tomorrow for the village]. *Ukrainska nyva*, 24, 4 [in Ukrainian].
30. Radyshevskiy, R., Artiukh, A. (ed.). (2012). Pavliuk Antin Pylypovych. Tvory: u 2 t. [Antin Pavliuk. Works: in 2 vols.]. Kyiv (Literaturni palimpsesty) [in Ukrainian].
31. Metrychna knyha pro narodzhennia, shliub, smert po Sviato-Troitskii tserkvi s. Derman (3 sichnia 1937 – 8 hrudnia 1943). *Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti* [State Archive of Rivne Region]. F. R-740. Op. 16. Spr. 71. Ark. 170 zv.–171 [in Ukrainian].
32. Yefimchuk, F. (2013). Narysy istorii dermanskykh shkil [Essays on the history of Derman schools]. Rivne.
33. Svyrydovych, R. (2023, 25 chervnia). Pamiati zahybloho ukrainskoho voïna Tarasa Pavliuka. FOTO reportazh [In memory of the fallen Ukrainian soldier Taras Pavliuk. Photo report]. URL: https://censor.net/ua/photo_news/3426940/pamyati_zagyblogo_ukrayinskogo_voyina_tarasa_pavlyuka_fotoreportaj#:~:text=B8 (data dostupu: 10.02.2024) [in Ukrainian].
34. Hordych, V. (2022, 14 zhovtnia). Sichovyï strilets i dobrovolets z odniiei rodyny: na Rivnenshchyni vidkryly doshku bortsiam za Ukrainu. [Sich Rifleman and volunteer from the same family: a plaque to fighters for Ukraine unveiled in Rivne region]. URL: <https://suspilne.media/294334-sicovij-strilec-i-dobrovolec-z-odniiei-rodini-na-rivnensini-vidkrili-doshku-borcam-za-ukrainu/> (data dostupu: 10.02.2024) [in Ukrainian].
35. Ukaz Prezydenta Ukrainy (№ 8/2023) [Decree of the President of Ukraine (№ 8/2023)]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/82023-45529> (data dostupu: 10.02.2024) [in Ukrainian].

Scientific publication

**CONTRIBUTIONS
TO THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
«THE CURRENT RUSSIAN-UKRAINIAN WAR:
SOCIO-HISTORICAL REALITIES AND PROSPECTS»
15 March 2024**

Editor: O. A. Soldatova
Technical Editor: O. K. Homon

Approved for publication on November 11, 2024.
Format: 60×84/8. Offset paper.
Printing: Digital. Estimated printed sheets: 14.53.
Print run: 100 copies. Order No. 74.

Vasyl' Stus Donetsk National University
21021, Vinnytsia, 600-richchya St., 21.
Certificate of inclusion of the publishing entity
in the State Register
Series DK No. 5945 dated January 15, 2018.

Наукове видання

**МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА:
СОЦІОІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»**

15 березня 2024 р.

Редактор О. А. Солдатова
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 11.11.2024 р.
Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 14,53
Тираж 100 прим. Зам. № 74.

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.